यम्

न्दकम्

7·5

अथ शब्दानुशासनम् । अथेत्ययं शब्दोऽ
धिकारार्थः प्रयुज्यते, शब्दानुशासनं नाम
शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् । केषां शब्दानाम्
लौकिकानां वैदिकानाञ्च, तत्र लौकिका
स्तावत्, गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृ-
गो ब्राह्मण इति, वैदिकाः खल्वपि,
शन्नो देवीरभिष्टये, इषे त्वोर्जे त्वा, अग्नि
मीळे पुरोहितम्, अग्न आयाहि वी-
तय इति । अथ गौरित्यत्र कः शब्दः
किं यत्तत् सास्ना लाङ्गूल ककुद खुर
विषाण्यर्थरूपं स शब्दः । नेत्याह,
द्रव्यं नाम तत् । यत्तर्हि तदिङ्गितं चेष्टितं
निमिषितमिति स शब्दः । नेत्याह, क्रिया नाम
सा । यत्तर्हि तच्छुक्लो नीलः कपिलः कपो-
त इति स शब्दः । नेत्याह, गुणो नाम सः ।
यत्तर्हि तद्भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामा
न्यभूतं स शब्दः । नेत्याह, आकृतिर्नाम
सा । कस्तर्हि शब्दः । येनोच्चारितेन सास्ना-
लाङ्गूल ककुदखुरविषाणिनां संप्रत्ययो

भवति स शब्दः। अथवा प्रतीतपदार्थको
लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते, तद्यथा शब्दं कुरु,
मा शब्दं कार्षीः शब्दकार्ययं माणवक इति,
ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते, तस्माद्ध्वनिः शब्दः।
कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि।
रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम्। रक्षा-
र्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्, लोपागमवर्ण
विकारज्ञो हि सम्यग्वेदान् परिपालयिष्यतीति,
ऊहः खल्वपि, न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्वि-
भक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदितास्ते चावश्यं यज्ञ
गतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्यास्ता-
न्नावैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरि-
णमयितुम्, तस्मादध्येयं व्याकरणम्, आग-
मः खल्वपि, ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षड-
ङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति, प्रधानं च षड-
ङ्गेषु व्याकरणम्, प्रधाने च कृतो यत्नः फ-
लवान् भवति, लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकर-
णम्, ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया इति,
न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन श-
ब्दाः शक्या विज्ञातुम्, असंदेहार्थं चाध्ये-
यं व्याकरणम्, याज्ञिकाः पठन्ति —

स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति.
तस्यां संदेहः. स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृ-
षती स्थूलानि वा पृषन्ति यस्याः सेयं स्थूल-
पृषतीति. तां नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्य
ति, यदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्री
हिः. समासान्तोदात्तत्वं तत्पुरुष इति.
इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि
तेऽसुराः, दुष्टः शब्दः, यदधीतम्, यस्तु प्र-
युङ्क्ते, अविद्वांसः. विभक्तिं कुर्वन्ति, यो
वा इमाम्, चत्वारि, उत त्वः, सक्तुमिव,
सारस्वतीम्, दशम्यां पुत्रस्य, सुदेवो असि
वरुण इति, तेऽसुराः, तेऽसुरा हेलयो हेल-
य इति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद् ब्राह्म-
णेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो
ह वा एष यदपशब्दः म्लेच्छा मा
भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्, तेऽसुराः, ।
दुष्टः शब्दः । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या
प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं
हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् इति ।
दुष्टान् शब्दान्मा प्रयुंक्ष्महीत्यध्येयं व्याक
रणम्, दुष्टः शब्दः, यदधीतम्, यदधीत

मविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कै-
धो न तज्ज्वलति कर्हिचित्। तस्मादनर्थकं
माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्। यदधीतम्।
यस्तु प्रयुङ्क्ते। यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे श-
ब्दान् यथावद्व्यवहारकाले। सोऽनन्तमाप्नो-
ति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः।
कः। वाग्योगविदेव। कुत एतत्। यो हि शब्दा-
न् प्रजानाति यथैव हि ज्ञाने धर्मः। एवमप
शब्दज्ञानेऽप्यधर्मः। अथवा भूयानधर्मः
प्राप्नोति। भूयांसोऽपशब्दाः। अल्पीयांसः
शब्दाः। एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः।
अथ योऽवाग्योगवित्। अज्ञानं तस्य
शरणम्। विषम उपन्यासः। नात्यन्तायाऽज्ञा-
नं शरणं भवितुमर्हति। यो ह्यजानन् वै ब्रा-
ह्मणं हन्यात् सुरां वा पिबेत् सोऽपि मन्ये प-
तितः स्यात्। एवं तर्हि सोऽनन्तमाप्नोति जयं
परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चाऽपशब्दैः। कः।
अवाग्योगविदेव। अथ यो वाग्योगवित्।
विज्ञानं तस्य शरणम्। क्व पुनरिदं पठितम्।
भ्राजा नाम श्लोकाः। किं च भो श्लोका
अपि प्रमाणम्। किं चातः। यदि श्लोका

प्रमाणमपि प्रमाणं भवितुमर्हति "यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत्। पीतं न गमयेत् स्वर्गं किं तत् क्रतुगतं नयेत्।" इति। प्रमत्त गीत एष तत्र भवतो यस्य प्रमत्तगीतस्तच्च प्रमाणम्, यस्तु प्रयुङ्क्ते. अविद्वांसः "अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः। कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत्॥"

अभिवादे स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्, अविद्वांसः, विभक्तिं कुर्वन्ति, याज्ञिकाः पठन्ति. "प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति" न चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम्, विभक्तिं कुर्वन्ति, यो वा इमाम्, "यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशः वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति" आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम्, यो वा इमाम्, चत्वारि, चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा, द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य, त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश, इति. चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च त्रयो अस्य पादाः, त्रयः काला भूतभविष्यद्वर्तमानाः, द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च, सप्त हस्तासो

ऽस्य, सप्त विभक्तयः. त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु बद्धः
उरसि कण्ठे शिरसि, वृषभो वर्षणात्, रोरवीति शब्दं
करोति. कुत एतत् रौति: शब्दकर्मा, महो देवो मर्त्यां
आविवेशेति, महान् देवः शब्दो मर्त्या मरणधर्मा
णो मनुष्यास्ताना विवेश, महत्वा देवेन नः साम्यं स्यादि
त्यर्थं अध्येयं व्याकरणम्. अपर आह, चत्वारि
वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये म-
नीषिणः, गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वा-
चो मनुष्या वदन्ति " चत्वारि वाक्परिमिता प-
दानि, चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्ग
निपाताश्च, तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः,
मनस ईषिणो मनीषिणः, गुहा त्रीणि निहिता
नेङ्गयन्ति, गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति
न चेष्टन्ते न निमिषन्तीत्यर्थः, तुरीयं वाचो
मनुष्या वदन्ति, तुरीयं वा एतद्वाचो यन्मनु
ष्येषु वर्तते चतुर्थमित्यर्थः, चत्वारि, उतत्वः
उतत्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न
शृणोत्येनाम्, उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे जा
येव पत्य उशती सुवासाः, अपि खल्वेकः
पश्यन् पश्यति, अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि
न शृणोत्येनाम्, अविद्वांसमाहार्धम्, उतो

त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे तनुं विवृणुते.

जायेव पत्य उशती सुवासाः, तद्यथा कश्

जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वात्मानं

विवृणुते एवं वाग् वाग्विदे स्वात्मानं

विवृणुते वाङ् ना विवृणुयादित्यध्येयं व्या

करणम्, उत त्वः, सक्तुमिव, सक्तुमिव

तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वा-

चमक्रत अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि॥

सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि"॥ सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वा विपरीताद्विकसितो भवति । तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीरा ध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत अकृषत अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सखायः सन्तः सख्यानि जानते । क्वऽएष दुर्गो मार्गः । एकगम्यो वाग्विषयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्लक्षणाद्भासनात्परिवृढा भवति सक्तुमिव । सारस्वतीम् । याज्ञिकाः पठन्ति । "आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति" । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्" । सारस्वतीम् । 'दशम्यां पुत्रस्य । याज्ञिकाः पठन्ति । "दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरि प्रतिष्ठितं, तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं

सचतेरिति। षच सेचन इत्यस्य। दुर्धाव इति। दुःशोधः। यथा तितउना सक्तुस्तुषाद्यपनीयते तथा व्याकरणेन वाचोऽपशब्दा इत्यर्थः । कसतेरिति । पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययः । ततवदिति । विस्तारयुक्तमित्यर्थः। तुन्नवदिति । बहुच्छिद्रम्। धीरा इति। वैयाकरणाः। वाचमक्रतेति । अपशब्देभ्यो विविक्तां कृतवन्तः । मन्त्रे घसेति लेर्लुकि सत्यक्रतेति रूपम् । अत्रासखाय इति । ऋचि तुनुघेति दीर्घः । सखायः समानख्यातयो भेदग्रहस्य निवृत्तत्वात्सर्वमेकमिति मन्यन्ते । सख्यानीति । सायुज्यानीत्यर्थः । एकगम्य इति । ज्ञानेनैव प्राप्यः । वाचीति । वेदाख्ये ब्रह्मणि या लक्ष्मीर्वेदान्तेषु परमार्थसंविल्लक्षणोक्ता सैषां निहितेत्यर्थः । प्रायश्चित्तीयामिति । भवार्थे वृद्धाच्छः । प्रायश्चित्तीया इति। प्रायश्चित्ताय पापशोधनाय श्रुतिस्मृतिविहिताय कर्मणे हितास्तन्निमित्तोत्पादना मा भूमेत्यर्थः । दशम्युत्तरकालमिति । दशम्या उत्तर इति पञ्चमीति योगविभागात्समासः । ततः कालशब्देन बहुव्रीहिः । क्रियाविशेषणं चैतत् । दश दिनान्यशौचं भवतीति दशम्युत्तरकालमित्युक्तम्। यदपि गृह्यकाराः पठन्ति दशम्यां पुत्रस्येति तदपि दशम्यामिति सामीपिकमधिकरणं व्याख्येयम् । घोषवदादीति। घोषवन्तो ये वर्णाः शिक्षायां प्रदर्शितास्तदादि। अन्तरन्तःस्थमिति। मध्ये यरलवा यस्य तदित्यर्थः । त्रिपुरुषानकमिति। नामकरणे योऽधिकारी पिता तस्य ये त्रयः पुरुषा-

वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति" । नचान्तरेण व्याकरणं कृ-
तस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम् । 'दशम्यां पुत्रस्य,' 'सुदेवो असि,
"सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः । अनु क्षरन्ति का-
कुदं सूर्म्यं सुषिरामिव" । सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोऽसि
यस्य ते सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयः । अनुक्षरन्ति काकुदम् ।
काकुदं तालु । काकुर्जिह्वा साऽस्मिन्नुद्यत इति काकुदम् । सूर्म्यं
सुषिरामिव । तद्यथा । शोभनामूर्मिं सुषिरामग्निरन्तः प्रविश्य
दहति एवं ते सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयस्ताल्वनुक्षरन्ति ते-
नासि सत्यदेवः । सत्यदेवाः स्यामित्यध्येयं व्याकरणम् । 'सु-
देवो असि,' ॥ किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः प्र-
योजनमन्वाख्यायते न पुनरन्यदपि किंचित् । ओमित्युक्त्वा
वृत्तान्तशः शमित्येवमादीन् शब्दान्पठन्ति । पुराकल्पएतदा-
सीत् । संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधीयते । तेभ्य-
स्तत्तत्स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्य-
न्ते तदद्यत्वे न तथा । वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति ।

स्तानन्वाचष्टे इत्यभिधत्त इति त्रिपुरुषानूकम् । अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः । सुदेवो असीति । वरुणस्येयं स्तुतिः । यतो हेतोर्व्याकरणज्ञानाद्वरुण सत्यदेवोऽसि ततो हे-तोरन्येऽपि सत्यदेवा भवन्तीत्यर्थः । सिन्धव इति । नद्य इव विभक्तय इत्यर्थः । अनु-क्षरन्तीति । ताल्वनुप्राप्य प्रकाशन्त इत्यर्थः । साऽस्मिन्नुद्यत इति । अनेकार्थत्वाद्धातू-नामुत्क्षिप्यत इत्यर्थः । सूर्म्यमिति । सूर्मीमिति प्राप्ते अमि पूर्व इत्यत्र वा छन्दसी-त्यनुवृत्तत्वा यणादेशः । किं पुनरिति । ननु कानि पुनरस्येति येन पृष्टं स एव कथं पृ-च्छति किं पुनरिति । एवं तर्हि भाष्यकारः प्रयोजनान्वाख्यानस्य विषयविभागं दर्श-यति । पुरा वेदाध्ययनात्पूर्वं व्याकरणमधीयते ते बाल्यात्प्रष्टुमसमर्था इति न प्रयो-जनमन्वाख्येयम् । अद्यत्वे तु स्वल्पायुष्ट्वात्पूर्वं वेदं प्रधानमधीयते ततः प्रष्टुं समर्थ-त्वाद्व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनं पृच्छन्तीत्यवश्यान्वाख्येयं प्रयोजनम् । न पुनरन्यदि-ति । वेदमप्यधिजिगांसमानेभ्य इत्यर्थः । ओमित्युक्त्वेति । अभ्युपगम्येत्यर्थः । वृत्ता-न्तश इति । वृत्तान्तः प्रपाठक उच्यते । वृत्तान्तं वृत्तान्तं पठन्तीत्यर्थः । अद्यत्व इति । अद्यत्वेशब्दो निपातोऽस्मिन् कालइत्यस्यार्थे वर्तते । त्वरिता इति । विवक्षादौ

वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः अनर्थकं व्याकरणमिति । तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्यः सुहृद् भूत्वा आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे । इमानि प्रयोजनान्यध्येयं व्याकरणमिति । उक्तः शब्दः । स्वरूपमप्युक्तम् । प्रयोजनान्यप्युक्तानि ॥ शब्दानुशासनमिदानीं कर्तव्यम् । तत्कथं कर्तव्यम् । किं शब्दोपदेशः कर्तव्य आहोस्विदपशब्दोपदेश आहोस्विदुभयोपदेश इति । अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् । तद्यथा भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यते एतदतोऽन्येऽभक्ष्या इति । अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः । तद्यथा अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युक्ते गम्यत एतदारण्यो भक्ष्य इति । एवमिहापि । यदि तावच्छब्दोपदेशः क्रियते गौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यत एतद् गाव्यादयोऽपशब्दा इति । अथाप्यपशब्दोपदेशः क्रियते गाव्यादिषूपदिष्टेषु गम्यत एतद् गौरित्येष शब्द इति । किं पुनरत्र ज्यायः । लघुत्वाच्छ-

उभयोपदेश इति । हेयोपादेयोपदेशे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीत्युभयोपदेश उद्भावितः । यद्यपि प्रतिपत्तिः स्पष्टा गौरवं तु भवतीत्याह अन्यतरेति । शब्दापशब्दयोरित्यर्थः । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते । पञ्चेति । अर्थित्वाद्भक्षणं प्राप्तं पञ्चसु पञ्चनखेषु नियम्यमानं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्तते । न त्वयं विधिः अप्राप्तेरभावात् । किं पुनरिति । उभयोपदेशाद् गुरोर्द्वावपि प्रशस्तौ तयोः को ज्यायानित्यर्थः । दृष्टेति । साधुशब्दप्रयोगाद्धर्मावाप्तेरित्यर्थः । अथ वा उपादेयोपदेशात् साक्षात् प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः । बृहस्पतिरिन्द्रायेति । प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वं प्रतिपादयितुमयमर्थवादः । शब्दानामिति । शब्दपारायणशब्दो योगरूढः शास्त्रविशेषस्य, तत्र प्रतिपदोक्तानामिति विशेषणाभिधानाय गम्यमानार्थस्यापि शब्दानामित्यस्य प्रयोगः । एकदेशोपयोगादपि लोके उपयुक्तमित्युच्यते यथौषधसंस्कृतघृतमात्रैकदेशोपयोगे उपयुक्तं घृतमिति व्यवहारः तथेह नेति प्रतिपादयति चतुर्भिरिति । आगमकालो ग्रहणकालः । स्वाध्यायकालोऽभ्यासकालः । प्रवचनकालोऽध्यापनकालः । व्यवहारो यज्ञकर्मणि । किं चिदिति । सामान्यविशेषौ यस्मिंस्तत्सामान्यविशेषवत् । कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे क इत्यादि । सकलशास्त्रव्यवस्थैकतरपक्षाश्रयणे न सिध्यतीति पक्षद्वयाश्रयणं प्रश्नपूर्वकं करोति किं पुनरिति ।

ब्दोपदेशः। लघीयाञ्छब्दोपदेशः गरीयानपशब्दोपदेशः। एकैकस्य शब्दस्य बहवोपभ्रंशाः। तद्यथा गौरित्यस्य गावीगोणीगोतागोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः। इष्टान्वाख्यानं खल्वपि भवति। अथैतस्मिञ्छब्दोपदेशे सति किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः। गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः। नेत्याह। अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। एवं हि श्रूयते बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम। बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालो नचान्तं जगाम किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति। चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति। आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति। तत्र चास्यागमकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात्। तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। कथं तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः। किंचित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यं येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरन्। किं पुनस्तत्

आकृतिपक्षे केवले शास्त्रीयमाणे सकृद्गतौ विप्रतिषेध इत्यादि नोपपद्यते केवलेऽपि व्यक्तिपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति न घटते। तस्माल्लक्ष्यसिद्धये क्वचित्प्रदेशे कश्चित्पक्षः परिगृह्यते। अत्र जातिवादिन आहुः जातिरेव शब्देन प्रतिपाद्यते व्यक्तीनामानन्त्यात्सम्बन्धग्रहणासम्भवात्। सा च जातिः सर्वव्यक्तिष्वेकाकारप्रत्ययदर्शनादस्तीत्यवसीयते। तत्र गवादयः शब्दा भिन्नद्रव्यसमवेतां जातिमभिदधति। तस्यां प्रतीतायां तदावेशात्तदवच्छिन्नं द्रव्यं प्रतीयते। शुक्लादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते। गुणे तु तत्सम्बन्धात् प्रत्ययः द्रव्ये सम्बन्धिसम्बन्धात् संज्ञाशब्दानामप्युत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात् पिण्डस्य कौमारयौवनाद्यवस्थाभेदेऽपि स एवायमित्यभिन्नप्रत्ययनिमित्ता डित्थत्वादिका जातिर्वाच्या। क्रियास्वपि जातिर्विद्यते सैव धातुवाच्या। पठति पठतः पठन्तीत्यादेरभिन्नस्य प्रत्ययस्य सद्भावात्तन्निमित्तजात्यभ्युपगमः। व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः। शब्दस्य व्यक्तिरेव वाच्या। जातेस्तूपलक्षणभावेनाश्रयणादानन्त्यादिदोषानवकाशः। किं पुनरिति। विप्रतिपत्त्या संशयः।

उत्सर्गापवादौ। कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः कश्चिदपवादः। कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः कथंजातीयकोऽपवादः। सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः। विशेषतोऽपवादः तद्यथा कर्मण्यण्। तस्य विशेषेणापवादः।तद्यथा आतोऽनुपसर्गे कः। किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद् द्रव्यम्। उभयमित्याह। कथं ज्ञायते। उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि। आकृतिं पदार्थं मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते। द्रव्यं पदार्थं मत्वा सरूपाणामित्येकशेष आरभ्यते। किंपुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्यः। संग्रहे एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति। तत्रोक्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि। तत्र त्वेष निर्णयः। यद्येव नित्यः। अथापि कार्यः। उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति। कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम्। सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे। सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति। अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः। नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः; कथं ज्ञायते। यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते। तद्यथा सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति। ननु च भोः कार्येष्वपि वर्तते तद्यथा। सि-

---

केचिद्ध्वनिव्यङ्ग्यं वर्णात्मकं नित्यं शब्दमाहुः, अन्ये वर्णव्यतिरिक्तं पदस्फोटमिच्छन्ति। वाक्यस्फोटमपरे सङ्गिरन्ते। अन्ये तु ध्वनिरेव शब्दः स च कार्यस्तद्व्यतिरेकेणान्यस्यानुपलम्भादित्याचक्षते। संग्रह इति। ग्रन्थविशेषे। कथं पुनरिति किमाचार्य एव स्रष्टा शब्दार्थसम्बन्धानामथ स्मर्तेति प्रश्नः। सिद्ध इति। तत्र नित्यः शब्दो जातिस्फोटलक्षणो व्यक्तिस्फोटलक्षणो वा कार्यशब्दिकानामपि मते प्रवाहनित्यतयार्थस्यापि जातिलक्षणस्य नित्यत्वम्। द्रव्यपक्षेपि सर्वशब्दानामसत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मवाच्यमिति नित्यता प्रवाहनित्यतया वा सम्बन्धस्यापि व्यवहारपरम्परयानादित्वान्नित्यता। सिद्धशब्दस्य नित्यानित्ययोर्दर्शनात्पृच्छति अथेति। नित्येति। नित्यलक्षणस्यार्थस्य पर्यायेण वाचकस्तमेवार्थं कदाचिन्नित्यशब्दः प्राह कदाचित् सिद्धशब्द इत्यर्थः। कूटस्थेष्विति। अविनाशिषु। अविचालिष्विति। देशान्तरप्राप्तिरहितेषु। ननु चेति। सिद्धशब्दात्क्रियानिष्पन्नोऽप्यर्थोऽवगम्यत इ-

द्ध ओदनः सिद्धः सूपः सिद्धा यवागूरिति । यावता कार्येष्व-
पि वर्तते । तत्र कुत एतन्नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणम् । न
पुनः कार्ये यः सिद्धशब्द इति । संग्रहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्वि-
भावान्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति । इहापि त-
देव । अथवा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि । तद्यथा अब्भ-
क्षो वायुभक्ष इति । अप एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति
गम्यते । एवमिहापि सिद्ध एव न साध्य इति । अथवा पू-
र्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति । तद्यथा दे-
वदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति । अथवा व्याख्यानतो वि-
शेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति नित्यपर्यायवाचिनो
ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । किं पुनरनेन वर्ण्येन किं न मह-
ता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तः यस्मिन्नुपादीयमानेऽसंदे-
हः स्यात् । मङ्गलार्थम् । माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौ-
घस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि हि

त्यर्थः । संग्रहे तावदिति । तत्र हि किं कार्यः शब्दोऽथ सिद्ध इति पक्षद्वयविचारः कृतः । तत्र कार्यप्रतिपक्षार्थाभिधायी सामर्थ्यात्सिद्धशब्द इति स्थितम् । तत्समानतन्त्रत्वादिहापि तथैव युक्तमित्यर्थः । अथवेति । एवशब्दप्रयोगे द्विपदमवधारणं द्योतकत्वेनैव शब्दस्यापेक्षणात् । यदा तु द्योतकमन्तरेण सामर्थ्यादवधारणं गम्यते तदा तदेकपदमित्युच्यते तत्र सर्व एवापो भक्षयन्तीत्यब्भक्षश्रुतिः सामर्थ्यान्नियममवगमयत्यप एव भक्षयतीति । इहापि नित्यानित्यव्यतिरेकेण राश्यन्तराभावात् सिद्धशब्दोपादानान्नियमोऽवगम्यते सिद्ध एवेति । कार्याणां तु पदार्थानां प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरपि सत्त्वात् सिद्धता नास्तीति न तेऽपि सिद्धा एव । अथवेति । कथं पुनर्देवदत्तशब्दे सञ्ज्ञात्वेन विनियुक्ते एकदेशः प्रयुज्यते । न ह्यसौ संज्ञात्वेन विनियुक्तः । नचैकदेशात् स्मर्यमाणस्य समुदायस्य वाचकत्वमुपपद्यते प्रतीयमानस्य प्रत्यायकत्वासंभवादुच्चार्यमाणस्यैव वाचकत्वात् । एवं तर्ह्यनुनिष्पादिन्योऽवयवसरूपाः संज्ञा विनियोगकाले विनियुक्ता एव । लोपस्तु वर्णानां साधुत्वं माभूदित्यन्वाख्यायते । इहापि नित्यानित्ययोर्निष्पन्नत्वाविशेषात्सिद्धश्रुतिरुपात्ता प्रकर्षं गमयति । अत्यन्तसिद्ध इति । न्यायाद्वा नित्यत्वं शब्दादीनां स्थितमित्याह अथवेति । नहि संदेहमात्रादलक्षणता भवति पुनः प्रमाणान्तरेण निश्चयोत्पादात् । वर्ण्येनेति । प्रयत्नव्याख्यातव्येनेत्यर्थः । माङ्गलिक इति । स्वगृहिताभीष्टार्थसिद्धि-

शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति । अयं खलु नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । किं तर्ह्याभीक्ष्ण्येपि वर्तते । तद्यथा नित्यप्रहसितो नित्यप्रज्वलित इति । प्रजल्पितः यावताभीक्ष्ण्येपि वर्तते तत्राप्यनेनैवार्थः स्यात् । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति । पश्यति त्वाचार्यो मङ्गलार्थश्चैव सिद्धशब्दमादितः प्रयुक्तो भविष्यति शक्ष्यामि चैनं नित्यपर्यायवाचिनं वर्णयितुमिति । अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नित्यशब्दः । अथ कं पुनः पदार्थं मत्वा एष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति । आकृतिमित्याह । कुत एतत् । आकृतिर्हि नित्या द्रव्यमनित्यम् । अथ द्रव्ये पदार्थे कथं विग्रहः कर्तव्यः, सिद्धे शब्दे अर्थसंबन्धे चेति । नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसंबन्धः । अथवा द्रव्ये एव पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः । सिद्धे शब्दे अर्थे संबन्धे चेति । द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या । कथं ज्ञायते एवं हि दृश्यते लोके मृत्कया चिदाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति, पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते, घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते । तथा सुवर्णं कया चिदाकृत्यायुक्तं पिण्डो

मङ्गलं तत्प्रयोजन आचार्यो माङ्गलिकः । प्रथन्त इति । अध्ययनस्याविच्छेदात् । वीरपुरुषाणीति । श्रोतॄणां परैरपराजयात् । आयुष्मत्पुरुषाणीति । शास्त्रानुष्ठाने धर्मोपचयादायुर्वर्धनात् । सिद्धार्था इति । अध्ययननिष्पत्तिरेव तेषां सिद्धिः । नावश्यमिति । ततश्चाभीक्ष्ण्येन ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते आगोपालाङ्गनं तेषामेवान्वाख्यानं स्याद् न विरलप्रयोगाणाम् । विनापि च क्रियापदप्रयोगेणाभीक्ष्ण्यवृत्तिर्नित्यशब्दः प्रयुज्यते । यथा आश्चर्यमनित्ये,नित्यवीप्सयोरिति।अर्थसम्बन्धे चेति।द्रव्यपक्षे द्रव्यस्यानित्यत्वादर्थग्रहणं सम्बन्धविशेषणार्थमुपात्तम् । अनित्येऽर्थे कथं संबन्धस्य नित्यतेति चेद् योग्यतालक्षणत्वात्संबन्धस्य । तस्याश्च शब्दाश्रयत्वाच्छब्दस्य च नित्यत्वाददोषः। द्रव्यं हि नित्यमिति । असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म तत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः ।

भवति, पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रियन्ते, रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते, कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते। पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवतः। आकृतिरन्या चान्या च भवति द्रव्यं पुनस्तदेव। आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते। आकृतावपि पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः। सिद्धे शब्दे अर्थे संबन्धे चेति। ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति। नैतदस्ति। नित्याऽऽकृतिः। कथम्। न क्व चिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते। अथवा नेदमेव नित्यलक्षणम्। ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्यययोगि यत्तन्नित्यमिति। तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते। किं पुनस्तत्त्वम्। तद्भावस्तत्त्वम्। आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते। अथवा किं न एतेन इदं नित्यमिदमनित्यमिति। यन्नित्यं तं पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति। कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दोऽर्थः संबन्धश्चेति। लोकतः। यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते

आकृतिरिति। संस्थानम्। ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वादनित्यत्वम्, "आत्मैवेदं सर्वम्" इति वचनात्। न क्व चिदुपरतेति। अनभिव्यक्तेत्यर्थः। अद्वैतेन लोके व्यवहाराभावाद् व्यवहारे चाकृतेरेकाकारपरामर्शहेतुत्वान्नित्यत्वम्। अथवेति। असत्यत्वेऽपि तत्त्वतो लोकव्यवहाराश्रयणेन जातेर्नित्यत्वं साध्यते। त्रिविधा चानित्यता, संसर्गानित्यता यथा स्फटिकस्य लाक्षाद्युपधाने स्वरूपतिरोधानेन पररूपभास उपधानापगमे स्वरूपप्रतिभासात्परिणामाभावः। परिणामानित्यता। यथा बदरीफलस्य श्यामतातिरोभावे लौहित्यस्याविर्भावः। प्रध्वंसानित्यता सर्वात्मना विनाशः। एतत् त्रिविधानित्यताप्रतिक्षेपेण नित्यतां प्रतिपादयितुमुक्तं ध्रुवमित्यादि। तत्र ध्रुवं कूटस्थमिति संसर्गानित्यता परिहृता, अविचालीति परिणामानित्यता, अनपायेत्यादिना प्रध्वंसानित्यता, यन्नित्यमिति। बुद्धिप्रतिभासः शब्दार्थौ यदा यदा शब्द उच्चारितस्तदातदाऽर्थाकारा बुद्धिरुपजायते इति प्रवाहनित्यत्वादर्थस्य नित्यत्वमित्यर्थः। लोकत इति। अन्यथा कार्येषु वस्तुषु लोकव्यवहा-

नैषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति। ये पुनः कार्या भावा निर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः क्रियते। तद्यथा घटेन कार्यं करिष्यन् कुम्भकारकुलं गत्वाह कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामीति, न तद्वच्छब्दान्प्रयुयुक्षमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्य इति। तावत्यर्थमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते यदि तर्हि लोक एषु शब्देषु प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते। लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः। लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते। किमिदं धर्मनियम इति। धर्माय नियमो धर्मनियमः, धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः, धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः। यथा लौकिकवैदिकेषु। प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः। यथा लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिकेष्विति प्रयुञ्जते। अथ वा युक्त एवात्र तद्धितार्थः। यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः, अभक्ष्यो ग्राम्य-

---

वोऽन्यथा नितेष्वु। शाब्दस्य व्यवहारोऽनादिवृद्धव्यवहारपरंपराव्युत्पत्तिपूर्वक इति शब्दादीनां नित्यत्वम्। घटादयस्त्वर्थक्रियार्थिभिरन्यत आनीयन्ते उत्पाद्य विनाप्ययुक्ता स्वोपलभ्यन्ते नैवं शब्दादयः। तावत्यर्थमिति। बुद्ध्या वस्तु निरूप्येत्यर्थः। अत्र भाष्यकारेण संभवन्तीमप्येकवाक्यतामनाश्रित्य वाक्यत्रयं स्थापितम्। सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे शास्त्रं प्रवृत्तमित्येकं वाक्यम्। कथं ज्ञायत इति प्रश्ने लोकतो ज्ञायते इति द्वितीयम्। लोकत इत्यस्यानुवृत्त्या लोकतोऽर्थप्रयुक्त इत्यादि तृतीयम्। शब्दप्रयोग इति। प्रयोगग्रहणेन प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादित्युक्तं भवति। अर्थेनात्मप्रत्यायनाय प्रयुक्तोऽर्थप्रयुक्तः। धर्माय नियम इति। चतुर्थ्या तादर्थ्यं प्रतिपाद्यते। संबन्धसामान्ये तु षष्ठीं विधाय समासः कर्त्तव्यः चतुर्थीसमासस्य प्रकृतिविकारभाव एव विधानात्। धर्मार्थ इति। धर्मार्थत्वान्नियम एव धर्मशब्देनाभिधीयते इति कर्मधारयः समासः। धर्मप्रयोजन इति। लिङादिविषयेण नियोगाख्येन धर्मेण प्रयुक्त इत्यर्थः। प्रियतद्धिता इति। नायमपशब्दः किन्तु ये लोकवेदयोर्भवा अवयवास्ते लोकवेदशब्दाभ्यामभिधातुं शक्यन्ते। आधाराधेयभावकल्पनया तु तद्धितप्रयोगः प्रियतद्धितत्वनिमित्तः। यथा कश्चिद्वनस्तत इति प्रयुङ्क्ते कश्चिद्वानस्त्यमिति समूहप्रत्ययान्तम्। अथवेति। नात्रावयवावयविविभागः किं तर्हि लोकवेदव्यतिरिक्तासिद्धान्तशब्दार्थौ भवरूप इत्यर्थः। लौकिकाः, स्मृत्युपनिबद्धाः

सूकर इत्युच्यते। भक्ष्यं च नाम क्षुत्प्रतिघातार्थमुपादीयते, शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुं, तत्र नियमः क्रियते इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति। तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति समानश्च खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च तत्र नियमः क्रियते इयं गम्या इयमगम्येति। वेदे खल्वपि। पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते। व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते शक्यं चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम्। तत्र नियमः क्रियते। तथा बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते। यूपश्च नाम पश्वनुबन्धार्थमुपादीयते शक्यं चानेन यत् किं चिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनुबन्धुं तत्र नियमः क्रियते। तथाऽग्नौ कपालान्यधिश्रित्याभिमन्त्रयते। "भृगूणामङ्गिरसां घर्मस्य तपसा तप्यध्वमि"ति। अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दहनकर्मा कपालानि संतापयति। तत्र च नियमः क्रियते एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति। एवमिहापि समानायामर्थावगतौ शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति। एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति। अस्त्यप्रयुक्तः। सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः। तद्यथा ऊष तेर

वैदिकः, श्रुत्युपनिबद्धः। शक्यं चानेनेति। शकेः कर्मसामान्ये लिङ्गसर्वनामनपुंसकयुक्तो कृत्यप्रत्ययः। ततः पदान्तरसम्बन्धादुपजायमानमपि स्त्रीत्वं बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसंस्कारं न बाधत इति शक्यं क्षुदित्युक्तम्। यदा तु पूर्वमेव विशेषविवक्षा तदा शक्या क्षुदिति भवत्येव। यदा तु प्रतिघातस्यैव क्षुत्कर्म शकेस्तु प्रतिघातस्तदा क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्यमिति भवति। खेदादिति। खेदयतीति खेदो रोगः, इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा खेदः। पयोव्रत इति। सत्यामर्थितायां पय एव व्रतयतीति नियमोऽयं न तु विधिरर्थित्वाभावे कारणाभावात्। समानायामिति। यद्यपि साक्षादपभ्रंशा न वाचकास्तथापि स्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधानेनार्थं प्रत्याययन्ति केचिच्चापभ्रंशाः परम्परयानिरूढिमागताः साधुशब्दानस्मारयन्त एवार्थं प्रत्याययन्ति। अन्ये तु मन्यन्ते साधुशब्दवदपभ्रंशा अपि साक्षादर्थस्य वाचका इति। अस्त्यप्रयुक्त इति। प्रयोगमूलत्वादस्याः स्मृतेरप्रयुक्तानामन्वाख्यानस्याप्रामा-

चक्र पेचे,ति। किमतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः। प्रयोगाद्धि भवाञ्छब्दानां साधुत्वमध्यवस्यति। य इदानीमप्रयुक्ता नामी साधवः स्युः। इदं तावद्विप्रतिषिद्धं यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ता इति । यदि सन्ति नाप्रयुक्ता अथाप्रयुक्ता न सन्ति। सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति विप्रतिषिद्धम् । प्रयुञ्जान एव खलु भवानाह सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति । कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषश्शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । सन्तीति तावद्ब्रूमः । यदेताञ्छास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते । अप्रयुक्ता इति ब्रूमः। यल्लोकेऽप्रयुक्ता इति। यदप्युच्यते । कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषश्शब्दानां प्रयोगे साधुस्स्यादिति न ब्रूमोऽस्माभिरप्रयुक्ता इति किं तर्हि लोकेऽप्रयुक्ता इति। ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके । अभ्यन्तरोऽहं लोके न त्वहं लोकः। अस्त्यप्रयुक्त इति चेन्नार्थेशब्दप्रयोगात् * । अस्त्यप्रयुक्त इति चेत् तन्न, किं कारणम्, अर्थे शब्दप्रयोगात्। अर्थे शब्दाः प्रयुज्यन्ते । सन्ति चैषां शब्दानामर्था येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते। अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वात् * । अप्रयोगः खल्वप्येषां शब्दानां न्याय्यः । कुतः । प्रयोगान्यत्वाद्यदेतेषां शब्दानामर्थेऽन्याञ्छब्दान्प्रयुञ्जते । तद्यथा ऊषेत्यस्य शब्दस्यार्थे क्व यूयमुषिताः, तेरेत्यस्यार्थे क्व यूयं तीर्णाः,

---

ख्यमाशङ्कते। यथा घटादीनां विनाप्यर्थक्रियया सत्त्वं गम्यते नैवं शब्दानां, ते हि सर्वदा व्यवहाराय प्रयुज्यमानाः सन्तः सत्त्वं नावसीयन्त इत्याह इदमिति । कश्चेदानीमिति। उपहासपरम्। उत्तरं तु शास्त्रदृष्ट्या प्रकृतिप्रत्ययादिसंज्ञवादनुमितिसत्त्वाद् व्यवहारे तु न दृश्यन्त इत्युक्तम्। न त्वहं लोक इति। यथा लोकोऽर्थावगमाय शब्दान् प्रयुङ्क्ते नैवं मयैतेऽर्थे प्रयुक्ता अपि तु स्वरूपपदार्थका इत्यर्थः । अर्थे शब्दप्रयोगादिति। अर्थसद्भावः शब्दप्रयोगे लिङ्गं न हि विना शब्दे नार्थप्रत्यायनमुपपद्यते। इतरोऽन्यथासिद्धतामाह अप्रयोग इति। यतोऽन्ये तेषामर्थानां सन्ति वाचकास्ततो नैषामनुमानमुपपद्यते। यद्यप्यूषेत्यस्य उषिता इति समानार्थो न भवति परोक्षतादेर्विशेषस्यानवगमात्तथापि तत्प्रत्यायनाय पदान्तरसहितः प्रयुज्य-

चक्रेत्यस्यार्थे क्व यूयं कृतवन्तः, पेचेत्यस्यार्थे क्व यूयं पक्ववन्त इति। अप्रयुक्ते दीर्घसत्त्रवत् *। यद्यप्यप्रयुक्ता अवश्यं दीर्घसत्त्रवल्लक्षणेनानुविधेयाः। तद्यथा दीर्घसत्त्राणि वार्षशतिकानि वार्षसहस्रिकाणि च न चाद्यत्वे कश्चिदपि व्यवहरति। केवलमृषिसंप्रदायो धर्म इति कृत्वा याज्ञिकाः शास्त्रेणानुविदधते। सर्वे देशान्तरे*। सर्वे खल्वप्येते शब्दा देशान्तरेषु प्रयुज्यन्ते। न चैवोपलभ्यन्ते। उपलब्धौ यत्नः क्रियताम् महाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः। सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयो लोकाः, चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो वेदः वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः। एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमननुनिशम्य सन्त्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रमेव। एतस्मिंश्चातिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृश्यन्ते। तद्यथा शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति विकार एवैनमार्या भाषन्ते शव इति। हम्मतिः सुराष्ट्रेषु रंहतिः प्राच्यमध्येषु, गमिमेव त्वार्याः प्रयुञ्जते। दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु। ये चाप्येते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दा एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते। क्व? वेदे। तद्यथा "सप्तास्ये रेवतीरेवदूष, यद्वो रेवतीरेवत्यां तमूष, यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र, यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम्" इति। किं पुनः

ते। संप्रत्यप्रयुज्यमानमपि पूर्वं प्रयुक्तत्वादनुशासनं कर्तव्यमित्याह अप्रयुक्त इति। ऋषिसंप्रदाय इति। वेदाध्ययनमित्यर्थः। सर्वे इति। इदमत्र तात्पर्यम्, यस्य कस्य चिद्वचनात्प्रयोगाप्रयोगौ न व्यवतिष्ठेते अपि तु शिष्टानामेव वचनात्। वाको वाक्यमिति। वाको वाक्यशब्देनोक्तिप्रत्युक्तिरूपो ग्रन्थ उच्यते। यथा "किं स्विदावपनं महद् भूमिरावपनं महद्" इति। पूर्वचरितसंकीर्तनमितिहासः। वंशाद्यनुकीर्तनं पुराणम्। विकार इति। जीवतो मृतावस्थाविकारस्तत्रेत्यर्थः। किं पुनरिति।

शब्दज्ञाने धर्म आहोस्वित्प्रयोगे । कश्चात्र विशेषः । ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मः* । ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मोऽपि प्राप्नोति । यो हि शब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति । यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः । अथ वा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावीगोणीगोतागोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः । आचारे नियमः* आचारे पुनर्ऋषिर्नियमं वेदयते । तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुरिति । अस्तु तर्हि प्रयोगे । प्रयोगे सर्वलोकस्य * । यदि प्रयोगे धर्मः सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत । कश्चेदानीं भवतो मत्सरो यदि सर्वो लोकोऽभ्युदयेन न खलु कश्चिन्मत्सरः प्रयत्नानर्थक्यं तु भवति । फलवता च नाम प्रयत्नेन भवितव्यम् । न च प्रयत्नः फलाद्व्यतिरेच्यः । ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते । त एव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्ते । व्यतिरेकोऽपि वै लक्ष्यते । दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणा अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः । तत्र फलव्यतिरेकोऽपि स्यात् । एवं तर्हि नापि ज्ञाने एव धर्मो नापि प्रयोग एव । किं तर्हि । शास्त्रपूर्वके शब्दप्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन* । शास्त्रपूर्वकं यः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन यु-

---

"एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति" इति श्रुतिः । तत्र किं सम्यग् ज्ञातः कामधुग् भवति सुप्रयोगात्तु सम्यग्ज्ञातत्वानुमानमित्यर्थं आहोस्वित्सुप्रयुक्तः कामधुग् भवति सुप्रयुक्तत्वं तु सम्यग्ज्ञानादित्यर्थ इति प्रश्नः । ज्ञाने धर्म इति चेदिति । यथा श्लेष्मणः प्रकोपनं स्नेहद्रव्यं रूक्षं तु वायोस्तथेहापि प्राप्तमिति भावः । आचारे, प्रयोगे । ऋषिर्वेदः । नच प्रयत्न इति । यदि प्रयत्नेन विना फलं स्यात् प्रयत्नस्य वैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः । व्यतिरेक इति । परिहासः । तत्तुल्यं वेदशब्देन शास्त्रपूर्वकं यच्छब्दान्प्रयुङ्क्ते । तत्तुल्यमिति । वेदः शब्दो यस्यार्थस्य स वेदशब्दस्तस्य यथा ज्ञात्वानुष्ठानं तथा शब्दानामपि प्रकृत्या-

ज्यते। तत्तुल्यं वेदशब्देन। वेदशब्दा अप्येवमभिवदन्ति। "योऽग्निष्टोमेन यजते य उ चैनमेवं वेद" "योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद"। अपर आह तत्तुल्यं वेदशब्देनेति। यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्त्येवं यः शास्त्रपूर्वकं शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यत इति। अथ वा पुनरस्तु ज्ञान एव धर्म इति। ननु चोक्तं ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्म इति। नैष दोषः, शब्दप्रमाणका वयं यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणं शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह नापशब्दज्ञानेऽधर्ममाह। यच्च पुनरशिष्टाप्रतिषिद्धं नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय। तद्यथा हिक्कितहसितकण्डूयितानि नैव तद्दोषाय भवन्ति नाप्यभ्युदयाय। अथ वाभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने। यो ह्यपशब्दाञ् जानाति शब्दानप्यसौ जानाति। तदेवं ज्ञाने धर्म इति ब्रुवतोऽर्थादापन्नं भवत्यपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इति। अथ वा कूपखानकवदेतद्भविष्यति। तद्यथा कूपखानकः कूपं खनन्यद्यपि मृदा पांसुभिश्चावकीर्णो भवति सोऽप्सु संजातासु तत एव तं गुणमासादयति येन स च दोषो निर्हण्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवति, एवमिहापि यद्यप्यपशब्दज्ञानेऽधर्मस्तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मस्तेन स च दोषो निर्घानिष्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भविष्यति। यदप्युच्यते आचारे नियम इति। याज्ञे कर्मणि स नियमोऽन्यत्रानियमः। एवं हि श्रूयते। यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परापरज्ञाः विदितवेदितव्या

दि विभागज्ञानपूर्वकः प्रयोग इत्यर्थः। अपर आहेति। वेदश्चासौ शब्दश्च वेदशब्द इति कर्मधारयः। अथवेति। अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वाच्छब्दज्ञानस्य पृथक् फलमपशब्दज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः। दोष इति। उत्कृष्टधर्मफलावाप्तौ स्वल्पमधर्मफलमुत्पन्नमप्यनुत्पन्नकल्पं भवतीत्यर्थः। प्रत्यक्षधर्माण इति। योगिप्रत्यक्षेण सर्वं विदितवन्तः। परापरज्ञा इति। विद्याविद्याप्रविभागज्ञाः। अथेति। उक्तमिदं न चान्तरेण व्याकर-

अधिगतयाथातथ्याः । ते तत्र भवन्तो यद्वानस्तद्वान इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्जते याज्ञे कर्मणि पुनर्नापभाषन्ते तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितं ततस्ते पराभूताः॥ अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः । सूत्रम् । सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्नः• सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते व्याकरणस्य सूत्रमिति । किं तर्हि तदन्यत्सूत्राद्व्याकरणं यस्यादः सूत्रं स्यात् । शब्दाप्रतिपत्तिः• । शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति । व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति । नहि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते, किं तर्हि, व्याख्यानतश्च । ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं वृद्धिः आत् ऐजिति किं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति । एवं तर्हि शब्दः । शब्दे ल्युडर्थः •। यदि शब्दो व्याकरणं ल्युडर्थो नोपपद्यते व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्, न हि शब्देन किं चिद्व्याक्रियते । केन तर्हि । सूत्रेण । भवे• । भवे च तद्धितो नोपपद्यते । व्याकरणे भवो योगो वैयाकरण इति न हि शब्दे भवो योगः, क्व तर्हि सूत्रे । प्रोक्तादयश्च तद्धिताः •। प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् आपिशलं काशकृत्स्नमिति । न हि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः, किं तर्हि सूत्रम् । किमर्थमिदमुभयमुच्यते भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति । न प्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येव

षमित्यादि तत्र पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनात्प्रश्नः । षष्ठ्यर्थ इति । द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामष्टाध्याय्याः प्रतिपादनाद्व्यतिरेकाभावः । सामान्यविशेषशब्दतया तु द्वयोः सहप्रयोगो न विरुध्यते, यदा त्वष्टाध्याय्येकदेशः सूत्रशब्देनोच्यते तदा षष्ठ्यर्थोऽप्युपपद्यते । शब्दाप्रतिपत्तिरिति । न हि व्याख्यानरहितसूत्रमात्रश्रवणाच्छब्दाः प्रतीयन्ते । समुदितमिति । समुदायादेवार्थावसायोत्पादादित्यर्थः । शब्द इति । करणे ल्युड्विधीयते । शब्दस्य व्याक्रियमाणत्वात्कर्म न तु करणमिति भावः । भवे चेति । शब्देऽस्य

भवेऽपि तद्धितश्चोदितः स्यात्। पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं भवे च तद्धित इति तत्पठितं तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति तदपि पठितम्। न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति। अयं तावददोषः यदुच्यते शब्दे ल्युडर्थ इति। नावश्यं करणाधिकरणयोरेव ल्युड्विधीयते किं तर्हि, अन्येष्वपि कारकेषु कृत्यल्युटो बहुलमिति। तद्यथा प्रस्कन्दनं प्रपतनमिति। अथ वा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते। तद्यथा गौरित्युक्ते सर्वे सन्देहा निवर्तन्ते नाश्वो न गर्दभ इति। अयं तर्हि दोषः। भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति। एवं तर्हि। लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्*। लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं भवति। किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणं च। शब्दो लक्ष्यः सूत्रं लक्षणम्। एवमप्ययं दोषः समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते, सूत्राणि चाप्यधीयान इष्यते वैयाकरण इति। नैष दोषः। समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते। तद्यथा पूर्वे पञ्चाला उत्तरे पञ्चालाः, तैलं भुक्तम्, घृतं भुक्तम्, शुक्लो नीलः कपिलः कृष्ण इति। एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवेऽपि प्रवर्तते। अथ वा पुनरस्तु सूत्रम्। ननु चोक्तं सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति। नैष दोषः व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति। यद्प्यु-

---

न्व्याख्यायमानत्वेन भवो योग इति चेन्मीमांसादियोगस्यापि शब्दं प्रति विचारकत्वाद्व्याकरणत्वप्रसङ्गः। नचेदानीमिति। लक्षणप्रपंचाभ्यां मूलसूत्रवद्वार्तिकानामुपपत्त्या दोषाभावः। प्रस्कन्दनमिति। यद्यप्ययं भीमादिस्तथापि कृत्यल्युटो बहुलमित्यस्यैव भीमादयोऽपादाने इत्ययं प्रपंच इति भावः। गौरित्युक्ते इति। सास्नादिमति यदा कंचित्प्रत्ययं गौरित्युच्यते तदा तत्र वाचकान्तराणां निवृत्तिः कृता भवत्येवमेकस्मिन्नुदाहरणे उपन्यस्ते सर्वाणि तत्सदृशानि शब्दान्तराणि प्रतीयन्ते पूर्वे पंचाला इति। जनपदान्तरनिवृत्तिविवक्षायामेकदेशेऽपि समुदायरूपारोपात्प्रयोगः। तैलमिति। यदौषधसंस्कृता घृततैलमात्रा भवति तदेदमुदाहरणम्। आकृतिवाचित्वे तु घृततैलशब्दयोः संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा सर्वत्र मुख्या वृत्तिः। शुक्ल इति। अशुक्लेऽप्यवयवेऽवयवान्तरस्य शौक्ल्यात्समुदायस्य शुक्लत्वे सत्यारोपात्प्रयोगः। व्यपदेशिवद्भावेनेति

च्यते शब्दाप्रतिपत्तिरिति । न हि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि व्याख्यानतश्चेति परिहृतमेतत् । तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवतीति । ननु चोक्तं न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं वृद्धिः आत् ऐजिति, किं तर्ह्युदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवतीति अविजानत एतदेवं भवति । सूत्रत एव हि शब्दान् प्रतिपद्यन्ते । आतश्च सूत्रत एव । यो ह्युत्सूत्रं कथयेन्नादो गृह्येत ॥

अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः । वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः * । वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः । किमिदं वृत्तिसमवायार्थ इति । वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः, वृत्त्यर्थो वा समवायो वृत्तिसमवायः, वृत्तिप्रयोजनो वा समवायो वृत्तिसमवायः । का पुनर्वृत्तिः शास्त्रप्रवृत्तिः । अथ कः समवायः । वर्णानामानुपूर्व्येण संनिवेशः । अथ क उपदेशः । उच्चारणम् । कुत एतत् । दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णानाहोपदिष्टा इमे वर्णा इति । अनुबन्धकरणार्थश्च * । अनुबन्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः अनुबन्धानासङ्क्ष्यामीति । नह्यनुपदिश्य वर्णाननुबन्धाः शक्या आसङ्क्तुम् । स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणं च प्रत्याहारार्थं प्रत्याहारो वृत्त्यर्थः ।

यथा राहोः शिर इत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि शब्दार्थभेदाद्भेदव्यवहार एवमिहापि व्याकरणशब्देन शास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्यते सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति भेदव्यवहार उपपद्यते । सूत्रत एवेति । पदच्छेदादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनात् । आत इति निपातः । अतश्च हेतोरित्यर्थः । नाद इति । नैतदित्यर्थः । अथवा नादोऽर्थरहितत्वाद् घोषमात्रमेव गृह्येतेत्यर्थः । किमर्थ इति । नहि वर्णोपदेशेन कस्यचित्साधुशब्दस्यानुशासनमिति भावः । वृत्तिसमवायार्थ इति । लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । धर्मनियमवत्समासः । वृत्यर्थ इति । शास्त्रप्रवृत्तिप्रत्यासन्नत्वं समवायस्य दर्शयति । इग्यण इत्यादौ हि यथासङ्ख्यशास्त्रं वर्णसंनिवेशमाश्रित्यैव प्रवर्तते । वृत्तिप्रयोजन इति । पारम्पर्येण शास्त्रप्रवृत्तावस्याङ्गत्वम् । सति हि समवाये इत्संज्ञा तत आदिरन्त्येनेति ततो हलोपइत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिः । प्रत्याहारार्थमिति ।

इष्टवुद्ध्यर्थश्च।इष्टवुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेशः इष्टान्वर्णान्भोत्स्यामह इति। नह्यनुपदिश्य वर्णानिष्टा वर्णाः शक्या विज्ञातुम् इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः*। इष्टवुद्ध्यर्थश्चेति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः कर्तव्यः।एवं गुणा अपि हि वर्णा इष्यन्ते। आकृत्युपदेशात्सिद्धम्।आकृत्युपदेशात्सिद्धमेतत् अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः। आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधः*। आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत् संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। के पुनः संवृतादयः। संवृतः, कलो, ध्मात, एणीकृतो, अम्बूकृतो, अर्द्धको, ग्रस्तो, निरस्तः, प्रगीत, उपगीत, क्ष्विण्णो, रोमश, इति अपर आह—"ग्रस्तं निरस्तमविलम्बितं निर्हतमम्बूकृतं ध्मातमथोविकम्पितम् संदष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावनाः" इति अतोन्ये व्यंजनदोषा- नैष दोषः, गर्गादिविदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। अस्त्यन्यद्ग गर्गादिविदादिपाठे प्रयोजनं, किं, समुदा-

---

प्रत्याहारशब्देनाणादिकाः संज्ञा उच्यन्ते। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति। सति ह्युपदेशे कलादिदोषरहिता ये वर्णा निर्दिष्टास्ते तथैव प्रयोक्तव्या इत्युक्तं भवति। एकश्रुत्या हि सूत्राणां पाठात्सर्वेषामुदात्तादीनामुपदेशः कर्तव्य इत्याह इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति चेदिति। आकृत्युपदेशादिति। उपात्तोऽपि विशेषो नान्तरीयकत्वाज्जातिप्राधान्यविवक्षायामविवक्ष्यत इत्यर्थः। संवृतादीनामिति। एकारादीनां संवृतत्वं दोषो न त्वकारस्य तस्य संवृतगुणत्वात्,तत्र सन्ध्यक्षरेषु विवृततमेषूच्चार्येषु संवृतत्वं दोषः।कलः स्थानान्तरनिष्पन्नः काकलीत्वेन प्रसिद्धः। ध्मातः श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोपि दीर्घ इव लक्ष्यते। एणीकृतोऽविशिष्टः किमयमोकार अथौकार इति यत्र सन्देहः। अम्बूकृतो यो व्यक्तोऽप्यन्तर्मुख मिव श्रूयते। अर्द्धको दीर्घोपि ह्रस्व इव। ग्रस्तो जिह्वामूले निगृहीतः, अव्यक्त इत्यपरे। निरस्तो निष्ठुरः। प्रगीतः सामवदुच्चारितः उपगीतः समीपवर्णान्तरगीत्यानुरक्तः। क्ष्विण्णः कम्पमान इव। रोमशो गम्भीरः। अविलम्बितो वर्णान्तरासंभिन्नः। निर्हतो रूक्षः। सन्दष्टो वर्धित इव। विकीर्णो वर्णान्तर प्रसृतः। एकोऽप्यनेकनिर्भासीत्यपरे। स्वरदोषभावना इति। स्वरदोषगोचराणि अनन्ता हि दोषा अशक्तिप्रमादकृताः। अस्त्यन्यदिति। गर्ग इत्यादिनैव संनिवेशेन गर्गादीनां साधुत्वं यथा

यानां साधुत्वं यथा स्यादिति । एवं तर्ह्यष्टादशधा भिन्नां निवृत्तकलादिकामवर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि । सा तर्हि वक्तव्या । लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः । लिङ्गार्था सा तर्हि भवति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि अनेकमनुबन्धशतं नोच्चार्यमित्संज्ञा च न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः । यदनुबन्धैः क्रियते तत्कलादिभिः करिष्यते । सिध्यत्येवम् अपाणिनीयं तु भवति । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त मोकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेध इति । परिहृतमेतत्, गर्गादिविदादिपाठात् संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। न नु चान्यद्व गर्गादिविदादिपाठे प्रयोजनमुक्तं, किं, समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति । एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते कलादयश्च निवर्त्यन्ते। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यं, लभ्यमित्याह । द्विगता अपि हेतवो भवन्ति । तद्यथा आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता इति । तथा वाक्यान्यपि द्विष्ठानि भवन्ति श्वेतो धावति अलम्बुसानां यातेति । अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः क्वेमे संवृतादयः श्रूयेरन्निति । आगमेषु, आगमाः शुद्धाः पठ्यन्ते । विकारेषु, त-

---

स्याद् गार्ग्य इत्यादीनां मा भूत् ततश्च तद्गतानामेवाकारादीनां दोषनिवृत्तिः कृता स्यान्न तु समुदायान्तरस्थानाम् यद्यपि प्रत्ययविध्यर्थो गर्गादीनां पाठस्तथापि प्रसङ्गात्समुदायसाधुत्वायाऽपि भवति । निवृत्तकलादिकामिति । अकारस्य संवृतत्वान्निवृत्तसंवृतत्वादिकामिति नोक्तम् । अकारस्य निदर्शनार्थत्वात्सर्ववर्णानां शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिरित्यर्थः । यदनुबन्धैरिति । यथा स्वरितत्वमधिकारार्थमेवमात्मनेपदाद्यर्थं कलादिकं प्रतिज्ञाय कलादात्मनेपदमित्यादि करिष्यते न त्वनुदात्तङित इत्यादि न नु चानुबन्धाभावे कथमणादिकाः संज्ञा उपपद्यन्ते । आदिरन्त्येनेत्यणादिः कलैः सहेत्युकत्वा अ इ उ इत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यन्ते स्वरसन्धिशासन्देहाय न करिष्यते इत्यदोषः । उभयमिति । यथाभूता गर्गादिस्था अकारादयस्तथाभूता एव सर्वत्र प्रयोक्तव्या इति प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । द्विगता इति । द्वावर्थौ गताः प्रयोजनद्वयस्य संपादका इत्यर्थः । तथा वाक्यान्यपीति । शब्दस्याप्यर्थवद् द्विगतत्वमित्यर्थः । अथ वेति । केवलानां वर्णानां लोके प्रयोगाभावाद्वात्वादीनां च शुद्धानां पाठात् गत्वस्त्वाच

र्हि, विकाराः शुद्धाः पठ्यन्ते । प्रत्ययेषु, तर्हि, प्रत्ययाः शुद्धाः पठ्यन्ते । धातुषु, तर्हि, धातवोऽपि शुद्धाः पठ्यन्ते । प्रातिपदिकेषु, तर्हि, प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते । यानि तर्ह्यग्रहणानि प्रातिपदिकानि । एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः । शशः षष इति मा भूत् पलाशः पलाष इति मा भूत् मञ्चको मञ्जक इति माभूत् । 'आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः । उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः' ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमेपादे प्रथममाह्निकम् ॥

अइउण् ॥ १ ॥ अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः । अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः, किं प्रयोजनम्, आकारग्रहणार्थः । अकारः सवर्णग्रहणेनाऽऽकारमपि यथा गृह्णीयात् । किं च कारणं न गृह्णीयात्, विवारभेदात् ।

वर्णानां न कश्चिद्दोषः । यानि तर्हीति । डित्थादीनि । एतेषामपीति । शिष्टप्रयुक्तत्वेनोणादीनां पृषोदरादीनां च साधुत्वाभ्यनुज्ञानात्सर्वेषामत्र सङ्ग्रहः सिद्धः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्यप्रथमे पादेप्रथममाह्निकम् १

अइउण् ॥ सर्ववर्णानविशेषेण विचार्य विशेषेणात्र विचारः क्रियते । अकारस्येति । अनाकारादीनां स्वरूपेणानुकार्येण वा सतोऽप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वादविभक्त्युत्पत्तिः । स्वरसन्धिस्तु न प्रवर्तते वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात् तत्राकारस्य संवृतत्वाद्दीर्घप्लुतयोर्विवृतत्वात्प्रयत्नभेदात्सवर्णसंज्ञाया अप्रसङ्गात्प्रदेशेष्वकारेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं न प्राप्नोतीति विवृतत्वमकारस्योपदिश्यते । विवृतस्य गुणस्योपदेशो विवृतोपदेशः । तत्र गुणस्य नित्यसापेक्षत्वादकारापेक्षत्वेपि समासः यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति । आकारग्रहणार्थ इति । विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थ इति सामानाधिकरण्येन निर्देशादाकारग्रहणं विवृतोपदेशस्य प्रयोजनमिति सामर्थ्यादवगमाच्चोद्यानुरूपमुत्तरं न भवतीति न चोदनीयम् । सवर्णग्रहणेनेति । येन शास्त्रे णाणुदित्सवर्णस्येत्यनेन सर्वेसवर्णा गृह्यन्तेतेन कारणेनेत्यर्थः । किं च कारणमिति । आकृतिपक्षाश्रयेण ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानादाकारस्याप्यत्वजातिसद्भावात् सिद्धं ग्रहणमिति भावः । अत्र च निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा कृता तेन कस्मात्कारणादित्यर्थः सम्पद्यते । विवारभेदादित्यत्र तु कारणशब्दप्रयोगाभावात्पञ्चम्य-

किमुच्यते विवारभेदादिति न पुनः कालभेदादपि, यथैव ह्ययं विवारभिन्न एवं कालभिन्नोऽपि । सत्यमेवमेतत् । वक्ष्यति तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्रास्यग्रहणस्य प्रयोजनम् आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति । बाह्यश्च पुनरास्यात्कालः, तेन स्यादेव कालभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवारभिन्नस्य । किं पुनर्विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते । आहो स्वित् संवृतस्योपदिश्यमानस्यविवृतोपदेशश्चोद्यते । विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते । कथं ज्ञायते, यदयम् अ अ इत्यकारस्य विवृतस्य संवृतताप्रत्यापत्तिं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम्, अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनं, किम्, अतिखट्वः अतिमाल इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य विवृतः प्राप्नोति, संवृतः स्यादित्येवमर्थो प्रत्यापत्तिः । नैतदस्ति नैव लोके न च वेदेऽकारो विवृतोऽस्ति । कस्तर्हि, संवृतः, योऽस्ति स भविष्यति । तदेतत्प्रत्या-

---

ग्रहणादसर्वनाम्नो वा प्रथमाद्वितीययोरभावाद् विभाषा गुणे स्त्रियामिति पञ्चमी विहिता । विवारयति विकासयति आस्यमिति विवारः । प्रयत्नः । व्यक्तिपक्षे ग्रहणकशास्त्रारम्भाद्दोषापत्तिः । व्यक्तिपक्षे भेदान्तरसद्भावादाह । किमुच्यत इति । बाह्यश्चेति प्रयत्नाभिनिर्वृत्तत्वात्कालस्य प्रयत्नत्वमभ्युपगम्य बाह्यत्वे न परिहारः प्रसिद्धपरिमाणवस्त्वन्तरगतपरिच्छेदकक्रियान्तरापेक्षणात्कालव्यवहारस्य बाह्यत्वं कालस्य, यथा व्रीहेः प्रस्थादिव्यवहारः परिमाणद्रव्यकृत एव मात्रादिव्यपदेशो निमेषादिक्रियाभेदकृतः । अथ वा नाभिप्रदेश एव विशिष्टप्रयत्नारम्भाद्दीर्घादिनिष्पत्त्या नाभेरास्याद्बाह्यत्वात्कालस्य बाह्यत्वम्, विवृतत्वादीनां चास्यवर्तिप्रयत्ननिष्पाद्यत्वादाभ्यन्तरत्वम् । द्रुतादिवृत्तयस्तु यथा न भेदिकास्तथा तपरसूत्रे वक्ष्यते । किं पुनरिति । किं सूत्रकारेणैव विवृतोपदेशः कृतो वार्तिककारेण तु तस्य प्रयोजनमुक्तम् अथाकृत एव विवृतोपदेशो वार्तिककृता चोद्यत्वेनोपन्यस्त इति प्रश्नः । दुरवधारत्वादुपदिष्टोऽपि विवृतो व्याख्यानेन विना न शक्यते विज्ञातुमिति प्रत्यक्षेऽप्यकारे प्रश्नोऽयं नासमञ्जसः । तत्र प्रत्यापत्त्या पूर्वः पक्ष आश्रितोऽन्यथा शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिवचनमनर्थकं स्यात् स्वरूपप्रच्यवाभावात् । अस्ति ह्यन्यदिति । प्रयोग एव प्राप्ते विवृतत्वे संवृतत्वप्रत्यापत्तिः स्यादित्यज्ञापकमेतदित्यर्थः । नन्विहासति विवृतोपदेशे सावर्ण्याभावादकारेणाकारस्याग्रहणादचत्वाभावात्कथमतिखट्व इति ह्रस्वः नैष दोषः उदीचामातः स्थाने इति ज्ञापकाद्भवत्याकारस्य ह्रस्वः । नैव लोक इति । प्रयुक्तानामनुशास-

पत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति । कः पुनरत्र विशेषः, विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायेत,संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्येतेति । न खलु कश्चिद्विशेषः, आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यतइति,वयं तु ब्रूमो विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायतइति। तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः । तस्यैतस्याक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः, क्वान्यत्र, धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य । किं प्रयोजनम्,सवर्णग्रहणार्थः। आक्षरसमाम्नायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात्, विवारभेदादेव । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्याक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादिस्थस्य ग्रहणमिति, यदयमकः सवर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारेऽको ग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि द्वयोराक्षरसमाम्नायिकयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम, अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्,किं,यस्याक्षरसमाम्नायिकेन ग्रहणमस्ति तदर्थमेतत्स्या-

---

नात् प्रयोगे च विवृतस्याकारस्याभावात्संवृत एव भविष्यतीति प्रत्यापत्तिर्ज्ञापिकैव । कः पुनरिति । विवृतोपदेश इत्यत्र कृत इति वा कर्तव्य इति वा वाक्यशेषाध्याहारे न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । आहोपुरुषिकेति । अहो अहं पुरुष इत्यहङ्कारवानहोपुरुषस्तस्य भाव इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । अहंकारवत्त्वमित्यर्थः । तस्येति । यदा प्रत्याहारे विवृतोऽकार उपदिष्टस्तदा प्रयत्नभेदात्तेन संवृतस्याकारस्य ग्रहणाभावादचकार्यं न स्यादिति तत्सिद्धये सर्वस्याकारस्य विवृतत्वं कर्तव्यमित्यर्थः । तेन श्राम्यतीत्यादौ दीर्घादि सिध्यति । न नु च सर्वेषामकाराणां यत्सामान्यं तदनुकरणमत्राकारः तस्य च विवृतत्वे प्रतिज्ञायमाने सर्वेषां तत्प्रतिज्ञातं भवतीति किमुच्यते तस्य विवृतोपदेशादिति । एवं तर्हि यदा कस्य चिदेवाकारस्येदमनुकरणं स्वरूपपदार्थको वाऽकारस्तदेदमुच्यत इत्यदोषः । यदयमिति । अत्र हि ककारेण चिह्नेन प्रत्याहारस्थौ विवृतौ निर्दिष्टः तेन च संवृतस्याग्रहणे इकः सवर्णे इतिवक्तव्यम् । न हि द्वयोरिति यद्यप्येकोपि विवृतो नास्ति तथापि द्व्यधिष्ठानत्वादेकादेशस्य द्वयोरित्युक्तम् । नैतः

तु, खट्वाढकं मालाढकमिति । सति प्रयोजने न ज्ञापकं भवति तस्माद्विवृतोपदेशः कर्तव्यः। क एष यत्नश्चोद्यते विवृतोपदेशो नाम । विवृतो वोपदिश्येत संवृतो वा को न्वत्र विशेषः। स एष सर्व एवमर्थो यत्नः क्रियते । यान्येतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपायेनोपदेशश्चोद्यते तद्गुरु भवति । तस्माद्वक्तव्यं धात्वादिस्थश्च विवृत इति । दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थः* । दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थो विवृतोपदेशः कर्तव्यः।दीर्घप्लुतौ च संवृतौ मा भूतामिति, वृक्षाभ्यां देवदत्ता ३ इति । नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः कौ तर्हि, विवृतौ, यौ स्तस्तौ भविष्यतः ' स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो यथा यणम् " संवृतः स्थानी संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेद् अनुस्वारो यथा यणम् । तद्यथा सय्यँता सँव्वत्सरः यँल्लोकं तँल्लोकमिति । अनुस्वारस्थानी यणमनुनासिकं प्रकल्पयति । विषम उपन्यासः । युक्तं यत्सतस्तत्र प्रक्लृप्तिर्भवति । सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके न च वेदे संवृतौ स्तः, कौ तर्हि, विवृतौ, यौस्तस्तौ भविष्यतः। एवमपिकुत एतत्तुल्यस्थानौ प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतः । न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थान-

---

दिति । अक इत्यकारेण विवृतेन दीर्घस्य विवृतस्य ग्रहणादज्ञापकमेतदित्यर्थः । क एष यत्न इति । धात्वादयः पठितास्तत्राकारो विवृतः पठ्यतां न हि किं चिद् गौरवं भवति तत्किमुच्यतेऽन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्य इति प्रश्नः । यानीति । प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वात्तस्य विवृतोपदेशादित्यनेन सर्वस्याकारस्य विवृतोपदेशः कार्यतया चोद्यत इत्यर्थः । धात्वादिस्थ इति । अग्रहणप्रातिपदिकार्थं विवृतत्वेऽवश्यचोदनीये धात्वादिस्थस्यापि संवृतस्यैव पठितस्य कार्यार्थं विवृतत्वं प्रतिज्ञेयमन्यथा दोषरूपविवृतोच्चारणप्रयत्नस्य गौरवं स्यात् । विवृतत्वप्रतिज्ञाने प्रयोजनान्तरमाह । दीर्घेति । असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्यास्थाने सावर्ण्यात्संवृतयोरेव दीर्घप्लुतयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः । नैवलोक इति । असत्यपि सावर्ण्ये लिङ्गादकारस्य संवृतस्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ भविष्यतः यदयमतो दीर्घोयञि, अतोरोरप्लुतादप्लुतइत्याहेति भावः । सतस्तत्रेति । अशक्यत्वाद्दीर्घप्लुतयोः संवृतयोरुच्चारणस्येत्यर्थः । एवमपी-

भिन्नौ स्याताम् ईकार ऊकारो वेति । वक्ष्यति स्थानेऽन्तरत-म इत्यत्र स्थान इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानग्रहणस्य प्रयोजनं यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयो यथास्यादिति।तत्रानुवर्त्तिनिर्दे‌शे सवर्णाग्रहणमनणूत्वात्*।तत्रानुवृत्तिनिर्दे-शे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति, अस्थच्वौ, यस्येति च । किं कारणम्, अनणूत्वात् । न ह्येतेऽणः येऽनुवृत्तौ, के तर्हि येऽक्ष-रसमाम्नाये उपदिश्यन्ते । एकत्वादकारस्य सिद्धम्* । एकोऽ-यमकारो यश्चाक्षरसमाम्नाये यश्चानुवृत्तौ यश्च धात्वादिस्थः। अनुबन्धसंकरस्तु* । अनुबन्धसङ्करस्तु प्राप्नोति, कर्मण्यण्, आतोऽनुपसर्गे क इति । केऽपि णित्कार्यं प्राप्नोति। एकाजने-काज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिः*। एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिः प्राप्नोति। तत्र को दोषः । किरिणा गिरिणेत्येकाज्लक्षणमन्तो दात्तत्वं प्राप्नोति, इह च घटेन तरति घटिक इति द्व्यज्लक्ष-णः ष्ठन् न प्राप्नोति । द्रव्यवच्चोपचाराः* । द्रव्य-वच्चोपचाराः प्राप्नुवन्ति । तद्यथा द्रव्येषु नैकेन घटेना-नेको युगपत्कार्यं करोति, एवमिममकारं नानेको युगपदुच्चा-रयेत् । विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम्* । यदयं विषये

ति । असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य संवृतावेवेकारोकारौ प्राप्नुतः । यद्व-तः संवृता अन्यत्राभिन्नसाम्न इति केचिदोकारोऽकारयोःसंवृतत्वाभ्युपगमात् । तत्रानुवृ-त्तिनिर्देश इति । अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादावयमेवाकारोनुकृत इति ककारादिना चिह्नेन ज्ञायते ततश्चाण्त्वात्तस्य ग्राहकत्वमस्तु अस्य च्वावित्यादौ त्वकारस्यानण्-त्वाद् ग्राहकत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः। वृत्तिः शास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिस्तदनुगतो निर्देशोनुवृ-त्तिनिर्देशः | एकत्वादकारस्येति | एकैवाकारव्यक्तिः उदात्तादिभेदप्रतिभासस्तु व्य-ञ्जकध्वनिकृतः खड्गतैलादर्शादिभेदे प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवत् | अकारस्य निदर्शना-र्थत्वादिकारादीनामप्येकत्वं बोध्यम् | अनुबन्धसङ्कर इति | एकत्वे काण्गादीनां भेदाभावान्नोदादौ ङीबादिःप्राप्नोति | किरिणेति | नगोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधाद-कारो नोदात्तः | घटेनेति | एक एवकारो द्विरुच्चार्यत इति द्व्यच्त्वाभावः, ठञ्तु वाह्लीकादिषु कृतार्थः | द्रव्यवदिति | उपचारो व्यवहारः, यथैकेन घटेनोदकाहरणा-दिक्रियां युगपदनेको न करोति तथैकमकारं युगपदनेको नोच्चारयेदित्यर्थः | वि॰

विषये नानालिङ्गमकारं करोति कर्मण्यण्, आतोऽनुपसर्गे क इति तेन ज्ञायते नानुबन्धसङ्करोऽस्तीति, यदि हि स्यात् नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्याद् एकमेवायं सर्वगुणमुच्चारयेत्। नैतदस्ति ज्ञापकम् इत्संज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्यात् । न ह्यनुबन्धैः शल्यकवच्छक्य उपचेतुम्। इत्संज्ञायां हि दोषः स्याद् आद्यस्य हि द्वयोरित्संज्ञा स्यात्। कयोः, आद्यन्तयोः । एवं तर्हि विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धं, सदयं विषये विषये पुनर्लिङ्गमकारं करोति प्राग्दीव्यतोऽण्, शिवादिभ्योऽणिति तेन ज्ञायते नानुबन्धसङ्करोऽस्तीति, यदि हि स्यात्पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात्। अथवा पुनरस्तु विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धमित्येव । ननु चोक्तमित्संज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत् स्यादिति । नैष दोषो लोकत एतत्सिद्धम्। तद्यथा लोके कश्चित् देवदत्तमाह इह मुण्डो भव, इह जटिलो भव, इह शिखी भवेति यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपतिष्ठते । एवमयमकारो यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपस्थास्यते । यदप्युच्यते एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिरिति । एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तिसंख्यानात्* । एकाजनेकाज्ग्रहणे च आवृत्तेः सङ्ख्यानाद-

---

षयेणेति वार्त्तिककारेण कारणत्वेन सामान्यरूपतया चाभेदेन विषयो निर्दिष्टः भाष्यकारस्त्वधिकरणत्वं व्यक्तिभेदाद्भेदं च प्रतिपादयति। विषये विषयइति | सर्वगुणमिति | गुणाश्च अनुबन्धाः कार्यायाश्रितत्वादुपकारकत्वाच्च कर्मणि करिष्यति ब्रूयादित्यर्थः | शल्यकवदिति | शल्यकः प्राणिविशेषः, स यथा कण्टकतुल्यैः पक्षैर्व्याप्यते नैवं सर्वानुबन्धयुक्तोऽकारः शक्यो निर्देष्टुम् | आद्यन्तयोरेवेत्संज्ञाविधानान्मध्यपातिनां श्रवणप्रसङ्गादित्संज्ञैवायच्छते व्याप्रियत इत्येककार्यकत्वादाद्यस्येत्युक्तम् | एवं तर्हीति | विषयेणेत्येतदन्यथा व्याचष्टे नानाशब्दमपनीय पुनःशब्दं पठित्वा, यद्यनुबन्धसङ्करः स्यादेकाकारमेव शिवादिभ्यो विदध्यात् | अथोच्येत णित्वकृतमेव यथा स्यात् ञित्कृत माभूदिति नियमार्थमेतत्स्यात्, तन्न, नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात् | अथ वेति | न ब्रूमः सर्वं गुणमुच्चारयेदिति किं तु यथा लोके इह मुण्डो भव इह नग्नो भवेति यद्गुणको यत्रोच्यते तद्गुण एव तत्र भवत्येवमिहापि याभ्यः प्रकृतिभ्यो यदनुबन्धविशिष्टो विधीयते तासु तदनुबन्धनिमित्तमेव कार्यं सम्पादयति | भा-

नेकाच्त्वं भविष्यति । तद्यथा सप्तदश सामिधेन्यो भवन्तीति त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाहेत्यावृत्तितः सप्तदशत्वं भवति, एवमिहाप्यावृत्तितोऽनेकाच्त्वं भविष्यति । भवेदावृत्तितः कार्यं परिहृतम् इह तु खलु किरिणा गिरिणेति एकाज्लक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोत्येव। एतदपि सिद्धं, कथं, लोकतः। तद्यथा लोके ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्वा तया सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपन्ना एवमिहाप्यनेकाच्त्वं भविष्यति । यदप्युच्यते द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्तीति । भवेद्यदसंभवि कार्यं तन्नानेको युगपत्कुर्याद्य यत्तु खलु संभवि कार्यमनेकोपि तद्युगपत्करोति । तद्यथा—घटस्य दर्शनं स्पर्शनं वा, संभवि चेदं कार्यमकारस्योच्चारणं नामानेकोऽपि तद्युगपत्करिष्यति । आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात् ॥ । आन्यभाव्यं त्वकारस्य, कुतः कालशब्दव्यवायात् । कालव्यवायाच्छब्दव्यवायाच्च कालव्यवायात् दण्ड अग्रम्, शब्दव्यवायाद्य दण्डः । न चैकस्यात्मनो व्यवायेन भवितव्यं, भवति चेद्भवत्यान्यभाव्यमकारस्य । युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनात् । युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनान्मन्यामहे आन्यभाव्यमकारस्येति । यदयं युगपद्देश-

वृत्तिसंख्यानादिति | यथा विकृतियागेचयोदश सामिधेन्यः प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या सप्तदश सम्पद्यन्ते तथा घटेन तरतीति ष्ठन्‌लक्षणःष्ठन्भवति | ननु मुख्ये विषये कृतार्थत्वाद्वचनस्य गौणं द्व्यच्त्वम् कथं कार्यस्य निमित्तम्, उच्यते गोद्व्यच इत्यचात्रशब्दप्रतिषेधाल्लिङ्गादावृत्तिभेदेनापि भेदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः | भवेदिति | गिरिणेत्यादावावृत्तिभेदेपि मुख्यमेकाच्त्वं न निवर्त्तत इति भावः | एतदपीति | लोके पूर्वा संख्या संख्यान्तरेण मुख्येन गौणेन च बाध्यतइत्यर्थः | ऋषिसहस्रमिति | विप्रेण क्रीत्वा प्रत्येकं दत्वा सहस्रदक्षिणा ऋषयः संपन्ना इत्यर्थः | ऋषयः सहस्रमृषिसहस्रमिति कर्मधारये सम्पन्ना इत्यस्य साक्षाद्दृष्टिभिः सम्बन्धः षष्ठीसमासे तु सामर्थ्यलक्षणः सम्बन्धो यथा ब्राह्मणशतं भोज्यतामिति भुजेर्ब्राह्मणैः सह | संभवि चेति | एकस्यैवाकारस्य युगपत् स्थानकरणनिष्पन्नध्वनिव्यङ्ग्यत्वात्सर्वैरुच्चारणं शक्यमित्यर्थः । एवं परिहृतेष्वपितद्दोषेषुतत्र न्यायेनाकारस्यभेदं साधयति।आन्यभा-

पृथक्त्वेषूपलभ्यते अश्वः अर्कः अर्थ इति । न ह्येको देवदत्तो युगपत्स्रुघ्ने च भवति मथुरायां च । यदि पुनरिमे वर्णाः शकुनिवत्स्युः तद्यथा शकुनय आशुगामित्वात्पुरस्तादुत्पतिताः पश्चाद्दृश्यन्ते एवमयमकारो द इत्यत्र दृष्टो यड इत्यत्र दृश्यते । नैवं शक्यम् अनित्यत्वमेवं स्यात् नित्याश्च शब्दाः नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । यदि चायं द इत्यत्र दृष्टो यड इत्यत्र दृश्येत नायं कूटस्थः स्यात् । यदि पुनरिमे वर्णा आदित्यवत्स्युः । तद्यथा एक आदित्योऽनेकाधिकरणस्थो युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते । विषम उपन्यासः, नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभतेऽकारं पुनरुपलभते । अकारमपि नोपलभते, किं कारणम् । श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः शब्दः एकं च पु-

ष्यञ् । अथवान्यो भावोऽन्यद्वस्तु तस्य भाव इति भावे ष्यञ् । इह कालशब्दाभ्यां व्यवधानं भिन्नानां दृष्टं यथाऽसंहितायाम् अ इ उ इत्यादीनां कालव्यवायः दृतिरित्यादौ शब्दव्यवायः । तत्र तकारेण ऋकारेकारयोर्व्यवधानात् । एकत्वे तु व्यवधानं न दृष्टं यथा आ इउति केवलकार उच्चार्यते तस्मादुदात्तादिगुणभेदात्कालशब्दव्यवायाच्चनानात्वमकारस्य प्रत्यभिज्ञानं चात्वादिसामान्यनिबन्धनम् । यद्यपि शब्दव्यवायेऽपि कालव्यवायोऽस्ति तथापि कालव्यवाय एव द्विधा दर्शितः शब्दशून्यः शब्दवांश्च । यदि पुनरिति । कालशब्दाभ्यां व्यञ्जकानामेव ध्वनीनां व्यवायो न व्यङ्ग्यस्येति व्यक्तिस्फोटवादिनो भावः । यथा शकुनिः पङ्क्तेरादौ स्थित आशुसञ्चारात्तदन्ते भवत्येवं व्यञ्जकध्वनिसंनिधानासन्निधानाभ्यामकारस्योपलम्भानुपलम्भावित्यर्थः । जातिस्फोटवादी व्यक्तिस्फोटवादिनं पर्यनुयुङ्क्ते । अनित्यत्वमिति । भवता । जातिस्तावन्नाभ्युपगम्यते व्यक्तेरेवैकत्वनित्यत्वप्रतिज्ञानात्तच्चैकत्वं नित्यत्वं च नोपपद्यते दण्ड इत्युदात्तानुदात्तस्वरभेदेन भिन्नत्वान्न ह्येकस्यैवोदात्तत्वपरित्यागेनानुदात्तत्वं युक्तं रूपान्तरपरिग्रहादनित्यत्वप्रसङ्गात्तस्माद्भिन्ना एवानित्या एवकाराः, प्रत्यभिज्ञा त्वत्त्वनिबन्धनेति जातिस्फोटपक्षोऽत्र व्यवस्थितः । व्यक्तिस्फोटवाद्याह अकारमपीति श्रोत्रोपलब्धिरिति । श्रोत्रोपलभ्यशब्दस्याकाशदेशत्वं प्रतिपादयति । आकाशप्रदेशविशेषस्य श्रोत्रत्वादिन्द्रियाणामसंबद्धविषयाग्रहणाच्छ्रोत्रस्य निष्क्रियत्वाद्गमनाभावादाकाशदेशत्वं शब्दस्यावश्यमभ्युपेयम् । बुद्धिनिर्ग्राह्य इति । पूर्वपूर्वध्वन्युत्पादिताभिव्यक्तिजनितसंस्कारपरम्पराप्राप्तपरिपाकान्त्यबुद्धि-

नराकाशम् । आकाशदेशा अपि बहवः। यावता बहवस्तस्मा-दान्यभाव्यमकारस्य । आकृतिग्रहणात्सिद्धम्* । अवर्णाकृति-रुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृ-तिः । तद्वच्च तपरकरणम्* । एवं च कृत्वा तपराः क्रियन्ते आ-कृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति। ननु च सवर्णग्रहणेनातिप्रसक्तमि-ति कृत्वा तपराः क्रियेरन्। प्रत्याख्यायते तत्सवर्णग्रहणम-परिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वाच्चेति । हल्ग्रहणेषु च* । किम्, आकृतिग्रहणात्सिद्धमित्येव। झलो झलि अवात्ताम् अ-वात्तम् अवात्त।यत्रैतन्नास्ति अण् सवर्णान्गृह्णातीति । रूप-सामान्याद्वा।रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत् तद्यथा तानेव शाट-कानाच्छादयामो ये मथुरायां, तानेव शालीन् भुञ्ज्महे ये म-गधेषु। तदेवेदं भवतः कार्षापणं यन्मथुरायां गृहीतम् । अन्य-स्मिंश्चान्यस्मिंश्च रूपसामान्यात्तदेवेदमिति भवति। एव-मिहापि रूपसामान्यात्सिद्धम् ॥ १ ॥

निर्ग्राह्य इत्यर्थः। प्रयोगिणेति। प्रयुज्यतइति प्रयोगी ध्वनिस्तेनाभिव्यक्तः देशभेदेनतु व्यमिति। अन्यस्य भावोऽन्यभावस्ततो ब्राह्मणादिषु स्वार्थे विधानार्थात्पाठात् स्वार्थे प्रतिभासो भिन्नदेशावस्थित पुरुषोदीरिताभिव्यञ्जकध्वनिकृतः। भेदवाध्याह। आका-शदेशा इति । यथा पृथिव्या एकत्वेऽपि सुघ्नमथुरादिदेशव्यवहार एवमाकाशस्यापि संयोगिघटादिपदार्थावच्छेदेन भेदव्यवहार इत्यर्थः । एवं व्यक्तिस्फोटपक्षे निराकृते जातिस्फोटपक्ष एवाश्रीयते। आकृतिग्रहणादिति। अकारजातिः सर्वप्रदेशेषु निर्दि-श्यते नान्तरीयकस्तु व्यक्तिनिर्देशस्तत्र प्रत्याहारेऽकारजातेर्निर्देशात्तस्याश्च विवृतत्वप्र-तिज्ञानाच्छास्त्रान्ते तस्या एव प्रत्यापत्तिविधानम्।तदेवं जातिनिर्देशादनुवृत्तिनिर्दे-शस्येनाकारेण ग्रहणमाकारस्य सिद्धम्।अष्टन आ विभक्तावित्यत्र तु सत्यपि जातिनि-र्देशे दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्ध्रस्वस्य ग्रहणं न भवत्यन्यथा ह्रस्वमेवोच्चारयेत् । प्लुतश्च विषये स्मृत इति न्यायात् प्लुतस्याग्रहणम्। तद्वच्चेति । स आकृतिपक्षो यत्रास्ति तत्तद्वत् । अथवा वत्यन्तमेतत् तत्र न्यायेनाकृतिपक्षस्य स्थापितत्वात्तपरेष्वपि स एव पक्षःस्थित इत्यर्थः। हल्ग्रहणेषु चेति । अवश्याश्रयणीयतामाकृतिपक्षस्य दर्शयति। व्यक्तिपक्षे ह्येकस्यैव तकारस्यानुकरणं खफछठेत्यत्र तकार इति द्वयोस्तकारयोर्भ-रत्वं न स्याद् अपि त्वेकस्यैवेत्यवात्तामित्यत्र सिज्लोपो न स्यादभित्था इत्यादावेव स्यात्। रूपसामान्यादिति। व्यक्तिनिर्देशेपि भेदापरामर्शेन लोकवदभेदव्यवहारोऽस्तीति सिद्धमिष्टम् । व्यक्तिव्यतिरिक्तं तु सामान्यं भवतु वा माभूत्सर्वथा लोक इव

[ऋऌक्॥२॥अथ ऌकारोपदेशः किमर्थः[१]॥किं विशेषेण ऌकारोपदेशश्चोद्यते न पुनरन्येषामपि वर्णानामुपदेशश्चोद्येत यदि किञ्चिदन्येषामपि वर्णानामुपदेशे प्रयोजनमस्ति ऌकारोपदेशस्यापि तद्भवितुमर्हति। को वा विशेषः॥अयमस्ति विशेषः, अस्य हि ऌकारस्याल्पीयांश्चैव हि प्रयोगविषयः, यश्चापि प्रयोगविषयः सोपि क्लृपिस्थस्य, क्लृपेश्च लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वादृकारस्यैवाच्कार्याणि भविष्यन्ति नार्थ ऌकारोपदेशेन॥अत उत्तरं पठति। ऌकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थः॥ऌकारोपदेशः क्रियते यदृच्छाशब्दार्थः।अशक्तिजानुकरणार्थः प्लुत्याद्यर्थश्च। यदृच्छाशब्दार्थस्तावत्। यदृच्छया कश्चिद् ऌतको नाम तस्मिन्नच्कार्याणि यथा स्युः दध्य्ऌतकाय देहि मध्व्ऌतकाय देहि, उदङ्ऌतकोऽगमत् प्रत्यङ्ऌतकोऽगमत्। चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दाः गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः यदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः। अशक्तिजानुकरणार्थः। अशक्त्या कयाचिद् ब्राह्मण्या ऋतक इति प्रयोक्तव्ये ऌतक इति प्रयुक्तं तस्यानुकरणं ब्राह्मण्य्ऌतक इत्याह कुमार्य्ऌतक इत्याहेति। प्लुत्याद्यर्थश्च ऌकारोपदेशः कर्त्तव्यः। के पुनः प्लुत्यादयः प्लुतिद्विर्वचनस्वरिताः क्लृ३प्तशिखः। क्लृप्तः। प्रक्लृप्तः।प्लुत्यादिषु च कार्येषु क्लृपेर्लत्वं सिद्धं तस्य सिद्धत्वादच्कार्याणि न सिध्यन्ति। तस्माल्लृकारोपदेशः क्रियते। नैतानि

शास्त्रे व्यवहार इत्यर्थः॥

[ऋऌक्॥ अल्पीयानीति। ऋकारोपेक्षः प्रकर्षः। ऋकारस्याल्पः प्रयोगस्ततोप्यस्याल्पतर प्रयोगः। अल्पप्रयोगस्यापि कार्यार्थं उपदेशः कर्त्तव्य इत्याशङ्क्याह।यश्चापीति। तत्र ऋकारावस्थायामेवोदात्तादिषु कृतेषु स्थानेऽन्तरतम इति स्थानिसदृश ऌकारो भविष्यति। यदृच्छेति। अर्थगतं प्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य यः शब्दः प्रयोक्तृभिप्रायेणैव प्रवर्त्तते स यदृच्छाशब्दो डित्थादिः। ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिरित्यस्य वार्त्तिककारवाक्यत्वात्सूत्रकारेणानाश्रितत्वाच्च ऌकारोपदेशः कृतः।अर्थवत्सञ्चारस्यास्याव्युत्पन्ना यदृच्छाशब्दाः सन्तीत्यवगम्यते।गाव्यादीनां तु गवादिभिर्निवर्त्तितत्वादसाधुत्वम्।ऋतकशब्दस्त्वर्थाश्रयेणैव प्रयुक्त इति ऌतकशब्दस्यानिवर्त्तकः।अशक्तिजानु-

सन्ति प्रयोजनानि । न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु । न्याय्यस्य ऋतकशब्दस्य भावात् कल्पनं संज्ञादिषु साधु मन्यन्ते ऋतक एवासौ न लृतक इति । अपर आह । न्याय्य ऋतकशब्दः शास्त्रान्वितोऽस्ति स कल्पयितव्यः साधुः संज्ञादिषु ऋतक एवासौ न लृतकः । अयं तर्हि यदृच्छाशब्दोऽपरिहार्यः । लृफिडः लृफिड्डश्चेति । एषोऽपि ऋफिडः ऋफिड्डश्च, कथम्, अर्तिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते। फिडफिड्डौ औणादिकौ प्रत्ययौ । त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति । न सन्ति यदृच्छाशब्दाः । अन्यथा कृत्वा प्रयोजनमुक्तमन्यथा कृत्वा परिहारः, सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तं न सन्तीति परिहारः । समाने चार्थे शास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति । तद्यथा देवदत्तशब्दो देवदिण्णशब्दं निवर्त्तयति न गाव्यादीन् । नैष दोषः, पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति अनुकरणं

करणस्य जातिशब्दत्वमिच्छन्ति। यस्मादनुक्रियमाणे शब्दे या जातिः समवेता तत्संबद्धमनुकार्यमनुकरणं प्रत्याययति। न्याय्यभावादिति। ऋतकशब्दो न्याय्यः कृदन्तं नाम कुर्यादिति स्मृतावुक्तत्वात्। ऋतिः सौत्रो धातुः तत औणादिकः क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोर् पूर्वस्यापीति क्वुन्प्रत्ययः । संज्ञादिष्विति । आदिशब्देनैतद्दर्शयति जातिगुणक्रियानिमित्ता अपि शब्दा शास्त्रोचिताः एव प्रयोक्तव्या इति। सर्वशब्दव्युत्पत्तिपक्षे किमर्थंवत्सूत्रेणेति चेत् शिष्टप्रयुक्तानामेवाव्युत्पत्तिपक्षोऽप्यस्तीति ज्ञापनायार्थवत्सूत्रोपादानम् अनुकरणशब्दानामव्युत्पन्नत्वात्तदर्थं च। अपर आहेति। पूर्वमुक्तम् ऋतक शब्द एव न्याय्यत्वात्प्रयोक्तव्यो ननु लृतकशब्द इति इदानीं तु ऋतकशब्दस्यैवायमपभ्रंशोऽशास्त्रजत्वाद् लृतक शब्द इत्युच्यते । अयं तर्हीति । ऋतकशब्दोऽन्वाख्यातत्वाद्भवतु लृतकशब्दस्य निवर्तकः ऋफिड ऋफिड्ड इत्येतौ त्वनन्वाख्यातावेवेति कथं लृफिडलृफिड्ड इत्येतयोर्निवर्त्तकौ स्यातामिति भावः। एषोऽपीति। उणादयो बहुलमित्येतावन्वाख्याताविति भावः। अर्तिप्रवृत्तिरिति। अर्तेः फिडफिड्ड प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिरित्यर्थः न सन्तीति अव्यत्वेऽपि यदा नाम क्रियते तदा प्रशस्यरूपा क्रिया गुणा वाध्यारोप्यत इति भावः। अन्यथा कृत्वेति। अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणाचार्येणोपदिष्ट लृकारो वार्त्ति ककारस्तु व्युत्पत्तिपक्षाश्रयणेन प्रत्याख्यातः। समाने चेति। इह च भिन्नार्थत्वम्, लृतकशब्दो हि यदाशक्तेर्नाविनियुज्यते क्वचित् पिण्डे तदा तच्छब्दरूपाध्यास ऋतके तु विपर्ययः, भिन्नस्वरूपौ तौ शब्दाविति भावः। पक्षान्तरैरपीति। यथा द्रव्यपक्षे स्वरूपाण्यामित्यस्यारम्भो जाति

शिष्टाशिष्टप्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु॰ । अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति, अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय । यथा लौकिकवैदिकेषु। तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावद्य एवमसौ ददाति य एवमसौ यजते य एवमसावधीत इति तस्यानुकुर्वन्नुददद्याच्च यजेत चाधीयीत च सोऽप्यभ्युदयेन युज्यते । वेदेऽपि य एवं विश्वसृजः सत्राण्यध्यासत इति तेषामनुकुर्वन्तद्वत्सत्राण्यध्यासीत सोप्यभ्युदयेन युज्यते । अशिष्टप्रतिषिद्धं यथा । य एवमसौ हिक्कति य एवमसौ हसति य एवमसौ कण्डूयतीति तस्यानुकुर्वन् हिक्केच्च हसेच्च कण्डूयेच्च नैव तद्दोषाय स्यान्नाभ्युदयाय। यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति य एवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत् सोऽपि मन्ये पतितः स्यात्। विषम उपन्यासः । यश्चैवं हन्ति यश्चानुहन्ति उभौ तौ हतः, यश्चापि पिबति यश्चानुपिबति उभौ तौ पिबतः, यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन् स्नातानुलिप्तो माल्यगुणकण्ठः कदलीस्तम्भं छिन्द्यात् पयो वा पिबेत् न स मन्ये पतितः स्यात् । एवमिहापि य एवमसावपशब्दं प्रयुङ्क्ते इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुञ्जीत सोऽप्यपशब्दभाक् स्यात्। अथं त्वन्योऽपशब्दपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः।

पक्षे तु प्रत्याख्यानम् एवमस्यापीत्यर्थः । अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षेऽपि पारम्पर्यागताः शिष्टप्रयुक्ता एव संज्ञाः कर्त्तव्याः। प्रयोजनान्तरमपि वार्तिककारः प्रत्याचष्टे। अनुकरणमिति । अनुकार्यस्य दुष्टत्वादनुकरणेऽपि दुष्टत्वं मन्यते सुरापानानुकरणवत् भाष्यकारस्त्वनुकरणार्थत्वं समर्थयते। विषम इति । न ह्यनुकार्यस्य दोषेणानुकरणस्य दुष्टत्वमिति दर्शयति यश्चेति । विहितकरणाद्धर्मोत्पत्तिः प्रतिषिद्धाचरणाच्चाधर्मोऽभवतीन त्वनुमानेन धर्माधर्मयोर्व्यवस्थेति मन्यते। सुरापानादौ तु तस्या एव क्रियाया अनुष्ठानात्साहश्याभावान्नास्त्यनुकरणत्वम् । दानादीनां स्मार्तत्वाल्लौकिकत्वमुच्यते स्नातानुलिप्त इति। स्वस्थचित्तत्वं दर्शयति । अस्वस्थेन हि चित्तेनाकार्यं क्रियते ।

न चापशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवति । अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यतेऽपशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवतीति, अपशब्द इत्येव तस्यापशब्दः स्यात् । न चैषोऽपशब्दः, अयं खल्वपि भूयोऽनुकरणशब्दोऽपरिहार्यः यदर्थं उपदेशः कर्त्तव्यः । साध्वॢकारमधीते मध्वॢकारमधीत इति । क्लृपिस्थस्य पुनरेतदनुकरणम्, क्लृपिस्थस्य । यदि क्लृपिस्थस्य, क्लृपेश्च लत्वमसिद्धं तस्यासिद्धत्वादृकार एवाच्कार्याणि भविष्यन्ति । भवेत्तदर्थेन नार्थः स्यात् । अयं त्वन्यः क्लृपिस्थपदार्थकः शब्दो यदर्थं उपदेशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः, इदमवश्यं कर्त्तव्यम्, प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति, किं प्रयोजनम्, द्विः पचन्त्वित्याह तिङ्ङतिङ इति निघातो यथा स्यात् । अग्नी इत्याह ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति प्रगृह्यसंज्ञं यथा स्यात् यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते, अपशब्द एवासौ भवति कुमार्यॢतक इत्याह ब्राह्मण्यॢतक इत्याह, अपशब्दो ह्यस्य प्रकृतिः । न चापशब्दः प्रकृतिः नह्यपशब्दा उपदिश्यन्ते न चानुपदिष्टा प्रकृतिरस्ति । एकदेशविकृतस्यान-

---

माल्यगुणकण्ठ इति । लोकमध्ये प्रकाशत इत्यर्थः । अकार्यं ह्यप्रकाशं क्रियते । तत्र ऌतकशब्दोऽपि यदा ऋतकार्थे प्रयुज्यते तदाऽपशब्दो यदा त्वनुकार्यं प्रत्याययति तदा साधुरेवार्थभेदाद् अश्वगोण्यादिवत् । अपशब्द इत्येवेति । अस्य हि गाव्यादयोऽपभ्रंशा वाच्याः । अयमिति । असाधोरनुकरणमित्येतदप्यत्र नास्तीति भावः । भवेदिति प्रयोगस्यस्येदमनुकरणं प्रयोगे च नास्ति पूर्वत्रासिद्धमिति भावः । प्रकृतिवदिति । तत्र यथा क्लृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वादृकारद्वारेण ऌकारस्याच्कार्यं तथानुकरणस्यापीत्यर्थः । द्विरिति । पचन्तु पचन्त्विति केन चिदुक्ते द्विःपचन्त्वित्यनुकरणम् एतच्च क्रियासाधनाद्यनभिधानात्तिङन्तं न भवति एवमग्नी इत्यनुकरणं ह्यर्थानभिधानान्न द्विवचनान्तम् । ननु गम्ऌ सृप्ऌ इत्यादिस्थस्य यदानुकरणं तदा कथं प्रकृतिवद्भावः, इरितोवाऌदित इति ऌकारे परतो यणादेशकरणादित्संज्ञानुवादाच्च धात्वनुबन्धस्य ऌकारस्याच्कार्याण्यनुमीयन्ते ततस्तदनुकरणस्य सिद्धः प्रकृतिवद्भावः । न चापशब्द इति । सिद्धान्तवादी । प्रकरणाद्धि शास्त्रीया प्रकृतिराश्रीयते शास्त्रविबन्धनं च कार्यमतिदिश्यते, अपशब्दस्य न शास्त्रीया प्रकृतिरनुपदिष्टत्वात् । नचापशब्दत्वं शास्त्रीयं कार्यं नापि तदतिदेष्टुं शक्यम् । नहि साधोरसाधुत्वातिदेशो युक्तिमान् । तदेवं

अनुकरणार्थश्च ऌकारोपदेशः कर्तव्य एव । (सि०)

न्यत्वात्प्लुत्यादयः* । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति प्लुत्यादयोऽपि भविष्यन्ति । यद्येकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीत्युच्यते राज्ञः क च, राजकीयम्, अल्लोपोऽन इति लोपः प्राप्नोति । एकदेशविकृतमनन्यवत् षष्ठीनिर्दिष्टस्य । यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते क्लृ३प्तशिख इति प्लुतो न प्राप्नोति न ह्यत्र ऋकारः षष्ठीनिर्दिष्टः, कस्तर्हि, रेफः । ऋकारोऽप्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टः, कथम्, अविभक्तिको निर्देशः। कृप उः रः लः कृपो रो ल इति। अथ वा पुनरस्तु अविशेषेण। ननु चोक्तं राज्ञः क च राजकीयम् अल्लोपोऽन इति प्राप्नोतीति। नैष दोषः वक्ष्यत्येतत् श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते, अल्लोपोऽनः नकारान्तस्येति । इह तर्हि क्लृ३प्तशिखः अनृत इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । रवत्प्रतिषेधाच्च* । रवत्प्रतिषेधाच्चैतत्सिध्यति । गुरोररवत इति वक्ष्यामि,यद्यरवत इत्युच्यते होतृ ऋकारः होतृ३कारः अत्र न प्राप्नोति । गुरोररवतो ह्रस्वस्येति वक्ष्यामि । स एष सूत्रभेदेन लृकारोपदेशः प्लुत्याद्यर्थः सन्प्रत्याख्यायते सैषा महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकृष्यते ॥ २ ॥

× रोऽवर्यतो यस्य इति रवान् । न रवान् अरवान् तस्यारवतः ।

भाष्यकारेणाशक्तिजानुकरणार्थत्वमप्लृकारोपदेशस्य स्थापितम् । एकदेशविकृतस्येति । ऋकारे रेफभागस्य लत्वे कृते स एव ऋकार इति प्रत्यभिज्ञानादिति भावः । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। राज्ञः क चेत्यत्र राजन्शब्दः षष्ठीनिर्दिष्टो न त्वन् इति लोपाभावः । यद्येवं कृपो रो ल इत्यत्रापि ऋकारः षष्ठ्या न निर्दिष्ट इत्यनन्यत्वं न प्राप्नोतीत्याह । यदीति । अथ वेति । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति नापेक्ष्यते । नकारान्तस्येति । न च राजन्शब्दः कादेशे सति नकारान्तो भवति श्वेव पुच्छे छिन्ने न पुच्छवानिति भावः। अरवतइति । रोऽस्यास्ति नित्यमिति नित्ययोगे मतुप् । तेन ऋकार एव रवान् न तु वर्त्तक इत्यादावकारः । न रवानरवानिति समासः । नित्ययोगप्रतिपादनाय बहुव्रीहिर्न कृतो गुरोररस्येति । ह्रस्वस्येति । तेन ह्रस्वस्यैव रवतः प्लुतनिषेधो न दीर्घस्य । वार्त्तिककारस्य लृकारप्रत्याख्यानं निष्प्रयोजनमित्याह । सैषेति ।

एओङ् ॥३॥ ऐऔच् ॥४॥ इदं विचार्य्यते । इमानि संध्यक्षराणि तपराणि वोपदिश्येरन् एत् ओतङ् ऐत् औतच् इति । अतपराणि वा यथान्यासमिति । कश्चात्र विशेषः । संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम्* । संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं कर्त्तव्यम् । प्लुतादिष्वज्विधिः* । प्लुतादिष्वजाश्रयो विधिर्न सिध्यति । गो३ऽत्रात नौ३ऽत्रात इत्यत्रानचि चेत्यच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति । इह च प्रत्यङ्ङ् ३तिकायन उदङ्ङो३पगव अचीति ङमुडागमो न प्राप्नोति । प्लुतसंज्ञा च* । प्लुतसंज्ञा च न सिद्ध्यति । ऐ३तिकायन औ३पगव । ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत संज्ञो भवतीति प्लुतसंज्ञा न प्राप्नोति । सन्तु तर्ह्यतपराणि । अतपर एच इग्घ्रस्वादेशे* । यद्यतपराणि एच इग्घ्रस्वादेश इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । एचो ह्रस्वादेशशासनेष्वर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वा मा भूदिति । ननु च यस्यापि तपराणि तेनाप्येतद्वक्तव्यम्, इमावैचौ समाहारवर्णौ । मात्रावर्णस्य मात्रेवर्णवर्णयोः । तयोर्ह्रस्वादेशशासनेषु कदा चिदवर्णः स्यात् कदा चिदिवर्णोवर्णौ । मा कदा चिदवर्णो भूदिति । प्रत्याख्या-

---

एओङ् ॥ ऐऔच् ॥ इदं विचार्यत इति । तपरातपरसन्ध्यक्षरोपदेशो विचार्यत इत्यर्थः । तत्रोपदिश्येरन्नित्यत्रासत्त्वभूता यद्यपि क्रियाभिधीयते तथापि बुद्ध्या परामृष्टा सत्त्वरूपतामापादिता विचारक्रियायां कर्मभावमनुभवति । यथा पश्य मृगो धावतीति सरणं दर्शने । कश्चात्रे ति । कार्ये को विशेष इति प्रश्नः । तपरोपदेशश्चेदिति । यद्यप्युपदेश उच्चारणं तथापि तपरोपदेशफलं चेदस्ति ततस्तपरोच्चारणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । सन्ध्यक्षराणीत्यन्वर्था पूर्वाचार्यसंज्ञा सन्धीयमानावयवत्वात् । प्लुतादिष्विति । प्लुतसंज्ञामभ्युपगम्याच्कार्याणि न सिध्यन्तीत्युच्यते । प्लुत एव न प्राप्नोतीति दर्शयितुमाह । प्लुतसंज्ञा चेति । त्रिमात्रस्याचः प्लुतसंज्ञा विधीयते तपरत्वे च त्रिमात्रस्याग्रहणादच्त्वाभावः । तत्रैचां प्लुतो विधीयमान इकारोकाराभ्यां गृहीत ईकारऊकारश्च स्यात् । अतपर इति । असतीह तपरत्वे एकारौकाराभ्यां मात्रिकयोरर्धकारार्धौकारयोर्ग्रहणादच्त्वाद्ध्रस्वत्वाद्विधानं स्यादिति सूत्रं कर्त्तव्यम्, तपरत्वे तु तयोर्ग्रहणाभावात्प्राप्त्यभावः । ननु चेति । सूत्रारम्भं प्रति न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । अतपरत्वे एच इति वक्तव्यं तपरत्वे त्वैच इति । ऐचोर्विश्लिष्टावर्णत्वात्संश्लिष्टावर्णावर्ण

यत एतत् ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । यदि प्रत्याख्यानपक्षः इदमपि प्रत्याख्यायते सिद्धमेङः सस्थानत्वादिति । ननु च एङः सस्थानतरौ अर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारः । न तौ स्तः, यदि हि तौ स्यातान्तावेवायमुपदिशेत् । ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्द्धमेकारमर्द्धमोकारञ्चाधीयते सुजाते ए अश्वसूनृते अध्वर्यो ओ अद्रिभिः सुतम् शुक्रं ते ए अन्यद्यजन्ते ए अन्यदितिच । पार्षदकृतिरेषा तत्रभवताम् नैव हि लोके नान्यस्मिन्वेदे अर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वास्ति । एकादेशे दीर्घग्रहणम् । एकादेशे दीर्घग्रहणं कर्त्तव्यम् आद्गुणो दीर्घो वृद्धिरेचि दीर्घ इति । किं प्रयोजनम्, अन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः, खट्वा उदकं खट्वोदकं खट्वा ईषा खट्वेषा, खट्वा ऊढा खट्वोढा, खट्वा एलका खट्वैलका खट्वा ओदनः खट्वौदनः खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः, खट्वा औपगवः खट्वौपगवः । तर्हि दीर्घग्रहणं कर्त्तव्यम् न कर्त्तव्यम् उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । अकः सवर्णे एको भवति । ततो दीर्घः, दीर्घश्च स भवति यः स एकः पूर्वपरयोरित्येवन्निर्दिष्ट इति । इहापि तर्हि प्राप्नोति पशुं विद्धं पचन्तीति । नैष दोषः इह तावत्पशुमिति अम्येक इतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति

कारोऽर्द्ध ओकारो न भवतः । ऐचोश्चेति । अर्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोर्भूयसा च व्यपदेशो मल्लग्रामवदितोकारौकारावेव भविष्यतः । सिद्धमेङिति । अर्द्धैकारार्द्धौकारौ न स्तस्तत्र तालव्य एकार ओष्ठ्य ओकार इति तयो स्थाने इकारोकारावेव भविष्यतः । तावेवेति । ताभ्यामुपदिष्टाभ्यां दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणं सिध्यतीति भावः । गुणसंज्ञायां तु दीर्घावेकारौकारौ निर्द्दिष्टौ । सुजात इति । अन्तः पादस्थस्याव्यपरस्यार्द्धमेकारमोकारं च विदधति । पारिषदकृतिरिति । गीतिवशात्तथोच्चारणमित्यर्थः । आन्तर्यत इति । अन्यस्यासम्भवादिदमत्र नास्ति प्लुतस्य विषये स्मृत इत्यर्थः । अम्येक इति । प्रथमयोरिति सिद्ध एतदपि किमर्थमुच्यते इति चेद् वा

-ऌ-नुच्चैश्चापास्तालौ // प्रा०

तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकः पूर्वस्तथाजातीयक उभयोर्य-
था स्यादिति। विद्धमिति पूर्व इत्येवानुवर्त्तते। अथ वा आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति यदयं
हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घत्वं शास्ति। पचन्तीति अतो गु-
णे पर इतीयता सिद्धं सोऽयमेवं सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करो-
ति तस्यैतत्प्रयोजनम् यथाजातीयकम्परस्य रूपं तथाजाती-
यकमुभयोर्यथा स्यादिति । इह तर्हि खट्वर्श्यो मालर्श्य इति
दीर्घवचनादकारो नानान्तर्यादेकारौकारौ न । तत्र को-
दोषः, विगृहीतस्य श्रवणं प्रसज्येत। न ब्रूमो वयं यत्र क्रियमा-
णे दोषस्तत्र कर्त्तव्यमिति, किं तर्हि, यत्र क्रियमाणे न दोषस्त-
त्र कर्त्तव्यमिति । क्व च क्रियमाणे न दोषः, संज्ञाविधौ, वृद्धि-
रादैच् दीर्घः, अदेङ् गुणो दीर्घ इति । तत्तर्हि दीर्घग्रहणं क-
र्त्तव्यम् न कर्त्तव्यम्, कस्मादेवात्रान्तर्य्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां
स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरे गु-
णवृद्धी । ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः, नेत्याह, ताद-
पि परस्तपर इति। यदि तादपि परस्तपरः' ऋदोरबिति इहैव
स्यात्' यवः स्तवः लवः' पवः इत्यत्र न स्यात् । नैष तका-
रः'कस्तर्हि'दकारः।अथ किं दकारे प्रयोजनम्, अथ किं तकारे।
यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोऽपि। अथ मुखसुखार्थस्तकारः द-

छन्दसीत्यचानुवृत्त्यर्थम् 'तस्मात् पूर्वश्रुतिः। पूर्वरूपार्थो सैवोत्तरत्रानुवर्त्तत इति विद्धमि-
ति पूर्वरूपं भविष्यति। अथ वेति। विधिनियमसंभवे च विधिरेव बलीयानिति विधेर्ब-
लीय स्त्वान्नियमो न भवति हल एव दीर्घत्वं यथा स्याद् उत इत्यादौ मा भूदिति। तप-
रे इति। तपरसंज्ञिसहचरितौ गुणवृद्धिसंज्ञे इत्यर्थः। तादपीति। तच्चन्याय। अयमादे-
कस्यैव वः द्विशक्तित्वादेकशेषाश्रयणाद्वाऽनेकार्थाभिधानमिति भावः। बहुव्रीहिवादी
चोदयति। किं दकार इति। समासद्वयवादी तं प्रत्याह। अथ किं तकार इति। तव
बहुव्रीहिवादिनो निष्प्रयोजनं तपरत्वम् ऋकारस्यानण्त्वाद्भिन्नकालानां प्र-
सङ्गाभावाद्गुणानां चाभेदकत्वात्तत्राप्यर्थत्वाभावात्। अथ तवाऽसन्देहार्थो मुख-
सुखार्थो वा तकार एवं मम दकार इत्यर्थः। तित्स्वरितमित्यत्रत्यभाष्ये चास्य वि-
शेषः। तत्र हि तिति प्रत्ययग्रहणं चोदितम्, इह मा भूत्, दिव उत्, द्युभ्यामिति,

कारोऽपीति ॥ इदं विचार्यते । य एतेषु वर्णेषु वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषामवयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति । कुतः पुनरियं विचारणा । इह समुदाया अप्युपदिश्यन्ते अवयवा अपि, अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवः । तद्यथा वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति । तत्र समुदायस्थस्यावयवस्यावयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति जायते विचारणा । कश्चात्र विशेषः । वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्यक्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः । *वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्सन्ध्यक्षरे समानाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । अग्ने इन्द्र वायो उदकम् अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेधः, दीर्घे ह्रस्वाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः । आलूय,

---

ततो दित्त्वाश्रयणेन प्रत्याख्यातम्, तपरसूत्रे दकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते तेन तत्कालस्य ग्राहको दकार इत्युक्तम् इह च दकाराभ्युपगमेन लवादिषु दोषः परिहृतः । अत्राहुः । थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारोऽत्र विवक्षितः । कस्तर्हि दकार इति । वर्णान्तरसमानाकृतय इति । आकारादिष्वकारादिसदृशावयवा ऋकारऌकारयो रेफलकारसदृशावयवौ संध्यक्षरेष्वकारेकारोकारसदृशास्तत्र केवलवर्णकार्यमवयवेषु भवति न वेति विचारः । इह हि समुदाया अपीति । ऋऌएओऐऔ इति । अवयवा अपीति । अइउण्ऋट्लणिति । तत्र समुदायपरे निर्देशे सन्निहिता अप्यवयवा नान्तरीयकत्वादेजादिसंज्ञां न लभन्ते, अवयवपरे च निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक् यथा हयवरित्यादावनच्कस्य हलो दुःखेनोच्चार्यत्वान्निर्दिष्टोऽप्यकारोऽन्यत्र प्राधान्येन निर्देशाद्धलादिसंज्ञां न प्रतिपद्यते इति दध्यत्रेत्यादावनच्क एव यणादेशः प्रवर्त्तते । तत्रासत्यामप्येजादिसंज्ञायामयादयः समुदायादेशा अपि नान्तरीयकत्वादवयवान्निवर्तयन्ति । एवं स्थिते अग्न इन्द्र इत्यादौ यत्रावयवकार्यं प्राप्नोति समुदायकार्यं च तत्रान्तरङ्गत्वात्तत्र च साक्षाच्चोदितत्वादल्पत्वात्परत्वाच्चावयवकार्यप्रसङ्गः अवयवावगतिपूर्वकत्वाद्धि समुदायावगमस्य समुदायकार्यं बहिरङ्गम् । अयादीनां चावकाशः । अग्न आयाहीति । नन्वत्र यणादेशोऽवयवस्य प्राप्नोति । येन नाप्राप्ते इति वा मध्येऽपवादा इति वा यण एवायादयो बाधकाः स्युः । तत्र यथा दधीन्द्र इत्यत्र दधिशब्दस्य इकारः सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते एवमेकारस्थोऽपि प्रतिपद्येत । प्रत्याहारे एओङ्ऐऔजित्यत्रावयवानां प्राधान्येनानिर्देशादित्येवं ग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्तम् । इदानीमग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्यते । अभ्यन्तरश्चेति । तिरोहितत्वादवयवानां समुदायकार्ये पारतन्त्र्यात् स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वान्नरसिंहवज्जात्यन्तरयोगाद्वर्णान्तरसारूप्यमात्रेण तत्कार्याप्रवर्तनादित्यर्थः । समानाक्षरेति ।

प्रलूय। ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति। नैष दोषः, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दीर्घं ह्रस्वाश्रयो विधिर्भवतीति यदयं दीर्घाच्छे तुकं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्, अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्, पदान्ताद्वेति विभाषां वक्ष्यामीति। यत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा हि दीर्घात्पदान्ताद्वेत्येव ब्रूयात्। इह तर्हि खट्वाभिः मालाभिः, अतो भिस ऐसित्यैस्भावः प्राप्नोति। तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति। इह तर्हि याता वाता अतो लोप आर्द्धधातुके इत्यकारलोपः प्राप्नोति। ननु चात्रापि तपरकरणसामर्थ्यादेव न भविष्यति। अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम्, किम्, सर्वस्य लोपो मा भूदिति। अथ क्रियमाणेऽपि तपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्मान्न भवति, परलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्थस्याऽतो लोपो भवतीति यदयमातोऽनुपसर्गे क इति ककारमनुबन्धं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्, कित्करणे एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा स्यादिति, यदि च आकारस्थस्याकारस्य लोपः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् परस्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे हि सिद्धं रूपं स्याद् गोदः कम्बलद इति। पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्थस्याऽतो लोपोभवतीति अतः ककारमनुबन्धं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्, उत्तरार्थमेतत्स्यात् तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति। यत्तर्हि गापोष्टगित्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति। एकवर्णवच्च*। एकव-

---

समानशब्देन पूर्वाचार्यनिर्दिशादको ऽभिधीयन्ते दश समाना इति वचनात्। तेन सवर्णकार्यं प्राप्नोतीत्यर्थः। असिद्धत्वाच्चेति। असिद्धवदत्राभादित्यनेन। यत्तर्हीति। नन्वसति कित्त्वे आकारस्थस्याकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपस्य धातुं प्रत्यन्तवद्भावाच्छन्दोगायेत्यत्रातो धातोरित्याकारलोपप्रसङ्गः, नैषदोषः, सन्निपातपरिभाषया लोपो न भविष्यति अकारं ह्याश्रित्य यशब्दः कृतो लोपस्यानिमित्तं दीर्घत्वं तु कष्टायेति निपातनाद्भवति। एकवर्णवदिति। अवयवसंख्याश्रयणेन वाक्-

~ कारस्य।

र्णवच्च दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम्, वाचा तरतीति द्व्यज्लक्षणः ठन्मा भूदिति । इह च वाचो निमित्तं तस्य निमित्तं संयोगोत्पाताविवत्यनुवर्तमाने गो द्व्यच इति द्व्यज्लक्षणो यन्मा भूदिति । अत्रापि गोनौग्रहणं ज्ञापकं दीर्घाद्‌ द्व्यज्लक्षणो विधिर्न भवतीति । अयं तु सर्वेषामेव परिहारः। नाव्यपवृक्तस्यावयवस्य तद्विधिर्यथा द्रव्येषु* । नाव्यपवृक्तस्यावयवस्यावयवाश्रयो विधिर्भवति यथा द्रव्येषु । तद्यथा द्रव्येषु, सप्तदश सामिधेन्यो भवन्तीति न सप्तदशारत्निमात्रं काष्ठमग्नावाधीयते । विषम उपन्यासः, प्रत्यृचं चैव हि तत्कर्म चोद्यते, असंभवश्चाग्नौ वेद्यां च । यथा तर्हि सप्तदश प्रादेशमात्रीराश्वत्थीः समिधोऽभ्यादधीतेति न सप्तदशप्रादेशमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते । अत्रापि प्रतिप्रणवं चैतत्कर्म चोद्यते । तुल्यश्चासंभवोऽग्नौ वेद्यां च । यथा तर्हि तैलं न विक्रेतव्यं मांसं न विक्रेतव्यमिति व्यपवृक्तं च न विक्रीयतेऽव्यपवृक्तं गावः सर्षपाश्च विक्रीयन्ते । तथा लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्तव्यमिति व्यपवृक्तं स्पृष्ट्वा नियोगतः कर्तव्यम् अव्यपवृक्ते कामचारः । यत्र तर्हि व्यपवर्गोऽस्ति,

---

शब्दस्य द्व्यच्त्वात्तन्निमित्तं कार्यं प्राप्नोतीत्येकवर्णवदित्यतिदेशः क्रियते।गोनौग्रहणं ज्ञापकमिति । सामान्येन ज्ञापकं वर्णावयवाश्रयकार्याभावस्य इति । अग्न एहीत्यादावेङः पदान्तादतीत्यादि न भवति । नाव्यपवृक्तस्येति । व्यपवर्गो व्यपवृक्तं भेदः । तेनाव्यपवृक्तस्याभिन्नबुद्धिविषयस्यैकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यस्य समुदायस्य योऽवयवस्तस्मिंस्तद्विधिः पृथग्भूतवर्णविधिर्न भवतीत्यर्थः । अव्यपवृक्तस्यावयवस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, अव्यपवृक्तस्य समुदायस्य योऽवयवस्तस्येत्यर्थः । न हि संभवमात्रेण कार्याणि क्रियन्तेऽपि तु यत्र तद्बुद्धिरस्ति तत्रैवेत्यर्थः । माषा न भोक्तव्या इति निषेधस्तु मिश्रेष्वपि प्रवर्तते तत्र तद्बुद्धिस्तद्रसास्वादनसंभवात् । सप्तदशेति । सामिधेनीशब्द ऋचां वाचक उपचारात्काष्ठेषु वर्तते । तत्र सप्तदशहस्ते काष्ठे सप्तदश काष्ठानीतिबुद्धेरभावान्न तस्याभिधानम् । असंभव इति । अर्धचतुर्हस्ता हि वेदिः । यथा तर्हीति । अल्पप्रमाणत्वात्त्वस्यासंभव इति भावः । अव्यपवृक्तमिति । व्यपवर्गस्याभावेनेत्यर्थः । यत्र तर्हीति । ऐ औ इत्यत्र हि स्फुटोऽकारप्रतिभासोऽस्ति । विवृत-

क्त च व्यपवर्गोऽस्ति, सन्ध्यक्षरेषु। सन्ध्यक्षरेषु त्रिवृतत्वात्*। सन्ध्यक्षरेषु यदत्रावर्णं विवततरं तदन्यस्मादवर्णाद्ये अपीवर्णोवर्णे विवृततरे ते अन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्याम्। अथ वा पुनर्न गृह्यन्ते। अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारग्रहणम्*। अग्रहणं चेन्नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम्। तस्मान्नुड् द्विहलः, ऋकारे चेति वक्तव्यम्, इहापि यथा स्यात् आनृधतुः, आनृधुरिति। यस्य पुनर्गृह्यन्ते द्विहल इत्येव तस्य सिद्धम्। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः। द्विहल्ग्रहणं न करिष्यते तस्मान्नुड् भवतीत्येव। यदि न क्रियते आटतुः आटुरित्यत्रापि प्राप्नोति। अश्नोतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति अश्नोतेरेवावर्णोपधस्य नान्यस्यावर्णोपधस्येति। लादेशे च ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। कृपो रो लः, ऋकारस्य चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात् क्लृप्तः क्लृप्तवानिति। यस्य पुनर्गृह्यन्ते र इत्येव तस्य सिद्धम्। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः। ऋकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते, कथम्, अविभक्तिको निर्देशः, कृप उः रः लः कृपो रो ल इति। अथ वा उभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीति। विनामे ऋकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। रषाभ्यां नो णः समानपदे ऋकाराच्चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। मातॄणां पितॄणामिति। यस्य पुनर्गृह्यन्ते र-

---

त्वादिति। अकारस्य विवृतोपदेशाच्च प्रकर्षो विवक्षितः। तदाह, विवृततरमिति। तत्र प्रयत्नभेदादसावर्ण्यादिकारेण संध्यक्षरावयवस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः। तदेवमाकारादिस्थस्यावयवस्य भेदेनाग्रहणादग्रहणं सन्ध्यक्षरस्थस्य त्वसावर्ण्यात्, ऋकारस्थस्तु रेफो भेदेन प्रतिभासाद्गृह्यते इति नुडादिसिद्धिः। अथ वेति। नरसिंहवद्वर्णान्तरत्वात् सादृश्याच्च प्रत्यभिज्ञानात्तत्त्वासिद्धया पृथगुपलब्धानां वर्णानां समुदाये नास्ति सत्त्वम्। समुदायवाचोऽत्युक्तिरपि तत्र वर्णान्तरे न तात्त्विकी भ्रान्तिवशात्त्ववयवसञ्ज्ञा-वाश्रयेण प्रवृत्ता। अश्नोतेरिति। सामान्येनावर्णोपधो निवर्त्यते न त्वश्नोतिरेव सामान्यापेक्षत्वान्नियमव्यापकस्य। अविभक्तिक इति। तत्र ऋकारनिर्देशस्य सामर्थ्याद्विभागं प्रकल्प्यादेशो विधीयते। स्फोटमात्रमिति। जातिस्फोट इत्यर्थः

षाभ्यामित्येव तस्य सिद्धम् । न सिध्यति । यत्तद्रेफात्परं भक्ते-स्तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । मा भूदेवम् अड्व्यवाय इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यच्चापि रेफात्परं भक्तेः न तत्क्वचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते । एवं तर्हि योगविभागः क-रिष्यते, रषाभ्यां नो णः समानपदे, ततो व्यवाये, व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवति । ततोऽट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति । इदमि-दानीं किमर्थम, नियमार्थम् । एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्य-वाये नान्यैरिति । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यृकाराण्णत्वमिति यदयं क्षु-भ्नादिषु नृनमनशब्दं पठति । नैतदस्ति ज्ञापकं वृद्ध्यर्थमे-तत् स्यात् नार्नमनिरिति । यत्तर्हि तृप्नोतिशब्दं पठति यच्चा-पि नृनमनशब्दं पठति । ननु चोक्तं वृद्ध्यर्थमेतत्स्यादिति ब-हिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं णत्वम् असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।अथव-उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । ऋतो नो णो भव तीति ततश्छन्दस्यवग्रहादिति । ऋत इत्येव । प्लुतावैच इदुतौ॰। एतच्च वक्तव्यम् यस्य पुनर्गृह्यन्ते गुरोरृत इत्येव प्लुत्यात-स्य सिद्धम् । यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः । क्रि-यते एतन्न्यास एव । तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनविधिः॰ तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न सिध्यति । कुक्कुटः

ततश्चान्तर्भूतानन्तर्भूतरेफलंकारव्यञ्जं सामान्यं स्थान्यादेशभावेनाश्रीयते । यत्त-दिति । रेफाद्भक्तेरिति समानाधिकरणे पञ्चम्यौ । अड्व्यवाये इति । ऋकारेण यथा दीर्घो गृह्यते एवमृकारभागोऽपीति भावः । न सिद्ध्यतीति । तस्य भागस्य स्फुट-प्रतिभासाविषयत्वाज्जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावाच्चेति भावः । एतैरेवेति । आकारा-दयोऽप्यकारादिभिः प्रत्यायितत्वादाक्षरसमाम्नायिकाः । भक्तिस्तु न प्रत्याय्या न च प्रत्यायिकेति नियमेन न निवर्त्यते । गुरोरृत इति । ऐकारो गुरुस्तस्य टेरिति सिद्ध-म् । तत्रन्यायाश्रयणाच्च गुरोरपि स्थाने प्लुतो भवति । देवदत्तेति । क्रियते न्यास एवेति अवश्यकर्त्तव्यतां दर्शयति । व्यपवृक्तेऽपि भागयोर्विवृततरत्वात् प्रयत्नभेदादि-

पिप्पली पित्तमिति। यस्य पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ। कथम्, मात्राकालोऽत्र गम्यते न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति, अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुम्, असञ्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम्। यद्यपि तावदत्र तत् शक्यते वक्तुं यत्रैतज्ज्ञास्त्यण् सवर्णान् गृह्णातीति। इह तु कथम्। सँय्यन्ता। सँव्वत्सरः। यँल्लोकम्। तँल्लोकमिति। यत्रैतदस्त्यण् सवर्णान् गृह्णातीति अत्रापि मात्राकालो गम्यते न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुमसञ्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम्॥ ४॥

हयवरट्॥ ५॥ सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टा अयं हकारो द्विरुपदिश्यते पूर्वश्चैव परश्च। यदि पुनः पूर्व एवोपदिश्येत पर एव वा। कश्चात्र विशेषः। हकारस्य परोपदेशेऽड्ग्रहणेषु हग्रहणम्*। हकारस्य परोपदेशेऽड्ग्रहणेषु हग्रहणं कर्त्तव्यम्। आतोऽटि नित्यम्, शश्छोऽटि दीर्घादटि समानपादे हकारे चेति वक्तव्यम् इहापि यथा स्यात् महाँ हि सः। उत्वे च*। उत्वे च हकारग्रहणं कर्त्तव्यम्। अतो रोरप्लुतादप्लुते हशि च, हकारे चेति वक्तव्यम् इहापि यथा स्यात् पुरुषो हसति ब्राह्मणो हसति। अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः। पूर्वोपदेशे किवत्क्त्वेड्विधयो झल्ग्रहणानि च*। यदि पूर्वोपदेशः किवत्त्वं विधेयम्। स्निहित्वा स्नेहित्वा सिस्निहिषति सिस्नेहिषतीति। रलो व्युपधाद्धलादेरिति किवत्त्वं न प्राप्नोति। क्त्वाविधिः।

कारोकाराभ्यामग्रहणादच्त्वाभावात्। तुल्यरूपेति। तुल्यरूपावयवत्वात्संयोगस्तुल्यरूपस्यैकवर्णत्वं पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु वर्णद्वयरूपता। आशूच्चारणात्तु भ्रान्तमेकत्वज्ञानमिति शिष्टसमाचारः। अत्रापीति। सानुनासिकनिरनुनासिकौ द्वावत्र वर्णावित्यर्थः।

हयवरट्॥ पूर्वश्चेति। पूर्वपरोच्चारणक्रियाभेदादेकस्यैव हकारस्य पूर्वपरत्वम्

क्त्वश्च विधेयः अधुक्षत् अलिक्षत् । शल इगुपधादनिटः क्स इति क्सो न प्राप्नोति । इड्विधिः । इट् च विधेयः । रुदिहि स्वपिहि । वलादिलक्षण इण् न प्राप्नोति । झल्ग्रहणानि च । किम् । अहकाराणि स्युः । तत्र को दोषः । झलो झलीतीह न स्यात् । अदाग्धाम् अदाग्धम् । तस्मात्पूर्वश्चैवोपदेष्टव्यः परश्च । यदि च किं चिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्त्तव्यः ॥ इदं विचार्यते । अयं रेफो यकारवकाराभ्यां पूर्व एवोपदिश्येत हयवरडिति पर एव वा यथान्यासमिति । कश्चात्र विशेषः । रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः* । रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनुनासिकस्य । स्वर्नयति, प्रातर्नयति । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यनुनासिकः प्राप्नोति । द्विर्वचनस्य । मद्रहृदोः, भद्रहृदः । यर इति द्विर्वचनं प्राप्नोति । परसवर्णस्य । कुण्डं रथेन, वनं रथेन । अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण इति परसवर्णः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः । पूर्वोपदेशे किंत्त्वप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च* । यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं प्रतिषेध्यम् । देवित्वा दिदेविषतीति । रलो व्युपधादिति कित्त्वं प्राप्नोति । नैष दोषः, नैवं विज्ञायते रलो व्युपधादिति, किं तर्हि, रलः अव्युपधादिति । किमिदमव्युपधादिति । अवकारान्ताद् वुरुपधादवुरुपधादिति । व्यलोपवचनं च । व्योश्च लोपो वक्तव्यः जीवे रदानुक्, जीरदानुः । गोधेरः, पचेरन्, यजेरन् वलीति लोपो न प्राप्नोति । नैष

देशः । यम्छोऽटीति । हकारपरस्य यकारस्यासम्भवात् प्रसङ्गोच्चारितमेतत् । उत्त्वं चेति । ऋत्त्वमपि प्रयोजयतीति वक्तव्यं भो हसतीति रोर्यत्वार्थम् । यदि च किं चिदिति । प्रयोजनार्थोऽपि वर्णानामुपदेशो न स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः । इदमिति । उभयथापि दोषप्रयोजनसद्भावात्प्रश्नः । स्वर्नयतीति । णकारोऽच प्राप्नोति । न ह्यत्र सवर्णग्रहणमस्ति । मद्रहृद इति । द्विर्वचने कृते तस्यासिद्धत्वाद्रो रीति रेफलोपो नास्ति हलो

दोषः, रेफोऽप्यत्र निर्द्दिश्यते, लोपो व्योर्वलीति रेफे च वलि चेति । अथ वा पुनरस्तु परोपदेशः । ननु चोक्तं रेफस्य परोदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध इति । अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः, रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । द्विर्वचनेऽपि । नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य, किं तर्हि, निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य । तद्यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषातामिति । नेदानीं तौ भुञ्जाते । इदं विचार्यते । इमेऽयोगवाहा न क्व चिदुपदिश्यन्ते श्रूयन्ते च, तेषां कार्यार्थ उपदेशः कर्त्तव्यः । के पुनरयोगवाहाः । विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुनासिक्यानुस्वारयमाः । कथं पुनरयोगवाहाः, यदयुक्ता वहन्ति, अनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते । क्व पुनरेतेषामुपदेशः कर्त्तव्यः । अयोगवाहानामट्सु णत्वम् * । अयोगवाहानामट्सूपदेशः कर्त्तव्यः, किं प्रयोजनम्, णत्वम् । उरःकेण, उर◡्केण, उरःपेण, उर◡्पेण । अड्व्यवाये इति णत्वं सिद्धं भवति । शर्षु जश्भावषत्वे * । शर्षूपदेशः कर्त्तव्यः,

---

यमामिति लोपस्तु पाक्षिक इति पक्षे रेफद्वयश्रवणप्रसङ्गः । कुण्ड रथेनेति । अनुनासिकेनैव परसवर्णेन भाव्यमिति नियमाभावाद्रेफः प्राप्नोति तस्य चासिद्धत्वाद्धरीति रेफलोपो नास्ति । रेफोष्मणामिति । अनुनासिकपरसवर्णविधाने हि स्थानेन्तरतम इतिपरिभाषोपस्थानाद्दोषाभावः । नहि रेफस्य णकारोऽन्तरतमो नाप्यनुस्वारस्य रेफः । नेमौ रहाविति । हकारवद्रेफोऽपि न कार्यीत्यर्थः । तच्चैकवाक्यतायां सामान्यविशेषविध्योर्लौकिकव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धपरिज्ञानवत्सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकः । प्रत्यक्षश्च विशेषविधिः सामान्यविधिस्त्वनुमेय इति रेफस्य कार्यित्वं श्रेत्यादेर्नोपकारान्न बाध्यते । दध्युदकादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरनास्ति । यथा चिचीषतीति दीर्घत्वद्विर्वचनयोः । इदमिति । विधानादेषां साधुत्वमिति । प्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नः । अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनमनुपदिष्टाश्चेति । अयुक्ताः प्रत्याहारलक्षणेन पाठाभावादसंबद्धा इत्यर्थः । उपदेशो द्विविधः पाठो प्रत्यक्षमा

किं प्रयोजनम्, जश्भावषत्वे । अयमुब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते । तस्य जश्त्वे कृते उब्जिता उब्जितुमित्येतद्रूपं यथा स्यात् । यद्युब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते उब्जिजिषतीत्युपध्मानीयादेरेव द्विर्वचनं प्राप्नोति । दकारोपधे पुनर्नन्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः । उब्जिता उब्जितुमिति । असिद्धे भ उब्जेः । इदमस्ति स्तो श्चुना श्चुरिति, ततो वक्ष्यामि भ उब्जेः उब्जे श्चुना सन्निपाते भो भवतीति । तर्हि वक्तव्यम्, न वक्तव्यम्, निपातनादेव सिद्धम् । किं निपातनम् । भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति । इहापि तर्हि प्राप्नोति अभ्युद्गः समुद्ग इति । अकुत्वविषये तन्निपातनम् । अथ वा नैतदुब्जे रूपं गमेरेव ह्युपसर्गाड्डो विधीयते । अभ्युद्गतोऽभ्युद्गः समुद्गतः समुद्ग इति । षत्वं च प्रयोजनम् । सर्पिःषु धनुःषु । शर्व्यवाय इति षत्वं सिद्धं भवति । नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपीति विसर्जनीयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । नुमस्तर्हि ग्रहणं शक्यमकर्तुम्, कथं सर्पींषि धनूंषि । अनुस्वारे कृते शर्व्यवाय इत्येव सिद्धम् । अवश्यं नुमो ग्रहणं कर्त्तव्यम् अनुस्वारविशेषणं नुम्ग्रहणं नुमो योऽनुस्वारस्तत्र यथा स्यादिह मा भूत् पुंस्विति ।

स्लेण प्रत्यायनं च, स द्विविधोऽप्येषां नास्तीत्यर्थः, चशब्दो हेतौ, यतोऽनुपदिष्टास्ततोऽयुक्ता इत्यर्थः । क्व चित्तु चशब्दो न पठ्यते । शर्ष्विति । शषु पाठे झल्त्वमिति झलां जश् झशीति जश्त्वं सिध्यति । उपध्मानीयादेरिति । यदि द्विर्वचने पूर्वत्र जश्त्वमसिद्धमथापि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति सिद्धं सर्वथोब्जिजिषतीति प्राप्नोति । निपातनादिति । द्विर्वचनं कथम् । निपातनाद्वाक्यशेषोऽनुमीयतेऽसिद्धप्रकरणे स्तोः श्चुना श्चुरित्यत्रोब्जेर्भ इति । तत्र नन्द्रा इति दकारस्य द्विर्वचननिषेधः कर्त्तव्यो न तु द्विर्वचनमिति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यस्याप्रवृत्त्या भत्वस्यासिद्धत्वादिष्टद्विर्वचनसिद्धिः । यद्यपि न वाक्यशेषानुमानं निपातनमेव प्रतिपादकं तथापि दकारोपधनिर्देशसामर्थ्याद् द्विर्वचने कृते दकारस्य बत्वं प्रवर्त्तते । अकुत्वविषय इति । विशिष्टविषयमनुमानमित्यर्थः । अवश्यमिति । अनुस्वारस्य यत्वासिद्व्यवाये षत्वे

अथ वाऽविशेषेणोपदेशः कर्त्तव्यः, किं प्रयोजनम् । अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञाऽलोन्त्यद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधाः॥ अविशेषेण संयोगसंज्ञाप्रयोजनम् । उङ्ब्जक । हलोऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो भवति । उपधासंज्ञा च प्रयोजनम् । दुष्कृतम्, निष्कृतम्, दुष्पीतं निष्पीतम् । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति षत्वं सिद्धं भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम्, न इदुदुपधग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्यते, किं तर्हि, सकारो विशेष्यते इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति । अथ वोपधाग्रहणं न करिष्यते, इदुद्भ्यां तु परं विसर्ज्जनीयं विशेषयिष्यामः, इदुद्भ्यामुत्तरस्य विसर्ज्जनीयस्येति । अलोन्त्यविधिश्च प्रयोजनम् । वृक्षस्तरति प्लक्षस्तरति । अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यलोन्त्यस्य सत्वं सिद्धं भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनं, निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति विसर्ज्जनीयस्यैव भविष्यति । द्विर्वचनं प्रयोजनम् । उरः कः, उरः पः । अनचि च अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं भवति । स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्च प्रयोजनम् । यथेह भवत्युरःकेण उरःपेणेत्यड्व्यवाये इति णत्वमेवमिहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति व्यूढोरस्केन महोरस्केनेति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥ किं पुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्विदनर्थकाः । अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थ-

---

सिद्धे नुम्ग्रहणं नियमार्थं नुमो योऽनुस्वारस्तत्रैव यथा स्यादन्यत्र मा भूत् पुंस्विति । अविशेषेणेति । प्रयोजनविशेषमनपेक्ष्य सकलप्रयोजनोद्देशेन यत्रयत्र प्रदेशे प्रयोजनसिद्धिस्तत्रतत्रोपदेशः कार्य इत्यर्थः । उङ्ब्जक इति । उपध्मानीयस्य जश्त्वे कृते संयोगसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वात्संयोगसंज्ञाभावाद् गुरुत्वाभावात् प्लुतो न स्यात् । महोरस्केनेति । पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति निषेधोऽचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यस्य न तु स्थानिवदादेश इत्यस्य ॥ इदानीमन्यदपि वर्णगतं वस्तु विचार्यते । किं पुनरि-

दर्शनात्*। अर्थवन्तो वर्णाः, कुतः, धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात्। धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते, एति अध्येति अधीत इति। प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति, आभ्याम् एभिः एषु। प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः औपगवः कापटवः। निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः, अ-अपेहि इ इन्द्रं पश्य उ उत्तिष्ठ अ अपक्राम। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनान्मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा इति। वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात्*॥ वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा इति। कूपः सूपो यूप इति। कूप इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते, सूप इति ककारापाये सकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते, यूप इति ककारसकारापाये यकारोपजने चार्थान्तरं गम्यते, तेन मन्यामहे यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य, यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य, यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति। वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः*॥ वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेर्मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा इति। वृक्षः ऋक्षः काण्डीरः आण्डीर इति। वृक्ष इति सवकारेण कश्चिदर्थो गम्यते ऋक्ष इति वकारापाये सोऽर्थो न गम्यते। काण्डीर इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते आण्डीर इति ककारापाये सोऽर्थो न गम्यते। किं तहुर्च्यतेऽनर्थगतेरिति। न साधीयो ह्यत्रार्थस्य गतिर्भवति। एवं तर्हीदं पठितव्यं स्यात् वर्णानुपलब्धौ चातदर्थगतेरिति। किमिदमतदर्थगतेरिति। तस्यार्थस्त-

---

ति। पक्षद्वयेऽपि प्रतिवर्णं विभक्त्युत्पत्त्यनुत्पत्तिज्ञानं विचारस्य प्रयोजनम्। वर्णव्यत्ययइति। एकस्य वर्णस्याभुपगमोऽन्यस्यापगमो व्यत्ययः। सककारस्येति। तस्यैवान्वयव्यतिरेकावनुविधत्तेऽर्थावसाय इति भावः। वर्णानुपलब्धौ चेति। अर्थान्तरावगमात्प्रकृतोऽर्थो न गम्यत इति विवक्षितम्। इतरस्त्वर्थावगत्यभावमात्रमनेनोक्तमिति पृच्छति। किं तर्हीति। साधीय इति। परमतापेक्षया प्रकर्ष आरोप्यते। यथा न किं चिदयं तव करोतीत्युक्ते कश्चिदाह सुतरामयं करोतीति। एवं तर्हीति। प्रकृतोऽर्थो न गम्यतेऽर्थान्तरं तु गम्यत इत्यर्थः। तस्यार्थ इति। वर्णस्य परं प्रति वर्णानामर्थव-

दर्थ स्तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिः न तदर्थगतिरतदर्थगतिरदतर्थ-
गतेरिति। अथ वा सोर्थस्तदर्थस्तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिर्न तदर्थ-
गतिरतदर्थगतिः अतदर्थगतेरिति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः-
न कर्त्तव्यः उत्तरपदलोपोऽत्रद्रष्टव्यः। तद्यथा उष्ट्रमुखमिव मुख-
मस्यउष्ट्रमुखः खरमुखः। एवमतदर्थगतेरनर्थगतेरिति। संघाता-
र्थवत्त्वाच्च* ॥ संघातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा इति।
येषां संघाता अर्थवन्तोऽवयवा अपि तेषामर्थवन्तः, येषां पुन-
रवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः। तद्यथा एक-
श्चक्षुष्मान्दर्शने समर्थः तत्समुदायश्च शतमपि समर्थम्, एकश्च
तिलस्तैलदाने समर्थः तत्समुदायश्च खारीशतमपि समर्थम्।
येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः त-
द्यथा एकोऽन्धो दर्शनेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतमप्यसमर्थम्
एका च सिकता तैलदानेऽसमर्था तत्समुदायश्च खारीशतमप्य-
समर्थम्। यदि तर्हीमे वर्णा अर्थवन्तः अर्थवत्कृतानि प्राप्नुव-
न्ति। कानि, अर्थवत्कृतानि अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदि-
कमिति प्रातिपदिकसंज्ञा प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः सु-
बन्तं पदमितिपदसंज्ञा। तत्र को दोषः, पदस्येति नलोपादी-
नि प्राप्नुवन्ति धनं वनमिति। संघातस्यैकार्थ्यात्सुबभावो

त्वमसिद्धमिति कथं तस्येति वर्णः परास्पृश्यत इत्याह। अथ वा सोऽर्थ इति। प्रकृतोऽर्थ
इत्यर्थः। उष्ट्रमुख इति। गतार्थत्वादप्रयोग एव द्वितीयस्य मुखशब्दस्य लोपो विधीयते।
अत्र हि उष्ट्रो मुखमस्येत्येव विग्रहः। न च प्राणी प्राण्यन्तरस्य मुखं भवतीति विशि-
ष्टावयववृत्तिरुष्ट्रशब्दः सादृश्यान्मुखं विशिनष्टि। एवमिहाप्यनर्थगतेरित्यत्रार्थशब्देन
प्रक्रान्तोऽर्थ उच्यते नार्थमात्रमित्यर्थः। न लोपादीनीति। श्रवणं तु विभक्तेर्न भवति
यतो यदैवावयवानां प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्त्तते तदैव समुदायस्यापीति तदन्तर्गतत्वाद्वि-
भक्तेर्लुका भवितव्यम्। समासग्रहणेन च तुल्यजातीयस्य सुबन्तावयवसमुदायस्य प्रा-
तिपदिकसंज्ञा निवार्यते न त्वर्थवत्समुदायमात्रस्य येनैव चार्थेन समुदायस्यार्थवत्त्वं
तेनैव तदवयवानामपीति विभक्त्युत्पत्तिश्चोद्यते। तत्र परिहारमाह। संघात स्येति।

वर्णात्। संघातस्यैकत्वमर्थः तेन च वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न भवति। अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः। अनर्थकास्तु वर्णाः, कुतः, प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः। न हि प्रतिवर्णमर्था उपलभ्यन्ते। किमिदं प्रतिवर्णमिति वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम्। वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात्। वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मन्यामहेऽनर्थका वर्णा इति। वर्णव्यत्यये कृतेस्तर्कुः, कसेः सिकताः, हिंसेः सिंहः। वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः। अपायो लोपः। घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन्। वर्णापायो नार्थापायः। उपजन आगमः। लविता लवितुम्। वर्णोपजनो नार्थोपजनः। विकार आदेशः। घातयति घातकः। वर्णविकारो नार्थविकारः। यथैव वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा भवन्ति तद्वदर्थव्यत्ययापायोपजनविकारैरपि भवितव्यं न चेह तद्वद् अतो मन्यामहेऽनर्थका वर्णा इति। उभयमिदं वर्णेषूक्तमर्थवन्तोऽनर्थका इति च, किमत्र न्याय्यम्, उभयमित्याह। कुतः, स्वभावतः। तद्यथा समानमीहमानानां चाधीयानानाञ्च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न। न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वाऽनर्थक इति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः। तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्। यद्धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तोऽन्येऽनर्थका इति। स्वाभाविकमेतत्। कथं, य एष भवता वर्णाना-

---

स्येति। सुच इत्यनेकत्वं विभक्त्या द्योत्यते तच्चैकमित्येकैव विभक्तिरुत्पद्यते यथा बहवो द्रष्टारो दृश्यमर्थमेकेनेव प्रदीपेन पश्यन्ति। सा चोत्पद्यमाना समुदायादेव तत्त्व ण सर्वानुग्राहिण्युत्पद्यते समुदायद्विर्वचनवत्। पदसंज्ञा तु समुदायस्यैव भवति न तु प्रत्येकं यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवर्तनादसुबन्तत्वात्। अनर्थकास्त्विति। धात्वादिव्यतिरिक्ता वर्णाः पक्षोक्रियन्तेऽन्यथा शास्त्रविरोधः प्राप्नोति। किमिति। असमासाशङ्कया प्रश्नः समासेन तूत्तरम्। तेनैव वीप्सा द्योतितेति द्विर्वचनं न भवति। वर्णव्यत्ययेति। यदुक्तं वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनादर्थानुपलब्धो चानर्थगतेरिति तस्यानैकान्तिकत्वमुद्भाव्यते। उभयमित्याहेति। यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ता

मर्थवत्तायां तु हेतुरुपदिष्टोऽर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्चेति । संघातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्ते । कूपः सूपो यूप इति । यदि हि वर्णव्यत्ययकृतमर्थान्तरगमनं स्याद् भूयिष्ठः कूपार्थः सूपे स्यात् सूपार्थश्च कूपे कूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च कूपे सूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च सूपे । यतस्तु खलु न कश्चित् कूपस्य वा सूपे सूपस्य वा कूपे कूपस्य वा यूपे यूपस्य वा कूपे सूपस्य वा यूपे यूपस्य वा सूपे । अतो मन्यामहे संघातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्त इति । इदं खल्वपि भवता वर्णानामर्थवत्तां ब्रुवता साधीयोऽनर्थकत्वं द्योतितम् । यो हि मन्यते यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपार्थः स सकारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति ऊपशब्दस्तस्यानर्थकः स्यात् । तत्त्विदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वाच्चेति । एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां परिहारं वक्ष्यति ॥ अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐऔच् । "प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न," । य एतेऽक्षु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्ते एतेषामज्ग्रहणेषु ग्रहणं कस्मान्न भवति । किं च स्यात्, दधि णकारीयति, मधु णकारीयति, इको यणचीति यणादेशः प्रसज्येत । "आचारात्, किमिदमाचारादिति । आचार्याणामुपचारात् । नैतेष्वाचार्या अच्कार्याणि कृतवन्तः । "अप्रधानत्वात्, । अप्रधानत्वाच्च । न खल्वप्येतेषामक्षु प्रा-

---

शक्यते कल्पयितुं तच्चैवासावभ्युपगन्तव्या न सर्वं चेत्यर्थः । संघातान्तराणीति । तदुक्तं 'न कूपसूपयूपानामन्वयोऽर्थस्य विद्यते । अतोऽर्थान्तरवाचित्वं संघातस्यैव गम्यत' इति । एतस्यापीति । दृष्टा ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनोऽर्थवत्ता सुराङ्गवद्रथाङ्गवच्चेति । आचारादिति । आचारो व्यवहारः । दधि णकारीयतीति यण् न कृतः । अप्रधानत्वादिति । प्रधानाप्रधानसंनिधौ प्रधानमेव कार्याणां प्रयोजकमिति प्र-

धान्येनोपदेशः क्रियते क्व तर्हि हल्षु। कुत एतत्। एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति अचोऽक्षु हलो हल्षु। "लोपश्च बलवत्तरः,। लोपः खल्वपि तावद्भवति। "ऊकालोऽजिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत्। अचां ग्रहणमच्कार्यं तेनैषां न भविष्यति,। अथ वा योगविभागः करिष्यते। ऊकालोऽच्। उ ऊ ऊ३ इत्येवंकालोऽज्भवति। ततो ह्रस्वदीर्घप्लुतः। ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञश्च भवति। ऊकालोऽच्। एवमपि कुक्कुट इत्यत्रापि प्राप्नोति। तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः। एष एवार्थः। अपर आह। ह्रस्वादीनां वचनात् प्राग्यावत्तावदेव योगोऽस्तु। अच्कार्याणि यथा स्युस्तत्कालेष्वक्षु कार्याणि। अथ किमर्थमन्तःस्थानामणसूपदेशः क्रियते। इह सय्ँयन्ता सव्ँवत्सरः यल्ँलोकं तल्ँलोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यैव द्विर्वचनम्। तत्र परस्य परसवर्णे कृते तस्य यय्ग्रहणेन ग्रहणात् पूर्वस्यापि परसवर्णो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम् वक्ष्यत्येतत्, द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यमिति। यावता सिद्धत्वमुच्यते परसवर्ण एव तावद्भवति। परसवर्णे तर्हि कृते तस्य यय्ग्रहणेन ग्रहणाद्द्विर्वचनं यथा स्यात्। मा भूद्द्विर्व-

---

र्यार्थानामनुबन्धानामच्संज्ञा न प्रवर्तेत इत्यर्थः। शैलीति। शीले भवा शैली समवधानपूर्विका प्रवृत्तिः। यथा लोके ब्राह्मणैः सह ब्राह्मणा भोज्यन्ते क्षत्रियैः सह क्षत्रिया इति एवमिहापि वर्णा आचार्येण निर्दिष्टा इत्यर्थः। लोपश्चेति। परत्वान्नित्यत्वाद्वा। आदिरन्त्येनेत्यनेनाच्संज्ञाविधानकालेऽनुबन्धानां लोपादसन्निधानादच्संज्ञा न प्रवर्तते। अनुबन्धा ह्युच्चारणा एव सन्ति इत्संज्ञाप्रतिबद्धं च कार्यमसन्त एव प्रतिपादयन्ति स्वतस्तु न किं चित्कार्यं प्रतिपद्यन्ते। ऊकालोऽजिति। सिद्धेऽच्त्वे योगविभागेन कालविशेषावच्छिन्नस्याच्त्वं नियम्यते ततोऽनुबन्धानामूकालत्वाभावादच्त्वाभावः। एवमपीति। ककाराकृतेरुपदेशान्मात्रिकस्याच्त्वं मन्यते अत्र च यद्यप्ययं परिहारोऽस्ति द्वावेतौ ककारौ न च वर्णद्वयेनैका जातिर्व्यज्यते इति तथापि पूर्वमेव मात्राकालोऽत्र गम्यते न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्तीत्युक्तत्वात्पुनरिह नोक्तः। अथ किमर्थमिति। अणुदित्सवर्णस्येति कस्मान्न कृतमिति प्रश्नः।

चनम् । ननु च भेदो भवति । सति द्विर्वचने त्रियकारमसति द्विर्वचने द्वियकारम् । नास्ति भेदः सत्यपि द्विर्वचने द्वियकारमेव, कथम्, हलो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्य लोपेन भवितव्यम् । एवमपि भेदः सति द्विर्वचने कदाचिद्द्वियकारकं कदाचित् त्रियकारकम् असति द्वियकारमेव । स एष कथं भेदो न स्याद् यदि नित्यो लोपः स्याद् विभाषा च स लोपः । यथाऽभेदस्तथाऽस्तु । ' अनुवर्तते विभाषा शरोऽचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम्' यदयं शरोऽचीति द्विर्वचनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनुवर्तते विभाषेति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । ' नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यात्, । यदि नित्यो लोपः स्यात् प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । अस्त्वत्र द्विर्वचनं झरो झरि सवर्णे इति लोपो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो विभाषा स लोप इति ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकं नित्येऽपि तस्य लोपे स प्रतिषेधोऽवश्यं वक्तव्यः, यदेतदचो रहाभ्यामिति द्विर्वचनं लोपापवादः स विज्ञायते । कथम्, यर इत्युच्यते । एतावन्तश्च यरः । यदुत झरो वा यमो वा यदि चात्र लोपः स्याद्द्विर्वचनमनर्थकं स्यात् । किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणं यदकृते द्विर्वचने त्रिव्यञ्जनः संयोगः प्रत्तम् अवत्तम् आदित्यः । इहेदानीं कर्त्ता हर्त्तेति द्विर्वचनसामर्थ्याल्लोपो न भवति । यथेह द्विर्वचनसामर्थ्याल्लोपो न भवति एवमिहापि लोपो न स्यात्कर्षति वर्षतीति । तस्मान्नित्येऽपि लोपेऽवश्यं स प्रतिषेधो वक्तव्यः । तदेतदत्यन्तं संदिग्धम् आचार्याणां वर्त्तते विभाषानुवर्त्तते न वेति ॥५॥

इण्ग्रहणे ग्रहणार्थस्त्वन्तःस्थानामचावश्यकर्तव्य उपदेशो गीर्व्विंत्यादौ मूर्धन्यो यथा स्यादिति । ननु च भेद इति । श्रुतिकृतोऽस्त्येव भेदः सूक्ष्मत्वात्तु दुर्लक्ष्यः । तदेतदिति । ज्ञापकत्वमस्य विघटयति । आचार्योपदेशपारंपर्यात्तु ज्ञायते अनुवर्त्तते विभाषेति । तस्मात्त्र्यञ्जनसंयोगश्रवणायाणुदिदिति णकारेण प्रत्याहारः कृतो न चकारेणेति स्थितम् ॥५॥

लण् ॥ ६ ॥ अयं णकारो द्विरनुबध्यते पूर्वश्चैव परश्च। तत्राण्ग्रहणेष्विण्ग्रहणेषु च संदेहो भवति पूर्वेण वा स्युः परेण वेति। कतमस्मिंस्तावदण्ग्रहणे संदेहः। ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण, कुत एतत् पराभावात् न हि ढ्लोपे परेऽणः सन्ति। ननु चायमस्ति आतृढम् आवृढमिति। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽच इत्येव ब्रूयात्। अथ वैतदपि न ब्रूयात् अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति। अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः केऽण इति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण, कुत एतत्, पराभावात् न हि के परेऽणः सन्ति। ननु चायमस्ति गोका नौकेति। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण, यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् केऽच इत्येव ब्रूयात् अथ वैतदपि न ब्रूयात् अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति। अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे सन्देहः अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण, कुत एतत्, पराभावात्, न हि पदान्ताः परेऽणः सन्ति। ननु चायमस्ति कर्तृ हर्तृ। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण। यदि हि परेण स्यात् अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् अचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्येव ब्रूयात्, अथ वैतदपि न ब्रूयात्, अच एव हि प्र-

---

लण् ॥ संदेहो भवतीति। किं प्रत्यासत्तिराश्रीयतेऽथ व्याप्तिरिति संदेहः। न हि के पर इति। नन्वल्लोपानल्केति ह्रस्वे कर्तव्ये नह्रो ध इत्यस्यासिद्धत्वादस्ति के परतो हकारः, तथा गीष्केत्यादौ रेफः। अचाहुः, न सु न इत्यत्र नेति योगविभागेन धत्वादीनामसिद्धत्वाभावात्तेषु च कृतेषु हकारादीनामभावः। न हि पदान्ता इति। ननु च भोभगो इत्यत्राण्ग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते ह्वचव् करोतीत्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपो मा भूद् इति तत्कथमुच्यते न हि पदान्ता इति। उच्यते। अप्रगृह्यस्येति पर्युदासेनाच एवानुनासिकेन भाव्यं न तु हल इत्युक्तं न हि पदान्ता इति कार्यभाज इत्यर्थः। अचोऽप्रगृह्यस्येति। हलो हि न भाव्यमित्यत्राण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणेति स्थितम्। तत्र ह्वत्वं ह्वयतीति क्विपि कृते ह्वत्वह्वमाचष्टे इति णिचि

गृहत्रा भवन्ति । अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे संदेहः उरणपर इति । असंदिग्धं पूर्वेण न परेण, कुत एतत्, पराभावात्, न ह्युरः स्थाने परेऽणः सन्ति । ननु चायमस्ति कर्त्रर्थं हर्त्रर्थमिति । किं च स्याद् यद्यत्र रपरत्वं स्याद्, द्वयो रेफयोः श्रवणं प्रसज्येत । हलो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्यात्र लोपो भविष्यतीति । विभाषा स लोपः विभाषा श्रवणं प्रसज्येत । अयं तर्हि नित्यो लोपः रो रीति । पदान्तस्येत्येव सः । न शक्यः स पदान्तस्येत्येवं विज्ञातुम्, इह हि लोपो न स्यात्, जर्गृधर्लङ् अजर्घाः, पास्पर्द्धेरपास्पा इति । इह तर्हि मातॄणां पितॄणामिति रपरत्वं प्रसज्येत । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र रपरत्वं भवति यदयमृत इद्धातोरिति धातुग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम्, धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् इह मा भूत् मातॄणां पितॄणामिति । यदि चात्र रपरत्वं स्याद्धातुग्रहणमनर्थकं स्याद् रपरत्वे कृतेऽनन्त्यत्वादित्वं न भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो नात्र रपरत्वं भवतीति ततो धातुग्रहणं करोति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । चिकीर्षति जिहीर्षतीति । मा भूदेवमुपधायाश्चेत्येवं भविष्यति । इहापि तर्हि प्राप्नोति मातॄणां पितॄणामिति । तस्मात्तत्र धातुग्रहणं कर्त्तव्यम् । एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण यदि परेण स्यात् अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात् उरत्रपर इत्येव ब्रूयात् । अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्र-

---

टिलोपे च कृते ह्वयतेर्विचि ह्वव् इति भवति । क्विपि तु क्वौ लुप्तं प्रति न स्थानिवदिति निषेधात्सम्प्रसारणप्रसङ्गः । लोपो व्योर्वलीति लोपप्रसङ्गश्च । विचि तु स्थानिवद्भावाद्धल्निमित्तो व लोपो न भवति । हलि सर्वेषामित्यनेन तु लोपे क्रियमाणे पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः प्राप्तोऽण्ग्रहणानुवृत्त्या निवर्त्यते । अजर्घा इति । गृधेर्यङ्लुकि रुगागमेऽभ्यासस्य कृते लङि सिपि शब्लुकि गुणरपरत्वसिब्लोपभष्भावजश्त्वरुत्वरलोपदीर्घत्वेषु रूपम् । इहापि तर्हीति । धातुग्रहणेन हि लिङ्गेनाधातोरेव रपरत्वं निवर्तितं धातोस्तु रपरत्वे सत्यनन्त्यत्वान्न प्राप्नोतीति प्रश्नः । इहापीति । तस्माद्धातुग्रहणस्य सप्रयोजनत्वान्न

ह्णे संदेहः अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति । असंदिग्धं परेण न पूर्वेण, कुत एतत्. सवर्णेऽण् तपरं ह्रस्वऋ़्त्, यदय- मुरृदित्यकारस्थ तपरकरणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प- रेणन पूर्वेणेति । इण्ग्रहणेषु तर्हि संदेहः । असंदिग्धं परेण न पूर्वेणेति, कुत एतत् य्वोरन्यत्र परेणेण् स्यात् । यत्रेच्छति पूर्वेण संमुग्ध्रं ग्रहणं तत्र करोति य्वोरिति । तच्च गुरु भवति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । तत्र विभक्तिनिर्देशे संमुग्धग्रहणे च अर्द्धचतस्रो मात्राः प्रत्याहारग्रहणे पुनस्तिस्रो मात्राः सोऽय- मेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेण न पूर्वेणेति ॥ किं पुनर्वर्णोत्सत्ता- विनायं णकारो द्विरनुबध्यते, एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्ष- णमिति । अणुदित्सवर्णं परिहाय पूर्वेणाण्ग्रहणं परेणेण् ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥

ञमङणनम् ॥ ७ ॥ झभञ् ॥ ८ ॥ किमर्थमिमौ मुखनासि- कावचनौ वर्णावुभावप्यनुबध्येते न ञकार एवानुबध्येत । कथम्, यानि मकारेण ग्रहणानि हलो यमां यमि लोप इति सन्तु ञकारेण हलो यञां यञि लोप इति । नैवं शक्यम् । झकारभकारयोरपि झकारभकारयोर्लोपः प्रसज्येत । न झ- कारभकारौ झकारभकारपरौ स्तः । कथं, पुमः खय्यमूपर

ज्ञापकत्वमित्यर्थः । सवर्णे इति । अचीकृतदिति ऋकारस्य ऋकार एव यथा स्याद् ऋकारो मा भूदित्येवमर्थं तपरत्वं क्रियते । यदि च पूर्वेण णकारेणाण्ग्रहणं स्यादृ- कारोऽनण्त्वाद्भिन्नकालस्य ग्राहक एव न भवतीति ऋकारो नैव स्थानी नोर्ध्यादेशः प्रसजतीति किं तपरत्वेन, कृतं तज्ज्ञापकं परेणाण्ग्रहणस्य । अर्द्धचतस्र इति । अर्द्धेन चतस्रः । चतुर्थी हि मात्रा तत्रार्द्धेति । किं पुनरिति । वर्णोत्पत्तिर्वर्णोच्छेदः वर्णान्तरमनुबन्धः किं न क्रियते इत्यर्थः । व्याख्यानत इति । न्यायादागमाद्वा शब्दशक्तिरनुसरणीयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

झभञ् ॥ न झकारेति । झकारस्य पदान्तस्य जश्त्वेन भाव्यमिति तस्य भावः ।

इति। एतदप्यस्तु ञकारेण पुमः खय्यञ्पर इति। नैवं शक्यं झकारभकारपरेऽपि हि खयि रुः प्रसज्येत। न झकारभकारपरः खयस्ति। कथं ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति। एतदप्यस्तु ञकारेण ङञो ह्रस्वादचि ङञुण्नित्यमिति। नैवं शक्यं झकारभकारयोरपि हि पदान्तयोर्झकारभकारावागमौ स्याताम्। न झकारभकारौ पदान्तौ स्तः। एवमपि पञ्चागमास्त्रय आगमिनो वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। सन्तु तावद्येषामागमानामागमिनः सन्ति झकारभकारौ पदान्तौ न स्त इति कृत्वा आगमावपि न भविष्यतः॥ अथ किमिदमक्षरमिति। 'अक्षरं न क्षरं विद्यात्'। न क्षीयते न क्षरतीति वाऽक्षरमिति। 'अश्नोतेर्वा सरोऽक्षरम्'। अश्नोतेर्वा पुनरयमौणादिकः सरन्प्रत्ययः। अश्नुते इत्यक्षरम्। वर्णं वाऽऽहुः पूर्वसूत्रे, अथ वा पूर्वसूत्रे वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियते। किमर्थमुपदिश्यते, । अथ किमर्थमुपदिश्यते। वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्त्तते तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं

उञ्भेर्भकारः संयोगान्तस्येति लुप्यते इति तस्याभावः। सन्तु तावदिति। उद्देशानुदेशाभ्यां संख्यासाम्याद्यथासंख्येलब्धे प्रयोगे यस्यागमस्यागमी विद्यते स प्रवर्त्तते नान्य इत्यर्थः। किमिदमिति। अक्षरसमाम्नाय इति व्यवहारात् यो वा इमां स्वरशोऽक्षरश इति चोक्तत्वात्प्रश्नः। अक्षरं न क्षरमिति। क्रियाशब्दोऽयं नित्यस्यार्थस्य वाचक इति दर्शयति। अत्र क्षियः क्षरतेर्वा विनाशार्थस्य नञ्पूर्वस्य रूपम्। तच्च ब्रह्मतत्त्वं परमार्थतो नित्यम्। व्यवहारनित्यतया तु वर्णपदवाक्यस्फोटानां जातिस्फोटस्य वा। अश्नोतेर्वेति। सरन्प्रत्ययस्यानुबन्धलोपे कृतेऽनुकरणं सर इति। तच्चार्थमश्नुते व्याप्नोतीत्यक्षरं पदं वाक्यं वा। वर्णं वाहुरिति। रूढिरियं वर्णस्येत्यर्थः। पूर्वसूत्रे इति। व्याकरणान्तरे वर्णा अक्षराणीति वचनात्। किमर्थमिति। वर्णानां साधुत्वस्याप्रतिपाद्यत्वात्पदस्यैव साधुत्वान्वाख्यानात्प्रश्नः। वर्णज्ञानमिति। वर्णा येन शास्त्रेण ज्ञायन्ते तद्वाचो विषयः शास्त्रेण वाग्विसीयते आबध्यते शास्त्रेण तस्याः परिज्ञानादित्यर्थः। यत्र चेति। ब्रह्म वेदः पदे वर्तते तस्य च शास्त्रविषयः लौकिकानां वैदिकानां च शास्त्रं विषय इत्यर्थः। तदर्थमिति। शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः। इष्टबुद्ध्यर्थमिति।

लघ्वर्थं चोपदिश्यते, । सोयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति, मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥ कुत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्येति । भत्वात् । कथं भसंज्ञा, अयस्मयादीनिच्छन्दसीति । छन्दसीत्युच्यते न चेदं छन्दः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति+ । यदि भसंज्ञा वृद्धिरादैजदेङ् गुण इति जश्त्वमपि न प्राप्नोति । उभयसंज्ञान्यपि छन्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्त्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात्कुत्वं न भविष्यति ॥ किं पुनरिदं तद्भावितग्रहणं वृद्धिरित्येवं ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते तेषां ग्रहणमाहोस्विदादैज्मात्रस्य । किंचातः, यदि तद्भावितग्रहणं शालीयो मालीय इति वृद्धलक्षणश्छो न प्राप्नोति, आ-

---

कलादिदोषरहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः ॥ लघ्वर्थमिति । अनुबन्धकरणार्थमित्यर्थः । वाक्समाम्नाय इति । एतावद्भिरेव वर्णैर्वाग्व्यवहार इत्यर्थः । पुष्पितः फलित इति । दृष्टादृष्टफलाभ्यामभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां वा । चन्द्रतारकवदिति । अनादित्वान्नित्यत्वं वाग्व्यवहारस्य सूचयति । ब्रह्मराशिरिति । ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थः ॥ सर्ववेदेति । सर्ववेदाध्ययनकृतस्य पुण्यस्य यत्फलं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः । मातापितराविति । माहात्म्यातिशयः शब्दशास्त्रप्रत्याहारमात्रफलाख्यानद्वारेणाख्याप्यते । महीयेते इति । पूजां प्राप्नुत इत्यर्थः । महीयशब्दः कण्ड्वादियगन्तः ॥

इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे
द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

वृद्धिरादैच् ॥१॥ कुत्वं कस्मादिति । अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदेन संज्ञिनि विनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादादैच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वाज्जातिशब्दत्वाद्वा शास्त्रप्राप्तिरस्तीति प्रश्नः । तत्र कुशब्दः पञ्चसु वर्णेष्वासक्तरूपो वाचकत्वेन विनियुक्त इति शब्दस्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययः । छन्दोवदिति । न वैशेषिकादिसूत्राण्यदर्शनापि त्वङ्गत्वाद्व्याकरणसूत्राण्येव । इष्टिश्चेयं छन्दोवदिति । किं पुनरिति । उभयथाशास्त्रे दर्शनात्पक्षद्वये च दोषप्रश्नः । उत्तरपदस्येत्येवमिति । तत्र हि वृद्धौ सर्वं चेत्य-

मृन्मयं शालमयं । वृद्धलक्षणो मयण्न प्राप्नोति आम्रगुप्तायनिःशालगु
प्तायनिः वृद्धलक्षणः फिञ् न प्राप्नोति । अथादैज्मात्रस्य ग्रहणं सर्वो
भासः सर्वंभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोति, इह च
तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्यः वृद्धिनिमित्तस्येति पुं-
वद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि आदैज्मात्रस्य ग्रहणम् । ननु
चोक्तं सर्वो भासः सर्वंभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्रा-
प्नोतीति । नैष दोषः, नैवं विज्ञायते उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृ-
द्धिरुत्तरपदवृद्धाविति । कथंतर्हि उत्तरपदस्येत्येवं प्रकृत्य या वृद्धि-
स्तद्वत्युत्तरपद इत्येवमेतद्विज्ञायते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं त-
द्भावितग्रहणे सत्यपीह प्रसज्येत सर्वः कारकः सर्वंकारक इ-
ति । यदप्युच्यते । इह तावती भार्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्य इ-
ति च वृद्धनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति । नैष दोषः,
नैवं विज्ञायते वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति, किं तर्हि
वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्सोऽयं वृद्धिनिमित्तः वृद्धिनिमित्तस्येति । किं च
वृद्धेर्निमित्तम् योऽसौ ककारो ञकारो णकारो वा । अथवा यःकृ-
त्स्नाया वृद्धेर्निमित्तं, कश्च कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तं, यस्त्रयाणामा-
कारैकारौकाराणाम् । संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः ‡ । अथ
संज्ञेत्येवं प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः, किं प्रयोजनं संज्ञासं-
प्रत्ययार्थः । वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञेत्येषसंप्रत्ययो यथा स्यात् ।
इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके† । अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे

प्युच्यमाने वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्याभावात्सामर्थ्याद्वृद्धिमदुत्तरपदं ग्रहीष्यत इत्यतिरिच्य-
मानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारमवगमयति । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निति ।
निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्याद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिराश्रीयते अन्यथा वृद्धेस्तद्वि-
तस्येत्येव ब्रूयात् । वृद्धिनिमित्तत्वाच्च तद्धितस्य तद्धित एव वृद्धिशब्देनाभिधा-
यिष्यते । अथवा वृद्धेः संबन्धी यस्तद्धित इति वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रयिष्यते ।
योऽसौ ककार इति । कञणेषु सत्सु वृद्धिर्भवतीति तेषामेव निमित्तत्वम् । अथ-
वेति । निमित्तशब्दोपादानादेवाश्रितबहुत्वसंख्यो वृद्धिशब्दः समस्यते वृद्धीनां निमि-
त्तं वृद्धिनिमित्तमिति । संज्ञाधिकार इति वार्तिकम् । तस्य व्याख्यानमथ संज्ञेत्येवमिति।
अथशब्दः संज्ञया: प्रस्तावद्योतनार्थः । वृद्ध्यादीनामिति । संप्रत्यय इत्येतदपेक्षया क-
र्मणि षष्ठी वृद्ध्यादयः संज्ञात्वेन यथा प्रतीयेरन्नित्यर्थः । यथा लोक इति । कात्यायने-

वृद्ध्यादीनां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो न स्यात् । इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात् । अनर्थकमित्याह । कथम् । यथा लोके । लोके ह्यर्थवन्ति चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते । अर्थवन्ति तावत् देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति । अनर्थकानि दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैय्यकृतस्य पिता प्रतिशीन इति । संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च+ । क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्यः । कुतो ह्येतत् वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति न पुनरादैचः संज्ञा वृद्धिशब्दः संज्ञीति । यत्तावदुच्यते संज्ञाधिकारः कर्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इति न कर्त्तव्यः । आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः+ । आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भविष्यति । किमिदमाचार्याचारादिति, आचार्याणामुपचारात् । यथा लौकिकवैदिकेषु* । तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृतेऽवकाशे नाम कुर्वाते देवदत्तो यज्ञदत्त इति तयोरुपचारादन्येऽपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति । वेदेऽपि याज्ञिकाः संज्ञां कुर्वन्ति स्फ्यो यूपश्चषाल इति तत्रभवतामुपचारादन्येऽपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति । एवमिहापि । इहैव तावत्केचिद्व्याचक्षाणा आहुः । वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति । अपरे पुनः सिचि वृद्धिरित्युक्त्वाऽऽकारैकारौकारानुदाहरन्ति तेन मन्यामहे यया प्रत्याय्यन्ते सा संज्ञा ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति । यदप्युच्यते । क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्य इति । संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च* । संज्ञासंज्ञिनोश्चासंदेहः सिद्धः । कुतः, आचार्याचारादेव । उक्त आचार्या-

---

नासंप्रत्यये लोको दृष्टान्तत्वेनोपात्तः, भाष्यकारस्तु वाक्याध्याहारेणानर्थकत्वे लोके दृष्टान्तत्वेन योजयति । बहुसूत्रमिति । बहुव्रीहिः । प्रकरणं चान्यपदार्थः । समाहारे द्विगुर्वा । अर्थवन्ति चेति । यथा लोकोऽर्थवन्ति प्रयुङ्क्ते एवमनर्थकान्यपीत्यर्थः । यावद्दाशत्वमाचार्यस्य न साधितं तावदनर्थकत्वशङ्का, झटिति समन्वयानवगमाद्वा । दशदाडिमानीति । पदार्थानां समन्वयाभावादत्रानर्थक्यम् । आचार्याचारादिति । आचार्याणां व्यवहारादित्यर्थः । वृद्धिशब्दः संज्ञेति । वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायनशक्तिर्व्याख्यानेनैव प्रकाश्यते । यथाऽऽदैचां वर्णानामिति वर्णत्वम् । अपर इति । प्रदेशाद्वा संज्ञासंज्ञ्यभिव्यक्तिः

चारः। अनाकृतिः*। अथवाऽनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः। लोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते। लिङ्गेन वा+। अथ वा किं चिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामीत्यर्थलिङ्गा संज्ञेति। वृद्धिशब्दे च तल्लिङ्गं करिष्यते नादैच्छब्दे इदं तावदयुक्तं यदुच्यते आचार्याचारादिति। किमत्रायुक्तम्। तमेवोपालभ्यागमकं तेसूत्रमिति तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्येतदयुक्तम्। अपरितुष्यन् खल्वपि भवाननेन परिहारेणानाकृतिर्लिङ्गेन वेत्याह। तच्चापि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हिइत्संज्ञा न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः। संज्ञालिङ्गमनुबन्धेषु करिष्यते। न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते। स्वभावतः संज्ञा संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्तते। तेनानुबन्धानामपि। निवृत्तिर्भविष्यति सिद्धत्येवम् अपाणिनीयं तु भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं संज्ञाधिकारः संज्ञासम्प्रत्ययार्थं इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोक इति। न च यथा लोके तथा व्याकरणे। प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण किमतो

संज्ञासूत्रार्थोद्देशप्रदेशार्थस्य व्यवस्थेत्यर्थः। अनाकृतिरिति। आकृत्या साहचर्याद्भेदो लक्ष्यते तेनायमर्थः। वृद्धिशब्दएकत्वात्संज्ञा, आदैचां बहुत्वात्संज्ञित्वं, लाघवार्थं हि संज्ञाकरणं, यथा सर्वादीनि सर्वनामानीत्यनेकस्यैका संज्ञा क्रियते न त्वेकस्यानेका प्रयोजनाभावात्। आकृतिमत इति। अवस्थाभेदेष्वपि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानिमित्तकं देवदत्तत्वादिकं सामान्यमस्तीत्याकृतिमत इत्युक्तम्। लिङ्गेन वेति। ककारादिना वर्णदोषेणेत्यर्थः तमेवोपालभ्येति। यो हि सूत्रकारमुपालभतेऽगमकं ते सूत्रमिति स कथं वृत्तिकारादीन्प्रामाण्येनाश्रयतीत्यर्थः। अपरितुष्यन्निति। त्वयापि परिहारान्तरं ब्रुवताचार्याचारो न प्रमाणत्वेनाश्रित इत्यर्थः। तच्चापीति। लिङ्गेन वेत्येतद्वक्तव्यमित्यर्थः। अनाकृतिः संज्ञेत्येतत्तु न्यायसिद्धत्वान्न वक्तव्यम्। अथवैतर्हीति। एवं सतीत्यर्थः। ङकारादिष्वनुबन्धेषु ककारादिकमासज्यते ततस्तेषां संज्ञात्वे सति ङदात्मनेपदमिति करिष्यते संज्ञाश्च संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्तन्त इतीत्संज्ञालोपश्च न वक्तव्यौ भवत इत्यर्थः। प्रमाणभूत इति। प्रामाण्यं प्राप्त इत्यर्थः। भूप्राप्तावित्यस्याऽऽत्मनेपदेति णिजभावपक्षे रूपम्। वृत्तिविषये च प्रमाणशब्दः प्रामाण्ये वर्तते। दर्भपवित्रेति। प्रमादाभावं दर्शयति। प्राङ्मुख इति। प्राच्या अभ्युदयहेतुत्वात्। महतेति मनःप्रणिधानं दर्शयति। एतच्च सर्वमागमाद्बोद्धव्यम्। एवमानर्थक्ये परिहृते संज्ञासंप्रत्ययाय पक्षान्तराणि प्रश्नमुखेन प्रचि-

यदशक्यम् । अतः संज्ञासंज्ञिनावेव । कुतो नु खल्वेतत्संज्ञासंज्ञिनावेवेति । न पुनःसाध्वनुशासनेऽस्मिञ्छास्त्रे साधुत्वमनेन क्रियते । कृतमनयोः साधुत्वम् । कथम् । वृद्धिरस्मायविशेषेणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे तस्मात्क्तिन्प्रत्ययः । आदैचोऽप्यक्षरसमाम्नाय उपदिष्टाः प्रयोगनियमार्थं तर्हीदं स्यात् वृद्धिशब्दात्पर आदैचः प्रयोक्तव्या इति। नेह प्रयोगनियम आरभ्यते। किं तर्हि संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति । तद्यथा आहर पात्रं पात्रमाहरेति । आदेशास्तर्हीमे स्युः वृद्धिशब्दस्यादैच आदेशाः । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते न चात्र षष्ठीं पश्यामः । आगमास्तर्हीमे स्युर्वृद्धिशब्दस्यादैच आगमाः । आगमा अपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते। लिङ्गेन च । नचात्र षष्ठीं न खल्वप्यागमलिङ्गं पश्यामः । इदंखल्वपि भूयः सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वं च द्वयोश्चैतद्भवति । कयोः । विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा । तत्रैतत्स्याद्विशेषणविशेष्ये इति,तच्चन,द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्लोके विशेषणविशेष्यभावो भवति, नचादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः । तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेव ।

पति । किमत इति । कृतमनयोरिति । आदैच्छब्दस्य द्वन्द्वत्वादनयोरिति द्विवचननिर्देशः। आदैच इति । तेषां च द्वन्द्वनिर्देशोऽयमादैच्छब्द इत्यर्थः । प्रयोगनियमार्थमिति । आदैज्वृद्धिरिति प्रयोगो माभूदित्यर्थः। नेहेति । प्रयुज्यत इति प्रयोगः तत्र स्वतन्त्रस्य पदस्य प्रयुज्यमानस्य नियमो नारभ्यतेऽपि तु पदावयवस्य प्रकृतिप्रत्ययोपसर्जनागमादिरूपस्य। लोके च केवल एव वृद्धिशब्दः प्रयुज्यत इति न तस्यानेन नियमः क्रियते लोके च प्रयुक्तानामिदमनुशासनम् । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । स्थानशब्दोऽर्थवाची तिष्ठन्त्यस्मिन् शब्द इति स्थानम् । न च वृद्धिशब्दार्थमादैचो वक्तुं शक्ताःतेनात्र षष्ठ्यर्थाभावादिति तात्पर्यम्। तथा हि षष्ठ्यभावेऽपि तदर्थसद्भावाद्भवत्येव स्थान्यादेशभावः यथा नाभि नभञ्च परश्वी परशुश्चेति । आगमा अपीति । अत्राप्यर्थोऽपेक्ष्यते । अनागमकानामर्थे सागमका इत्यर्थः । लिङ्गेन चेति । देशविशेषप्रतिपत्तये टकारादिलिङ्गन्तत्र क्रियत इत्यर्थः। इदं खल्वपीति । विशेषणविशेष्यभावनिराकरणेन संज्ञापक्षं स्थापयति । देवदत्तः पचतीत्यस्ति सामानाधिकरण्यन्नत्वेकविभक्तित्वं गौरश्व इत्यस्त्येकविभक्तित्वन्न तु सामानाधिकरण्यमित्युभयोरुपादानम् । संज्ञासंज्ञिनोरप्यस्ति विशेषणविशेष्यत्वमप्रसिद्धिवशात्तु भेदेनोपादानम् । तत्तु सामानाधिकरण्यं शब्दयोरेव केचिदिच्छन्ति । द्वाभ्यांभिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यांशब्दाभ्यामेकस्याधिकरणस्याभिधेयस्यप्रतिपादनाद्विशेषणविशेष्यार्थप्रतिपादनाच्च विशेषणविशेष्यत्वम् । अन्ये तु नीलमुत्पलमितिप्रवृत्तिनिमित्तयोर्जातिगुणयोरेकमधिकरणमाश्रय इति सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावञ्चार्थयोरेव मन्यन्ते । न चादैच्छब्द इति । न ह्येतस्य कश्चिल्लौकिकोऽर्थः प्रसिद्ध इत्यर्थः । आवर्तिन्य इति । देवद-

तत्र त्वेतावान्संदेहः कः संज्ञी का संज्ञेति। स चापि क्वसन्देहः। तत्रोभे समानाक्षरे। यत्र त्वन्यतरलघु सा संज्ञा कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्राप्ययं नावश्यं गुरुलघुतामेवोपलक्षयितुमर्हति, किं तर्हि, अनाकृतितामपि। अनाकृतिः संज्ञाआकृतिमन्तः संज्ञिनः इतिलोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते। अथवाआवर्तिन्यःसंज्ञा भवन्ति। वृद्धिशब्दश्चावर्तते नचादैच्छब्दः। तद्यथा इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्तते न मांसपिण्डः। अथवा पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारितासंज्ञा। कुतएतत्। सतोहि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। तद्यथा इतरत्रापि सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते। कथं वृद्धिरादैजिति। एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम्, माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि च अध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति। सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञेति। अदेङ्गुणइति यथा। दोषवान्खल्वपि संज्ञाधिकारः। अष्टमेऽपि हि संज्ञाः क्रियते तस्यपरमाम्रेडितमिति। तत्रापीदमनुवर्त्य स्यात्। अथवाऽस्थानेऽयं यत्नःक्रियते न हीदं लोकाद्भिद्यते यदीदं लोकाद्भिद्येत ततो यत्नार्हं स्यात्। तद्यथा अगोज्ञाय कश्चिद्गां सक्थनि कर्णे वा गृहीत्वोपदिशत्ययं गौरिति न चास्मायाचष्टे इयमस्य संज्ञेति भवति चास्य संप्रत्ययः तत्रैतत्स्यात्कृतस्तत्र पूर्वैरभिसंबन्धः, इति। इहापि कृतः पूर्वैरभिसंबन्धः कैः, आचार्यैः। तत्रैतत्स्यात्। यस्मै तर्हि सम्प्रत्युपदिशति तस्याकृत इति। लोकेऽपि यस्मै सम्प्रत्यु-

---

त्तादिशब्दो हि दानादिप्रतिपादनायावर्तते। अथवेति। सत्यसति वा संज्ञिनि बुद्ध्या विषयीकृते शब्देन पूर्वं निर्दिष्टे संज्ञा प्रवर्तत इत्यर्थः। ततश्चादेङ्गुण इत्यादावदेङादयः संज्ञिनो गुणादयः संज्ञाः। इह तु मङ्गलार्थोऽन्यथा पाठक्रमः, आर्थस्त्वन्यथा क्रमः। अन्ये तु सिद्धिहेतवो भविष्यन्ति। अपृक्त एकालप्रत्यय इतितु परिभाषा न संज्ञेति नास्ति व्यभिचारः। अपृक्तशब्देन ह्येकाकी कथ्यत इत्यनेनानियमेन ग्रहणेप्राप्ते नियमः क्रियते। अस्थान इति। अन्तरेणापि संज्ञाशब्दप्रयोगं लोकव्यवहारवदत्रसंज्ञासंज्ञिसंबन्धःसिध्यती-

पदिशति तस्मात्कृतः । अथ तत्र कृतः इहापि कृतोद्रष्टव्यः। सतोवृ-द्ध्या दिषु संज्ञाभावात्तदाश्रयइतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः* । सतःसं-ज्ञिनः संज्ञाभावात्तदाश्रये संज्ञाश्रयेसंज्ञिनि वृद्ध्यादिष्वितरेतराश्रय-त्वादप्रसिद्धिः । का इतरेतराश्रयता । सतामादैचां संज्ञया भवित-व्यं संज्ञया चादैचो भाव्यन्ते तदेतदितरेतराश्रयं भवति इतरेतरा-श्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । तद्यथा नौर्नावि बद्धा नेतरत्रा-णाय भवति । ननु च भोः इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि दृश्यन्ते । तद्यथा नौः शकटं वहति शकटं च नावं वहति। अन्यदपि तत्र किं चिद्भवति जलं स्थलं वा । स्थले शकटं नावं वहति जले नौः शकटं वहति। यथा तर्हि त्रिविष्टब्धकम्भवति। तत्राप्यन्ततः सूत्रकं भवति। इदं पुनरितरेतराश्रयमेव । सिद्धन्तु नित्यशब्दत्वात्*। सिद्धमेतत्, कथम्, नित्यशब्दत्वात् । नित्याः शब्दा नित्येषु शब्देषु सतामादैचां संज्ञाः क्रियते न संज्ञया आदैचो भाव्यन्ते । यदि तर्हि नित्याः श-ब्दाः किमर्थं शास्त्रम् । किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम्* । निवर्तकं शास्त्रम्, कथम्, मृजिरस्मायविशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्र मृ-जिबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते मृजेरक्ङित्सु प्रत्ययेषु मृ-जिप्रङ्गे मार्जि- स्साधुर्भवतीति । प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इति व-क्तव्यम् * । किं प्रयोजनम् । समुदाये सा भूतामिति । अन्यत्र स-हवचनात्समुदाये संज्ञाऽप्रसङ्ग*। अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धि-गुणसंज्ञयोरप्रसङ्गः । यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र स-

---

त्यर्थः । सतो वृद्ध्यादिष्विति । विधौ चायंदोषो नानुवादे वृद्धिर्यस्येत्यादौ । तत्र च संज्ञा-विधानस्य चरितार्थत्वान्मृजेर्वृद्धिरित्यादौ वृद्धिशब्द एवाऽऽदेशः प्राप्नोति । ननुच भोइ-ति । नौशकटस्याभिमतदेशान्तरप्राप्तिरितरेतराश्रयेति चोद्यम् । सामग्र्यन्तरानुप्रवेशेनो-त्तरम् । सिद्धं त्विति । न हि मृजेरपूर्वं आकारो भाव्यते किं तु मृजावुपदिष्टे मार्ष्टीत्या-दीनामसाधुत्वबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वानन्वाख्यानं क्रियते । प्रत्येकमिति । यद्यपि नित्यशब्दत्वेनैतदपि व्यवतिष्ठते तथापि न्यायव्युत्पादनायोपन्यासः। समुदाये माभूतामि-ति । अन्यथा मृजेर्वृद्धिरित्यादौ समुदाय आदेशः प्राप्नोति । समुदायावयवसांनिधौ क तात्पर्यं कस्य च नान्तरीयकत्वमिति विचार्यते अन्यत्रेति । यत्नसाध्या समुदायप्रतिपत्ति-रिति यत्नाभावे न भवतीत्यर्थः । ननु सहग्रहणं नियमार्थं स्यात् समुदायस्यैव समाससं-ज्ञा यथा स्यान्नावयवानामिति, नैतदस्ति, उभयत्र तात्पर्याभावाद्युगपदुभयत्र प्रसङ्गाभा-

हग्रहणम् । तद्यथा सह सुपा, उभे अभ्यस्तं सहेति । प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिः * । प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति न चोच्यते प्रत्येकमिति प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र सह ग्रहणं क्रियते इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम्। अथ तत्रान्तरेण सहग्रहणंसहभूतानां कार्यं भवति, इहापि नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन। अथ किमर्थमकाकारस्तपरः क्रियते । आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम्* । आकारस्य तपरकरणं क्रियते, किं प्रयोजनं, सवर्णार्थं तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । केषाम्, उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् । किं च कारणं न स्यात्, भेदकत्वात्स्वरस्य । भेदका उदात्तादयः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका उदात्तादय इति, एवं हि दृश्यते लोके, य उदात्ते कर्तव्येऽनुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति अन्यत्त्वंकरोषीति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । भेदकत्वा-

---

वाल्लिङ्गत्वमेव सहग्रहणस्यान्यत्र समुदाये तात्पर्यं नास्तीत्यस्यार्थस्य । उभे अभ्यस्तं सहेति । अत्र सहग्रहणं वार्तिककारस्य कर्तव्यत्वेन स्थितम् भाष्यकारस्तुउभेग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं स्थापयिष्यति । प्रत्यवयवं चेति । अत्रवाक्यशब्देन वाक्यार्थःफलमुच्यते तत्रदेवदत्तादीनां भोजनं तस्य चैतदेव रूपं यत्प्रत्येकपरिसमाप्त्यासंपद्यतेऽन्नादनादिरूपत्वात्तृप्तिफलत्वाच्च भोजनस्य । नाट्यक्रिया तु समुदाये समाप्यते गीतादिक्रियासमुदायरूपत्वात्तस्यसंयोगसंज्ञात् अन्वर्थत्वात्समुदाये प्रवर्तते । वृद्धिसंज्ञा तु लक्ष्ये घृथगादैचांदर्शनाद् मालादीनां चेति लिङ्गाच्च प्रत्येकं व्यवतिष्ठते गर्गा इति । अत्र शतस्येप्सिततमत्वात् प्राधान्यम पादानस्थानप्राप्ता गर्गा गुणकर्म, न च गुणभेदेन प्रधानस्य भेद इति शतदण्डनं समूहे परिसमाप्यते । अर्थिनश्चेति । शतस्य प्राधान्यं प्रतिपाद्यते । दण्डपरायां हि चोदनायां शतस्य प्राधान्यमतो वाक्यादेव गम्यते अथ तत्रान्तरेणेति । न्यायादन्वर्थत्वाच्च समास संज्ञायाः समुदाये परिसमाप्तौ सिद्धायां योगविभागार्थं तत्र सहग्रहणं स्थितमिति तत्रान्तरेणेत्युक्तम् । अथ किमर्थमिति । किमाकृतिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थमथवा व्यक्तिपक्षे गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमिति प्रश्नः । आकारस्येति । व्यक्तिः पदार्थो, भेदकाश्च गुणा इति दर्शने यद्गुणस्यैवोच्चारणं तद्गुणस्यैव संज्ञाप्रसङ्गे गुणान्तरयुक्तानामपि संज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः । किं च कारणमिति । अभेदका हि गुणाः मुण्डेन हि कृते चौर्ये कुन्तलित्वावस्थायामपि चौरोयमिति व्यपदिश्यत इतिप्रश्नः । भेद-

द्गुणस्येति वक्तव्यम्* । किं प्रयोजनम् । अनुनासिक्यं नाम गुणः, तद्भिन्नस्यापि ग्रहणं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात्, भेदकत्वाद्गुणस्य । भेदका गुणः । कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति । एवं हि दृश्यते लोके, एकोऽयमात्मा उदकं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णमिति । ननु च भो अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते । तद्यथा देवदत्तो मुण्ड्यपि जट्यपि शिख्यपि स्वामाख्यां न जहाति, तथा बालो युवा वृद्धो वत्सो दम्यो बलीवर्द इति । उभयमिदं गुणेषूक्तं भेदका अभेदका इति किं पुनरत्र न्याय्यम् । अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । यदयमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्युदात्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽभेदका गुणा इति । यदि हि भेदका गुणाः स्युः उदात्तमेवोच्चारयेत् । यदि तर्ह्यभेदका गुणाः अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताच्च प्राप्नोति । नैष दोषः आश्रीयमाणो गुणो भेदको भवति । तद्यथा शुक्लमालभेत कृष्णमालभेत । तत्र यः शुक्ले आलब्धव्ये कृष्णमालभते न हि तेन यथोक्तं कृतं भवति । असंदेहार्थस्तर्हि तकारः ऐजित्युच्यमाने संदेहः स्यात् किमिमावैचावेव आहोस्विदाकारोऽप्यत्र निर्दिश्यत इति । संदेहमात्रमे-

---

कत्वादिति । सर्वगुणसंग्रहार्थम् । गुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । एकोयमिति ॥ उदकत्वजातियोगादत्रैकत्वं न विवक्षितं किं तर्हि विशिष्टभाजनस्थमेकमुदकद्रव्यं तदेव च गुणान्तरयोगादन्यत्वेन लोके व्यपदिश्यते । उभयमिति । आम्नायशब्दा नियतस्वरा इति वेदे गुणानां भेदकत्वं लोके तूभयथा व्यवहारः । गोपिण्डोऽपि वत्साद्यवस्थाभेदात् क्रयविक्रयादिषु मूल्यादिभेदाद्भेदेन व्यवह्रियते, स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादभेदेनापीति प्रश्नः किं पुनरिति । अत्रेति । शास्त्रे । उदात्तमेवेति । तस्माद्गुणरहितस्योच्चारणाभावान्नान्तरीयकत्वादुच्चार्यमाणोऽपि गुणः प्रयत्नमन्तरेण न विवक्षित इत्यर्थः । यद्येवं कथमन्यत्रोक्तमुदात्तनिपातनं करिष्यत इति यावता तत्राप्यविवक्षा प्राप्नोति नैष दोषः, तत्रापि स्थानेन्तरतम इति वचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं प्रयत्नेन विवक्षार्थं विज्ञायते । एवमनुनासिकस्य प्रयत्नाधिक्येनोच्चारणं तद्विवक्षार्थमेव । उञ ऊँ इति विवक्षा यथा । अन्येत्वाहुः एकश्रुत्या सूत्राणि पठ्यन्त इति क्वचिदुदात्तोच्चारणं तद्विवक्षार्थमिति । अनुदात्तादेरिति । अनुपलक्षणार्थोनुदात्तश्रुतिः स्यादितिप्रश्नः ।

तद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । त्रयाणां ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । अन्यत्रापि ह्ययमेवंजातीयकेषु संदेहे न किं चिद्यत्नं करोति । तद्यथा औतोम्शसोरिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूवन्निति, खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः खट्वा उदकं खट्वोदकम्, खट्वा ईषा खट्वेषा, खट्वा ऊढा खट्वोढा, खट्वा एलका खट्वैलका, खट्वा ओदनः खट्वौदनः, खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः, खट्वा औपगवः खट्वौपगवः इति । अथ क्रियमाणेपि तकारे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति । तपरस्तत्कालस्येति नियमात् । ननु तः परो यस्मात्सोयं तपरः । नेत्याह । तादपि परस्तपरः । यदि तादपि परस्तपरः ऋदोरबिति इहैव स्यात् यवः स्तवः, लवः पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः, कस्तर्हि, दकारः । किमत्र दकारे प्रयोजनम् । अथ किं तकारे । यद्यसंदेहार्थस्तकारः, दकारोऽपि । अथ मुखसुखार्थस्तकारः, दकारोऽपि । वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥

इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥ इग्ग्रहणं किमर्थम् । इग्ग्रहणमात्सन्ध्यक्ष-

---

उत्तरे त्वज्ग्रहणमेव कुर्यादित्यभिप्रायः । व्याख्यानत इति । प्रश्लेऽ वृद्धमित्युदात्तत्वे सिद्धे मालादीनां चेति मालाशब्दस्य वृद्धार्थत्वादुपादानस्याकार प्रश्लेषनिश्चय इत्यर्थः । इदं तर्हीति । ननु भाव्यमानत्वादादैचोऽत्र ग्राहका न भविष्यन्ति । नैतदस्ति । न ह्यत्र संज्ञाविधावादैचो भाव्यन्ते किं त्वैङिभरण्त्वात्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां ग्रहणात्संज्ञाप्रसङ्गाद्गुणविधौ तेषामपि प्रसङ्गात्तन्निषेधाय तपरत्वम् । एवं स्थिते चोदयन्ति यद्यैजर्थस्तकारस्तेनाकारस्य संबन्धाभावात् कथमादित्ये तत्पदम् । उच्यते । तात्पर्येणैजर्थत्वं तकारस्योच्यते आनुषङ्गिकं त्वाकारार्थत्वं । ज्ञापकद्वारेण ह्याकारप्रश्लेषे विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवति । सति तु तकारेऽकारस्य स्वरूपप्रतिपत्तिः स्पष्टा भवतीति तकारसहितस्याकारस्यासंदिग्धानुकार्यप्रतिपादनादर्थवत्त्वाद्विभक्त्युत्पत्तौ सत्यमादित्ये तत्पदं सिद्धम् ॥ ३ ॥

इको गुणवृद्धी ॥ इग्ग्रहणमिति । वक्ष्यमाणज्ञापकवशादाकारादिनिरासादिक एव गुणवृद्धी भविष्यति इति प्रश्नः : आसन्ध्यक्षरेति । आकारादीनां स्थानित्वस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । आकारस्याङ्गाख्यस्य वृद्धिविधावभावाद्द्वशेषाभावाच्चाकारस्यातो लोप

स्व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम्*। इग्ग्रहणं क्रियते, किं प्रयोजनम्, आकारनिवृत्त्यर्थं सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं च। आकारनिवृत्त्यर्थं तावद् याता वाता। आकारस्य गुणः प्राप्नोति इग्ग्रहणान्न भवति। सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थं ग्लायति म्लायति। सन्ध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति इग्ग्रहणान्नभवति। व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् उम्भिता उम्भितुम् उम्भितव्यम्। व्यञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति इग्ग्रहणान्न भवति। आकारनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य गुणो भवतीति, यदयमातोऽनुपसर्गे क इति ककारमनुबन्धं करोति। कथंकृत्वा ज्ञापकम्। कित्करण एतत्प्रयोजनं क्ङितीत्याकारलोपो यथा स्याद् यदि चाकारस्य गुणः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्याद् गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्याद् गोदः कम्बलद इति, पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्य गुणो भवतीति ततः ककारमनुबन्धं करोति। सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। उपदेशसामर्थ्यात्सन्ध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यति। व्यञ्जननिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति यदयं जनेर्डं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। डित्करण एतत्प्रयोजनं डितीति टिलोपो यथा स्यात् यदि व्यञ्जनस्य गुणः स्याद् डित्करणमनर्थकं स्याद् गुणे कृते त्रयाणामकाराणां पररूपेण सिद्धं रूपं स्यादुपसरजो मन्दुरज इति। पश्यति त्वाचार्यो न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति ततो जनेर्डं शास्ति। नैतानि सन्ति ज्ञापकानि। यत्तावदुच्यते कित्करणं ज्ञापकमा-

---

लोपविधानादाकारस्य गुणप्रसङ्गमुदाहरति यातेति। ग्लायतीति एचां द्विमात्रत्वाविशेषात् प्रयत्नाधिक्याभावादैकारोपदेशेऽप्येकारो गुणः स्यात्। उम्भितेति। भकारस्योष्ठ्यत्वादोकारो गुणः स्यात्। पररूपेणेति। अतो लोपस्तु न भवत्यार्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोपविधानात्। उपदेशसामर्थ्यादिति। प्रतिपत्तिलाघवार्थमेकारमेवोपदिशेदित्यर्थः। यदयंजनेरिति। यद्येवं मिदेर्गुणो विधीयमानो ज्ञापकेन व्यञ्जनस्य निरस्तत्वादिग्ग्रहणाभावात् सर्वादेशः प्राप्नोति। मिद इर्मिदिरितस्याश्रयणादिकारस्यैव भविष्यतीत्यदोषः। यत्तावदिति। विशेषप्रतिपादनाय सकलज्ञापकाक्षेपः। केचिदाहुः टकः कित्त्वेन ज्ञापकेनाकारनिवृत्त्यर्थत्वं निराकृते यदप्युच्यते इति ज्ञापकाक्षेपो

कारस्य गुणो नभवतीति, उत्तरार्थमेतत्स्यात् तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरितो । यत्तर्हि गापोष्टगित्यनन्यार्थं ककारमनुबन्धं करोति। यदप्युच्यते । उपदेशसामर्थ्यात्संध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यतीति । यदियत्संध्यक्षरस्य प्राप्नोति तत्तदुपदेश सामर्थ्याद्वाध्यत आयादयोऽपि तर्हि न प्राप्नोति । नैष दोषः, यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । गुणं च प्रत्युपदेशोऽनर्थकः, आयादीनां पुनर्निमित्तमेव । यदप्युच्यते जनेर्डवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणोभवतीति सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति । न च जनेर्गुणेन सिद्ध्यति । कुतो ह्येतत् । जनेर्गुण उच्यमानोऽकारो भवति न पुनरेकारो वा स्यादोकारो वेति । आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्यव्यञ्जनस्य मात्रिकोऽकारो भवति । एवमप्यनुनासिकःप्राप्नोति । पररूपेण शुद्धो भविष्यति । एवंतर्हिगमेरप्ययं डो वक्तव्यः । गमेश्च गुण उच्यमान आन्तर्यत ओकारः प्राप्नोति तस्मादिग्ग्रहणं कर्तव्यम् । यदीग्ग्रहणं क्रियते द्यौः पन्थाः स इमसि ति एते ऽपिकः प्राप्नुवन्ति । संज्ञया विधाने नियमः * । संज्ञाया ये विधीयन्ते तेषु नियमः । किं वक्तव्यमेतत्, नहि, कथमनुच्यमानं गंस्यते, गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात् । कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिग्रहणं सिको गुणवृद्धी स्याताम् प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृत-

---

ग्रन्यच्छायां न पुष्णाति तस्मादार्थेन क्रमेण सर्वज्ञापकभङ्गोपन्यासं कृत्वा यथा सम्भवंज्ञापकसमर्थनं कर्त्तव्यम् । आयादयोऽपीति । ऐकारोच्चारणस्यसामर्थ्यादविकृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भावः यं विधिमिति । आयादेशस्यैकार एव निमित्तमितस्यादेशो न बाध्यते । न हि ग्लायित्येवंपाठः शक्यः कर्तुम्, त्वया ग्लायतइत्यादिरूपासिद्धिप्रसङ्गात् न ध्यास्येति निपातनादात्वं गुणवन्न बाधिष्यते । पररूपेणेति । रूपग्रहणस्येदमेव प्रयोजनं यादृक्परस्य रूपं तादृगेव यथा स्यादिति । गमेरप्ययमिति । सप्तम्यां जनेर्डइत्यतोऽन्येष्वपि दृश्यतइत्यत्र डोनुवर्तमानो गमेरपि विधीयतइत्यत्रज्ञापकं डित्त्वमिति व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूत्रंस्थितम् । संज्ञयेति । गुणवृद्ध्योरनुवृत्त्यैव गुणवृद्ध्योरिकः सिद्धत्वादद्वितीयगुणवृद्धिग्रहणमाश्रितगुणवृद्धिशब्दव्यापारार्थं विज्ञायते । तेन गुण इत्येवं यो गुणःवृद्धिरित्येवं या वृद्धिरिति विज्ञायते । अथवा गुणवृद्धिमात्रग्रहणे गुणवृद्ध्यधिकारादेव सिद्धे

म् । वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति । यदि तदनुवर्तते अदेङ्गुणो वृद्धिश्चे-
त्यदेङां वृद्धिसंज्ञा प्राप्नोति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । वृद्धिरादैच्, अ-
देङ् गुणः, वृद्धिरादैच्, तत इको गुणवृद्धी इति । गुणवृद्धिग्रहण-
मनुवर्तते आदैजदेङ्ग्रहणं निवृत्तम् । अथवा मण्डूकगतयोऽधिका-
राः यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः । अथवैक-
योगः करिष्यते वृद्धिरादैजदेङ् गुणः तत इको गुणवृद्धी इति । न-
चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति । अथवान्यवचनाच्चकाराकरणाच्च प्रकृता-
पवादो विज्ञायते, यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति । अ-
न्यस्याः संज्ञाया वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृताया
वृद्धिसंज्ञाया गुणसंज्ञा बाधिका भविष्यति । यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्या-
पवादो बाधको भवति अथवा वक्ष्यत्येतद् अनुवर्तन्ते च नाम वि-

पुनर्गुणवृद्धिशब्दव्यापाराश्रयणार्थं विज्ञायते । अदेङामिति । पूर्वसूत्रे संज्ञासंज्ञिसम्ब-
न्धायोपात्तो यादृशो वृद्धिशब्दस्तादृश एवोत्तरत्रानुवर्तत इत्यदेङामित्युक्तम् । केनैतच्च
चोदनीयं वृद्धिशब्दोऽनुवर्तमान आदैचः प्रत्याययतीत्यादैचां गुणसंज्ञा प्राप्नोतीति । सं-
बन्धमिति संबध्यतइति संबन्धं कर्मणि घञ् । नपुंसकस्याभिधेयत्वान्नपुंसकनिर्देशः ।
आदैज्ग्रहणासंबद्धं वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्तते तेनादेङ्भिर्न संबध्यते इह
त्वनुवृत्तमादैचो जहाति । कान्तारोत्तरणाय सार्थं स्वेवत्यागोपादानेऽथवेति । वृद्धिशब्द-
स्येहाकाङ्क्षावशादुपस्थानं न त्वदेङ्गुण इत्यत्र । अथवैकयोगइतिएको । भवतिरध्याह्रि-
यते वृद्धिरादैजदेङ्गुणो भवतीत्येकवाक्यत्वं संपद्यते । यद्यपि प्रतिपत्तिकाले भवति-
क्रिया भिद्यते तथाप्येककाला प्रतिपत्तिरित्यादैचसंबद्धा वृद्धिसंज्ञाऽदेङ्संबद्धा गुणसंज्ञेति
नास्ति वृद्धिसंज्ञाया अदेङ्भिः संबन्धः । अथवान्यवचनादिति । यथा कप्रत्ययेनाण् बा-
ध्यते संदिग्धत्वादनवकाशत्वात्तात्पर्याच्च कविधेरणस्तु विपर्ययात् । एवमदेङ्गुण इत्यत्र
वृद्धिग्रहणमनुवृत्तं सत्संदिह्यते किमुत्तरार्थं वेहास्यानुवृत्तिरथेहार्थापिति । सावकाशा च
वृद्धिसंज्ञा तात्पर्यंच नास्ति । गुणसंज्ञातु तात्पर्यादसंदेहान्निरवकाशत्वाच्चवृद्धिसंज्ञासंबन्ध-
मदेङां बाधते । प्रत्ययसंज्ञा तु संज्ञिविशेषेणासंयुक्ताधिकारेणैव विधीयमाना कृत्यादिसं-
ज्ञाविषयेपि प्रवर्तते । अथवेति । विभाषातिलमाषोमेत्यत्रह्युमाभङ्ग्योरधान्यत्वात्खञो
प्राप्तौ चोदितायां खञ्ग्रहणस्यानुवृत्तिराश्रिता, अनुवर्तमानश्च खञ् यत्नाभावाद् व्रीहि-
शाल्यादिभिर्न संबध्यतेऽपि तु विभाषास्तुत्या यत्नेन तिलादिभिरेव संबध्यते । तथेहापि

धयो ना चानुवर्तनादेव भवन्ति, किं तर्हि, यत्नाद्भवन्तीति । अथवा उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥ किं पुनरयमलोऽन्त्यशेष आहोस्वि-द्लोऽन्त्यापवादः । कथं चायं तच्छेषः स्यात्कथं वा तदपवादः । य-द्येकं वाक्यं तच्चेदं च, अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति, इको गुणवृद्धी अलोऽन्त्यस्येति, ततोऽयं तच्छेषः । अथ नानावाक्यम्, अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्ति, इको गुणवृद्धी अन्त्यस्य चान्त्यस्य चेति ततोऽयंतदप-वादः । कश्चात्र विशेषः। वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुग-न्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणम् * । वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं कर्तव्यम् । मिदेर्गुणः, इक इति वक्तव्यम्, अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । मृजेर्वृद्धिः इक इति वक्तव्यम्, अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । पुगन्तलघूपधस्य

वृद्धिग्रहणमदेङ्‌ण इत्यत्रानुवर्तमानमपि यत्नाभावाददेङ्भिर्न संबध्यते । इह तु पुनर्गु-णवृद्धिग्रहणं यत्नो भवति । अथवेति । अपेक्षालक्षणं लौकिकमधिकारमाश्रयति समुदा-यस्य चापेक्षायां नास्त्येतदनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति गुणस्यैवापेक्षा युक्ते-ति, समुदायस्य भेदाभावात् । किं पुनरिति । उभयथा सम्भवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः तत्रा-ङ्गस्य गुण इति षष्ठी निर्देशाद्द लिङ्गादलोन्त्यस्येत्युपतिष्ठते गुणश्रुतया त्विकाइति । तत्र यदि पूर्वमिकाङ्गं विशेष्यते, इगन्ताङ्गस्य गुणो भवतीति स च भवन्नलोन्त्यस्य भवति तदा सोऽस्य शेषो भवति । यदा त्वङ्गस्येति पूर्वमेवान्त्यमलं षष्ठी नीयतेऽङ्गान्त्य-स्य गुण इति पश्चादिकान्त्योल्विशेष्यते तदाचायं तस्य विशेषणत्वात्तच्छेषो भवति । अथ त्वङ्गस्ये ति गुणवृद्धिविधौ न स्थानषष्ठी किंतर्हीगपेक्षयाऽवयवषष्ठी तदा स्थानषष्ठ्य-भावादलोन्त्यस्येत्यनस्यानुपस्थानमिति तदपवादपक्षो भवति अप्राप्तस्यनुमानमेव हि बा-धः वचनेन प्राप्तस्य बाधायोगात् ततश्चाङ्गावयवस्य यत्र तत्र स्थितस्येको गुणवृद्धी इत्य-र्थः संपद्यते । समुच्चयस्तु सम्भवान्नोपन्यस्तः । न हि युगपद्द्वौ षष्ठ्यर्थौ सम्भवतः स्थाने योगोऽवयवयोगश्चेति । विकल्पोपि न भवत्येकत्वात्षष्ठ्यर्थस्य । तस्मात्तच्छेषतदपवाद-पक्षावेवाचाशङ्कितौ । यद्येकमिति । अनेकयोगव्यवहितयोरप्येकस्मिन् कार्यप्रदेशे स्वस्वनिमित्तसन्निधापितयोरङ्गाङ्गिभावाद्विशेषणविशेष्यभावादेकवाक्यतोपपत्तिः । अथ नानेति । अङ्गस्येतीगपेक्षयावयवषष्ठ्यासिकः स्थानित्वात्तद्विशेषणत्वादङ्गस्यानुपस्थानम-न्त्यस्येत्यस्य । ततश्चानयोर्भिन्नविषयत्वान्नानावाक्यत्वम् । वृद्धिगुणाविति । मिदादीनाम-

गुणः, इक इति वक्तव्यम्, अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । ऋच्छेर्लिटि गुणः, इक इति वक्तव्यम्, अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । ऋदृशोऽङि गुणः, इक इति वक्तव्यम्, अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । चिप्रचुद्रयोर्गुणः, इक इति वक्तव्यम्, अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति । सर्वादेशप्रसङ्गश्चानिगन्तस्य* । सर्वादेशश्च गुणोऽनिगन्तस्य प्राप्नोति । याता वाता । किं कारणम्, अलोऽन्त्यस्येति षष्ठी चैव ह्यन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता, अङ्गस्येति च स्थानषष्ठी तद्यदिदानीमनिगन्त्यमङ्गं तस्य गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः, यथैव ह्यलोन्त्यस्येति षष्ठी अन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता एवमङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठी । तद्यदिदानीगन्तमङ्गं तत्र षष्ठ्येव नास्ति कुतो गुणः कुतः सर्वादेशः । एवं तर्हि नायं दोषसमुच्चयः किं तर्हि पूर्वापेचोऽयं दोषः । ह्यर्थे चायं चः पठितः, मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिचिप्रचुद्रेष्विग्ग्रहणं सर्वादेशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्येति । मिदेर्गुणः इक इति वचनादन्त्यस्य, न अलोन्त्यस्येति वचनादिको न । उच्यते च गुणः सर्वादेशः प्राप्नोति । एवं सर्वत्र । अस्तु तर्हि तदपवादः । इग्मात्रस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधः* । इग्मात्रस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । जुसि गुणः स यथेह भवति अजुहवुः अबिभयुरिति, एवम-

---

निगन्तत्वादलोन्त्यस्येत्येतदङ्गमिग्ग्रहणं न सन्निपतीति तेषु प्रदेशेष्विग्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । दोषान्तरमप्याह सर्वादेशप्रसङ्गश्चेति । अङ्गस्येत्येतद्भेदेन सर्वाङ्गेषु व्याप्रियते । तत्रेगन्तेष्वेवालोन्त्यस्येतिविधिरन्यत्र तु षष्ठ्यन्त्येत्यनुप्रसंहाराद्याता वातेति सर्वादेशः प्राप्नोति । यथैव हीति । अङ्गस्येति षष्ठ्युच्चारितैवान्त्यमलं नीतेति नास्या अपरं रूपमस्तीति नास्ति सर्वादेशगुणप्रसङ्गः । पूर्वापेचोयमिति । मिदादिष्विग्ग्रहणं कर्तव्यमित्यत्रैवार्थे हेतुत्वेनेदमुपात्तमित्यर्थः । उच्यते चेति । मिदेरिति चोदनया । इग्मात्रस्येति यद्यङ्गस्येतीगपेक्षयावयवषष्ठी तदाऽलोन्त्यस्येत्यस्य निमित्ताभावादनुपस्थानं स्थानषष्ठी हि तस्योपस्थाननिमित्तं ततश्चाङ्गावयवस्यान्त्यस्यानन्त्यस्य चेको गुणः प्राप्नोतीति

नेनिजुः पर्यवेविषुः अत्रापि प्राप्नोति । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणः स यथेह भवति कर्ता हर्तानयति तरति भवति,एवमीहिता ईहितुं ईहितव्यमित्यत्रापि प्राप्नोति । ह्रस्वस्य गुणः स यथेह भवति हे अग्ने हे वायो इति, एवं हे अग्निचित् हे सोमसुद् इत्यत्रापि प्राप्नोति । जसि गुणः स यथेह भवति अग्नयो वायव इति,एवं अग्निचितः सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोर्गुणः स यथेह भवति कर्तरि कर्त्तारौ कर्त्तार इति, एवं सुकृति सुकृतौ सुकृत इत्यत्रापि प्राप्नोति । घेर्ङिति गुणः स यथेह भवति अग्नये वायवे इति, एवमग्निचिते सोमसुते इत्यत्रापि प्राप्नोति । ओर्गुणः स यथेह भवति बाभ्रवो माण्डव्य इति, एवं सुश्रुत् सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थम्* । पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थं भविष्यति पुगन्तलघूपधस्यैवानन्त्यस्य नान्यस्यानन्त्यस्येति । प्रकृतस्यैव नियमः स्यात्, किं च प्रकृतम्, सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति । तेन भवेदिह नियमान्न स्यात् ईहिता ईहितुम् ईहितव्यमिति । ह्रस्वाद्योर्गुणस्त्वनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात्

दोषः । ह्रस्वस्य गुणइति । समानन्यायत्वादेतदुक्तम् । अङ्गस्यावयवो यो ह्रस्वस्तस्य गुण इति । न त्वत्रेक्परिभाषोपतिष्ठते निर्दिष्टस्थानिकत्वात् । अन्ये त्वाहुः अत्रापि परिभाषोपस्थाने सति ह्रस्वेनेग्विशेष्यते ह्रस्वस्येको गुणो यथा स्याद्दीर्घस्य मा भूदिति । ओर्गुण इत्यत्राप्यस्या उपस्थानमनन्त्यस्याप्युकारस्य गुणार्थम् । असतिह्यस्या उपस्थानेऽङ्गस्येति स्थानषष्ठी स्यादङ्गचोकारेण विशेष्यत इत्युकारान्तस्यैवाङ्गस्य गुणः स्यात् । पुगन्तेति । भेत्तेत्यादौ गुणे सिद्धे पुनः श्रुतिर्नियमार्थेति गुरूपधस्येहितेत्यादौ न भविष्यति नापि हे अग्निचिदित्यादावुभयनियमाश्रयणादिति भावः। ननुभेत्स्येति दकारस्य हेपयतीति पकारस्य च यथा स्यादिति विध्यर्थमेतत्स्यात् नैतदस्ति पुकि अन्तः पुगन्तो, लघ्वी उपधा लघूपधा ततः समाहारेद्वन्द्वनिर्देश इत्यस्य गुणेन न भाव्यम् । प्रकृतस्येति एकेन वाक्येन नियमद्वयस्यालाभात्प्रकृतस्यैव गुणस्य नियमः स्यात् पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति न तु सार्वधातुकार्द्धधातुयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति । अ-

पुगन्तलघूपधस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति । एवमपि सार्वधा-
तुकार्द्धधातुकयोर्गुणोऽनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति । ईहिता
ईहितुम् ईहितव्यमिति । अथाप्युभयतो नियमः स्यात् पुगन्तलघूपध-
स्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः, सार्वधातुकार्द्धधातुकयो रेवपुगन्तलघू-
पधस्येति । एवमप्ययं जुसि गुणोऽनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति
अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति । एवं तर्हि नायं तच्छेषः नापि तदपवा-
दः । अन्यदेवेदं परिभाषान्तरमसंबद्धमनया परिभाषया । परिभा-
षान्तरमिति च मत्वा क्रोष्टीयाः पठन्ति । नियमादिको गुणवृद्धी
भवतो विप्रतिषेधेनेति । यदि चायं तच्छेषःस्यात्तेनैव तस्यायुक्तो
विप्रतिषेधः । अथापि तदपवादः उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तो विप्रति-
षेधः तत्र नियमस्यावकाशः राज्ञः क च, राजकीयम् । इको गु-
णवृद्धी इत्यस्यावकाशः चायनं चयकः लवनं लावकः इति । इहो-
भयं प्राप्नोति मेद्यति मार्ष्टीति । इको गुणवृद्धी इत्येतद्भवति वि-
प्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः, विप्रतिषेधे परमित्युच्यतेपूर्व-
श्चायं योगः परो नियमः । इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेधे परं य-

थापीति । अनन्तरस्य विधिर्वेति परिभाषा यदिनाश्रीयतेइतिभावः। अथापीति । अभ्यु-
पगम्यवादेनोच्यते आवृत्त्यादिन्यायाश्रयणेन वा । एकस्मिंस्तुवाक्ये नियमद्वयं न लभ्यते ।
एवमपीति । अनेनिजुः पर्यवेविषुरित्यत्र लघूपधं चाङ्गं सार्वधातुकं चास्तीति जुसि चेति
गुणःप्राप्नोति । हेपिचव्य हेबुद्ध हेबुजय इत्यादौ चालघूपधत्वादनन्त्यस्यगुणोऽपरिहृतः ।
एवं तर्हीति । परस्परानपेक्षयोःस्वस्वनिमित्तप्रयुक्तसन्निधानयोर्द्वयोःपरिभाषयोः प्रदेशेषु
स्वस्वकार्यप्रतिपादनम् । तत्रयदिकथंचिदेकविषयेसन्निपातोभवति नैतावतापरस्परापेक्षा
भवतीत्यर्थः। अन्यदेवेति । अन्तरशब्दो विशेषवाचीत्यन्यान्तरशब्दयोरविरुद्धः-सहप्रयोगो
पर्यायत्वात् । चयनमिति । अलोन्त्यपरिभाषायाः प्रयोजनाभावादत्रानुपस्थानमित्या-
शयः। चायक इति । कथमिक्परिभाषात्रोपतिष्ठते यावता च इति स्थानी निर्दिष्टः,
अत्राहुः, अच इत्यस्याङ्गविशेषणतयोपयोगादचः स्थानित्वाभावाद्वृद्धिग्रहणेन लिङ्गेनेक्-
परिभाषात्राप्युपतिष्ठत एव । मेद्यतीति । इकइतिवचनादिकारस्य प्राप्नोत्यलोन्त्यस्येति
वचनाद्दकारस्य । नैषयुक्तइति । इष्टसिद्धये इत्यर्थः। यथोद्देशपक्षेचपरिभाषयोः पौर्वाप-

दिष्टतद्भवतीति । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । नचावैको द्विकार्ययुक्तः । नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः । किं तर्ह्यसंभवोऽपि । स चास्त्यत्रासंभवः । कोऽसावसंभवः । इह तावद्वृचेभ्यः प्लुचेभ्य इति । एकः स्थानी द्वावादेशौ न चास्ति संभवः यदेकस्य स्थानिनो द्वावादेशौ स्यातास् । इहेदानीं मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्ति इति द्वौ स्थानिनौ एक आदेशः, न चास्ति संभवः द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशः स्यादित्येषोऽसंभवः । सत्येतस्मिन्नसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति, अनवकाशश्चायं योगः । ननु च इदानीमेवास्यावकाशः प्रक्लृप्तः चयनं चायको लवनं लावक इति । अत्रापि नियमः प्राप्नोति । नाप्राप्ते नियमेऽयं योग आरभ्यते । यावता च नाप्राप्ते नियमेऽयं योग आरभ्यते ततस्तस्यापवादोऽयं योगो भवति । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । अथापि कथं चिदिको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः स्यात् । एवमपि यथेह विप्रतिषेधादिको गुणो भवति मेद्यति मेद्यन्ति , एवमिहापि प्राप्नोति अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति । एवं तर्हि वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति यत्र ब्रूयादिक इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति ।

र्थं नतु कार्यकालतायाम् । द्विकार्ययोगइति । द्वाभ्यां कार्याभ्यां योगो यस्य स्थानिनः स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः । नावश्यमिति । द्विकार्ययोगत्वाभावे केवलोप्यसंभवो विप्रतिषेध इत्यर्थः । इह तावदिति । दीर्घत्वञ्च यञ्ग्यनन्तरे विधीयते यञ्त्वं च झल्यनन्तरे न च सम्भवोस्ति यद्द्वयोः स्वेन स्वेन निमित्तेनानन्तर्यं स्यात् । इहेदानीमिति । मिदेरित्येका षष्ठी सा यद्यवयवसम्बन्धे तदेकारस्य गुणेनभाव्यम् अथ स्थानषष्ठी तदालोन्त्यस्येतिवचनाद्दकारस्य । नचास्तिसम्भवं युगपदुभयोर्गुणस्येत्यर्थः । एवमपीति । यदीदं नारभ्येत गुणवृद्धी कस्य स्याताम्, अलोन्त्यस्येति चेद्येन नाप्राप्तिन्यायेन तद्बाधस्यापवादविप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः । एवं च क्रोष्टीयमतमसम्बद्धपरिभाषान्तरपक्षश्च नोपपद्यते । एवं तर्हीति । प्रदेशार्थत्वा दनयोः परिभाषयोर्गुणत्वात्परस्परेण सम्बन्धाभावात्

द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते। तत्र कामचारः। गृह्यमाणेन वेकं विशेषयितुम् इका वा गृह्यमाणम्। यावता कामचारः, इह तावन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु गृह्यमाणेनेकं विशेषयिष्यामः एतेषां य इगिति। इहेदानीं जुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्विका गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः एतेषां गुणो भवति इकः इगन्तानामिति। अथवा सर्वत्रैवात्र स्थानी निर्दिश्यते। इह तावन्मिदेरित्यविभक्तिको निर्देशः मिद एर्मिदेर्मिदेरिति। अथवा षष्ठीसमासो भविष्यति मिद इः मिदिः मिदेरिति। पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति। कथं तर्हि पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पूगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत भिनत्ति छिनत्तीति। ऋच्छेरपि प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् ऋच्छति ऋ ऋ ॠताम् ऋच्छत्यॄतामिति। दृशेरपि योगविभागः करिष्यते, उरङि गुणः, उः अङि गुणो भवति, ततो दृशः, दृशेश्चाङि गुणो भवति उरित्येव। क्षिप्रक्षुद्रयोरपि यणादिपरं गुण इतीयता सिद्धम्। सोऽयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् इको यथा स्यादनिको मा भूदिति॥ अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम्। किं विशेषेण वृद्धिग्रहणं चोद्यते न पुनर्गु-

---

प्रदेशवाक्यपर्यालोचनया वाक्यार्थस्यावस्थानमित्यर्थः। अथवेति। तच्छेषपक्षोक्तदोषपरिहारः। क्षिप्रक्षुद्रयोरपीति। अत्र च योगविभागः क्रियते स्थूलादीनां यणादिपरं लुप्यते ततः पूर्वस्य च गुण इति। अत्र च स्वरितत्वात् क्षिप्रक्षुद्रशब्दावेवानुवर्तेते स्थूलादयो निवृत्तास्तेषां तु यणादिलोपे सत्योर्गुण इति गुणो भवतीति। असिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वमनित्यत्वान्न भवति। तत्र क्षिप्रक्षुद्रयोर्यण आदिः पकारो दकारश्च तस्माद्यणादेः परं लुप्यते तस्मादेव च यणादेः पूर्वस्य गुण इति सिद्धं क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इति। यणादिपरमिति। पञ्चमीसमासः। यदि तर्हि पुगन्तलघूपधस्येति स्थानी निर्दिश्यते तच्छेषपक्षाश्रयणाच्चानेकपरिभाषा नोपतिष्ठतेतदा स्यगुणस्थानिगुणपदाद्द [illegible]

णग्रहणमपि यदि किं चिद्गुणग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति वृद्धिग्रहणस्यापि तद्भवितुमर्हति । को वा विशेषः । अयमस्ति विशेषः । गुणविधौ न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते तत्रावश्यं स्थानिनिर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यम् । वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते अचो ञ्णिति अत उपधायाः तद्धितेष्वचामादेरिति अत उत्तरं पठति । वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम् * । वृद्धिग्रहणं क्रियते । किमर्थम् । उत्तरार्थम् । क्ङितीति प्रतिषेधं वक्ष्यति स वृद्धेरपि यथा स्यात् । कश्चेदानीं क्ङित्प्रत्ययेषु वृद्धः प्रसङ्गः यावता ञ्णितीत्युच्यते । तच्च मृज्यर्थम् मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते सा क्ङिति मा भूद् मृष्टो मृष्टवानिति । इहार्थं चापि मृज्यर्थं वृद्धिग्रहणं कर्त्तव्यम् मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते सेको यथा स्यादनिको मा भूदिति । मृज्यर्थमितिचेद्योगविभागात्सिद्धम् * । मृज्यर्थमिति चेद्योगविभागः करिष्यते मृजेर्वृद्धिरच,: ततोऽञ्णिति । ञिति णिति च वृद्धिर्भवति अच इत्येव । यद्यचो वृद्धिरुच्यते न्यमार्ट् अटोऽपि वृद्धिः प्राप्नोति । अटि चोक्तम् * । किमुक्तम्, अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति । वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्विक्प्रकरणात् * । वृद्धेस्तुप्रतिषेधो नोपपद्यते, किं कारणम्, इक्प्रकरणात् । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । न चैवं सति मृजेरिग्लक्षणा वृद्धिर्भवति तस्मान्मृजेरिगलक्षणावृद्धिरेषितव्या । एवं तर्हि इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते परिमृजन्ति परिमार्जन्ति परिममृजतुः परिममा-

---

न्नं छिन्नमित्यादौ क्ङिति चेति गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति यथा लैगवायन इति, नैष दोषः, क्नुसनोः कित्त्वविधानाज् ज्ञापकादनिगन्तत्वे पि लघूपधगुणस्य प्रतिषेधो भविष्यति । गुणविधाविति । क्वचिन्न निर्दिश्यतइति नञोवाव्यवहितेन संबन्धः । क्वचिन्निर्दिश्यतएव, ओर्गुण इत्यादौ । मृजेर्वृद्धिरिति । तत्र हि सूत्रे भिमत स्थान्यनुपादानादलोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैव स्यादित्यर्थः । अटोपीति । नन्वडागमात्पूर्वमेव परत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीति लक्षणस्य प्रवृत्तत्वादटि कृते पुनर्लक्षणं न प्रवर्तिष्यते एवं तर्हि विप्रतिषेधानपेक्षयै-

र्जतुरित्याद्यर्थम् । तदिहापि साध्यम् । तस्मिन् साध्ये योगविभागः करिष्यते मृजेर्वृद्धिरचो भवति । ततोचि क्ङिति । अचि क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति । परिमृजन्ति परिममार्जतुः । किमर्थमिदम्, नियमार्थम्, अजादावेव क्ङिति नान्यत्र । क्वान्यत्र मा भूत् । मृष्टः मृष्टवानिति । ततो वा । वाचि क्ङिति मृजेर्वृद्धिर्भवति । परिमृजन्ति परिमार्जन्ति परिममृजतुः परिममार्जतुरिति । इहार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यं सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते सेको यथा स्यादनिको मा भूदिति । कस्य पुनरनिकः प्राप्नोति, अकारस्य । अचिकीर्षीत् अजिहीर्षीत् । नैतदस्ति लोपोत्र बाधको भविष्यति । आकारस्य तर्हि प्राप्नोति अयासीत् । अवासीत् । नास्त्यत्र विशेषः सत्यां वृद्धावसत्यां वा । संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति । नैव संध्यक्षरमन्त्यमस्ति । ननु चेदमस्ति ढलोपे कृते उदवोढाम् उदवोढम् उदवोढेति । नैतदस्ति असिद्धो ढलोपः तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यं भवति । व्यञ्जनस्य तर्हि प्राप्नोति अभैत्सीत् अच्छैत्सीत् । हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति । यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते नेटीति । अकोषीद् अमोषीत् । सिचिवृद्धरप्येष प्रतिषेधः । लक्षणं हि नाम ध्वनति भ्रमति मुहूर्तमपि नावतिष्ठते । अथवा सिचि वृद्धिः पर-

---

वात्र चोद्यपरिहारावुक्तौ । अचिकीर्षीदिति । पूर्वविप्रतिषेधादतो लोपो यथा चिकीर्षक इत्यादौ । अयासीदिति । परत्वादत्र सगिटोः कृतयोरनन्त्यत्वादाकारस्य नास्ति वृद्धिप्रसङ्ग इति यद्यपि परिहारोस्ति तथापि विशेषाभावेन परिहृतत्वान्नायमाश्रितः । उदवोढामिति । ढलोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिस्ततो ढलोपादिषु कृतेषु ढलोपस्यासिद्धत्वादोकारस्य न भविष्यति । गोशब्दादाचारक्विपि कृतेऽगवीदिति सन्ध्यक्षरमन्त्यमस्ति तस्य कस्माद्वृद्धिर्न भवति, उच्यते सिचि वृद्धिरित्यत्र धातुग्रहणमृत इद्धातोरित्यत औपदेशिकधातुग्रहणार्थमनुवर्तते ततो दोषः । लक्षणं हीति । नेटीतिलक्षणमविशेषेण वृद्धिग्रहणमात्रस्य निषेधं कथयतीति ध्वनतीत्युच्यते । यो ह्यव्यक्तं कथयति स ध्वनतीत्युच्यते एवमिहाप्यस्या एव वृद्धेर्निषेध इति नास्ति व्यक्तिः । स्यादेतत् । प्रतिषेधस्यैकनिषेधे चरितार्थत्वात्पुनः प्रतिषेध्यान्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादित्याह भ्रमतीति । सर्वं च

स्मैपदेष्विति सिचि वृद्धिः प्राप्नोति तस्या हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका तस्या अपि नेटीति प्रतिषेधः । अस्ति पुनः क्व चिदन्यत्रापि अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोऽपि न भवति । अस्तीत्याह, सुजाते अश्वसूनृते, अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम्, शुक्रं ते अन्यदिति । पूर्वरूपे प्रतिषिद्धेऽयादयोऽपि न भवन्ति । उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम् । सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते सा क्ङिति मा भूत् । न्यनुवीत् । न्यधुवीत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् अन्तरङ्गत्वादचोवङादेशे कृतेऽनन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति । यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्गं भवति । अकार्षीत् अहार्षीत् । गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति । मा भूदेवं हलन्तस्येत्येव भविष्यति । इह तर्हि न्यस्तारीत् न्यदारीत् । गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः । मा भूदेवं ल्रान्तस्येत्येव भविष्यति । इह तर्हि अलावीत् अयावीत् । गुणे कृतेऽवादेशे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः । मा भूदेवं ल्रान्तस्येत्येवं भविष्यति । ल्रान्तस्येत्युच्यते न चेदं ल्रान्तम् ल्रान्तेत्यत्र वकारोऽपि निर्दिश्यते । किं वकारो न श्रूयते, लुप्तनिर्दिष्टो वकारः । यद्येवं मा भवानवीत् मा भवान् मवीद् अत्रापि प्राप्नोति । अविमव्योर्नेति वक्ष्यामि । तद्वक्तव्यं, न वक्तव्यम् । 'णिश्रिश्व्यां तौ निमातव्यौ, ।

व्याप्रियत इत्यर्थः । स्यादेतत् । यावदेकनिषेधेस्य व्यापारस्तावदेव द्वितीयो विधिः प्रवृत्तः प्रवृत्तस्य च निषेधोऽशक्यः कर्तुमित्याह मुहूर्तमिति । उभयत्रापि व्यापाराव्नैकत्र विश्राम्यतीत्यर्थः । तस्या अपीति । अपिशब्दात्सिचि वृद्धेरपि । अस्तीत्याहेति । नान्तःपादमव्यपर इति पाठमाश्रित्यैवमुक्तम् । यद्येवं वृद्धावित्यत्र नादिचीत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घवद् वृद्धेरपि निषेधप्रसङ्गः, नैष दोषः संवोद्घावित्यादेर्ज्ञापकादनन्तरस्य नादिचीति निषेधात् । अन्तरङ्गत्वादिति । उवङादेशः सिचमेवापेक्षते वृद्धिस्तु सिच्परस्मैपदे । लुप्तनिर्दिष्ट इति । लोपो व्योर्वलीति भावः । किमत्र प्रमाणमिति चेदभियुक्तस्मरणमेव । णिश्रिभ्यामिति । णिश्रिग्रहणमकृत्वाविमवौ प्रतिषेधार्थं वक्तव्यौ एवं सति गौरवाभावः।

यद्यप्येतदुच्यते अथ वै तर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति गुणे कृते ऽयादेशे च यान्तानां नेत्येव प्रतिषेधो भविष्यति। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति यदयमतो हला-देर्लघोरित्यकारग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम् अकारग्रहण-स्यैतत्प्रयोजनम् इह मा भूत् अकोषीत् अमोषीत्। यदि सिच्य-न्तरङ्गं स्याद् अकारग्रहणमनर्थकं स्याद् गुणे कृते ऽलघुत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यो न सिच्यन्तरङ्गं भवतीति ततो ऽका-रग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम् अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोज-नम्। किम्, यत्र गुणः प्रतिषिध्यते तदर्थमेतत्स्यात् न्यकुटीत् न्य-पुटीत्। यत्तर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधं शास्ति तेन नेहान्तरङ्गमस्तीति दर्शयति। यच्च करोत्यकारग्रहणं लघोरिति कृतेपि। तस्मादिग्लक्ष-णा वृद्धिः *। तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिरास्थेया। षष्ठ्याः स्थानेयोग-त्वादिग्निवृत्तिः*। षष्ठ्याः स्थानेयोगत्वात्सर्वेषामिकां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। दधि मधु। पुनर्वचनमिदानीं किम-र्थं स्यात्। अन्यतरार्थं पुनर्वचनम्*। अन्यतरार्थमेतत्स्यात्। सा-र्वधातुकार्धधातुकयोर्गुण एवेति। प्रसारणे च *। प्रसारणे च स-र्वेषां यणां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति याता वाता।

निमातव्याविति। मेङो रूपम्। परिवर्तनीयावित्यर्थः। नसि चीति। न्यायादप्येत-त्सिध्यति येननाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गस्य वृद्ध्या बाधनात्। प्रयोजनं च चिरिजिर्योर्यङ्लु-गन्तानां च नयत्यादीनामचिरायीदजिरायीद अनेनायीदचेचायीद इत्यादौ सिचि वृद्धिः। अन्यथा गुणायादेशयोःकृतयोर्यान्तत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधः स्यात्। षष्ठ्या इति। स्व-तन्त्रमिदं गुणवृद्ध्योर्विधायकमिति पूर्वः पक्षः। अन्यतरार्थमिति। नन्वनिकोपि यथा स्यादिति विध्यर्थं स्यात् न तु नियमार्थम्, नियमाद्विधेर्बलीयस्त्वात्। एवं मन्यते द्वि-तीयं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते तेन वृद्धिप्रदेशेषु इक इत्यस्योपस्थानान्नास्त्यनिकः प्रसङ्गः। प्रसारणे चेति। तुल्यन्यायत्वादुपन्यासः। इग्यण इत्यत्र यण इति स्थानषष्ठी तेन यणः स्थान इग्भवति सच संप्रसारणसंज्ञ इति वाक्यार्थः स्यात्। वाक्यभेदेन च कार्यद्वयं

पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । विषयार्थं पुनर्वचनम्* । विषयार्थमेतत्स्यात् । वचिस्वपियजादीनां किति येवेति । उरण्परे च* । उरण्परे च सर्वेषामृकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति कर्तृहर्तृ । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठ्यधिकारे इमे योगाः कर्तव्याः । एकस्तावत् क्रियते तत्रैवेमावपि योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते । अथवा षष्ठ्यधिकारे इमौ योगावपेक्षिष्यामहे । अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवतीति कस्मान्न भवति याता वाता । इदं तत्रापेक्षिष्यते इको गुणवृद्धी इति । यथैव तर्हि इदं तत्रापेक्षिष्यते एवमिहापि तदपेक्षिष्यामहे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिको गुणवृद्धी इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥

विधीयते । कर्तृहर्तृ इति । अन्तरतमस्याभावात्सर्वेऽप्यणः पर्यायेण प्राप्नुवन्ति । सिद्धमिति । स्वातन्त्र्यमेषां निवर्तयति । तेन यत्र षष्ठी तत्रैषामुपस्थानम् । अङ्गस्य वचादीनामृत इद्धातोरित्यादौ । इमावपीति । स्वरितत्वादनयोरन्तरालवर्तिभिस्त्वयोग्यत्वात्सम्बन्धाभावः । अथवेति । षष्ठीस्थाने योगेत्यत्र योगविभागः करिष्यते । षष्ठी, यदेतदनुक्रान्तं तद्यत्र षष्ठी तत्रोपतिष्ठत इत्यर्थः, तत्र योग्यत्वादनयोरेवापेक्षा नान्येषाम् । ततः स्थानेयोगेति । षष्ठीत्येतदुपतिष्ठते । अथवेति । अन्यतरार्थं पुनरिति वदताऽवश्यमेवं संबन्धः कर्तव्यो यत्र गुणवृद्धिशब्दोच्चारणेन गुणवृद्धी विधीयेते तत्रैक इति उपतिष्ठते इति, अन्यथा याता वातेत्यादिषु विषयार्थत्वे संभवति कथमन्यतरार्थं पुनर्वचनं स्यादित्युच्यते । अवश्यकर्तव्यायां चापेक्षायामेकवाक्यतयैवापेक्षास्तु । तेनैकरूप एवार्थो न तु वाक्यभेदेन स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च तदपेक्षिष्यामह इति । अस्य स्वातन्त्र्यं निरसितुमित्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायप्रथमपादे
तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥

न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥४॥ धातुग्रहणं किमर्थम् । इह माभूत्, लूञ्, लविता लवितुम्, पूञ्, पविता पवितुम् । आर्द्धधातुक इति किमर्थम् । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति । किं पुनरिदमार्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणम् आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे सति यौ गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति आहो स्विद्गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते यौ गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति । किं चातः । यदि लोपविशेषणम् उपेद्धः प्रेद्धः अत्रापि प्राप्नोति । अथ गुणवृद्धीविशेषणं क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोति यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु लोपविशेषणम् । कथम् उपेद्धः प्रेद्ध इति बहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । यद्येवं,

---

न धातुलोप आर्द्धधातुके ॥ गुणवृद्ध्योः प्राधान्यादयं निषेधो न तु तद्गुणभावादिक्परिभाषायाः । दीधीवेवीटामिति चासम्बद्धं परिभाषाया निषेधे स्यात् । कृत्स्नस्य धातोर्लोपे गुणवृद्धिप्रसङ्गाभावादनर्थको निषेधः स्यादिति सामर्थ्याद्धात्वेकदेशलोपोऽत्र धातुलोपोऽभिमतोऽवयवक्रिययापि समुदायस्य व्यपदेशदर्शनाद् यथा पटो दग्ध इति । अथवा समुदायशब्दोऽवयवे तद्रूपारोपाद्वर्तते । धातुग्रहणमिति । उपसर्जनस्यापि यथा परामर्शस्तथा केषां शब्दानामित्यत्र प्रतिपादितम् । विनापि धातुग्रहणेन लोपविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं विज्ञास्यते । अनुबन्धलोपस्य चानैमित्तिकत्वाल्लवितेति गुणनिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः । सिद्धान्ते तु गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणमित्यभिप्रायः । अनुबन्धो न धात्वेकदेशो यस्मादुपदेशएवेत्संज्ञा । प्रयोगे तु लूशब्द एव धातुसंज्ञः केवलमसौ ञित्कार्यं लभते । लूशब्दस्यैव हि क्रियावाचित्वमिति तस्यैव धातुसंज्ञा युक्ता । रोरवीतीति । सत्यार्द्धधातुकग्रहणे शब्दवत्वादन्यपदार्थस्य बहुव्रीहिरसन्दिग्धो भवति नान्यथा । क्रमेण सूत्रप्रत्याख्यानायार्द्धधातुकस्य च लोपविशेषणत्वे धातुग्रहणानर्थक्यप्रतिपादनाय प्रत्युदाहरणोपन्यासः । किं पुनरिति । आर्द्धधातुकं लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा बहुव्रीहिपक्षे तूभयविशेषणं वेतिपक्षत्रयसम्भवात् प्रश्नः । प्रेद्ध इति । नन्वाद्गुणोऽनित्यत्वाद इति तन्निषेधो न भविष्यति, परिहारान्तराभिधानादेतन्नाश्रितमित्यदोषः । बहिरङ्ग इति । यदा पूर्वं प्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तदा प्रतिषेधोऽन्तरङ्गो गुणो बहिरङ्गः । यदा तु पूर्वमुपसर्गयोगस्तदा गुणोऽन्तरङ्गः पश्चात्प्रत्ययोत्पत्तौ निषेधो बहिरङ्गः । सर्वथा बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिष्टसिद्धिः । ननु नाजानन्तर्ये इति निषेधात् कथं परिभाषाप्रवृत्तिः । यत्र कार्यविधानान्तर्यं णाचोराश्रयणं तत्र निषेधादनुपस्थानं परिभाषाया यथाऽक्षद्यू रि-

नार्थो धातुग्रहणेन । इह कस्मान्न भवति लूञ् लविता लवितुम् । आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः न चैष आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः । अथवा पुनरस्तु गुणवृद्धिविशेषणम् । ननु चोक्तं क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति । नैष दोषः, निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनं, चेलि क्नोपेरिति । परिगणनं कर्तव्यम् । यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधः० । यङ्यक्क्यवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः । यङ् बेभिदिता मरीमृजः । यक् कुषुभिता मगधकः । क्य समिधिता दृषदकः । वलोपे जीरदानुः । किं प्रयोजनम् । नुम्लोपस्त्रिव्यनुबन्धलोपेऽप्रतिषेधार्थम्* । नुम्लोपे स्त्रिव्यनुबन्धलोपे च प्रतिषेधो माभूदिति । नुम्लोपे अभाजि रागः उपबर्हणम् । स्त्रिवेः आस्रेमाणम् । अनुबन्धलोपे, लूञ् लविता लवितुम् । यदि परिगणनं क्रियते स्यदः प्रश्रथः हिमश्रथ इत्यत्रापि प्राप्नोति । वच्यत्येतद् निपातनात्स्यदादिष्विति । तर्त्तर्हि परिगणनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । नुम्लोपे कस्मान्न भवति । इक् प्रकरणान्नुम्लोपे वृद्धिः० । इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः, न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः । यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः, स्यदःप्रश्रथः हिमश्रथ इत्यत्र न प्राप्नोति, इह च प्राप्नोति अबोदः एधः ओद्म इति । निपातनात्स्यदादिषु । निपातनात्स्यदादिषु प्रतिषेधो भविष्यति,

---

ति तत्र द्वीको यणचीति वचनादिगचोराश्रयणम् अस्मिंस्तु प्रतिषेधसूत्रे नास्त्यचोराश्रयणमित्यदोषः । यङ्यक्क्यवलोप इति । व इत्यत्राकारोपि विवक्षितस्तेन धातुपाठे योऽकारान्तः पठितस्तस्य ग्रहणम् । अन्यथा स्त्रिविः कथं निवार्येत । बेभिदितेति । बेभिद्यशब्दात्तृच् इट् यस्य हल इति यलोपः । मरीमृज इति । यङोऽचि चेति यङो लुक् । कुषुभमगधशब्दौ कण्ड्वादिगणपठितौ धातू ताभ्यां यक् । ण्वुल्तृचौ । यस्य हल इति यलोपः । समिद्दृषच्छब्दाभ्यां क्यजन्ताभ्यां प्रत्ययः । क्यस्य विभाषेति यलोपः । नुम्लोप इति । नुमिति नकारस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । उपबर्हणमिति । वृहिवृही इदित्वान्नुम् । बृंहेरच्यनिटीति वार्तिकेन नलोपः । आस्रेमाणमिति । अस्रेमाणमित्यपि वेदे पठ्यते । तत्र नञ्पूर्वात् स्त्रिवेर्मनिन् प्रत्ययो वकारलोप ऊडादेशश्छान्दसत्वादिकारस्य न भवति । परिगणने सति धातुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्यनुबन्धलोपः प्रयोजनत्वेन पठितः । इक् प्रकरणादिति । तेन यत्रेक्परिभाषा स्थान्यन्तरनिवृत्तये व्याप्रियते, तत्रायं निषेधः । प्र-

न च भविष्यति। यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः श्विव्यनुबन्धलोपे कथम्। प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम्*। आर्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः। यद्यार्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः, जीरदानुः अत्र न प्राप्नोति। रकि ज्यः संप्रसारणम्*। नैतज्जीवे रूपं, रक्येतज्ज्यः संप्रसारणं भवति। यावता चेदानीं रकि जीवेरपि सिद्धं भवति। कथमुपबर्हणम्। बृहिः प्रकृत्यन्तरम्। कथं विज्ञायते बृहिः प्रकृत्यन्तरमिति। अचीति हि लोप उच्यते अनजादावपि दृश्यते निवृह्यते। अनिटीति चोच्यते इडादावपि दृश्यते निवर्हिता निबर्हितुमिति। अजादावपि न दृश्यते निबर्हिता निबर्हितुमिति। अजादावपि न दृश्यते बृंहयति बृंहकः तस्मान्नार्थः परिगणनेन। यदि परिगणनं न क्रियते। भेद्यते छेद्यते अत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः, धातुलोप इति नैवं विज्ञायते धातोर्लोपो धातुलोप इति कथं तर्हि, धातोर्लोपो यस्मिंस्तदिदं धातुलोपं धातुलोप इति। तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः। यदि तर्हीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः पापचकः पापठकः मरधकः दृषदकः अत्र न प्राप्नोति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्*। अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धि न भविष्यतः। अनारम्भो वा†। अनारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्याय्यः। कथं बेभिदिता मरीसृजकः कुषुभिता समिधिता इति अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति त-

---

त्ययाश्रयत्वादिति। लोपविशेषणमार्धधातुकग्रहणमित्यर्थः। जीरदानुरिति। वर्णनिमित्तोऽत्र वकारलोपो न प्रत्ययनिमित्तः। रकिज्य इति। एवं च जीरित्यवग्रहः सिद्ध्यति बहुव्रीहित्वाच्च जीरदानुशब्दे रेफाकार उदात्तः। बृहिरिति। बृहबृह्वृह्विति पाठात्। भेद्यत इति। गुणो णिलोपश्चार्धधातुकनिमित्त इति पक्षद्वयेऽपि दोषः। अपवादविषयपरिहाराच्चान्तरङ्गोऽपि गुणोऽत्र न प्रवर्तत इत्युपन्यासः। कथं तर्हीति। बहुव्रीहौ सतीत्यार्धधातुकनिमित्तत्वं लोपस्य गुणवृद्धीश्चाश्रितमिति भेद्यते इत्यादौ भिन्ननिमित्तत्वाद्गुणो न निषिध्यते। यत्र हलचोरादेश इति। लुकाकृत्स्नो यङ् लुप्यत इत्याशयः। अत्रापीति। कृतेऽप्यकारलोपे एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति यकारः प्रत्ययसंज्ञो भव-

दर्थमयं योगो वक्तव्यः। क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति, यत्र हलचोरादेशः। लोलुवः पोपुवः सरीसृजः सरीसृप इति । अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः। लुकि कृते न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम्। लुक् क्रियतामल्लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादल्लोपः। नित्यो लुक्। कृतेऽप्यल्लोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपिप्राप्नोति। लुगप्यनित्यः कथम्। अन्यस्य कृते प्राप्नोति अन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। अनवकाशस्तर्हि लुक्। सावकाशोलुक्। कोऽवकाशः। अवशिष्टः। अथापि कथं चिदनवकाशो लुक् स्यादेवमपि न दोषः। अल्लोपे योगविभागः करिष्यते। अतो लोपः, ततो यस्य, यस्य च लोपो भवति। अत इत्येव। किमर्थमिदम्। लुकं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम्। ततो हलः। हल उत्तरस्य यस्य च लोपो भवति। इह तर्हि परत्वाद्योगविभागाद्वा लोपो लुकं बाधेत। कृष्णो नोनाव वृषभोयदीदम्। नोनूयतेर्नोनाव। समानाश्रयो लुग्लोपेन बाध्यते। कश्च समानाश्रयः।यः प्रत्याश्रयः। अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति। कथं स्यदः प्रश्रथः हिमश्रथ; जीरदानुः निकुचित इति। उक्तं शेषे*। किमुक्तम्। निपातनात्स्यदादिषु। प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम्। रक्ति ज्यः सम्प्रसारणम्। निकुचितेऽप्युक्तम्। किम्। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ॥ ४ ॥

तत्रैवेति भावः। नित्यो लुगिति। लुक्शास्त्रप्रवृत्तिर्नित्या। अनवकाश इति। ना प्राप्ते लोपे लुगारम्भात्। सावकाश इति। भिन्नविषयो लुग्लोपावकारस्य लोपो यकारस्य लुक् ततश्च नास्ति येन नाप्राप्तिन्यायः। अथापीति यङोचि चेत्यत्र यकाराकारसमुदायस्य यङ इति निर्दिष्टस्य विवक्षितत्वादवयवे च यङ्व्यपदेशस्य गौणत्वादिति भावः। समानाश्रय इति। तुल्यकालत्वादिति भावः। नोनावेत्यत्र तु बहुलग्रहणानुवृत्त्याऽनैमित्तिकोऽन्तरङ्गो लुक् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवति। निकुचित इति। क्तिस्वसंयोगेन नलोपे सत्युपधत्वमिति निमित्तमकित्त्वस्य न भवति। यदि तर्ह्यकारलोपः क्रियते तदा जङ्गम इत्यत्र तस्य स्थानिवद्भावादुपधालोपः प्राप्नोति; नैष दोषः, अनङीति प्रतिषेधात्। अनर्थकोऽयमङिति चेत् लोपस्यापि तर्ह्यप्राप्तिरजादौ प्रत्यये तस्य विधानात्। ननु

क्ङिति च ॥ ५ ॥ क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम्* । क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् । उपधारोरवीत्यर्थम्० । उपधार्थं रोरवीत्यर्थं च । उपधार्थं तावत । भिन्नः भिन्नवानिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति क्ङितीत्युच्यतेयच्च क्ङित्यनन्तरो गुणो भाव्यस्ति तत्रैव स्याद्, चितम्, स्तुतम् । इह तु न स्याद्, भिन्नः, भिन्नवानिति । ननु च यस्य गुण उच्यते तं क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः । पुगन्तलघूपधस्याङ्गस्य गुण उच्यते तच्चात्र क्ङित्परम् । पुगन्तलघूपधस्येतिनैवं विज्ञायते पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं तर्हि । पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधंपुगन्तलघूपधस्येति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत, भिनत्ति, छिनत्तीति। रोरवीत्यर्थं च । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति । यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते, मचङन्ते दोषः, श्रियति पियति धियति प्रादुद्रुवत् प्रा-

---

लोलुवादिषूवङादयः स्थानिवद्भावेन न सिद्धयन्ति तेषां स्थानिन्यदर्शनात्स्वभवमात्रेणाप्यतिदेशो भवतीत्यदोषः ॥ ४ ॥

क्ङिति च ॥५॥ क्ङिति प्रतिषेध इति । इक इत्यनुवर्तते गुणवृद्धी इति च, तत्र यदीक् क्ङितीत्यनेन विशेष्यते क्ङिति परतो य इगिति तदा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्य चानन्तर्यार्थत्वाच्चितं स्तुतमित्यादावेव निषेधः स्याद् न तु भिन्नो भिन्नवानित्यादाविति तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । यदा तु क्ङिद्ग्रहणं गुणवृद्धिविशेषणं तदापरसप्तम्या अप्रसङ्गएव नहि विहितयोर्निषेधोऽपि त्वनभिनिर्वृत्तयोरेवेति परिभाषानुपस्थानान्निमित्तसप्तम्येवक्ङितीतिभवतिक्ङिन्निमित्ता हि तयोःप्रवृत्तिः । उपधारोरवीत्यर्थमिति । उपधाया अपीकःप्रतिषेधार्थं रोरवीतेर्यङ्निमित्तप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थः । अत्र हि तिब्निमित्तो गुणो न यङ्निमित्तः । ननु चेति । आकाङ्क्षया पुगन्तलघूपधस्येति सन्निधानं मन्यते । तथाहि क्ङिति गुणवृद्धी न भवत इत्युक्ते कस्येत्याकाङ्क्षायां यस्य प्राप्ते इत्यस्ति पुगन्तलघूपधस्यापेक्षा । अथवा क्ङितीतिप्रत्ययग्रहणात्प्रत्ययेनाङ्गं सन्निधाप्यते ततश्च क्ङिति भिन्नमित्यादौ लघूपधस्यानन्तर्यात्सिद्धो निषेधः । लघुपधेति । ततश्च समुदायस्यानिर्देशादवयवस्य चेको व्यवधानात्तदवस्थैवा प्राप्तिरित्यर्थः । तन्निमित्तपक्षस्यापि दुष्टतामाह मचङन्ते दोष इति । सार्व-

सुस्नुवत्। अत्र न प्राप्नोति। अचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात्‡। अन्तरङ्गलक्षणत्वादत्र यङुवङोः कृतयोरनुपधात्वाद् गुणो न भविष्यति। एवं क्रियते चेदं तन्निमित्तग्रहणं न च कश्चिद्दोषो भवति। इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि हतो हथः उपोयते औयत लौयमानिः पौयमानिः नेनिक्तइति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। इह तावद् हतो हथ इति। प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुम्। अयं च धातूपदेशावस्थायामेवाकारः। इह चोपोयते औयत लौयमानिः पौयमानिरिति। बहिरङ्गे गुणवृद्धी अन्तरङ्गः प्रतिषेधः असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे। नेनिक्तइति पररूपेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति। उपधार्थेन तावन्नार्थः। धातोरिति वर्तते धातुं क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः। यदि धातुर्विशेष्यते विकरणस्य न प्राप्नोति, चिनुतः सुनुतः लुनीतः पुनीत इति। नैष दोषः, विहितविशेषणं धातुग्रहणं धातोर्यौ विहित इति। धातोरेव तर्हि न

धातुकनिमित्तस्य गुणस्य निषेधेऽपि लघूपधलक्षणनिषेधाप्रसङ्ग इत्यर्थः। रियतिपियतिधियतीति। रि पि गतौ धि धारणे इति तुदादौ पाठः। हतो हथ इति। यथैवादिप्रभृतिभ्यः शप इति शब् निवर्त्यते एवमकारोपि निषेधेन निवर्त्येतेत्याशयः। नन्विग्लक्षणोयं गुणो न भवतीति निषेधाप्रसङ्गः, सत्यम्। परिहारान्तरसम्भवान्नैतदाश्रितम्। प्रसक्तस्येति। सामान्यलक्षणेन विशेषलक्षणापरामर्शेन यत्प्राप्तं पुनर्विशेषलक्षणपरामर्शनात् स्वरूपेणानभिनिर्वृत्तं तस्य निवृत्तिः क्रियते। परमार्थतस्तूत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतायामप्राप्त्यनुमानं बाध इति सिद्धान्तः। चितमित्यादौ च प्रसक्तानभिनिर्वृत्तगुणनिषेधे वचनस्य चरितार्थत्वाद्धतो हथ इति भूताकारनिवृत्तावव्यापारः। अदिप्रभृतिभ्य इत्यनेन तु गत्यन्तराभावात्स्वत्वेव प्रक्रियादशायां शब् निवर्त्यते। नन्वेवं भवत इत्यादौ प्रसक्तोऽनभिनिर्वृत्त एव शबकारः कस्मादनेन न निवर्त्यते, नैष दोषः, शब् भवतीत्यस्यां चोदनायां रूपेणाचोदनान्नायं गुणनिषेधविषयः। उपोयत इति। वेञो यकि संप्रसारणे कृते उभयपदाश्रितत्वाद्बहिरङ्गो गुणः। औयतेत्यादौ बहिरङ्गाश्रयत्वाद्वृद्धिर्बहिरङ्गा। नेनिक्तइति। क्ङित्परत्वेनाङ्गस्य विशेषणादङ्गस्य च कार्यित्वात्पूर्वपक्षः। उत्तरं त्वभ्यासस्य कार्यित्वात्तस्य च पररूपेण व्यवधानादिति। धातुं क्ङित्परत्वेनेति। धातुलोप इत्यत्रोपसर्जनेपि धातौ धातुशब्दमात्रस्य स्वरितत्वादिहानुवृत्तिरित्यर्थः। यदीति। क्ङित्यनन्तरस्य धातोर्गुणवृद्धी न भवत इति वाक्यार्थं मत्वा प्रश्नः। धातोरेवेति। धातोर्विहितस्य क्ङित्यनन्तरे नेति मत्वा प्रश्नः। धातोर्विहित

प्राप्नोति । नैवं विज्ञायते धातोर्विहितस्य क्ङितीति । कथं तर्हि । धातोर्विहिते क्ङितीति । अथवा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् पुगन्तलघूपधस्येत्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेति । अथवा यदेतस्मिन्योगे क्ङिद्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद् गुणवृद्धी न भविष्यतः । अथ वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्युपधालक्षणस्य प्रतिषेध इति । यदयं रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च, इको झल्, हलन्ताच्चेति क्सनौ कितौ करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकं, कित्करण एतत्प्रयोजनं गुणः कथं न स्यादिति यदि चात्र गुणप्रतिषेधो न स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो भवत्युपधालक्षणस्यापि गुणस्य प्रतिषेध इति ततः क्सनौ कितौ करोति । रोरवीत्यर्थेनापि नार्थः । क्ङितीत्युच्यते न चात्र कितं ङितं वा पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । अथापि न लुमताङ्गस्येत्युच्यते एवमपि न दोषः । कथम्, न लुमता लुप्तेऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । किं तर्हि योऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न भवतीति । अथाप्यङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते । एवमपि न दोषः । कथम् । कार्यं

इति । धातोर्विहिते क्ङितिअनन्तरो यो धातुर्विकरणो वा तस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । अथवेति । यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र क्ङिति नेत्युपतिष्ठते इत्येवमियं परिभाषा भवति तत्र पुगन्तलघूपधस्येत्यत्रास्या उपस्थाने सति येन नाव्यवधानमिति भिन्नमित्यादौ निषेधो भविष्यति । अथवेति । मा भूत्परिभाषा तथापि प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यापेक्षायां यावन्तो यादृशाः प्रतिषेद्धव्यास्तावन्ति प्रतिषेधसूत्राणीति पुगन्तलघूपधगुणे प्रतिषेध्येऽनवकाशः प्रतिषेधो व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । अथवा यथोद्देशपक्षाश्रयेण भाष्यम् । तथाहि प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जते इति यदेतस्मिन्नित्युक्तम् । अथवेति । लिङ्गान्निर्दिष्टाङ्गविकला तस्मिन्निति परिभाषोपतिष्ठत इत्यर्थः । अनेकपरिहारोपन्यासो न्यायव्युत्पादनार्थः । बहिरङ्ग इति । ततश्चासिद्धत्वान्निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः । अथवेति । ननु बहुव्रीह्यर्थं सुभयविशेषणायार्धधातुकग्रहणं स्यादिति कथमनवकाशत्वम् उच्यते । विनाप्यार्धधातुकग्रहणेन बहुव्रीहिर्लभ्यते यथैकाचो द्वे इत्यत्र । रोरवीत्यत्रानैमित्तिकावल्लोपस्य गुणनिषेधः पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यार्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्सूत्रान्तरप्राप्तोपि निषेधो बाध्यत इत्यर्थः । यङ्निमित्तस्य निषेधोऽन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते न सा-

कालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेति। अथवा छान्दसमेतद्दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति। अथवा बहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः, असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गेऽथवापूर्वस्मिन्योगे। यदार्द्धधातुकग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्गुणो भविष्यति। इह कस्मान्न भवति लैगवायनः कामयते। तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणात्‡। इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः, न चैते इग्लक्षणे। लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्गः। लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावः प्राप्नोति। अचिनवम् असुनवम् अकरवम्। लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो ङिद्वचनाल्लिङ्गम्‡। यदयं यासुटो ङिद्वचनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न ङिदादेशा ङितो भवन्तीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं नित्यं ङितः इतश्चेति। ङितो यत्कार्यं तद्भवति ङिति यत्कार्यं तन्न भवतीति। किं वक्तव्यमेतत्, न हि, कथमनुच्यमानं गंस्यते, यासुट एव ङिद्वचनात्। अपर्याप्तश्चैव

र्धधातुकनिमित्त इति रोरुत इत्यादौ निषेधो भवत्येव। एतच्च छान्दसत्वमभ्युपेत्य यङ्लुको भाष्यकारेणोक्तम्, भाषाविषयत्वे तु यङ्लुको बहूनि प्रयोजनान्यार्द्धधातुकग्रहणस्य संभवन्ति। तीर्तार्ति, तोर्थोर्ति, दोदोर्ति, दोधोर्ति, जोहोर्ति, मोमोर्ति, इत्यादिषु तुर्वीथु र्वीदुर्वीध्रुर्वीत्यादिभ्यो यङ्लुकि तिपि वकारच्छकारयोरल्लोप इति लोपे कृतेऽसत्यार्धधातुकग्रहणे बहुव्रीहावप्याश्रिते न धातुलोप इति गुणनिषेधः प्राप्नोति स मा भूदित्येवमर्थं मार्द्धधातुकग्रहणं स्यात् अनेन चात्र व्यवधानान्नास्ति निषेध इति सति प्रयोजने कथमनवकाशं स्यात्। इग्लक्षणयोरिति। इक इत्येवं ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इत्यर्थः। लकारस्येति। अनुबन्ध इत्संज्ञकत्वाल्लोपात्स्थानिनि न सन्निधीयत इत्यनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्तते। पिच्च ङिन्न भवति ङिच्च पिन्न भवतीति भाष्यकारस्य कल्पना न वार्तिककारस्येति दोषोपन्यासः। कथं नित्यं ङित इति। ननु ङितो लकारस्येति तत्रार्थः स्थितो न तु ङित आदेशस्येति,, अन्यथा पचावः पचन्तीति लोपः स्यात्। एवं मन्यते। यासुटो ङित्वेन ज्ञापकेन स्थानिन एव लकारस्य ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते ङकारोच्चारणं तु लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वितग्रादौ विशेषणार्थं स्यात्। ङितो यदिति। स्थानिवद्भावेन लादेशे ङिति यत्कार्यं पूर्वसूत्र तन्न भवतीति ज्ञाप्यते न तु स्थानिन एव ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यतेऽन्यथा नित्यं ङित इति निर्विषयं स्यात्। यासुट एवेति। ङितो यत्कार्यं तद्यासुटो न किं चिदतिदेष्टव्यमस्ति किन्तु ङिति यत्कार्यं विधीयते संप्रसारणादिकं तदतिदिश्यते

हि यासुट् समुदायस्य ङित्त्वे, ङितं चैनं करोति, तस्यैतत्प्रयोजनं ङितो यत्कार्यं तद्यथा स्याद् ङिति यत्कार्यं तन्मा भूदिति ॥ ६ ॥

दीधीवेवीटाम् ॥ ६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । गुणवृद्धी मा भूतामिति । आदीध्यनम् आदीध्यकः । आवेव्यनम् आवेव्यकः । अयं योगः शक्योऽकर्तुम् । दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद् दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसोऽदीधेदीधयुरिति गुणदर्शनादप्रतिषेधः ‡ । दीधीवेव्यौ छन्दोविषयौ दृष्टानुविधिश्च छन्दसि भवति, दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद्दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः । अदीधेदीधयुरित्यत्र च गुणस्य दर्शनाद् प्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः प्रजापतिर्वै यत्किं चन मनसादीधेत्, होताय वृतः कृपपन्नदीधेत्, अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः । भवेदिदंयुक्तमुदाहरणम् अदीधेदिति, इदं त्वयुक्तम् अदीधयुरिति । अयं जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथैव क्ङिति चेत्येनं बाधते, एवमेनमपि बाधेत । नैष दोषः, जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणस्तुल्यजातीयं प्रतिषेधं बाधते । कश्च तुल्यजाती यः प्रतिषेधः, यः प्रत्ययाश्रयः, प्रकृत्याश्रयश्चायम् । अथवा ये

तच्चेत्स्थानिवद्भावेन स्यादतिदेशोऽनर्थकः स्यादित्यतिदेशः क्रियमाणोऽङितियत्कार्यं तदभावस्यैवज्ञापकः । अपर्याप्तश्चेति । समुदायस्य ङिद्व्यपदेशे कर्तव्ये यासुडसमर्थः। यासुट एव ह्यनेन ङित्त्वं क्रियते न समुदायस्य । क्ङिति चेत्यत्र तन्निमित्तग्रहणस्य प्रत्याख्यात त्वादगुणनिमित्तेपि यासुटि ङिति गुणनिषेधः सिद्ध्यति । यदि समुदाये स्थानिवद्भावेन ङित्कार्यमभविष्यद् यासुटो ङित्त्वं न व्यधास्यद् विहितं तज् ज्ञापयति ङिति यत्कार्यं तल्लादेशे न भवतीति । केषां चित्पाठः । सुपर्याप्तश्चैवहीति । तत्रावयवङित्त्वद्वारेण समुदाये ङित्त्वं विधीयतइति व्याख्येयम् । एवं क्ङितीति निमित्तसप्तमीपक्षेऽपि गुणनिषेधः सिद्ध्यति । अस्मिन्पक्षे ङितं चैनं करोतीति समुदायः परामृश्यते ॥५॥

दीधीवेवीटाम् ॥ छन्दोविषयत्वादिति । भाषायामेतयोः प्रयोगाभावात् । दृष्टानुविधित्वाच्चेति । यद्यपि भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते सिद्धे शब्दार्थसंबन्धइति न्यायात् तथाप्यादीध्यनमित्यादिप्रयोगश्छन्दसि नास्ति, दृष्टस्यैव छन्दस्यनुविधानमित्यर्थो न तु च्छन्दस्यैव दृष्टानुविधानमिति । अथवा दृष्टानुविधिरित्यस्यायमर्थः । गुणश्छन्दसि दृश्यते न तु सर्वत्र गुणनिषेध इति । अदीधेदिति । लङ् । व्यत्ययेन तिप् । अदीधयुरिति । जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तत्वाज्जुसादेशो झेः । प्रकृत्याश्रयश्चायमिति । ततश्चान्तरङ्गत्वादने-

न नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते क्ङिति नेत्येतस्मिन्प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यते । अस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । यदि तर्ह्ययंयोगो नारभ्यते । कथं दीध्यदिति वेव्यदिति च । दीध्यदिति च श्यन्व्यत्ययेन‡ । दीध्यदिति च श्यन्व्यत्ययेन भविष्यति । इटश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् कथमकणिषमरणिषं कणिताश्वो रणिताश्व इति । आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्र इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम् इट् इडेव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किंचान्यत्प्राप्नोति । गुणः यदि नियमः क्रियते पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीः । दीर्घत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः, अङ्गं यत्कार्यं तन्नियम्यते न चैतदाङ्गम् । अथवा असिद्धं दीर्घत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति ॥ ६ ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥ अनन्तरा इति । कथमिदंविज्ञायते,

नैव भाव्यमित्यर्थः । येन नाप्राप्तइति । कार्यविशेषचिन्तापेक्षायामयं न्यायो न तु कार्यसामान्यं बाध्यमित्यस्यापेक्षायां न्यायावतारः । कथंदीध्यदिति । लेट् तिप् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । लेटोडाटावित्यडागमः । श्यन्व्यत्ययेनेति । श्यनो ङित्वादगुणाभावः । यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरितीकारलोपः । क्व चित्तु शव् व्यत्ययेनेति पाठः । तत्र शस्य ङित्वादगुणाभावः एरनेकाच इति यणादेशः । इडित्यनुवर्तमानेइति । नेड्वशिकृतीत्यतः । पिपठीरिति । पिपाठषतेः क्विप् । अतो लोप इत्यकारलोपः षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषोरुरिति रुत्वम् । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यल्लोपस्य रुत्वे स्थानिवद्भावाभावः । आङ्गमिति । अङ्गस्येत्यनुवर्तमानादङ्गाधिकारविहितं यद्रूपान्तरमिटस्तदेव निवार्यते इडेव यथा स्यादिति नियमेनेत्यर्थः । र्वोरुपधाया इति च दीर्घत्वं नाङ्गम् । यत्तु ग्रहो लिटि दीर्घ इति दीर्घत्वं तद्वचनाद्भवति । पिपठिषि ब्राह्मणकुलानीत्यत्र त्वकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् झलन्तत्वाभावानुमभावस्तेन पिपठीषीति कथं सान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घत्वमिति न चोदनीयम् । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यर्थो व्यवस्थापयिष्यते न तु क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति । अथवेति । इडेवेत्यस्मिन्नियमे दीर्घत्वस्यासिद्धत्वान्नास्ति नियमेन व्यावृत्तिस्तत्र शास्त्रदृष्ट्याविकृतरूप एवेट् प्रयोगएव तु विकृतः । अलावीदित्यत्र तु सिज्लोप एकादेशे सिद्ध इत्यसिद्धत्वनिषेधवचनात्सवर्णदीर्घत्वं भवति ॥६॥

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ कथमिति । किमन्तरशब्दस्य नञा बहुव्रीहिरथवान्तराशब्दस्येति प्रश्नः । अन्तरं विवरं वर्णशून्यकाल इत्यर्थः । अविद्यमाना इति । मध्ये येषा-

अविद्यमानमन्तरं येषामिति आहोस्विदविद्यमाना अन्तरा येषामिति । किं चातः यदि विज्ञायते ऽविद्यमानमन्तरं येषामिति, अवग्रहे संयोगसंज्ञा नप्राप्नोति । अप्स्वित्यप्सु इति । विद्यते ह्यत्रान्तरमिति । अथ विज्ञायतेऽविद्यमाना अन्तरा येषामिति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । अथवा पुनरस्तु अविद्यमानमन्तरं येषामिति । ननु चोक्तम् अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति अप्स्वित्यप्सु इति । विद्यते ह्यत्रान्तरमिति । नैव दोषो न प्रयोजनम् ।
संयोगसंज्ञायां सहवचनं यथान्यत्र‡ । संयोगसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम् । हलोनन्तराः संयोगः सहेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सहभूतानां संयोगसंज्ञा यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति । यथान्यत्र । तद्यथा अन्यत्रापि यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम् । तद्यथा सह सुपा उभे अभ्यस्तं सहेति । किं च स्यात् । यद्येकैकस्य संयोगसंज्ञा स्यात् इहनिर्यायात् निर्वायात् वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येत । इह चसंहृषीष्टेति, ऋतश्च संयोगादेरितीट् प्रसज्येत । इह च संह्रियतइति, गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः प्रसज्येत । इह च हषत्करोति समित्करोतीति, संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्येत । इह च शक्ताव

मन्ये वर्णा अविद्यमाना इत्याधेयस्य निषेधो न त्वाधारस्य । अवग्रहइति । अर्धमात्राकालोऽवग्रह इष्यते । अर्धमात्राकालं स्थित्वो वर्णान्तरं समुच्चार्यते तत्र गुरोरन्टत इति प्लुतो न भवेत् । नैव दोष इति । दोषनिवृत्तये संज्ञा क्रियते प्रयोजनाभिनिर्वृत्तये वा इह चोभयाभावः । अधिकरणवृत्ते र्दूराद्धूते सम्बन्धाभावात् । विचार्यमाणानामित्यादौ तु वाक्यस्य टेरित्यनुवर्तते न गुरोरन्टत इति । अप्सव्यशब्दे दोष इति चेद्‌ नैवंविधे विषये प्रकृत्यवयवस्यावग्रहं पदकाराः कुर्वन्ति । अप्सु योनिरित्यादावपि समासघटकपदानामन्तोऽवगृह्यते इति सुशब्दात्पूर्वस्य नास्त्यवग्रहः। संयोगसंज्ञायामिति । वृद्धिसंज्ञावदानन्तर्यव्यवस्थितानां हलां प्रत्येकं संयोगसंज्ञा प्राप्नोति । किं च स्यादिति । द्वयोरानन्तर्ये एकैकस्यापि संयोगसंज्ञायां गुरुसंज्ञाप्रतिबद्धकार्यसिद्धिरिति प्रश्नः । निर्यायादिति । सति रेफे यकारः संयोग इत्येत्वप्राप्तिः । ननु समुदायस्यापि संज्ञित्वेऽचो रहाभ्यां द्वे इति यकारस्य द्विर्वचने कृते कस्मादेत्वं न भवति यथा निर्य्यायादिति । एत्वे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमिति द्विर्वचनस्यासिद्धत्वान्नायं दोषः । शक्तेति । तकारे झलि परतः ककारः संयो-

स्तेति, स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति लोपः प्रसज्येत। इह च निर्याता निर्वातः संयोगादेरातो धातोरिति निष्ठानत्वं प्रसज्येत। नैष दोषः, यत्तावदुच्यते इह तावन्निर्यायात् निर्वायात् वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं तर्हि। संयोगौ आदी यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति। एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम्। यदप्युच्यते। इह चद्दषत्करोति समित्करोति संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोगोऽन्तो यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति। कथं तर्हि। संयोगावन्तौ यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति। यदप्युच्यते। इह च शक्ता वस्तेति स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोगावादी संयोगादी संयोगाद्योरिति। कथं तर्हि। संयोगयोरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति। यदप्युच्यते। इह च निर्याता निर्वात इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं तर्हि। संयोगावादी यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं कृत्वा एकैकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमा-

---

गो भवत्यादिश्चेति लोपप्रसङ्गः। संयोगाविति। कथं वृत्तावुपसर्जनार्थस्य द्वित्वावगतिरिति चेद्, आदिग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा संयोगादिति वक्तव्यं स्यात्। संयोगात्परो य आकारस्तदन्तस्याङ्गस्यैत्वमित्यर्थलाभात्। संयोगावन्ताविति। अत्रापि संयोगलोप इत्येव संयोगेन पदस्य विशेषणात्तदन्तविधौ लब्धेऽन्तग्रहणमाश्रितसंख्याभेदः संयोगो यथा गृह्येतेत्येवमर्थं विज्ञायते। संयोगयोरिति। षष्ठीसमास आश्रीयत इत्यर्थः। संयोगयोरिति द्विवचननिर्देशः स्कोर्द्वित्वात्तत्समीपयोरपि हलोर्द्वित्वात्कृतः। तेनायमर्थः। झलि परतो यः संयोगः पदान्ते च यः संयोगस्तस्यादिः समीपो यः ककार- सकारश्च तयोर्लोप इति। न चैवं सति शक्ता वस्तेत्यत्र लोपः प्राप्नोति संयोगादेरात इत्यत्रापि संयोगादात इत्येव संयोगात्परो य आकारस्तदन्ताद्धातोर्नत्वमिति सिद्धे आदिग्रहणं द्वित्वसंख्याश्रयणार्थम्।। कथं कृत्वेति। संयोगसंज्ञाया अन्वर्थत्वात्संयुज्यन्तेऽस्मिन्वर्णा इति

भिरिति । तद्यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्ताम् अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति । न च प्रत्येकं दण्डयन्ति सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते इहापि सहग्रहणं कर्त्तव्यम् । अथ तन्त्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः इहापि नार्थः सहग्रहणेन ॥ अथ यत्र बहूनामानन्तर्यं किं तत्र द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवति आहोस्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः । समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः‡। समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेर्न सिध्यति । मङ्क्ता मङ्क्तुम् इह च निर्ग्लेयात् निर्ग्लायात् निर्म्लेयात् निर्म्लायाद्, वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति । इह च संस्वरिषीष्टेति, ऋतश्च संयोगादेरितीट न प्राप्नोति । इह च संस्वर्यते इति, गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरिति गुणो न प्राप्नोति । इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति, संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोति । इह च निर्ग्लानो निर्म्लान इति, संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति । अस्तु, तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा । द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनम्* । द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनं न सिध्यति । इन्द्रमिच्छति इन्द्रीयति इन्द्रीयतेः सन् इन्दिद्रीयिषति । नन्द्राः संयोगादय इति दकारस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति । न वाज्विधेः † । न वा एष दोषः । किं कारणम्, अज्विधेः । न्द्राः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । अजादेरितिवर्तते । अथ यद्येवं बहूनां संयोगसंज्ञा अथापि द्वयोर्द्वयोः । किं गतमेतदियता सूत्रेण । आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । यदा तावद्बहूनां संयोग

समुदायः संयोग इत्यर्थस्याश्रयणात्सहग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । आहोस्विदिति । द्वयोरित्यस्य विशेषस्यानाश्रयणाद्बहूनामेवेत्यर्थः । यथा पपाचेत्यत्र समुदायस्यैकाचो द्विर्वचनं नावयवस्यैकाचः, यदा तु द्वयोरेव हलोरानन्तर्यं तदा द्वयोर्भवत्येव हल इति जातौ बहुवचननिर्देशात् । मङ्क्तेति । मस्जिनशोर्झलीति नुमि कृते नसजानां संयोगसंज्ञा न तु सजयोरिति सलोपाप्रसङ्गः । निर्ग्लेयादिति । यः संयोगी नासावङ्गादिर्यश्चाङ्गादिर्गकारलकारसमुदायो नासौ संयोगः । इन्दिद्रीयिषतीति । अत्र द्वौ संयोगौ नदौ दरौ च, तत्र दकारस्य संयोगादित्वाद् द्विर्वचननिषेधप्रसङ्गः । न वाज्विधेरिति । अजाश्रयः प्रतिषेधविधिरज्विधः । अजादेरिति कर्मधारयस्तेनाच आदेः परेऽनन्तरा न्द्रा

संज्ञा। तदैवं विग्रहः करिष्यतेऽविद्यमानमन्तरमेषामिति । यदा द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यतेऽविद्यमाना अन्तरा येषामिति । द्वयोश्चैवान्तरा कश्चिद्विद्यते वा न वा । एवमपि बहूनामेव प्राप्नोति । यान् हि भवानच्च षष्ठ्या प्रतिनिर्दिशति एतेषामन्ये न व्यवाये न भवितव्यम् । अस्तु, तर्हि समुदाये संज्ञा । ननु चोक्तं समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेरिति । नैष दोषः, वक्ष्यत्येतत्, अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थमिति । अथवाऽविशेषेण संयोगसंज्ञा विज्ञास्यते द्वयोरपि बहूनामपि तत्र द्वयोर्या संज्ञा तदाश्रयो लोपो भविष्यति । यदप्युच्यते । इह निर्ग्लेयात् निर्ग्लायात् निर्म्लेयात् निर्म्लायात् वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति। अङ्गेन संयोगादिं विशेषयिष्यामः अङ्गस्य संयोगादेरिति । एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम् । यदप्युच्यते इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति संयोगान्तलोपो न प्राप्नोतीति । पदेन संयोगान्तं वि-

---

न द्विरुच्यन्ते इन्द्रशब्दे तु दकारो नकारेण व्यवहितत्वाद् द्विरुच्यत एव । अविद्यमानमिति । बहूनां चानन्तरत्वे समुदायद्विर्वचनवद्बहूनामेव संयोगसंज्ञा न द्वयोर्द्वयोः। अविद्यमाना इति । मध्ये य आधेयः स द्वयोर्द्वयोरेव मध्ये भवतीति संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वाद्बहुषु द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवतीति पक्षः । द्वयोश्चैवान्तरेति । अन्तरान्तरेणयुक्ते इति द्वितीया कस्मादत्र न भवति, उच्यते, यदा मध्यापेक्षया नियतावधिरूपत्वं विवक्ष्यते त्वां चमां चान्तरा कमण्डलुः अग्निमन्तरा धवखदिरावन्तरेति तदा द्वितीया । यदा तु नियतावधित्वं न विवक्ष्यतेऽपि तु संबन्धमात्रं तदा षष्ठ्येव भवति । तदा हि न ज्ञायते किं तयोरेवावधित्वमुतान्यसहितयोरित्यवधिनियमाभावाद्द्वितीया युक्ता ग्रहणाद् नियतावधिविवक्षाविषयाया अभावः । यान् हीति । एषामिति बहुवचननिर्देशादिति न बोद्धव्यं बहुत्वस्याविवक्षणाद्, अन्यथा शिक्षेत्यादौ द्वयोर्न स्यात् । तस्याद्योऽसावन्तरेण स द्वयोर्भवति न वेति यदुक्तं तन्नोच्यते । यदा द्वयोरन्तरा न भवति तदा बहूनोऽनन्तरा इति तेषामेव प्राप्नोति । यदा हिं बहूनां मध्ये भिन्नजातीयो भवति तदा मा भूत् तदभावे तु प्रवर्तितव्यमेव बहूनां संज्ञया समुदायद्विर्वचनवदित्यर्थः । अन्त्यात्पूर्व इति। तच्चानुषङ्गलोपार्थमवश्यं वक्तव्यम् । अन्त्यादचः परे नुमि सत्यनुपधात्वान्मग्न इत्यत्र नलोपो न स्यात् कृतेपि संयोगादिलोपे तस्यासिद्धत्वादनुपधात्वमेव नकारस्याविशेषेणेति । बहुष्वनन्तरेषु द्वयोर्द्वयोरपि भवति बहूनामपीत्ययमिदानीमविशेषः ।

शेषयिष्यामः पदस्य संयोगान्तस्येति। यदप्युच्यते इह च निर्ग्लानो निर्म्लान इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं प्राप्नोतीति धातुना संयोगादिं विशेषयिष्यामः धातोः संयोगादेरिति। स्वरानन्तर्हितवचनम्‡। स्वरैरनन्तर्हिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। व्यवहितानां मा भूत्। पचति पनसम्। ननु चानन्तरा इत्युच्यते तेन व्यवहितानां न भविष्यति। दृष्टमानन्तर्यं व्यवहितेति‡। व्यवहितेऽप्यनन्तरशब्दो दृश्यते। तद्यथा अनन्तराविमौ ग्रामावित्युच्यते तयोश्चेदन्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्तीति। यदि तर्हि अनन्तरशब्द व्यवहितेऽपि भवति आनन्तर्यवचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदेकप्रतिषेधार्थम्*। एकस्य हलः संयोगसंज्ञा मा भूदिति। किं च स्यात्। यद्येकस्य हलः संयोगसंज्ञा स्यात् इयेष उवोष, इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम् प्रसज्येत। न वाऽतज्जातीयव्यवायात्*। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अतज्जातीयव्यवायात्। अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति। कथं पुनर्ज्ञायतेऽतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवतीति। एवं हि कंचित् कश्चित्पृच्छति अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति। स आह नानन्तरे वृषलकुलमनयोरन्तरेति।

कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञाया विरोधाभावादेकया संज्ञया सर्वेषामनुग्रहात्सिद्धा द्विर्वचनेन वैषम्यादविशेषे येदुक्तम्। बहूनां संनिधौ बहूनामेव संयोगसंज्ञेत्यस्मिन्पक्षे आश्रीयमाणे मस्जेर्दोषोऽन्त्यात्पूर्व इति परिहृतः शेषान्दोषान्परिहर्तुमाह यदप्युच्यतइति। पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति मस्जेरित्यस्यानन्तरमिदं द्रष्टव्यम्। निर्ग्लायादिरयादिषु यद्यपि त्रयो हलः सन्निहितास्तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायास्तेषु कार्याभावादङ्गपदधात्वव्ययस्य संयोगस्यतेषु तेषुलक्षणेष्वाश्रितत्वात्समुदायेकार्याभावेचावयवानां स्वकार्याश्रयाद् द्वयोरेव संज्ञा प्रवर्तत इति भाष्यार्थः। व्याख्यानान्तरमत्र क्लिष्टत्वान्नोक्तम्। पचति पनसमिति। हल इति वचनाद्वा सह सकारमकारयोर्मा भूत्संज्ञा तयोरेव तु प्राप्नोति ततश्च सलोपप्रसङ्गः। एकप्रतिषेधार्थमिति। अनन्तरा इत्यनेन संज्ञाया विषयो निर्दिश्यते। यत्रानन्तरव्यवहारस्तत्रसंज्ञा नचैकाकिन्यनन्तरव्यवहार इति भावः। एकप्रतिषेधस्य च प्रयोजनम् इयेषेत्यादाविजादेरित्याम्रो निवृत्तिः गुरुमद्वचनमियादेत्यादिरन्द्वचनार्थं स्यात्। वृषलकुलमिति। यद्यपि ब्राह्मणकुलमपि तयोर्व्यवधायकं तथापि भिन्नजातीयकम-

किं पुनः कारणं क्व चिदतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति क्व चिन्न । सर्वत्रैव ह्यतज्जातीकं व्यवधायकं भवति । कथमनन्तराविमौ ग्रामाविति । ग्रामशब्दोयं बह्वर्थः । अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा ग्रामो दग्ध इति । अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते । तद्यथा ग्रामं प्रविष्ट इति । अस्ति मनुष्येषु वर्तते । तद्यथा ग्रामो गतो ग्राम आगत इति । अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते। तद्यथा ग्रामो लब्ध इति । तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यतेऽनन्तराविमौ ग्रामाविति । सर्वत्रैवह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति ॥ ७ ॥

मुखनासिकावचनोनुनासिकः‡ ॥ ८ ॥ किमिदं मुखनासिकावचन इति । मुखं च नासिका च मुखनासिकम् मुखनासिकं वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः । यद्येवं मुखनासिकवचन इति प्राप्नोति । निपातनाद्दीर्घत्वं भविष्यति । अथ वा मुखनासिकमावचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः । अथ किमिदमावचनमिति । ईषद्वचनमावचनमिति, किं चिन्मुखवचनं किं चिन्नासिकावचनम्।

व्यवधायकमिति यदुक्तं तदनेन निवर्त्यते। ग्रामशब्दोयमिति । केचिदर्थभेदेन शब्दभेदमिच्छन्ति प्रत्यभिज्ञानंतु सामान्यनिबन्धनम्। अन्ये तु एकशब्दत्वं तत्र चानेकशक्तियोग एकशक्तित्वं वेति दर्शनविकल्पः तत्र यदा एकशब्दत्वपक्षस्तदा तद्यःसारण्यके इतिभाष्यं शक्तिभेदादुपचरितभेदाश्रयम् । भेदपक्षे तु ग्रामशब्दोयं बह्वर्थ इति भाष्यम् अभिन्नसामान्यनिमित्तकत्वाध्यवसायाश्रयम् । तद्यः सारण्यकइति । ततश्च ग्रामशब्दार्थे नदीनां पर्वतानां चान्तर्भावाद्व्यवधायकत्वाभावादानन्तर्यं ग्रामयोरुच्यते । ग्रामे नाध्येयमित्यत्रतु ग्रामशब्दो वाटपरिक्षेपवृत्तिः । शुचौ देशेध्ययनप्रतिपादनतात्पर्यात् । ततश्च सीमन्यधीयत एव ॥ ७ ॥

मुखनासिकावचनोनुनासिकः ॥ ८ ॥ प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वत्वेन भाव्यम्, आवचनमिति नञ्समासाश्रयणेऽर्थो न संगच्छते इति प्रश्नः किमिदमिति । निपातनादिति। प्रसङ्गेनास्य लौकिकशब्दस्य साधुत्वं क्रियते। निपातनानां च बाधकत्वान्मुखनासिकवचनइति न भाव्यम् अबाधकत्वपक्षे तु भाव्यमेव । ईषद्वचनमिति । भागस्य मुखेनोच्चारणाद्भागस्य नासिकया । अस्मिन् पक्षे मुखनासिकवचन इत्यपि भवति। यो ह्येषदुच्यते स उच्यते एव। यथा ईषच्छुक्लोऽपि शुक्ल एव। मुखद्वितीयेति। मुखसद्भावे-

मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः ।
मुखोपसंहिता वा नासिका वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः ॥
अथ मुखग्रहणं किमर्थम् । नासिकावचनोनुनासिक इतीयत्युच्यमा-
ने यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत मुखग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो
भवति ॥ अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम् । मुखवचनोनुनासिक इ-
तीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येत नासिकाग्रहणे पुनः क्रि-
यमाणे न दोषो भवति । मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम् । केनेदानीमुभ-
यवचनानां सिद्धं भविष्यति । प्रासादवासिन्यायेन । तद्यथा केचि-
त्प्रासादवासिनः केचिद् भूमिवासिनः केचिदुभयवासिनः, तत्र
ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन । ये भूमिवासि-
नो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । ये तूभयवासिनः गृह्यन्ते ते प्रा-
सादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेनच । एवमिहापि केचिन्मुखवच-
नाःकेचिन्नासिकावचनाःकेचिदुभयवचनाः । तत्रयेमुखवचना गृह्य-
न्ते ते मुखग्रहणेन ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन ।
ये उभयवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च । भवेदु-

स्यर्थः । तत्र नासिकामुखसाहचर्यान्मुखशब्देनोच्यते मुखं च तन्नासिका च मुखनासिका
सा वचनमस्येति । मुखोपसंहितेति । मुखस्य नासिकायाश्च यदन्तरालं स्थानान्तरमेवा-
नुनासिकस्य दर्शयति । तत्र सामीप्यान्मुखं च तन्नासिका चेत्युभाभ्यामन्तरालं व्यपदि-
श्यते । पदसंस्कारपक्षे तु मुखनासिकापदनिरपेक्षं वचनमित्येतत्पदं लिङ्गसर्वनामनपुं-
सकाश्रयेण संस्क्रियते । पश्चात्स्त्रीत्वस्य पदान्तरसंबन्धेन प्रतीयमानत्वाद्बहिरङ्गत्वान्ङीप्प्र-
त्ययो न भवति । यदा तु स्त्रीत्वाश्रयेण वचनीतिपदं व्युत्पाद्यते तदा मुखनासिकावच-
नीक इत्येव भवति । अत्र चानेकदर्शनम् । अनुनासिकस्य पूर्वः परो वा भागो मुखेनो-
च्चार्यते भागो नासिकया तत्र नासिकावचनभागानुरागवशाद् मुखवचनोपि भागो ना-
सिकावचन इव लक्ष्यते यथा संयन्तेत्यत्रानुनासिकयकारानुरागाद् अकारोनुनासिक इव
प्रतिभाति । अत्र च प्रासादवासिन्यायो नास्ति भागस्यैव मुखेन नासिकया चोच्चारणान्न
तु समग्रस्य । अन्येषां तु दर्शनं मुखनासिकान्तरालं स्थानान्तरमेवास्येति । अत्रापि ना-
स्ति प्रासादवासिन्यायः । यदा सर्व एव वर्णो मुखेन नासिकया चोच्चार्यते तदा प्रासाद-
वासिन्यायेन भाष्यकारो मुखग्रहणं प्रत्याचष्टे । यथा भ्राष्ट्रेणोखया च पक्वः सूप उभा-
भ्यां व्यपदिश्यते । यमानुस्वाराणामेवेति । प्रासादवासिन्यायानवतारपक्षे इति भावः ।
तत्र विधिप्रदेशेषु यमानुस्वारा एवादेशाः स्युः । विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यादिषु त्वनु-

भयवचनानां सिद्धम् । यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति । नैव दोषो न प्रयोजनम् । इतरेतराश्रयं तु भवति । का इतरेतराश्रयता । सतोनुनासिकस्य संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चानुनासिको भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति, इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । अनुनासिकसंज्ञायामितरेतराश्रये उक्तम्* । किमुक्तम् । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नित्याः शब्दानित्येषु शब्देषु सतोऽनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञयानुनासिको भाव्यते । यदि तर्हि नित्याः शब्दाः किमर्थं शास्त्रम् । किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम् । निवर्तकं हि शास्त्रम् । कथम् । आङस्मा अविशेषेणोपदिष्टोऽननुनासिकस्तत्र सर्वत्रानननुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते छन्दस्यचि परत आङो ऽननुनासिकस्य प्रसङ्गेनुनासिकः साधुर्भवतीति ॥ ८ ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ ९ ॥ तुलया संमितं तुल्यम् । आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नम् । तुल्यास्यं च तुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञा भवति । किं पुनरास्यम् । लौकिकमास्यम् ओष्ठात्प्रभृति प्रकाकल-

---

वादप्रदेशेषु यमानुस्वाराणामसंभवादप्रतिपत्तिः स्यात् । कचटतपानामिति । पक्षमिति चकारलोपप्रसङ्गः, ओदनपगितस्यचानुनासिकस्य क्विझलोः क्ङितीति दीर्घप्रसङ्गः । प्रासादवासिन्यायेनेति । अयं न्यायः क्रियाशब्देष्वेव न रूढिशब्देषु । नैवदोषइति । अनुवादे तावद् यमानुस्वाराणामसंभव एव विधावप्यान्तरतम्यान्मुखवचनस्योभयवचनो भविष्यति न तु केवलो नासिकावचनः ॥८॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ॥ चत्वारोत्र पक्षाः संभवन्ति । द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः त्रिपदो बहुव्रीहिः, तुल्यास्यशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः, आस्यप्रयत्नशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिरिति । तत्र द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरिति पक्षे वार्तिकस्यावतार इति तमेव भाष्यकारः पूर्वं दर्शयति तुलया संमितमिति । व्युत्पत्त्यर्थमेव तुलोपादीयते रूढिशब्दस्त्वयं सदृशपर्यायः । यथा प्रवीणः कुशलः प्रतिलोमोनुलोम इत्यवयवार्थाभाव एवं तुल्यशब्देपि किं पुनरास्यमिति । किं मुखमथ तत्र भवं ताल्वादिकं स्थानमिति प्रश्नः । लौकिकमिति पशुरपत्यं देवतेत्यादिवत् प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्यपि ताल्वादिकमपि लौकिकमास्यं तथापि तत्र योगवशादास्यशब्दो वर्तत इति झटिति न तत्प्रसिद्धमिति मुखमेव प्रसिद्धत्वाल्लौकिकमुक्तं तस्यैव च प्राधस्यादग्रहणं युक्तमित्यर्थः । ओष्ठादिति । काकलकं हि नाम

कात् । कथं पुनरास्यम् । अस्यन्त्यनेन वर्णानिति आस्यम् । अन्नमेतदास्यन्दतइति वास्यम् । अथ कः प्रयत्नः । प्रयतनं प्रयत्नः प्रपूर्वाद्यततेर्भावसाधनो नङ् प्रत्ययः । यदि लौकिकमास्यं, किमास्योपादाने प्रयोजनं, सर्वेषां हि तत्तुल्यम् । वक्ष्यत्येतत् प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति । सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात् + । सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गो भवति. जबगडदशाम् किं कारणम्, प्रयत्नसामान्यात् एतेषां हि समानः प्रयत्नः । सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णम् + । सिद्धमेतत् । कथम् । आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनं, सर्वेषां हि तत्तुल्यम् । प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम् । सन्ति ह्यास्याद्बाह्याः प्रयत्नाः, ते हापिता भवन्ति । तेषु सत्स्वसत्स्वपि सवर्णसंज्ञा सिद्धा भवति । के पुनस्ते । विवारसंवारौ, श्वासनादौ, घोषवदघोषवत्ता, अल्पप्राणता महाप्रा-

---

ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः । कथं पुनरिति । यदि निमित्तवशात्प्रवर्तते ततस्तात्वादिष्वपि प्रवर्तिष्यत इति प्रश्नः । अस्यन्त्यनेनेति । सत्यपि निमित्ते रूढिवशान्मुखे एव तत्प्रवर्तते न तात्वादिष्वित्यर्थः : छत्यल्युट इति करणे ल्युट् । अत्तनमत्र जातिस्फोटपक्षेभिव्यक्तिः व्यक्तिस्फोटपक्षे तूत्पत्तिः । अन्नमेतदिति । आङ्पूर्वात्स्यन्दतेरन्येष्वपि दृश्यइति डः । एतदास्यं कर्मान्नं कर्तृ आस्यन्दते द्रवीकरोत्यन्नप्रक्षेपणेन मुखस्य द्रवत्वोत्पादनात् । कः प्रयत्न इति । किं प्रयतनं प्रयत्नः अथ प्रारम्भो यत्नस्येति प्रश्नः । भावसाधन इति । भावेभिधेये नङ्प्रत्ययः क्रियते तेन नङ्शब्दस्य भावः साधनं भवति । किमास्योपादानइति आस्य एव सर्ववर्णानां निष्पादादिति भावः । नासिकापि न बाह्या वर्णोत्पत्तिनिमित्तं किं तर्ह्यास्यान्तश्चर्म विततमस्ति तत्सम्बद्धा रेखा नासिका तस्या वाय्वभिघाताद्वर्णोत्पत्तिः । विसर्जनीयस्यैकीयमतेनोरस्यत्वात्सावर्ण्याभावेपि न दोषः । वक्ष्यतीति । नास्य परीक्षावसर इति भावः । सवर्णसंज्ञायामिति । इन्द्रे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणान्मुखप्रयत्नयोस्तुल्यत्वाद्भिन्नस्थानानामपि प्रसङ्गः । भाष्ये शकारः प्रत्याहारपाठवशात्पठितः । अत्र प्रत्याहारे जबगडदानां प्राप्नोतीत्यर्थः । शकारस्य तु विवृतत्वात्स्पर्शानां स्पृष्टत्वादप्रसङ्ग एव । ततश्च ऊर्ग्जं इत्यादौ झरोझरीति लोपप्रसङ्गः । एवमपीति । आस्ये येषां तुल्यो देश इत्यास्येन देशो विशेष्यते तत्र व्यभिचाराभावादास्येन देशस्य विशेषणमयुक्तमित्यर्थः । प्रयत्नविशेषणमिति । तस्य संभवव्यभिचारसद्भावादित्यर्थः । बाह्यप्रयत्नयुग्दासा-

यतेति । तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठाः, श्वासानुप्रदाना, अघोषाश्च । एकेऽल्पप्राणाः इतरेमहाप्राणाः। तृतीयचतुर्थाःसंवृतकण्ठानादानुप्रदाना घोषवन्तः । एकेऽल्पप्राणाअपरेमहाप्राणाः। यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा आनुनासिक्यवर्जम् । आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः । एवमप्यवर्णस्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति,बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्य । सर्वमुखस्थानमवर्णस्य एके इच्छन्ति । एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते आस्ये येषां तुल्यो देशइति । व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गप्रयत्नसामान्यादिति । नैष दोषः,नहि लौकिकमास्यं किं तर्हि;तद्धितान्तमास्यम्। आसेभ्र भवमास्यम् । शरीरावयवाद्यत् । किंपुनरास्ये भवम् । स्थानं करणं च । एवमपि प्रयत्नोऽविशेषितो भवति । प्रयत्नश्च विशेषितः कथम् । न नि प्रयतनं प्रयत्नः । कि तर्हि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः । यदि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः, एवमप्यवर्णस्य एङोश्चसवर्णसंज्ञा प्राप्नो प्रश्लिष्टावर्णावेतौ । अवर्णस्य तर्ह्येचोश्च सवर्णसंज्ञाप्राप्नोति विवृत-

---

त्वार अभ्यन्तराश्चान्ते । स्पृष्टेषत्स्पृष्टतासंवृततताविवृततताख्याः । बाह्यं ह्यास्यादिति । काकलकस्याधस्तादुपजत्रुस्थानमवर्णस्यैक इच्छन्ति । सति च बाह्यदेशसंभवे तद्व्यवच्छेदायास्येन देशो विशेष्यत इति प्रश्नः । सर्वमुखेति । अवर्णनिष्पत्तौ सर्वमेव मुखं व्याप्रियतइति नास्य बाह्यस्थानता । एवमपीति । अवर्णस्यास्यमेव देशो न त्वास्ये देशः व्यपदेशिवद्भावेनेति । सर्वावस्थायुक्तमास्यमास्यशब्देनोच्यते देशशब्देन तु विशिष्टैवावस्था वर्णोत्पादनहेतुः । तत्र बुद्धिकृतभेदाश्रयेण व्यपदेशः । नहीति । प्रथमकल्पिकमित्यर्थः । यौगिकस्य तु व्यवहितस्य ग्रहणम् । स्थानमिति । ताल्वादि । करणमिति । स्पृष्टतादि; जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि वा । यद्येवं प्रयत्नग्रहणं न कर्तव्यं तस्याप्यास्ये भवत्वाद् आस्यग्रहणेन ग्रहणात्, सत्यमेतत्, प्रत्येकन्तु व्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानं तेन द्वयोस्तुल्यत्वे सवर्णसंज्ञा भवति । अविशेषित इति । आस्येनेत्यर्थः । इन्दपञ्च एवात्र स्थित इति प्रश्नः । इतश्च बाह्याःप्रयत्ना न त्यक्ताः स्युः । प्रारम्भो यत्नस्येति । अत्र पूर्वं स्पृष्टतादयश्चत्वारः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ विवारादयो बाह्या एकादश प्रयत्ना उत्पद्यन्ते । एवमपीति । सन्ध्यक्षरेषु प्रथमभागस्याकारेण सादृश्यात्सवर्णसंज्ञाप्राप्तिरिति प्रश्नः प्रश्लिष्टावर्णावितिति । नात्रभागविवेकोस्ति पांसूदकवदित्यर्थः। अवर्णस्येति।

तरावर्णावेतौ । एतयोरेव तर्हि मिथः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति । नैतौ तुल्यस्थानौ । उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति । अभेदका उदात्तादयः । अथवा किं न एतेन प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति । प्रयतनमेव प्रयत्नः तदेवच तद्धितान्तमास्यम्।यत्समानं तदाश्रयिष्यामः। किं सतिभेदे । सतीत्याह । सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यम् । कुत एतत् । भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा, यदि हि तत्र सर्वं समानं तत्र स्यात्सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । यदि तर्हि सति भेदे किं चित्समानमिति कृत्वा सवर्णसंज्ञा भविष्यति । शकारछकारयोः षकारठकारयोः तकारथकारयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति, एतेषां हि सर्वमन्यत्समानं करणवर्जम् । एवं तर्हि प्रयतनमेव प्रयत्नः, तदेव हि तद्धितान्तमास्यं, न त्वयं द्वन्द्वः आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नमिति । किं तर्हि त्रिपदोयं बहुव्रीहिः। तुल्य आस्ये प्रयत्न एषामिति । अथवा पूर्वस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः तुल्य आस्ये तुल्यास्यस्तुल्यास्यः प्रयत्न एषामिति । अथवा परस्तत्पु-

---

विभागोत्र सुलक्ष्य इति प्रश्नः । ततश्च नाव्यमित्यत्र यस्येति लोपप्रसङ्गः । एतयोरिति । ततश्च एत ऐ इत्यौकारोपि स्याद् भाव्यमानेनापि क्वचित्सवर्णग्रहणदर्शनात् । अभेदका इति । लिङ्गेनैतत्प्रतिपादितं न शास्त्रे एते स्वशब्दोपादानमन्तरेण कार्येषु भिद्यन्त इति तेन प्रारम्भभेदेप्युदात्तादीनां मिथः सवर्णसंज्ञा भविष्यति । यत्समानमिति । स्पृष्टत्वस्य समानत्वाद्वर्णानां बाह्यप्रयत्नभेदेपि सवर्णसंज्ञा भविष्यति । किं सतीति । स्पृष्टताद्यभेदाद्विवारादिभेदेपि यथा भवति तथा स्पृष्टतादिभेदेपि विवाराद्यभेदात्प्राप्नोतीति प्रश्नः । सत्येवेति । झरोझरोत्येवान्यथा ब्रूयात् । यथासंख्यनिरासार्थं हि तत्र सवर्णग्रहणं सत्येवेति । यदि च यत्र सर्वं समानं तत्रैवसवर्णसंज्ञा स्याद्, डकारढकारयोर्भेदात्सवर्णत्वं नास्तीति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्यात् । ज्ञातं शिण्ढीत्यत्र डकारस्य ढकारे परतो लोपार्थम् । सर्वमिति । वर्गाणां प्रथमद्वितीया इत्यस्यां शिक्षायां पठितमघोषत्वादि । करणन्तु भिन्नं वर्णानां स्पृष्टत्वादूष्मणां च विवृतत्वात् । सति च सवर्णत्वे निश्छुद्म निष्ठुरं निष्ठानं मधुलिट्स्थानमित्यत्र झरोझरीति लोपः प्राप्नोतीति । छद्मनो निष्क्रान्तमिति प्रादिसमासः । अनचि चेति शकारस्य द्विवचनम् । तुल्य आस्य इति । तद्धितान्त आस्यशब्दो न स्याङ्गवाद्येवेत्यमूर्धमस्तकादित्यलुक् भवति । तद्धितान्तास्यशब्दाश्रयणसामर्थ्यादेवास्यइत्येकत्वं विवक्ष्यते तेनैकस्मिन्नेव स्थाने ययोस्तुल्यः प्रयत्न इत्याश्रीयते । अथवेति । मयूरव्यंसकादित्वात्सप्तम्यन्तोत्तरपदस्तत्पुरुषः । तस्येति । यत्तदोर्नित्याभिसंब-

रूपस्ततो बहुव्रीहिः आस्ये प्रयत्न आस्यप्रयत्नः तुल्य आस्यप्रयत्न एषामिति । तस्य: * । तस्येति तु वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् । यो यस्य तुल्यास्यप्रयत्नः स तस्य सवर्णसंज्ञो यथा स्यात् अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञो मा भूत् । तस्यावचनं वचनप्रामाण्यात् * । तस्येति न वक्तव्यम् । अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः कस्मान्न भवति, वचनप्रामाण्यात् । सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात् । यदि हि अन्यस्य तुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्य सवर्णसंज्ञः स्यात् । सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् † । संबन्धिशब्दैर्वा पुनस्तुल्यमेतत् । तद्यथा संबन्धिशब्दाः । मातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्पितरीति । संबन्धाच्चैतद्गम्यते या यस्य माता यश्च यस्य पितेति । एवमिहापि तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र संबन्धिशब्दावेतौ तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यत्प्रति यत्तुल्यास्यप्रयत्नं तत्प्रति तत्सवर्णसंज्ञं भवतीति । ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिः * । ऋकारऌकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया । होतृ ऌकारः होतॄकार इति । किं प्रयोजनम् । अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् । सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा वचनम् ऌति ऌ वा वचनमि-

---

न्यादाह यो यस्येति । अन्यथा वर्णान्तरापेक्षया तुल्यास्यप्रयत्नत्वेन सवर्णत्वे लब्धे तदाश्रयमन्यस्यापि कार्यं प्राप्नोति सूत्रारम्भस्तु रेफोष्मणां निवृत्त्यर्थः स्यात् । तस्यावचनमिति । तस्येत्ययमनुकरणशब्दस्तस्येत्यस्यावचनमित्यर्थः । सवर्णसंज्ञावचनमिति । न च रेफोष्मणां निवृत्त्यर्थं वचनं, रेफस्यापि रेफः सवर्णो भवत्येव । एवमूष्मसु द्रष्टव्यम् । एवं वचनसामर्थ्याद्दोषं परिहृत्य शाब्दन्यायेन परिहर्तुमाह संबन्धिशब्दैरिति । संबन्धिशब्दाविति । तुल्यास्यप्रयत्नशब्दश्च संबन्धिशब्दत्वात्तत्समानार्थोऽपि प्रदेशवाक्येषूपात्तः सवर्णशब्दः संबन्धिशब्दः। यथा तुल्याय कन्या दातव्येत्युक्ते न शूद्रेण तुल्याय ब्राह्मणःकन्यां ददात्यपितु आत्मना । तथेहापीत्यर्थः । ऋकारऌकारयोरिति । स्थानभेदान्न प्राप्नोतीत्यारम्भः। अत्र चानयोरेव श्रुतत्वान्मिथः सवर्णसंज्ञा विज्ञायते न त्वेतयोरन्येन सहेतिबोध्यम् । वक्ष्यत्येतदिति । तत्र ऌवावचनमित्यत्र दीर्घ इत्यनुवर्तते । तत्र ऌति ऌशब्दे विकल्पितेऽप्राप्त एव पक्षे दीर्घो भविष्यति, स च भवन् ऌवर्णस्य दीर्घाभावादृवर्णस्यान्तरतम्याद्दीर्घ

ति । तल्सवर्णो यथा स्यात् इह मा भूद् दध्यलृकारः मध्व्लृकार इति । यदेतत्सवर्णदीर्घत्वे ऋतीति एतद्दतइति वक्ष्यामि । ततः लृति । लृकारे परत लृकारो वा भवतीति । ऋत इत्येव । तन्न वक्तव्यं भवति । अवश्यं तद्वक्तव्यम् । अकालोज्झ्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञो भवतीत्युच्यते न च ऋकार लृकारो वाऽस्ति । ऋकारस्य लृकारस्य चाच्त्वं वक्ष्यामि, तच्चावश्यं वक्तव्यम् प्लुतो यथा स्यात् । होतृ ऋकारः होतृकारः । होतृ३कार इति । होतृ लृकारः होत्लृकारः होत्लृ३कार इति । किं पुनरत्र ज्यायः । सवर्णसंज्ञावचनमेवज्यायः । दीर्घत्वं चैव हि सिद्धं भवति । अपि च ऋकारग्रहणेन लृकारग्रहणं संनिहितं भवति । ऋत्यकः खट्वऋष्यः मालऋष्यः । इदमपि सिद्धं भवति खट्वलृकारो माललृकार इति । वा सुप्यापिशलेः । उपर्कारीयति उपार्कारीयति । इदमपि सिद्धं भवति उपल्कारीयति उपाल्कारीयति । यदि तर्हि ऋकारग्रहणेन लृकारग्रहणं संनिहितं भवति । उरण् रपरः । लृकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति ।

ऋकारो भविष्यतीति । तत्सवर्ण इति । यद्यविधाय सवर्णसंज्ञां तदुच्यतेऽज्मात्रस्य लृति तत्कार्यं स्याद् दध्यलृकारेति । तस्माद्विधेया सवर्णसंज्ञा । ऋतइतिवक्ष्यामीति । ऋकारस्य ऋकारः सवर्ण इतिऋत्येव भवति । ततःलृति । ऋतइत्येव । इदंचासवर्णार्थम् । तेनलृति रूपद्वयं सिद्धम् । तत्रासंहितायामृकारे होतृ ऋकार इति रूपं संहितायामपि ऋत्यक इति शाकलप्रकृतिभाव एतदेवरूपम् । शाकलाभावे होतृकारःहोतृकार इति रूपद्वयम् । लृकारेऽसंहितायां संहितायां च शाकले होतृ लृकारइति । शाकलाभावे होतृकारो होत्लृकारइति रूपद्वयम् । तन्न वक्तव्यमिति । द्वावप्येतौ दीर्घौ ऋलृइति तत्रऋकारे कदाचिदृऋ इति दीर्घः कदाचिदृ इति । लृकारेपि ऋ लृ इत्येतौ भविष्यतः सत्यां सवर्णसंज्ञायामिति भावः । न चेति । अर्धतृतीयमात्रत्वादिति केचिदाहुः । अन्ये तु ईषत्स्पृष्टकरणत्वादनयोऋं कारलृकारयोश्च विवृतत्वात्ताभ्यां तयोरग्रहणादनच्त्वमाहुः। अच्त्वं वक्ष्यामीति । सत्यच्त्वे दीर्घसंज्ञानयोर्भविष्यति । येषां तु मतमर्धतृतीयमात्रावेताविति तेषां मते सत्यप्यच्त्वे द्विमात्रत्वाभावादेतयोर्दीर्घसंज्ञा न प्राप्नोति तस्माद्द्विमात्रावेताववश्यमभ्युपगन्तव्यौ । तच्चावश्यमिति । त्वयापि ऋत्ववचनम्लृत्ववचनमिति ब्रुवताऽच्त्वमनभ्युपगन्तव्यौ । तच्चावश्यमिति । त्वयापि ऋत्ववचनम्लृत्ववचनमिति ब्रुवताऽच्त्वमनयोर्वक्तव्यम् अन्यथा विधानमात्रमनयोः स्याद् नाच्कार्यं प्लुतः सति त्वच्त्वे ताभ्यां द्विमात्रयोरपि सावर्ण्याद् ग्रहणे सति प्लुतसंज्ञा भविष्यतीति प्लुतसिद्धिः । किं पुनरिति ।

लृकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । असत्यां सवर्णसंज्ञायां विध्यर्थम् । तदेव सत्यां रेफवाधनार्थं भविष्यति । इह तर्हि रषाभ्यांनोणः समानपदे इत्यत्र ऋकारग्रहणं चोदितं मातॄणां पितॄणामित्येतदर्थम् । तदिहापि प्राप्नोति । क्लृप्यमानं पश्येति । अथासत्यामपि सवर्णसंज्ञायाम् इह कस्मान्न भवति प्रक्लृप्यमानं पश्येति । चुटुतुलशर्व्यवाये नेति वक्ष्यामि । अपर आह त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैर्लशसैश्च व्यवाये नेति वक्ष्यामीति । वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्तइति योसौ लृकारे लकारस्तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति । यद्येवं, नार्थो रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणेन । वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्तइति योसौ ऋकारे रेफः तदाश्रयं णत्वं भविष्यति ॥ ९ ॥

नाज्झलौ ॥ १० ॥ अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो ऽज्झल्त्वात् ‡ । अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रति-

---

एकैकस्मिन् संहितायां शाकलाभावपक्षे रूपद्वयं साध्यं तच्चोभयथापि सिध्यति । तत्र सवर्णसंज्ञायामसत्यां यथा सिध्यति तथा पूर्वमेवोक्तम् । सत्यां तु यथा सिध्यति तथोच्यते अकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रान्तरतमत्वदीर्घत्वयोरुपादेयविशेषणयोर्विवक्षितत्वादुभयविशिष्टैकासम्भवाद्विकल्पः । यश्चान्तरतमो नासौ दीर्घो यश्च दीर्घो नासावन्तरतम इति द्वयोर्ऋकारयो रेफद्वययुक्तत्वाद्विहितत्वाच्च कदाचिद्रेफद्वययुक्त ऋ भवति कदा चिद्द्विवत ऋकारः । लृकारेपि कदा चिदृकारान्तरतम ऋकारः कदा चिद् लृकारान्तरतम लृकार इति साम्यमुभयोः पक्षयोः । लपरत्वमिति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । रपर इत्यत्र र इति लकाराकारेण प्रत्याहार आश्रीयते तत्रान्तरतम्याल्लृकारस्याण् रपरल्लृकारस्य लपरः । अस्तमिति । असत्यां सवर्णसंज्ञायामुरण् रपर इत्यत्र लृकारग्रहणं कर्तव्यं भवति । प्रक्लृप्यमानमिति । क्लृप्यत्रइति णत्वप्रसङ्गः । त्रिभिश्चेति । पूर्वस्मादयं विशेषः । पूर्वत्र शरन्तर्भूतोपि षकारः । साक्षाण्णत्वनिमित्तत्वाद् व्यवधायकत्वेन नाश्रीयते इह तु तस्यानुपादानमेव । वर्णैकदेशा इति । अवयवस्यस्वव्यापारानिवर्तनात् । अग्रहणपक्षे तु क्षुभ्नादेराकृतिगणत्वाण्णत्वाभावः । ऋदिताम् लृदितां चभेदेनानुबन्धनिर्देशाद् भेदेन चोपादानादनुबन्धकार्येषु परस्परग्रहणाभावाद्व्यतिकराभावः ॥ ९ ॥

नाज्झलौ ॥ अकारहकारयोरिकारशकारयोश्च तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्सवर्णसंज्ञा प्राप्ता निषिध्यते । अत एव निर्देशादचामज्भिर्हलां हल्भिः सवर्णत्वानिषेधः ॥ अज्झलोरिति । प्रकृतत्वात्सवर्णसंज्ञाया इति बोध्यम् । शकारप्रतिषेध इति । द्विवचनान्तस्य समासोभेदा

षेधः प्राप्नोति । किं कारणम्, अज्झल्त्वात् । अत्रैव हि शकारो हल्च । कथं तावदच्त्वम् इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्त्वं हल्षु चोपदेशाद्धल्त्वम् । तत्र को दोषः । तत्र सवर्णलोपे दोषः* । तत्र सवर्णलोपे दोषोभवति । परशतानि कार्याणि । झरो झरि सवर्ण इति लोपो न प्राप्नोति । सिद्धमनच्त्वात्* । सिद्धमेतत् । कथम्, अनच्त्वात्, कथमनच्त्वम् । स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । विवृतमूष्मणाम् । ईषदित्येवानुवर्तते । स्वराणां च विवृतम् । ईषदिति निवृत्तम् । वाक्यापरिसमाप्तेर्वा* । वाक्यापारिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति । वर्णानामुपदेशस्तावद् उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति सवर्णग्रहणम् । एतेन सर्वेण समुदिते नान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति । न चात्रैकारः शकारं गृह्णाति । यथैव तर्हीकारः शकारं न गृह्णाति एवमीकारमपि न गृह्णीयात् । तत्र को दोषः । कुमारी ईहते कुमारीहते अकः सवर्णइति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । यदेतदकः सवर्णइत्यत्र प्रत्याहारग्रहणं तत्रे कार ईका-

---

धिष्ठानत्वात्सवर्णसंज्ञायाः । इकार इति । अत्रसूत्रे अजितीकारो गृह्यमाणः सवर्णग्रहणाधिष्ठानत्वात्सवर्णसंज्ञायाः । इकार इति । अत्रसूत्रे अजितीकारो गृह्यमाणः सवर्णग्रहणा-

तोति शकारस्यापि ग्रहणमस्ति । स्वात्मनि क्रियाविरोधादस्मिन्नेव सूत्र इदं न व्याप्रियत इति सवर्णत्वनिषेध इकारशकारयोर्नास्ति । यस्येति चेत्यादौ तु शकार इकारेण न गृह्यतेऽनेनसवर्णत्वनिषेधात् । इह तु स्वात्मनि व्यापारो नास्ति, अस्ति च पूर्वेण सवर्णत्वमिकारशकारयोरिति भावः । प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायोऽत्र नास्त्यपवादत्वस्यैवासंपत्त्या । परशतानीति । शतात्पराणिशताधिकानीत्यर्थः । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनात्समासः पारस्करादित्वात्सुडागमः सकारस्य ष्टुत्वम् अनचि चेति द्विर्वचनम् झरो झरीति लोपाप्रसङ्गात्त्रिशकारकश्रवणप्रसङ्गः । शरोऽचनचिचेत्यत्रलिकारेण शकारो न गृह्यतेऽनेन सवर्णत्वनिषेधादित्यस्ति शकारस्य द्विर्वचनम् । सिद्धमनच्त्वादिति । सूत्रप्रत्याख्यानसाधारणमुक्तम् । प्रयत्नभेदादज्झलोः सवर्णसंज्ञायाः प्राप्तिरेव नास्तीत्यर्थः । वाक्येति । भवतु वा तुल्यास्यप्रयत्नत्वं तथापीहैकारेण शकारो न गृह्यते सवर्णसंज्ञायाश्चा वाक्येति ...

रं गृह्णाति शकारं न गृह्णाति। अपर आह अञ्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽञ्झल्त्वात्। अञ्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति। किं कारणम्, अञ्झल्त्वात्। अच्चैव हि शकारो हल्च। कथं तावदच्त्वम्। इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णातीत्येवमच्त्वं हल्षूपदेशाद्धल्त्वम्। तत्र को दोषः, तत्र सवर्णलोपे दोषः। तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति। परशतानि कार्याणि। झरो झरि सवर्णइति लोपो न प्राप्नोति। सिद्धमनच्त्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्, अनच्त्वात्। कथमनच्त्वम्। वाक्यापरिसमाप्तेर्वा। उक्ता वाक्यापरिसमाप्तिः। अस्मिन्पक्षे वेत्येतदसमर्थितं भवति। एतच्च समर्थितम्। कथम्। अस्तु वा शकारस्य शकारेण सवर्णसंज्ञा वा माभूत्। ननु चोक्तं परशतानि कार्याणि झरो झरीतिलोपो न प्राप्नोतीति। मा भूल्लोपः। ननु च भेदो भवति सति लोपे द्विशकारकम् असति लोपे त्रिशकारकम्। नास्ति भेदः, असत्यपि लोपे द्विशकारकमेव। कथम्। विभाषा द्विर्वचनम्। एवमपि भेदः। असति लोपे कदा चिद्द्विशकारकं कदाचित् त्रिशकारकम्। सति लोपे द्विशकारकमेव। स एष कथं

र्णसंज्ञा प्रवर्तते न त्वेतत्सूत्रनिष्पत्त्यवस्थायाम्। ततश्चाङ्गेषूपदेशेत्संज्ञा प्रत्याहारसवर्णत्वेषु निष्पन्नेष्वणुदित्सवर्णस्येत्येतदस्य चुवित्यादौ प्रवर्तते न त्वङ्गेषूपदेशादिषु नापि स्वात्मनि। ततश्चात्र सूत्रेऽङ्गानिष्पत्त्याणुदिदित्यस्याप्रवर्तनादिकारेण शकारस्याग्रहणात्सवर्णत्वं शकारयोःसिद्धम्। एवमीकारोप्यत्रेकारेण न गृह्यत इतीकारशकारयोःसवर्णमस्तीति कुमारी शेते इत्यत्र सवर्णदीर्घत्वं प्राप्तमचीत्यनुवृत्त्या निवार्यते। तत्र क्व ग्रहणकशास्त्रं प्रवर्तते क्वनेति विषयविभागप्रदर्शनाय चोद्यं करोति यथैव तर्हीति। ईकारस्य ह्यचाग्राहकत्वं दृष्टमित्यकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रापि प्राप्तमिति प्रश्नः। अनच्त्वमेव वाक्यापरिसमाप्त्या साध्यते न तु प्रयत्नभेदेनेत्याह अपर आहेति। अस्मिन् पक्ष इति। एकत्र हि साध्ये हेतुविकल्पो भवति, इह तु साध्यभेदः सिद्धावनच्त्वं हेतुरच्त्वस्य वाक्यापरिसमाप्तिः। एतच्चेति। अस्तु वा ग्रहणमिकारेण शकारस्येति वाक्यशेषाध्याहारात् प्रतिज्ञाविकल्पार्थो वाशब्द इत्यर्थः। ननु चेति। श्रुतिकृतं भेदमुपगम्योच्यते। स एष कथं भेदो नेत्यत्रैवक्छेदः। भेद एवेत्यर्थः। इतर आह स्याद्भेदो यदि नित्यलोपः स्यात् विभाषा तु सलोप इति ततो नास्ति भेद इत्यर्थः। द्विर्वचनमपि विभाषा यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यतो

भेदो न। स्याद् यदि नित्यो लोपः स्याद् विभाषातु सलोपः। यथाऽभेदस्तथास्तु ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमाध्यायप्रथमपादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ४ ॥

ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यम्॥ ११ ॥ किमर्थमीदादीनां तपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते। तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्। केषाम् उदात्तानुदात्तस्वरितानाम्। अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति। प्लुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति। किं कारणम्। अतत्कालत्वात् न हि प्लुतास्तत्कालाः, असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति। सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु। कथं ज्ञायते। यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। किमेतस्य ज्ञापने

वेत्यनुवर्तनात्। लोपोपि विभाषा भयो होन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादित्यर्थः ॥१०॥

इति श्रीजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायप्रथमेपादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ४ ॥

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ किमर्थमिति। ईदूतोरनण्त्वाद्भिन्नकालनिवृत्तर्थं नोपपद्यते तपरत्वम्, उदात्तादीनामभेदकत्वाद्गुणान्तरयुक्तानां सवर्णानां ग्रहणार्थमपि नोपपद्यते, जातिपक्षेऽपि दीर्घोच्चारणात् प्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति प्लुतानां चेष्यतएवेतीष्टव्याघातं प्रत्युततपरत्वं करोतीति प्रश्नः। तपर इति। व्यक्तिपक्षे भेदकाश्च गुणा इति भावः। केषामिति। प्लुतानामग्रहणप्रसङ्गात्प्रश्नः। उदात्तेति। क्वचिदनुनासिकग्रहणमस्ति तद्गुणप्रसङ्गेनोच्चारितं नहि प्रगृह्योऽनुनासिकः सम्भवत्यणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति निषेधात्। प्लुतानां त्विति। व्यक्तिपक्षाश्रयणादयं दोषो न तु तपरत्वात्। असिद्ध इति। शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात् प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रविषया बुद्धिः प्रवर्तते। तथा हि वक्ष्यति असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति। यदयमिति। असिद्धत्वे प्लुतः प्रकृत्येतिस्वमाश्रयणायोगात् कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावोऽनुमीयते, सामान्येन स्वरसन्धिप्रकरणविषयं सिद्धत्वं ज्ञाप्यते न तु प्रकृतिभाव एव। यथा रोऽसत्व एव सोत्सर्गं सापवादंच प्रकरणमिति प्रकृतिभावेऽपि प्रगृह्यत्व हेतुकें सिद्धत्वमुच्यते। किमेतस्येति। प्रकृतिभावएवाश्रयात्सिद्धत्वमस्त्विति प्रश्नः। इतरो लाघवं दर्शयति प्लुतादिति। सिद्धे हि प्लुतेऽतोतीति तपरत्वा-

प्रयोजनम्। अप्लुतादप्लुत इत्येतन्न वक्तव्यम्। किमतो यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु, संज्ञाविधावसिद्धः तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति। संज्ञाविधौ च सिद्धः। कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं, प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति। किं पुनः प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनम्। प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात्। मा भूदेवम्। प्लुतः प्रकृत्येत्येवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। उपस्थिते हि दोषः स्यात् अप्लुतवदुपस्थितइत्यत्र पठिष्यति ह्याचार्यः वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थमप्लुतप्रतिषेधेहि प्रगृह्याप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वादिति। तस्मात्प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञैषितव्या। प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात्॥ यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते एवमप्येकार एव एकः सवर्णान्गृह्णीयाद् ईकारोकारौ न गृह्णीयाताम्। किं कारणम्। अनण्त्वात्। यदि पुनर्ह्रस्वानामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत। अकुर्वंहि अत्र अकुर्वह्यत्रेति। तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा वक्तव्या। दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोति। एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्विति। असिद्धः प्लुतस्त-

---

दप्रसङ्गः। किमत इति। यथोद्देशे संज्ञापरिभाषेप्रगृह्यसंज्ञा स्वरसन्धिप्रकरणमध्यपतिता न भवतीति प्रश्नः। कार्यकालमिति। कार्यार्थत्वाद्गुणानां कार्यस्य च प्रधानत्वात् प्रधानदेशत्वस्य न्यायत्वादिति भावः। उपस्थिते हीति। उपस्थितमनार्षं इतिकरणः। अग्नी३ इतीत्यत्र प्लुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभाव इष्यते तदाह पठिष्यतीति। यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति स प्लुताश्रयप्रकृतिभावः प्रकृतिभावः प्रतिषेधविषयः देवदत्ता ३ इति देवदत्तेति। यदि पुनरिति। ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात् प्लुतानां न सिध्यति न पुनस्तपरत्वात्। अथमत्राश्रयः। आकृतिपक्ष आश्रयिष्यते दीर्घोच्चारणप्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति प्लुतानां तु प्रवर्तिष्यते। एवमपीति। अयं भावः। आकृतिपक्षे यथा ह्रस्वानां प्रयत्नाधिक्यान्न भवति तथा दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिस्थैवाकृतिर्गृह्यत इति प्लुतानां न स्यात्। यथा स्थूलं गामानयेत्युक्ते न कृशस्यानयनं भवतीति। आकृतिपक्षेऽपि विशिष्टैवाकृतिर्दीर्घा वा व्यक्तिर्गृह्यते तथा चानण्त्वादीदूतौ ग्राहकौ न स्याताम्। यदि पुनरिति। ह्रस्वसाहचर्यादेकारोऽपि ह्रस्वशब्देनाभिधीयत

स्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीति। कथं यत्तज्ज्ञापकमुक्तं प्लुत-
प्रगृह्या अचीति। प्लुतभावी प्रकृत्येत्येवमेतद्विज्ञायते। कथं यत्त-
त्प्रयोजनमुक्तम्। क्रियते तन्न्यास एव। अप्लुतादप्लुत इति। ए-
वमपि यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तत्प्लुतस्य न प्राप्नोति अणोऽप्रगृह्यस्या-
नुनासिक इति। एवन्तर्हि किं न एतेन यत्नेन कार्यकालं संज्ञाप-
रिभाषमिति यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषम्। अत्र चासावसिद्धः त-
स्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति। कथं पुनरिदं विज्ञायते ईदाद-
यो द्विवचनमिति आहोस्विदीदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति। कश्चात्र वि
शेषः। ईदादयो द्विवचनं प्रगृह्या इति चेदन्त्यस्य विधिः*। ईदादयो
द्विवचनं प्रगृह्या इति चेद् अन्त्यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया पचेते इति
पचेथे इति। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। खट्वे
इतिमालेइति। अस्तु तर्हि ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति। ईदाद्यन्तं यद्द्वि
वचनमिति चेदेकस्य विधिः*। ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य

इति ह्रस्वानामिति बहुवचनं तत्र ह्रस्वनिर्देशेऽणत्वादाकृतिपक्षे वा यत्नाधिक्याभावाद-
भिन्नकालानां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः प्लुतभावीति। प्लुतो भावी यस्य सः प्लुतभावी
स्थानी प्रकृतःतस्यैव प्रकृतिभावः। ननु प्लुतस्यासिद्धत्वात्स्थान्यपि प्लुतभावित्वात् प्लु-
तव्यपदेशं कथं लभते। नैष दोषः। प्लुतो ह्यस्य भावीति बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत् न च
तत्र प्लुतस्यासिद्धत्वम्। अन्यथा प्लुतोऽसिद्ध इत्ययमपि व्यवहारो न स्यात्। कार्यकाल-
पक्षमाश्रित्याह एवमपीति। ततश्चाग्नी इत्यचाप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकप्रतिषेधे क्रियमाणे
प्लुतस्य सिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाभावादनुनासिकः स्यात्। यथोद्देशपक्षाश्रयेण परिहारः। कथं
पुनरयं पक्षः यावता कार्यार्थत्वात् संज्ञापरिभाषस्य कार्यकालतेव न्याय्या। नैष दोषः।
यदानुद्दिश्य प्रयोजनविशेषं प्रयोजनमात्रमभिसन्धाय भविष्यति किं चिदनेन प्रयोजन-
मिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते तदा सम्भवत्येवायं पक्षो यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्रपेक्षः।
महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपत्रपेक्षस्तु कार्यकालपक्षः। कथं पुनरिति। ईदादयो
यदि संज्ञिनस्तद्विशेषणं तु द्विवचनं तदा द्विवचनान्तत्वमीदादीनां न सम्भवतीति द्वि-
वचनान्तानामीदादीनां संज्ञया भाव्यम् अथ द्विवचनं संज्ञितद्विशेषणमीदादयस्तदा तद-
न्तविधिरप्रधानेन प्रधानस्येतीदाद्यन्तं द्विवचनमिति पक्षः। तत्रोभयोरपि पक्षयो-
र्दोषदर्शनात्प्रश्नः। पचेते इति। एकारोऽत्र द्विवचनं न भवत्यपि तु तस्यान्तः।
वचनादिति। द्विवचनावयवे द्विवचनशब्दो वर्तिष्यत इत्यर्थः। अस्तीति। मुख्ये

प्रगृह्यसंज्ञा विधेया । खट्वे इति माले इति । न वाद्यन्तवत्त्वात्*।
नवा एष दोषः । किं कारणम् । आद्यन्तवत्त्वात् । आद्यन्तवदेक-
स्मिन्कार्यं भवतीत्येवमेकस्यापि भविष्यति । अथवा एवं वक्ष्यामि
ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि
प्रतिषेधः * । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधो वक्त-
व्यः। कुमार्योरगारम् कुमार्यगारम्, वध्वोरगारंवध्वगारम् । एतद्धीदा-
द्यन्तं श्रूयते द्विवचनान्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन । सप्तम्यामर्थग्रह-
णं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य* । यदयमीदूती च सप्तम्यर्थं इत्यर्थ-
ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भव-
तीति । तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । ईदादि-
भिर्द्विवचनं विशेषयिष्यामः ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्त-
विधिर्भविष्यति ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तमिति । एव-

---

सम्भवति गौणस्य ग्रहणमन्याय्यमित्यर्थः। खट्वे इतीति । अन्तादिवच्चेत्यादिवद्भावादे-
कारो द्विवचनम् । एकस्येति । असहायस्येत्यर्थः । ईदूतोःकेवलयोरेव सम्भव इति वच-
नसामर्थ्यात्तयोरेव सिद्ध्यति,एकारान्तस्यतुद्विवचनस्य पचेतेइत्यादौसम्भवात्खट्वे इत्यत्र
न सिध्यतीति दोषः । येनविधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वस्य च रूपस्येति नाश्रितमितिदोषोप-
न्यासः । अथवेति । प्रत्ययग्रहणेयस्मादिति द्विवचनेन तदन्तविधिःपश्चात्द्विवचनान्तमी-
दादिभिर्विशेष्यत इत्ययं तृतियः पक्षो भवति । ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति । ननु सं-
ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविध्यभाव । सुप्तिङन्तं पदमित्यत्रान्त ग्रहणेन ज्ञापितइति
कथमेतत्पक्षोपपत्तिः । चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपाय वक्ष्यतेएव तन्नाश्रयकार इति नैतदपूर्वं चोद्यम्
दोषान्तरेणेमं पक्षं निराकर्तुमाह लुकि प्रतिषेध इति । दोषसद्भावेनैवास्य पक्षस्य नि-
राकरणात्तदन्तविध्यभावोऽत्रनोक्तः। कुमार्यगारमिति । कथंपुनरत्र द्विवचनान्तस्य समा-
सः यावताद्वृत्तौ संख्याविशेषो न गम्यते । नैष दोषः । यथातावकीन इत्यादावादेशेन सं-
ख्याविशेषोव्यज्यतेतथेहापिसत्यांप्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावेन द्वित्वमभिव्यज्यतेतिदोषोप-
न्यासः। सप्तम्यामिति । ईदूतौ सप्तमीत्येवतदन्तविधौसतिप्रत्ययलक्षणेनसोमोगौरीअधि-
श्रित इत्यादौसिद्धायां प्रगृह्यसंज्ञायामर्थ ग्रहणंज्ञापयति प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं
न भवतीति । तत्तर्हीति । आद्यन्तवद्भावानाश्रयणाय तृतीयः पक्षः परिगृहीतः । तत्रच
दोषप्रतिविधानार्थमधिकमर्थग्रहणं ज्ञापकार्थं कर्तव्यंभवतीति सुतरां गौरवं भवतीत्यर्थः।
ईदादिभिरिति । अत्रपक्षे कुमार्यगारमित्यत्राप्रसङ्गः। नह्यत्रईदूदेदन्तं द्विवचनं किं तर्हि
औसिति सकारान्तम्। तदन्तमिति । द्विवचनान्तमित्यर्थः। ईदाद्यन्तमिति । ईदादिभिः

मप्यशुक्ले वस्त्रे शुक्ले सम्पद्येतां शुक्लीस्तां वस्त्रे इति, अत्रप्राप्नोति, अत्र हीदादि च द्विवचनं तदन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन । अवाप्यकृते शीभावे लुग्भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यं लुक् क्रियतां शीभाव इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाच्छीभावः । नित्यो लुक् । कृते शीभावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । अनित्यो लुगन्यस्याकृते शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्य कृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । शीभावोप्यनित्यः न हि कृते लुकि प्राप्नोति । उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छीभावः, शीभावे कृते लुक् । अथापि कथं चिन्नित्यो लुक्स्यादेवमपि दोषः, वक्ष्यत्येतत्, पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति । इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयंचापिसंज्ञाविधिः । अवश्यंखल्वस्मिन्पक्षे आद्यन्तवद्भाव एषितव्यः । तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः ॥ ११ ॥

अदसो मात् ॥ १२ ॥ मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वादयावे-

साक्षात् समुदायस्य संबन्धाभावादीदादिशब्देनेदाद्यन्तमुच्यते तेनेदाद्यन्तान्तमित्यर्थः । शुक्लीस्तामिति । शुक्लशब्दाद् द्विवचनमौतस्य नपुंसकाच्चेति शीभावः ततश्चिप्रत्ययः । शीशब्दस्य सुप इति लुक् अस्य च्वाविती त्वं तद्धितान्तत्वात्सुप् तस्याव्ययत्वाल्लुक् । अत्र हि शीशब्द ईकारान्तं द्विवचनं तदन्तश्च समुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्नोति । अत्र हीदादि चद्विवचनमिति । ईदादिशब्देनेदाद्यन्तमुच्यते । क्व चित्तु, पाठः ईदाद्यन्तं च श्रूयतइति, तच्चैवं व्याख्येयम् । ईदाद्यन्तं च श्रूयते सूत्रे तदन्तविधिरीदादिभिर्द्विवचनस्याश्रीयत इत्यर्थः । यस्त्वयमस्य च्वावितीकारः स द्विवचनस्य न कश्चिदिति न तदभिप्रायेण भाष्यं व्याख्येयम् । अथापि कथंचिदिति । स्थानिविशेषानपेक्षायां कृताकृतप्रसङ्गित्वेन लुक्शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः । अथवा नित्यत्वेन बाधकत्वं लभ्यते तेनान्तरङ्गानपीति न्यायेन शीभावस्य लुग् बाधक इत्यर्थः । एवमपि दोष इति । पक्षस्योत्थानमेव नास्तीति तत्पक्षासम्भव एव दोषः । अवश्यमिति । यदाश्रयणभयादयं पक्षोऽङ्गीकृतस्तस्याद्यन्तवद्भावस्यास्मिन्नपि पक्षेऽवश्यमाश्रयणमङ्गीकृतम् । अम्नी इत्यत्र मकार एव द्विवचनं न त्वीकारान्तम् । तस्मादिति । द्वितीया एव पक्षोऽस्त्वित्यर्थः । मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत् । मणीवोष्ट्रस्येति तु प्रयोगो वा शब्दस्योपमानार्थस्य । रोदसी वेत्यादिस्तुच्छान्दसः प्रयोगः । छन्दसि तु सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते ॥ ११ ॥

अदसो मात् ॥ मात्प्रगृह्येति ॥ अस्मिन्सूत्रे न्यास इत्यर्थः ऊत्वस्य चेति । चशब्दा-

कादेशप्रतिषेधः * । मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्य ईत्वस्य ऊत्वस्य चासिद्धत्वादयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमी अत्र अमू अत्र अमी आसते अमू आसाते । ननु च प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति । वचनार्थो हि सिद्धे* । नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्सिद्धं प्रगृह्यसंज्ञाकार्यं तदर्थमेतत्स्यात् । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति । नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति-यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात् अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकोऽदसो नेति । विप्रतिषेधाद्वा*। अथवा प्रगृह्यसंज्ञा क्रियताम् अयादयो वेति । प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः, विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वा च प्रगृह्यसंज्ञा परेऽयादयः । परा प्रगृह्यसंज्ञा करिष्यते । सूत्रविपर्यासः कृतो भवति । एवं तर्हि परैव प्रगृह्यसंज्ञा । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषं, यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति अदसो मादिति । एवमप्ययुक्तो वि-

---

न्मत्वस्यापि । शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षणमेव कार्यं प्राप्नोति नादेशलक्षणमित्ययादिप्रसङ्गः । अमी आसते इत्ययादेशः अमू आसाते इत्यावादेशः अमी अत्रेत्यत्र एकादेशः । ननु च द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गा अयादयोऽन्तरङ्गत्वे त्वीत्वादिष्वसिद्धा इति पूर्वाभावे कथं पूर्वत्रासिद्धमितिरीत्वादीनामसिद्धत्वं स्यात् । नैष दोषः । नाजानन्तर्ये इति बहिरङ्गपरिभाषानिषेधात् । ननुचेति । यथोद्देशसंज्ञापरिभाषमितिपक्षे आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यतीत्यर्थः। कार्यकालपक्षमाश्रित्याह वचनार्थो हीति । वचनस्य प्रयोजनमित्यर्थः। नैकमिति । अनेककार्यसिद्ध्यर्थं संज्ञासूत्रं नैकेन प्रयुज्यत इत्यर्थः। अन्यत्तु सूत्रमेकेनापि प्रयुज्यते सुप्तादणित्यादि । तत्रैवायमिति । न च तत्र दूदेदग्रहणं कर्तव्यं मादिति वा । यस्मादणोऽवसानेऽनुनासिको विधीयते पूर्वेण णकारेणाण्ग्रहणमिति असौ अमुके अमुकाभ्यामित्यादावनुनासिकस्याप्रसङ्ग एव । तदेवं कार्यकालेऽपि संज्ञापरिभाषे प्रकरणोत्कर्षेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा सर्वप्रगृह्यकार्यार्था सत्यसिद्धत्वं बाधिष्यत इत्यर्थः । विप्रतिषेधाद्वेति । अयावेकादेशप्रतिषेधो वक्तव्यः । विप्रतिषेधाद्वा प्रगृह्यसंज्ञेति विकल्पार्थो वाशब्दः नैकं प्रयोजनमित्यादिस्तु परिहारो भाष्यकारेणोक्तो न वार्तिककारेणेति न तदपेक्षो विकल्पः । नैष युक्त इति । इष्टसिद्धये इति भावः । करिष्यत इति । आश्रयिष्यत इत्यर्थः । इतरस्त्वगृहीताभिप्राय आह सूत्रविपर्यास इति । अभिप्रायं प्रकाशयितुमाह एवं तर्हीति ।

प्रतिषेधः । कथम् द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः । न चावैको द्वि-
कार्ययुक्तः । एचामयादय ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञा । नावश्यं द्विकार्य-
योग एव विप्रतिषेधः किं तर्हि असंभवोपि । स चास्त्यत्रासंभवः । कोऽ
सावत्रासंभवः । प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्त्तमाना अयादीन्बाधते । अयाद-
योऽपिनिर्वर्त्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञाया निमित्तं विघ्नन्ति एषो ऽसंभवः ।
सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः सतोर्हि
विप्रतिषेधो भवति नचात्रेत्वोत्वे स्तः । नापि मकारः । उभयमप्य-
सिद्धम् । आश्रयात्सिद्धत्वं यथा रोरुत्वे* । अश्रयात्सिद्धत्वं भवि-
ष्यति । तद्यथा रुरुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति । किं पुनः कारणं रु-
रुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति न पुनर्यत्रैव रुः सिद्धः तत्रैवोत्वमप्युच्य-
ते । नैवं शक्यम् । असिद्धे ह्यु त्वे आद्गुणाप्रसिद्धिः* । असिद्धे ह्यु-
त्वे आद्गुणस्याप्रसिद्धिः स्यात् । वृक्षोऽत्र प्लक्षोऽत्र । तस्मात्तत्राश्रया-
त्सिद्धत्वमेषितव्यम् । यथा तत्राश्रयात्सिद्धत्वं भवति एवमिहाप्याश्र-
यात्सिद्धत्वं भविष्यति । अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो
न भविष्यन्ति । अथ वा योगविभागः करिष्यते । अदसः, अदसः प-

द्विकार्ययोगो हीति । द्वाभ्यां कार्याभ्यां यो युज्यते स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः ।
असम्भवोऽपीति । असम्भव एव विप्रतिषेधः । स तु कदाचिद् द्विकार्ययोगो भवति कदा
चित्केवलोऽपि तथाहि सति सम्भवे द्विकार्ययोगो न विप्रतिषेधः, यथाएकस्य दधातेरडा-
गमद्विर्वचने भवतः अदधादिति, क्व चिदेकस्य द्विकार्ययोगाभावेऽप्यसम्भवो भवति यथा
चपूर्णामित्यत्र नुमनुटोः प्रकृतिप्रत्ययभक्तयोः परस्परनिमित्तव्याघातात् । अयादीन्बाध-
तइति । प्रकृतिभावविधानात् । निमित्तमिति । ईत्वमूत्वं च आश्रयात् सिद्धत्वमिति ।
प्रगृह्यसंज्ञायांकार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वादीत्वादीनांतेषामयादीनांचविप्रतिषेधोनिरूप्यते
तथाहिसतोर्हिविप्रतिषेधोभवतीतिपूर्वपक्षे ईदादीनामेवविप्रतिषेधआक्षिप्तः।तत्रायादीनां
चयनंचायकः,लवनंलावकः, अग्नेऽत्रेत्यत्रावकाशः । ईदादीनांतु यत्रायादीनामप्रसङ्गःसोव
काशः, अमी स्थिता अमू स्थितौ अमीभ्यइति । अमीअत्रेत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादीत्वा-
दय एव भवन्ति । अत्र व्याख्यानान्तरं क्लिष्टत्वान्नोपन्यस्तम् । न पुनर्यत्रैवेति । रोःसुपी-
त्यस्यानन्तरमत उरतीति वक्तव्यम् एवं चासिद्धत्वं न बाधितं भवति । अत्र पाठक्रमेऽ
सिद्धत्वस्य प्राप्त्यभावात्प्लुतस्य चोत्वे सिद्धत्वात्तत्कालत्वाभावादप्लुतादप्लुते इति न
वक्तव्यं भवति । अथ वेति । यथोद्देशपक्षाश्रयेणैतदुच्यते । कार्यकालपक्षे त्वाह अथ वे-

रे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति। ततो मात्, माच्च परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति। अदस इत्येव। किमर्थो योगविभागः। एको यत्तत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः। अमरोयदसिद्धे। इहापि तर्हि प्राप्नोति। अमुया अमुयोरिति। किं च स्यात्। यद्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्रसज्येत। नैष दोषः। पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः। न चैष पदान्तः। एवमप्यमुकेऽत्र, अत्रापि प्राप्नोति। द्विवचनमिति वर्तते। यदि द्विवचनमिति वर्तते अमी अत्र, अत्र न प्राप्नोति। एवं तर्हि एदन्तमिति निवृत्तम्। अथवा ह्ययमदसो मादिति। न च ईत्वोत्वे स्तः। नापि मकारः। तत एवं विज्ञास्यामः, मार्थादीदाद्यर्थानामिति। उक्तं वा*। किमुक्तम्। अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये। प्रगृह्यसंज्ञायां चेति। तत्र सकि दोषः*। तत्र सककारे दोषो भवति, अमुकेत्र। न वा ग्रहणविशेषणत्वात्*। न वा एष दोषः, किं का-

---

ति। अदस इति संबन्धसामान्ये षष्ठी। अदसः संबन्धिन ईदूदेत इति। इहापीति। अदस् टा अदस ओस् अत्वं टाप् सवर्णदीर्घत्वम् आङि चाप इत्येत्वम्। अदे आ अदे ओस् इति स्थिते अदस इत्यत्र मादिति विशेषणाभावात्प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामयादेशाऽप्रसङ्गः। अमुकेत्रेति। अदस इत्यनेन प्राप्नोति। एदन्तमिति। ईदूतोरेव स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः अननुवृत्तिरेव च निवृत्तिः। यद्येवं माद्ग्रहणं न कर्तव्यम् एद्ग्रहणनिवृत्त्यैवामुकेत्रेत्यत्राप्रसङ्गात्। नैतदस्ति। सति माद्ग्रहणे योगविभागो भवति नान्यथा। एकयोगे परिहारान्तरमप्याह अथ वेति। मार्थादिति। मार्थ एव स्थानीमशब्देनोक्तः ईदूदेर्थश्च दूदेदिति। न चास्यां कल्पनायामसिद्धत्वं भवति बुद्धिपरिकल्पनायामसिद्धत्वाभावस्योक्तत्वात्। उक्तं वेति। असिद्धत्वमेवात्र प्रतिषिद्धमित्यर्थः स्वरे इति। अचीत्यर्थः। बहिष्पदलक्षणे। द्वितीयपदव्यवस्थित इत्यर्थः। तेनैकपदव्यवस्थितेऽप्यसिद्धे ईत्वोत्वे तेनामुयाऽमुयोरित्यत्रायादेशो भवत्येव। प्रगृह्यसंज्ञायां चेति। प्रगृह्यसंज्ञायामेव सिद्धत्वेन सिद्धे लक्ष्ये प्रपञ्चार्थः पूर्ववाक्योपन्यासः। तत्र सकि दोष इति। मात्परं यदीदाद्यन्तमिति दोषोपन्यासः। पूर्वसूत्रे हि तदन्तं गृहीतमितीहापि तदन्तस्यैवानुवृत्तिरिति भावः। स्वरितत्वेन शब्दमात्रमनुमीयतेइति उत्तरेऽभिप्रायः। तत्र माद्ग्रहणेन गृह्यमाणमिदूदेद्विशेष्यते तेनामुकेत्रेत्यत्र व्यवधानाद्दोषाभाव एव। योगविभागे दोषप्रसङ्गादेदन्तमिति निवृत्तमित्युक्तम् एकयोगे तु तन्निवृत्त्या न किञ्चित्

णम् ग्रहणविशेषणत्वात्। न मात्ग्रहणेन ईदाद्यन्तं विशेष्यते, किं तर्हि, ईदादयो विशेष्यन्ते मात्परे ये ईडादय इति ॥ १२ ॥

शे ॥ १३ ॥ इह कस्मान्न भवति काशे कुशे वंशे इति। शे ऽर्थवद्ग्रहणात्*। अर्थवतः शेशब्दस्य ग्रहणं नचैषोऽर्थवान्। एवमपि हरिशे बभ्रुशे इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति। कथं तर्हि हरिशे बभ्रुशे इति। एकोऽत्र विभक्त्यर्थेनार्थवान् अपरस्तद्धितार्थेन समुदायोऽनर्थकः ॥ १३ ॥

निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥ निपात इति किमर्थम्। चकारात्र जहारात्र। एकाजिति किमर्थम्। प्रेदं ब्रह्म। प्रेदं क्षत्रम्। एकाजित्यप्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति, एषोऽपि ह्येकाच्। एकाजिति नायं बहुव्रीहिः, एकोऽज् यस्मिन् सोऽयमेकाच् एकाजिति। किं तर्हि। तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः, एकः अच् एकाच् एकाजि-

---

प्रयोजनमिति न वा ग्रहणविशेषणत्वादित्युत्तरमुक्तम् ॥१२॥

शे ॥ इह कस्मादिति। अत्र हि प्रत्यक्षमेव शे इति रूपं युष्मे अस्मे इत्यत्र तु शकारस्यानुबन्धस्य स्मरणादनुमेयमिति प्रश्नः। शेऽर्थवद्ग्रहणादिति। स्वं शब्दस्येत्येवान्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च रूपपरिग्रहे सिद्धे रूपवदर्थस्याप्यङ्गीकरणार्थं रूपग्रहणं कृतम्। अत्र च शे शब्दोऽनर्थकः सप्तम्येकवचनं त्वर्थवत् तयोःसमुदायेऽर्थान्तराप्रादुर्भावादनर्थकः। एवमपीति। अत्र हि मत्वर्थीयसप्तम्येकवचनयोरर्थवतोः समुदायोऽर्थवानेव अवयवधर्मानुविधानात्समुदायस्येति प्रश्नः। लक्षणेति। प्रतिपदोक्ते हि झटिति प्रतिपत्तिर्भवति लाक्षणिके तु लक्षणानुसन्धानद्वारेण बहिरङ्गेति न तस्य ग्रहणम्। अथवेति अर्थवत्समुदायस्यापि कस्य चिदानर्थक्यं यथा दशदाडिमादिवाक्यस्थपदार्थानां परस्परसमन्वयाभावात्, इहापि हरिशशब्दवाच्यार्थगतसंख्याधिकरणशक्तिप्रतिपादनाय प्रवृत्ता सप्तमी न शप्रत्ययमात्रप्रतिपाद्येनार्थेनान्वेतीति शेशब्दस्यानर्थक्यम् ॥१३॥

निपात एकाजनाङ् ॥ निपातइति किमर्थमिति। निपातस्यैवैकाचोऽर्थवत्वात् प्रत्ययस्य केवलस्य प्रयोगाभावादानर्थक्यात् कल्पितरूपत्वात् कल्पनायाश्च नियमाभावात् प्रश्नः। चकारात्रेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः। निपातोऽपि केवलो न प्रयुज्यते द्योतकत्वादिति साम्यमेव निपातप्रत्यययोः। अततेर्डः अः। अभ्यागच्छआगच्छेत्यपि प्रत्युदाहरणम्। एकाजिति किमर्थमिति। एकग्रहणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिमन्यते ततश्च प्रेदं ब्रह्मेत्यनिष्टनिवृत्तिर्न स्यादिति प्रश्नः। तत्पुरुषोऽयमिति। अन्तर-

ति । यदि तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणो नार्थ एकग्रहणेन । इह क-स्मान्न भवति । प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम् । अजेव यो निपात इत्येवं वि-ज्ञायते । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अज्-ग्रहणसामर्थ्यात् यदि हि अचान्यच्च तत्र स्यात् अज्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्ति ह्यन्यदज्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । अजन्तस्य य-था स्याद्धलन्तस्य माभूत् । नैव दोषो न प्रयोजनम् । एवमपि कुत एतत् । द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोराद्यन्तवदे-कस्मिन् येन विधिस्तदन्तस्येति च । इयमिह परिभाषा भविष्यति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति इयं च न भविष्यति येनविधिस्तदन्तस्येतिच । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति इयमिह परिभाषा भवति आद्यन्तवदेकस्मि-न्निति इयं च न भविष्यति येनविधिस्तदन्तस्येतिच इयमिह विभा-षा भवति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति । इयं च न भवति येन विधि-स्तदन्तस्येति यदयमनाङिति प्रतिषेधं शास्ति । एवंतर्हि सिद्धे सति यदज्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र

न्त्वादिति पदार्थप्राधान्याच्चेति भावः । नैवदोष इति । ननु पुरोऽह्निरिति हलन्तस्य प्रकृतिभावाद्रोरुत्वं न स्यात्, नैष दोषः,प्रगृह्यसंज्ञायां रुत्वस्यासिद्धत्वात्। सकारस्य च कार्यान्तराप्रसङ्गात् । उत्वे तु रुत्वमाश्रयात्सिद्धम् । एवमपीति । अन्यतरनिवृत्त्याऽज्ग्र-हणस्यार्थवत्त्वादज्मात्रं गृह्यते तदन्तं निरस्यते विपर्ययस्तु न भवतीति विशेषाभावा-त् प्रश्नः । पारार्थ्यसाम्यात् संज्ञातिदेशौ परिभाषाशब्देनोक्तौ । सावकाशयोरिति । नि-रवकाशस्य बाधकत्वादेवमुक्तम् । तत्र तदन्तविधेरवकाशः ओरावश्यके लाव्यं पाव्यम् । आद्यन्तवद्भावस्यावकाशः सिद्धोऽन्त्यात्परः तानि यानीति । अत्र हि साक्षादन्तग्र-हणमस्तीति तदन्तविध्यभावः । समवस्थितयोरिति । इह प्राप्तयोः । आचार्यप्रवृत्ति-रिति । यदि तर्हि लिङ्गेन तदन्तविधिर्निराक्रियते तदा तन्मूलाद्यन्तवत्परिभाषा कथं प्रवर्तेत, नैष दोषः, आद्यन्तवदित्यस्योपस्थानाय तदन्तविधिः प्रथमं सन्निधीयते पश्चात्तु लिङ्गात् परित्यज्यते । अथ वा लिङ्गादज्ग्रहणं निपातेन विशेष्यत इति विशेष्येण च तदन्तविधेरभावादतिदेशस्यापि मा भूत् प्रवृत्तिस्तत्फलसंपत्त्या तूक्तपरिभाषा भवि-ष्यतीति । एवं तर्हीति । संज्ञाया विधीयमानत्वात् प्राधान्यात् संज्ञिनो गुणत्वात् प-शुना यजेतेतिवत् संख्याविवक्षायां सिद्धायामेकग्रहणमन्यत्र जातिसंप्रत्ययार्थम् । अ-च्समुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थं ह्येकग्रहणं ज्ञापनफलं संपद्यते । किं पुनः स्याद् यद्य-

वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धमिति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति ॥ अनाङिति किमर्थम् । आ उदकान्तात् ओदकान्तात् । इह कस्मान्न भवति आ एवं नु मन्यसे आ एवं किल तदिति । सानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणम् अननुबन्धकश्चायमाकारः । क्व पुनरयं सानुबन्धकः क्व निरनुबन्धकः । 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित्,॥१४

ओत् ॥ १५ ॥ किमुदाहरणम् । आहो इति उताहो इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । निपातसमाहारोऽयम् । आह उ आहो इति । उत आह उ उताहो इति । तत्र निपात एकाजनाङित्येव सिद्धम् । एवं तर्ह्येकनिपाता इमे । अथ वा प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः । आोषु यातं मरुतः । आोषु यातं बृहती शक्वरी च । ओ चित्सखायं सख्यावबृत्याम् । ओतश्चिच्वप्रतिषेधः* । ओदन्तो निपात

त्वाच्समुदायस्य ग्रहणं स्यात् । उच्यते । इह अइउ अपेहीति समुदायस्यैका संज्ञा स्याद् नावयवानां समुदायैकाज् द्विर्वचनवदित्यन्त्यस्यैव प्रकृतिभावाद्यणादेशो नस्यात् पूर्वयोस्तु स्वरसन्धिः स्यात् । अच्समुदायपरिग्रहानुरोधित्वाच्च निपातसमुदायो गृह्येत एकनिपातस्याच्समुदायस्याभावात् । अनाङिति किमर्थमिति । ङिदङितोराकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय प्रश्नः । इह कस्मादिति । अनुबन्धनिवृत्तौ विशेषापरिज्ञानात् प्रश्नः । अर्थवशाद् विशेषावसाय इत्युत्तरम् । ईषदर्थे आ उष्णमोष्णमिति । आङीषदर्थ इति चोक्तम् । क्रियायोगे आ इतः एतः । प्रादिषु हि ङित् पठ्यते । आङ् मर्यादाभिविध्योरिति समासविधौ ङिन्निर्दिष्टः । आ उदकान्ताद् ओदकान्ताद् । आ अहिच्छत्रात् आहिच्छत्रादिति । विना तेनेति मर्यादा सह तेनेत्यभिविधिः । पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनायाऽऽकारः प्रयुज्यते, आ एवं नु मन्यसे । नैवं पूर्वममंस्थाः संप्रति मन्यस इति वाक्यारम्भसूचनायाऽऽकार इत्यपरे । तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते ततः स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते । आ एवं किल तदिति ॥ १४ ॥

ओत् ॥ निपातसमाहारोऽयमिति । अनर्थकानामपि निपातानां कमीमिदुइत्यादीनां दर्शनादर्थभेदाभावेऽपि निपातसमाहारत्वमुक्तम् । एवं तर्हीति । चादिषु तथा पाठादिति भावः । आोषु यातमिति । आ उ ओ इत्यन्तवद्भावाद्वत्वसाङित्वनाङितोऽतः प्रतिषेधः प्राप्नोति, पर्युदासे तु सति न दोषः, तत्र ह्याङ्सदृशस्योकारस्याङा सहैकादेश आदिवद्भावादुकारग्रहणेन गृह्यत इति सिध्यत्येव प्रगृह्यसंज्ञा । तस्याश्च प्रयोजनं क्व

इत्यत्र च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनदः अदः अभवत् अदोऽभवत्, तिरोऽभवत्। न वक्तव्यः, लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं न भविष्यति। एवमपि अगौः गौः समपद्यत गोऽभवत् अत्र प्राप्नोति। एवं तर्हि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति। तद्यथा गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति, न वाहीकोऽनुबध्यते। कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः, गौस्तिष्ठति गामानयेति। अर्थाश्रय एतदेवं भवति, यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति, शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥ १५ ॥

चिच्छाखायामो आयतमिति पाठे प्रकृतिभावः। अदोऽभवदिति। च्व्यन्तत्वेनात्र निपातनम्। ऊर्यादिच्वीत्यत्र निपाताधिकारात् प्रतिषिद्धार्थत्वादस्य कथमत्र प्राप्तिरिति चेद् उभयार्थत्वाददोषः। तथा ह्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधीयमाना प्रतिबन्धाभावाददोऽभवदित्यत्रापि भवति, ओषु यातमित्यत्रापि परत्वादनाङिति प्रतिषेधं बाधत इति प्रतिषिद्धार्थमपि स्यादिति को विरोधः। ओकारस्य प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमित्युत्तरम्। एवमपीति। ओकारस्यात्र प्रतिपदोक्तत्वमस्ति गमेडों इति साक्षादुच्चारणात्। यस्य हि साक्षादुच्चारणं नास्ति आद्गुण इत्यादिसामान्यलक्षणेन यद्रूपं निष्पाद्यते तल्लाक्षणिकमुच्यते। एवं तर्हीति। गुणादागतो गौणः यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो वाहीकः। मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यम्। तत्र स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेनार्थपरिग्रहस्य ज्ञापितत्वादर्थवतः कार्येण भवितव्यं स चार्थः प्राथम्यान्मुख्य एव गृह्यते। गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रवर्तमानो मुख्यार्थारोपेणैव प्रवर्ततेऽनियतश्च गौणोऽर्थः तस्माल्लौकिकोऽयं न्यायो गौणमुख्ययोरिति। गोऽभवदित्यत्र च जाड्यादिना धर्मेण गोत्वमारोपितमिति गौणत्वमर्थस्य। गोऽभवदित्यत्र वृत्तौ प्रकृतेः कर्तृत्वं संघी भवन्ति ब्राह्मणा इति बहुवचनदर्शनात्। प्रकृतौ च गोत्वमारोपितं न तु मुख्यमिति प्रगृह्यत्वाभावः। शब्दाश्रयेचेति। स्वार्थे वृत्तात् प्रातिपदिकाद्विभक्तावुत्पन्नायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तरसन्निधानाद्गौणत्वं प्रतीयते,तस्य च स्वार्थस्य मुख्यव्यपदेशो नास्ति गौणापेक्षया सम्बन्धिशब्दत्वान्मुख्यव्यपदेशस्य गौणाभावेऽभावाच्छब्दाश्रये चेत्युक्तं न त्वचार्थो नापेक्षते। तत्र यथा श्वेतं छागमालभेतेति गुणद्रव्ययोः श्रौतः क्रियासंबन्धो वाक्यीयात्तु न्यायात् पश्चात् परस्परेण। एवं गां वाहीकमानयेति पूर्वं क्रियाभिसंबन्धापेक्षया विभक्तावुत्पन्नायां वाक्यीयात्तु न्यायात् सामानाधिकरण्याद्गौणार्थप्रादुर्भावो भवतीति पदकार्येष्वेवायं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वित्युक्तं शब्दाश्रये चेति ॥ १५ ॥

उञ ऊँ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इह कस्मान्न भवति । आहो इति उताहो इति । उञइत्युच्यते न चात्रोञं पश्यामः । उञोऽयमन्येन सहैकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यते । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोञ एकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यते इति, यदयमोदित्योदन्तस्यनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम् । उक्तमेतत् । प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भइति । दोषः खल्वपि स्याद्यद्युञेकादेश उञ्ग्रहणेन न गृह्येत। जानु उ अस्य रुजति,जानू अस्य रुजति, जान्वस्य रुजति । मय उञो वो वेति वत्वं न स्यात् एवं तर्ह्यनेकनिपाता इमे । अथ वा द्वावुकाराविमौ । एकोऽननुबन्धकः अपरः सानुबन्धकः तद्योऽननुबन्धकस्तस्यैष एकादेशः । उञ इति योगविभागः *। उञ इति योगविभागः कर्तव्यः । उञः शाकल्यास्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञा भवति । उइति विति ॥ तत ऊँ॥ उञ ऊँइत्ययमादेशो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च, ऊँ इति । किमर्थो योगविभागः । ऊँ वा शाकल्यस्य* । शाकल्यस्याचार्यस्य मते ऊँ विभाषा यथा स्यात् । ऊँ इति उ इति अन्येषामाचार्याणां मतेन विति ॥ १८ ॥

उञ ऊं ॥ इह कस्मादिति । निपातसमाहारं मत्वा प्रश्नः । यदयमिति । एकादेशे कृते आदिवद्भावात् संज्ञासिद्धिः । इह रूपत्रयं साध्यम् उइति विति ऊं इति तत्रैकयोगेन न सिध्यति । एकयोगे ह्युञ इति श्रुतिरादेशेन श्रुतत्वात् संबध्यते न प्रगृह्यसंज्ञया सा तु निपात एकाजनाङिति नित्यैवास्य भवति शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्या चादेशे विकल्पिते रूपद्वयं स्यात् । उ इति ऊं इति न तु वितीति । तदर्थमाह उञइतियोगविभाग इति उञ इत्यत्र शाकल्यस्येती प्रगृह्यमिति चानुवर्तते तत्र प्रगृह्यसंज्ञैव शाकल्यस्यमतेन विधीयते नान्येषामिति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषा संपद्यते । उ इति वितीति । ऊं इत्यत्र यदिशाकल्यस्येति नापेक्ष्यते तदा प्रगृह्यस्योञो नियमादेशःस्यात् ततश्च विति ऊं इति एते द्वे एव रूपे स्याताम् । तस्माच्छाकल्यगृहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सति त्रीणि रूपाणि सिध्यन्ति । ऊं वा शाकल्यस्येति । शाकल्यस्य श्रुतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयति । एतदेव व्याचष्टे शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति । प्रगृह्यसंज्ञादेश । तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रे फलरूपतया निर्देशात् प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो द्विवचनाद्यभिधेयस्तथापीहोञ इति षष्ठीनिर्देशात् स्वरूपपदार्थकः संपद्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥ 'ईदूतौ सप्तमीत्येव,। ईदूतौ सप्तमीत्येव सिद्धं नार्थोऽर्थग्रहणेन। 'लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत्,। लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति, क्व, सोमो गौरी अधिश्रितः। इष्यते चात्रापि स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम्। नात्र सप्तमी लुप्यते, किं तर्हि, पूर्वसवर्णोऽत्र भवति। 'पूर्वस्य चेत् सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते,। यदि पूर्वसवर्ण आट्चाम्भावश्च प्राप्नोति। एवं तर्हि आहायमीदूतौ सप्तमीति, न चास्ति सप्तमी ईदूतौ। तत्र वचनाद्भविष्यति। 'वचनाद्यत्र दीर्घत्वम्,। नेदं वचनाल्लभ्यम् अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्, यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते। दृतिं न शुष्कं सरसी शयानमिति। सति प्रयोजने इह न प्राप्नोति सोमो गौरी अधिश्रित इति। 'तत्रापि सरसी यदि,। तत्रापि सिद्धम्। कथम्। यदि सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिरस्ति। अस्ति च लोके सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः। कथम्। दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यते। 'ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे,। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ ईदूतौ सप्तमीत्येवेति। सप्तमीसहचरितं यदीदूदन्तं सप्तम्यां वा परतस्तत् प्रगृह्यसंज्ञं भवतीत्येवं प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ भविष्यति प्रगृह्यसंज्ञेति प्रश्नः। लुप्त इति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधादसत्यर्थग्रहणे सप्तम्या एव संज्ञिनीत्वादसत्याश्च कार्याभावात् प्रत्ययनिमित्तं यत्रान्यस्य कार्यं विधीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणसद्भावाद् गौरीत्यत्राप्रसङ्गादर्थग्रहणं कृतम् अर्थग्रहणे सत्यर्थनिमित्ता संज्ञेयं भवति न प्रत्ययश्रवणनिमित्तेति लोपेऽपि सिध्यति। पूर्वसवर्ण इति। सति च पूर्वसवर्णे एकादेशे चादिवद्भवतीकारः सप्तमीति सिद्धा संज्ञा। आडाम्भाव इति। एकादेशं बाधित्वाडामौ स्याताम्। वचनादिति। सर्वत्रैव सप्तमी लुप्यत इति वचनसामर्थ्यात् सप्तमीशब्देन सप्तमीसहचरितस्य ग्रहणान्मुख्यकल्पनाऽसंभवे गौणी कल्पना गृह्यत इत्याश्रयणात् सिध्यतीति भावः। मुख्यकल्पना सम्भवत्येवेत्याह यत्रेति। सरसीत्यत्र सरःशब्दात् परस्य ङिशब्दस्येयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमितीकारे कृते भवतीकारः सप्तमीति तत्रैव स्यान्न तु गौरीत्यत्रेति भावः। सरसी यदीति। यदीति सम्भावनायाम्। तस्मात् स्थितमेतद्वचनात् सर्वत्र लुप्तायामपि सप्तम्यां भविष्यतीति नार्थोऽर्थग्रहणेन। ज्ञापकमिति। ईदूदेदित्यत्र

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । कुमार्योरगारं कुमार्यगारम्, वध्वोरगारं, वध्वगारं,प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति । 'मावापूर्वपदस्य भूत्, । अथ वा पूर्वपदस्य मा भूदित्येवमर्थमर्थग्रहणम्, वाप्यामश्वो वाप्यश्वः, नद्यामातिर्नद्यातिः । अथ क्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । जहत्स्वार्थावृत्तिरिति । अथाजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव । अजहत्स्वार्थायां च न दोषः, समुदायार्थोऽभिधीयते ॥ 'ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत् । पूर्वस्य चेत् सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते' ॥१॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि। ज्ञापकं स्यात् तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत्' ॥ २ ॥ १९ ॥

दाधा घ्वदाप् ॥ २० ॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थम् * । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । दाधाप्रकृतयो घुसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आत्वभूतानामियं संज्ञा क्रियते सा

तृतीयचतुर्थपक्षयोरित्यर्थः । इह प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे यदि प्रत्यय लक्षणं स्यात् तदेदूतौ च सप्तमीत्येव सप्तमी सहचरितं सप्तम्यां वा परतो यदीदूदन्तं तत् प्रगृह्यसंज्ञमिति प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यतीति किमर्थग्रहणेन तत क्रियमाणं प्रत्ययलक्षणाभावं सूचयति संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात् तदन्तपक्षस्तत्र नैव स्थित इति ज्ञापनफलाभावादाह मा वेति । वाप्यश्वोनद्यातिरिति । संज्ञायामिति समासे कृते सप्तमीसहचरितमीकारान्तं पूर्वपदमिति स्यात् प्रगृह्यसंज्ञेति तदर्थमर्थग्रहणम् । अथेति । अस्त्येवात्र सप्तम्यर्थ इति प्रश्नः । जहत्स्वार्थेति । समासस्यैवार्थवत्त्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्वर्णवदानर्थक्यात् सप्तम्यर्थो नास्तीत्यर्थः । समुदायार्थ इति । वृत्तौ हि पूर्वं पदं स्वार्थमप्यभिधत्ते प्रधानार्थमपीति स्वार्थं संसृष्टस्य प्रधानार्थस्याभिधानात् पांसूदकवत् स्वार्थस्य विवेकानवगमात् समुदायार्थो वृत्तौ संसृष्टरूपेणैवाभिधीयते । सप्तम्यर्थग्रहणेन यावानार्थो वाक्ये सप्तम्यन्ते नाभिधीयते केवलोऽसंसृष्ट उद्भूतस्तस्यैवेह ग्रहणमिति समासे न भवति प्रगृह्यसंज्ञा ॥

दाधाघ्वदाप् ॥ दाधाशब्दयोर्घुसंज्ञा विधीयमाना रूपान्तरयुक्तानां दादेङ्धेटां न प्राप्नोतीत्याह घुसंज्ञायामिति । किं प्रयोजनमिति । दोदेङ्धेटामेजन्तानामनुकरणानि व्यवस्थाप्यात्वे कृते ददातिदधातियच्छत्यनुकरणानां चैकशेषे कृते द्वन्द्वनिर्देशात् सिद्धा दादेङ्धेटामपि घुसंज्ञाकृतात्वानां चैषां स्थानिवद्भावेन सिद्धेति प्रश्नः । आत्वभूतानामिति । भवतेः प्राप्त्यर्थाद्दाधृषाद्वेति विभाषितणिचः कर्तरि कर्मणि वा क्तप्रत्ययः । तत्रात्वं भूता आत्वेन वा भूता आकारान्ता इत्यर्थः । न तु लक्षणेन कृत्वा इति विज्ञेयमसम्प्राप्यमभिप्रायः। एजन्तानुकरणत्वे प्रमाणाभावात् प्रक्रियागौरवाच्च प्रयोगएव ये

आत्वभूतानामेव स्याद् अनात्वभूतानां न स्यात् । ननु च भूयिष्ठा- नि घुसंज्ञाकार्याणि आर्धधातुके तत्र चैत आत्वभूता दृश्यन्ते । शि- दर्थम् । शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । शित्यात्वं प्रतिषिध्यते तद- र्थम् । प्रणिदयते प्रणिद्यति प्रणिधयतीति । भारद्वाजीयाः पठन्ति। घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्विकृतार्थम् । घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं क्रि- यते किं प्रयोजनम्। शिदर्थं विकृतार्थं च । शिदुदाहृतम् । विकृतार्थं खल्वपि। प्रणिदाता प्रणिधाता। किं पुनः कारणं न सिध्यति । लक्ष- णप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं ये आत्वभूतास्तेषामेव स्याद् लक्षणेन ये आत्वभूतास्तेषां न स्यात् । अथ क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति आहोस्विद्दा- धां प्रकृतय इति । किं चातः । यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इ- ति स एव दोषः, आत्वभूतानामेव स्याद् अनात्वभूतानां न स्या- त् । अथ विज्ञायते दाधां प्रकृतय इति, अनात्वभूतानामेव स्या- दात्वभूतानां न स्यात् । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते दाधाःप्रकृतय इ- ति नापि दाधां प्रकृतय इति । कथं तर्हि दाधा घुसंज्ञा भवति प्र- कृतय एषामिति । तत्तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे इ- ति । ततो वक्ष्यामिदाधाघ्वदाप्। अर्थ इति नैवं शक्यम् । ददातिना समानार्थान् रातिरासतिदासतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनाहुः । तेषा- मपि घुसंज्ञा प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेव । न कर्तव्यम् । शिदर्थेन तावन्नार्थः प्रकृतिग्रहणेन । अव- श्यं तत्र मार्थं प्रकृतिगृहणं कर्तव्यम् । प्रणिमयते प्रण्यमयतेत्येवम-

---

आकारान्ताः प्रयुज्यन्ते तदनुकरणानामयमेकशेषनिर्देशः सामान्यानुकरणं वा दा इति धा इति पृथक् पदं निर्दिष्टमिति । प्रणिदयत इति । घुसंज्ञायां सत्यां नेर्गदेति णत्वं भ- वति । प्रणिदातेति दातेर्दैङो वा रूपं प्रणिधातेति धेटः । लक्षणेति । लाक्षणिके हि ल- क्षणानुसन्धानद्वारेण प्रतिपत्तिर्बहिरङ्गा प्रतिपदोक्ते त्वन्तरङ्गा । कथमिति । दाधाप्र- कृतय इति षष्ठीसमासः कर्मधारयो वोभयथाप्यव्याप्तिरिति प्रश्नः । दाधाः प्रकृतयद्दति । दीयतइत्यादावीत्वादेः । आत्व भूतानामिति । दाणदाञ्धाञाम् । प्रकृतयश्चैषामिति । प्रत्यासत्त्यैषामिति लभ्यते । अर्थ इतीति । एतद्वितीयं वाक्यम् । सन्निधानाच्च दाधामर्थे

र्थम् । तत् पुरस्तादपकृष्यते घुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति । यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते प्रनिमिनोति प्रनिमीनाति अत्रापि प्राप्नोति । अथाक्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे इह कस्मान्न भवति, प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यमिति । आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते । यथैव तर्हि अक्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते एवं क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञास्यते । विकृतार्थेन चापि नार्थः । दोष एवैतस्याः परिभाषाया लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति गामादाग्रहणेष्वविशेष इति । समानशब्दप्रतिषेधः* । समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।प्रनिदारयति प्रनिधारयति। दाधा घुसंज्ञा भवन्तीति घुसंज्ञा प्राप्नोति।समानशब्दप्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणात्* ।समानशब्दानामप्रतिषेधः, अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। घुसंज्ञा कस्मान्न भवति। अर्थवद्ग्रहणात् अर्थवतोर्दाधोर्ग्रहणात्। न चैतावर्थवन्तौ। अनुपसर्गाद्वा*। अथवायत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति । न चैतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः । यद्येवम् इहापि तर्हि न प्राप्नोति प्रणिदापयति

यो वर्ततेस घुसंज्ञइति प्रकृतीनामपिसिध्यति । तत्पुरस्तादिति । नेर्गदेति । सूत्रे घुमास्थयोर्मध्ये प्रकृतिग्रहणंकर्तव्यं तदुभाभ्यामभिसम्भन्त्स्यते । प्रनिमिनोतीति । मीनातिमिनोतिदीङांत्वपि चेत्यात्वविधानाद्नवति माप्रकृतित्वमनयोः। गामादाग्रहणेष्विति । अस्य चार्थस्य दैपः पित्त्वमदाबिति पित्प्रतिषेधे सामान्यग्रहणार्थं लिङ्गम् अन्यथाऽस्य लाक्षणिकत्वादत्र ग्रहणं न भविष्यतीति किं प्रतिषेधार्थेन पित्त्वेन । सामान्यापेक्षया च निरनुबन्धकग्रहणइति लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति च परिभाषाद्वयानुपस्थानमिह ज्ञापयतीति धेटो ऽपि सिध्यति । दोदद्घोरित्यत्र वाद इत्येव धेटो निवृत्त्यर्थं सद्वेटा घुसंज्ञा ज्ञापयति न हि दधातिनिवृत्त्यर्थम् इतेग्तत् तस्य दधातेर्हिरिति ह्यादेशविधानाद्दज्ञावाप्रसङ्गात् । इहसमानशब्दानामिति । समानश्रुतीनामितर्थः । प्रनिदारयति प्रनिधारयतीति । दृङ्धृङोर्णिचि वृद्धावाकारे कृते दाधाशब्दौ संपद्येते तौ चार्थवन्तौ पश्चात्तु रपरत्वं क्रियमाणमागमभूतत्वादन्यत्वं न करोतीति प्राप्तिः। अर्थवद्ग्रहणादिति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येतस्य स्वरूपमितग्नेन ज्ञापितात्वाद् उरण् रपर इति चाण्विधीयमान एव रपरो भवतीति वृद्धिः क्रियमाणा रपरा भवतीति दारधारोरेवार्थवत्त्वं न तु तदवयवयोरिति नास्ति घुसंज्ञा । अनुपसर्गाद्वेति । अभ्युपगम्य घुसंज्ञां दोषं परिहरति । घुसंज्ञकापेक्ष-

प्रणिधापयतीति । अत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ नाप्येतौ दाधौ प्रति क्रियायोगः । न वार्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथाऽन्यत्र* । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते । यथान्यत्र । तद्यथा अन्यत्रापि अर्थवद् आगमोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते । क्वान्यत्र । लविता चिकीर्षितेति । युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देष्वागमशासनं स्यात् । न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामापूर्वः शब्दोपजनः । अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः । बाढं युक्तम् । शब्दान्तरैरिह भवितव्यम् । तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति अनागमकानां सागमकाः । तत् कथम् । सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते, । दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे* । दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे वक्तव्यः ।

या यस्योपसर्गत्वं तस्मात् परस्य नेर्घौ परतोणत्वं विधीयते।अत्र दाधापेक्षया नास्ति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं किं तु दार्धारोरपेक्षयेत्यदोषः । इहापितर्हीति । अत्रापि पुकि कृते पकारान्तो ऽर्थवान् न केवलो दाशब्दः पुगन्तमेव च प्रत्युपसर्गत्वं प्रतीति प्रश्नः। न वाऽर्थवत इति । लब्धात्मकस्य भावस्य निमित्तवशादुपचयापचयौ व्यपदेशहानिं न कुरुतः, यथा देवदत्तस्याङ्गाधिक्याङ्गच्छेदौ । इहाप्यन्तरङ्गत्वात् कृतायां दाधोर्घुसंज्ञायां पश्चादुत्पन्नः पुगागमो घुव्यपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थवत्त्वमित्यदोषः । अनर्थकस्याप्यागमो व्यपदेशहानिं न करोति यथा सत्यपि रेफे ऽकाराकारयोर्गुणवृद्धिव्यपदेशाहानिः। इह त्वर्थवतो ग्रहणादर्थवत इत्युक्तम् यदा च प्रकृत्यर्थः प्रेण विशेष्यते तदाऽयं परिहारो ऽस्यार्थविशेषणत्वे तु प्रस्य दाधौ प्रत्यनुपसर्गत्वाद् णत्वं नभवत्येव । तद्गुणीभूत इति। प्रयोगसंपादनउपकारक इत्यर्थः । युक्तं पुनरिति । ततश्च नित्येष्वागमविरोधात् तद्द्वारेणादेशविधानाद्दाप्शब्द एवार्थवान्न दाशब्द इति तदवस्थो दोष इति भावः । अथयुक्तमिति । तत्रापि स्थानिनमपनीयादेशः। क्रियतइत्यनित्यत्वप्रसङ्गः । यश्चोभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यः । बाढमिति । प्रसङ्गवाची स्थानशब्दो न निवृत्तिवाची, ततश्च सन्त एव प्रयोगे नित्याः शब्दा बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जनद्वारेणप्रतिपाद्यन्ते । आगमस्त्ववस्थितस्यापूर्वः क्रियमाणो नित्यत्वं विरुणद्धि।आदेशास्तर्हीमेइति । इड भवतीत्येतद्द्वारेणतव्यस्येतव्यादेशः क्रियते । सर्वइति । आगमा अपीत्यर्थः । सर्वपदादेशाइति । पदशब्देन न सुप्तिङन्तं गृह्यतेऽपि तु कार्यं प्रकृतिप्रत्ययादि तत् सर्वं पदम् । एकदेशविकारे हीति । यद्य-

उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकसीष्टेति । मीनातिमिनोतीत्यात्वे कृते स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वं प्राप्नोति । कुतः पुनरयं दोषो जायते । किं प्रकृति ग्रहणाद्दाहोस्विद्रूपग्रहणात् । रूपग्रहणादित्याह । इह खलु प्रकृतग्रहणाद्दोषो जायते । उपदिदीषते सनि मीमाघुरभलभेति । नैष दोषः । दाप्रकृतिरित्युच्यते न चेयं दाप्रकृतिः । आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः एजन्तानामपीकारान्ताः । न च प्रकृतेः प्रकृतिः प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । घुसंज्ञा कस्मान्न भवति । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति । दाप् प्रतिषेधे न दैप्यनेजन्तत्वात् * । दाप्प्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति । अवदातं मुखम् । ननु चाऽऽत्वे कृते भविष्यति तद्यात्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । अनेजन्तत्वात् । सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात्, अनेकान्ता अनुबन्धाः । पित्प्रतिषेधाद्वा* । अथ वा दाधा घ्वपिदिति वक्ष्यामि । तच्चाऽवश्यं वक्तव्यम् । अदाबिति ह्युच्यमाने इहाऽपि प्रसज्येत प्रणिदापयतीति । शक्यं तावदनेना-

---

पि सर्वविकारेऽप्यनितरत्वं यथा पिठरस्थस्य पयसःपाकादिषु तथापि विकारभावप्रतिपादनपरमेतत् बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशागमागमि भावद्वारेण क्रियतइत्यर्थः । यद्येवं दाशब्दस्यादाप्शब्द आदेशःक्रियतइति दाशब्दस्यानर्थक्यप्रसङ्गः,नैष दोषः, नित्यतासमर्थनायादेशपक्ष आश्रितः प्रक्रियायां तु कल्पितायामागमागमिभाव एवान्यथागमादेशयोर्भेदेन व्यवहारो न स्यात् । दीङ इति । उपादीस्तइतिस्थिते मीनातिमिनोतीत्यात्वे कृते दारूपत्वादर्थवत्त्वाच्च घुसंज्ञाप्रसङ्गः । इह खल्विति।एचो विषये आत्त्वविधानादिधानादिशब्द एव दाप्रकृतिरिति दोषः । न चेयमिति ।एच एव स्थाने आत्त्वविधानादित्यर्थः सन्निपातेति।अकित्त्वसन्निपातेनात्त्वं क्रियते यदि चात्र घुसंज्ञा स्यात्स्थाघ्वोरिच्चेतिकित्त्वं स्यादित्यकित्त्वस्य व्याघातः स्यादिति घुसंज्ञां प्रतिनैवाकार आत्मानं दर्शयतीतिघुसंज्ञा न प्रवर्तते । अत्र के चिदाहुः।दीङस्त्वजादावात्त्वे घुसंज्ञा भवत्येवेति प्रणिदातेति णत्वं भवत्यत एव वार्तिककारेण स्थाघ्वोरित्वइति विशेषो निर्दिष्टः । अन्येत्वाहुः । निर्देश एवैजन्तानामनुकरणनामात्वे कृते दाणदाञ्धाञां चैकशेषे द्वन्द्वे च दाधा इति निर्देशाद्दीङो नास्ति प्राप्तिः, न हि तदनुकरणस्यात्वमस्त्यगुणविषयत्वात् । दाप्प्रतिषेध इति । दाप्लवने इत्यस्यैव निषेधः स्यादित्यर्थः । अवदातमिति । तत्वमत्र प्राप्नोति ।

दाबिति ब्रुवता वान्तस्य प्रतिषेधो विज्ञातुम्। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं दाप्प्रतिषेधे न दैपीति। परिहृतमेतत्। सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति। अथैकान्तेषु दोष एव। एकान्तेष्वपि न दोषः। आत्त्वे कृते भविष्यति। ननु चोक्तं तद्वात्त्वं न प्राप्नोति, किं कारणमनेजन्तत्वादिति। पकारलोपे कृते भविष्यति। नन्वयं तदा दाब् भवति। भूतपूर्वगत्या भविष्यति। एतच्चात्र युक्तम्। यत्सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते। अनैमित्तिको ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति। अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति, यदयमुदीचां माङो व्यतीहार इति मेङः सानुबन्धकस्याऽऽत्त्वभूतस्य ग्रहणं करोति। अथ वा दाबेवायं न दैबस्ति। कथमवदायतीति। श्यन्विकरणो भविष्यति॥ २०॥

आद्यन्तवदेकस्मिन्॥ २१॥ किमर्थमिदमुच्यते। सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् *। सत्यन्यस्मिम् यस्मात् पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते। सत्यन्यस्मिन् यस्मात् परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते। सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादे-

---

शक्यं तावदिति। दाप् दैपौ धातुषु वान्तौ पठितव्यौ। तावत्येवेति। इत्संज्ञायां सत्यामेव प्रयोगे दाशब्दएवायं पित्कार्यं तु लभत इत्यर्थः। अथवेति। अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे उपदेश एजन्तानामात्वमुच्यमानं दैपो न प्राप्नोतीति ज्ञापकोपन्यासः। माङ इति। मेङो ग्रहणं न माङो मेङो व्यतिहारेण नित्ययोगात् माङस्तु विवक्षावशाद् व्यतिमिमीतइति कादाचित्कत्वाद् व्यतिहारयोगस्य। प्रणिदानं व्यतिहार इतीरकोऽर्थः। उदीचां मेङ इति तु न कृतम् एवं हि नाऽनुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति न ज्ञापितं स्यात्। अथवेति। दिवादिषु दाप्शोधने इतिपठिष्यतइत्यर्थः॥२०॥

आद्यन्तवदेकस्मिन्। एकशब्दो ऽसहायवाची न संख्यावाची। बहुष्वपि व्यवस्थितस्यैकत्वसंख्याऽस्तीति किमेकस्मिन्नितरनेन कृतं स्यात्। एकस्मिन्नितरुपमेये सप्तमीनिर्देशादाद्यन्तवदितुपमानात् सप्तम्यन्ताद्वतिर्विज्ञायते यथा मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकार इति। द्वयोर्ह्युपमानोपमेययोराधाराधेयसंबन्धप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुज्यते। यदि च तयोर्भिन्नविभक्तिकत्वं स्याद् उपमानोपमेयभाव एव न गम्येत सर्वातिदेशानां कार्यातिदेशस्य प्राधान्यात्तस्यैवेहाश्रयणम्। किमर्थमिति। व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धत्वान्न कर्तव्यमित्यर्थः। इतरो मुख्ये संभवति गौणे न स्यादित्याह सत्यन्यस्मिन्निति। आद्य-

तस्मात् कारणाद् एकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि न सिध्यन्ति, इष्यन्ते च स्युरिति, तान्यन्तरेण यत्नं न सिध्यन्ति इत्येकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र व्यपदेशिवद्वचनम् * । तत्र व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । एकाचो द्वे प्रथमार्थम् * । वक्ष्यत्येकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देश इति । तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् पपाच पपाठ, इयाय आर इत्यत्र न स्यात् । व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । षत्वे चाऽऽदेशसंप्रत्ययार्थम् * । वक्ष्यति आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठ्येति । एतस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति, इह न स्याद् इन्द्रो मावक्षत् सदेवान्यक्षदिति । व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति । स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम् * । अन्तरेणवचनं लोकविज्ञानात्सिद्धमेतत् । तद्यथा लोके शालासमुदायो ग्राम इत्युच्यते । भवतिचैतदेकस्मिन्नप्येकशालो ग्राम इति । विषम उपन्यासः, ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते । तद्यथा ग्रामो दग्ध इति । अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते । तद्यथा ग्रामं प्रविष्ट इति । अस्ति च मनुष्येषु वर्तते तद्यथा ग्रामो गतो ग्राम आगत इति । अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते । तद्यथा ग्रामो लब्ध इति । तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमी-

---

न्तौ विद्येते यस्मिन् शास्त्रे तदाद्यन्तवत् तस्य भावात् प्रवर्तनादित्यर्थः । क्वचिदाद्यन्तभावादिति पाठः । तत्र व्यपदेशिवद्वचनमिति । सर्वकार्यसिद्ध्यर्थं ज्ञापकं कर्तव्यमित्यर्थः तत्र निमित्तसद्भावान्मुख्यो व्यपदेशो यस्यास्ति स व्यपदेशी यस्तु व्यपदेशहेत्वभावाद-विद्यमानव्यपदेशः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यंप्रतीति व्यपदेशिवद्भवतीत्युच्यते । वक्षदिति । वच् लेट् तिप् इतश्च लोप इतीकारलोपो लेटोडाटावित्यडागमः सिप् कुत्वम् । अत्र सकारमात्रं प्रत्ययो न तु प्रत्ययस्यावयवः सकार इति षत्वं न स्यात् । अवचनादिति । अवचनं वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं तस्माल्लोकव्यवहारादित्यर्थः । इह तावदियायेतीण्धातुः प्रयोगभेदाद्बहुरूपः । एति इतः यन्ति अयनम् आयकः अगात् गमयतीति ।

च्चैतत्प्रयुज्यते एकशालो ग्राम इति । यथा तर्हि वर्णसमुदायः पदं पदसमुदाय ऋक् ऋक्समुदायः सूक्तमित्युच्यते । भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णं पदमेकपदा ऋक् एकर्चं सूक्तमिति । अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः । पदं नामार्थः ऋङ् नामार्थः सूक्तं नामार्थ इति । यथा तर्हि बहुषु पुत्त्रेष्वेतदुपपन्नं भवति अयं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमोऽयं मे कनीयानिति । भवति चैतदेकस्मिन्नपि अयमेव मे ज्येष्ठोऽयमेव मे मध्यमोऽयमेव मे कनीयानिति । तथाऽसूतायामसोष्यमाणायां च भवति प्रथमगर्भेण हतेति । तथाऽनेत्राऽनाजिगमिषुराहेदं मे प्रथमसमागमनमिति । आद्यन्तवद्भावश्चशक्योऽवक्तुम् कथम् । अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः सिद्धमेकस्मिन् * । अपू-

---

तस्यायमेकाजवयव इव लक्ष्यते । अथवाऽर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एकोऽजित्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजिति । एवं शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यनेकक्रियाविषयस्याऽवस्थातुरिदमेकावस्थायुक्तं शरीरमित्यस्तिव्यपदेशः । एवं सिप्प्रत्यय इट्सहितोऽपि दृष्टो जोषिषदित्यादौ वक्षदित्यादौ केवलोऽपीति तस्यायं सकार इति व्यपदिश्यते लोकनिरूढस्यायं व्यवहार इति लोकवच्छास्त्रेऽपिव्यवहाराद्गौणमुख्यन्यायोऽत्र नावतरति । पदसमुदाय इति ।ऽपादपर्यायः पदशब्दः । तथा चैकपदा ऋगिति पाद एव विवक्षितो न तु ऋचः कस्याश्चिदप्येकमेव पदं भवति । अत्राऽप्यर्थेनेति । पदादीनां योऽर्थः सोऽन्यपदार्थ इत्यर्थः । अभेदोपचाराच्चार्थ एवपदादिभिरभिधीयते । अयमेव मेज्येष्ठ इति । प्रथमरूपतयाध्यवसायान्मध्यमकार्यकरणाच्च मध्यम इति व्यपदिश्यते । अन्यो न जनितेति बुद्ध्याकनीयानिति व्यपदिश्यते । असूतायामिति । बहुक्तत्वोऽपि प्रसूता प्रथमपुत्त्रेण का चिद्धन्यते तथा याप्रसोष्यते साऽपि काचित्पूर्वोत्पन्नेन पुत्त्रेण हन्यतइत्युभयोरुपादानम् । प्रसूता नापि प्रसोष्यते कुक्षिस्थेनैव गर्भेण हता प्रथमगर्भेण हतेत्युच्यते । अपत्यपर्यायो गर्भशब्दः । तत्र तस्या एव योग्यताध्यवसायेन भाविगर्भविवक्षया प्रथमगर्भेण हतेत्युच्यते स्त्र्यन्तरेषु बहुपुत्त्रत्वे सत्याद्यगर्भस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात् तथाविधस्य प्रथमगर्भव्यवहारः । अनेनेति । बहुकृत्वोऽप्यागतः पूर्वमागमनं स्मृत्वा प्रथमव्यपदेशं तत्र मुख्यं करोत्येव, आजिगमिषुश्च भावीन्यागमनानि बुद्ध्या व्यवस्थाप्यकुर्यादेव प्रथमव्यवहारं, यस्तु सकृदेवागतः सोपि करोति प्रथमव्यवहारमिति प्रतिपादनार्थमनेत्यानाजिगमिषुरित्युपात्तम् । तत्रान्यसंबन्धिषु बहुष्वप्यागमनेष्वाद्यस्य प्रथमव्यवहारदर्शनात् तथाविधत्वात् स्यादेकस्मिन्नप्यागमनेप्रथमव्यवहारः । इदानीयोगं प्रत्याख्यातुमाह अपूर्वेति । यद्यपि बहुष्ववस्थितेष्वाद्यन्तशब्दौ प्रयुज्येते तथाप्यपूर्वानुत्तरत्वमात्रमेतयोः प्रवृत्ति

र्वलक्षण आदिरनुत्तरलक्षणोऽन्त एतच्चैकस्मिन्नपि भवति। अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादेतस्मात् कारणाद् एकस्मिन्नप्याद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि भविष्यन्तीति नार्थ आद्यन्तवद्भावेन। गोनर्दीयस्त्वाह सत्यमेतत् सति त्वन्यस्मिन्निति। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययञ्निदाद्युदात्तत्वे *। प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति। इहैव स्यात् कर्तव्यं तैत्तिरीयः, औपगवः कापटव इत्यत्र च न स्यात्। ञ्नित्यादिर्नित्यमिति। इहैव स्याद् अहिचुम्बकायनिः आग्निवेश्यः, गार्ग्यः कृतिरित्यत्र न स्यात्। वलादेरार्धधातुकस्येट् प्रयोजनम् *। आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति, जोषिषद् मन्दिषदित्यत्र न स्यात्। यस्मिन्विधिस्तदादित्वे प्रयोजनम् *। वक्ष्यति यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइति। तस्मिन् क्रियमाणे अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इहैव स्यात् श्रियः भ्रुवः श्रियौ भ्रुवौ इत्यत्र न स्या-

---

निमित्तं तच्चैकस्मिन्नप्यस्तीति नार्थः सूत्रेण। भाष्यकारस्त्वाह सति त्वन्यस्मिन्निति। नह्यनपे-
क्षितयोगिनोराद्यन्तयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः। तस्मादेकस्मिन्मुख्य आद्यन्तव्यपदेशो नास्तीति
कर्त्तव्योऽयं योगः। यद्यपि लौकिकेन व्यपदेशिवद्भावेनाद्यन्तव्यपदेश एकस्मिन्नपि सिध्य-
ति तथापि गौणत्वात्कार्येण न भवितव्यमिति यस्य भ्रान्तिः स्यात्तं प्रतियोगोऽयमारब्धः।
प्रत्ययञ्निदाद्युदात्तत्व इति। प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं ञ्निति चाद्युदात्तत्वमित्यर्थः। कथं
पुनर्भिन्नविभक्त्योर्द्वन्द्व उच्यते प्रत्ययस्य यदाद्युदात्तत्वं तस्य प्रत्ययोऽपि विषय इति प्र-
त्ययेऽपि तदुच्यते। यद्वा ञ्निति यदाद्युदात्तत्वं तद् ञ्नितोऽपि संबन्धि भवतीति ना-
स्ति भिन्नविभक्तित्वम्। ऋटोरबित्याद्युदात्तत्वनिवृत्त्यर्थात्पित्वाल्लिङ्गादेकाचोपि प्रत्य-
यस्याद्युदात्तत्वं भविष्यतीति चेदकारविषयमेव लिङ्गं स्यादितीकारोकारयोः प्रत्य-
योराद्युदात्तत्वं न स्यात्। विशेषणार्थं वा पित्करणं स्यात् थाथादिसूत्रे इत्यज्ञापकं
स्यात्। गार्ग्य इति। अत्र परत्वाद्यस्येति लोपे कृत आदित्वाभावात्प्रकृतेराद्युदात्तत्वं
न प्राप्नोति स्वरविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधाच्च नास्ति द्व्यच्त्वम्, स्वरविधौ व्यञ्जनस्याऽ
विद्यमानत्वान्नास्ति हलपेक्षमप्यादित्वम्। कृतिरिति। क्तिनो नित्वं तादौ च निति
कृत्यतावित्येवमर्थं स्यात्। सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्येतदनाश्रित्यैतदुक्तम्।
जोषिषदिति। लिङर्थे लेट्। इट ईटीति च ज्ञापकं सिज्विषयमेव स्यादिति सिप
इष्ट स्यात्। यस्मिन्विधिरिति। स्वस्य च रूपस्येति नानुवर्तते इति प्रयोजनत्वेनोपन्या-

त् । अजाद्याट्त्वे प्रयोजनम् * । आडजादीनाम् इहैव स्यात् ऐ-चिष्ट ऐहिष्ट, ऐष्ट अध्यैष्टेत्यत्र न स्यात् । अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि । अन्तवद् द्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोजनम् * । ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यमितीहैव स्यात् पचेते इति पचेथे इति, खट्वे इति माले इतीत्यत्र न स्यात् । मिदचोऽन्त्यात्परः प्रयोजनम् * । इहैव स्यात् कुण्डानि वनानि, तानि यानीत्यत्र न स्यात् । अचोऽन्त्यादिटि प्रयोजनम् * । टित आत्मनेपदानां टेरे इतीहैव स्यात् कुर्वाते कुर्वाथे, कुरुते कुर्वे इत्यत्र न स्यात् । अलोऽन्त्यस्य प्रयोजनम् * । अतो दीर्घो यञि सुपि च इहैव स्यात् पटाभ्यां घटाभ्यामिति, आभ्यामित्यत्र न स्यात् । येन विधिस्तदन्तत्वे प्रयोजनम् * । अचो यद् इहैव स्यात् चेयं जेयम्, एयमध्येयमित्यत्र न स्यात् । आद्यन्तवदेकस्मिन् । कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति ॥ २१ ॥

तरप्तमपौ घः ॥ २२ ॥ घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधः * । घसंज्ञायां नदीतरे प्रतिषेधो वक्तव्यः । नद्यास्तरो नदीतरः । घसंज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेधः * । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । घसंज्ञा कस्मान्न भवति । तरब्ग्रहणं ह्यौपदेशिकम् * । औपदेशिकस्य त-

---

सः । अजाद्याट्त्वे इति । सूत्रकाराऽपेक्षया प्रयोजनोपन्यासः वार्तिककारस्त्वजादीनामटासिद्धमित्याह । अन्तवदिति । येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेनैव गतार्थे प्रपञ्चार्थोयमुपन्यासः । कुरुत इति । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावात् तत्रत्याकारस्यानर्थकत्वादिह प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । आभ्यामिति । अत्र हे अन्तवत्त्वे उपयुज्येते अकारान्तस्याङ्गस्य अलोऽन्त्यस्य दीर्घो भवतीति पृथक् प्रयोजनत्वेनोपन्यासः । एयमिति । ईङो रूपम् इणस्तु इत्यमिति भवति ॥२१॥

तरप्तमपौ घः ॥ आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरण एव तादौ घः पितौ घः इति वा कर्तव्ये प्रकरणोत्कर्षेण संज्ञाप्रकरणं स्वार्थेपि तरबस्तीति सूचनार्थं तेनाख्याचतरमिति सिद्धं भवतीत्याहुः । नदीतर इति । तरतेर्ऋदोरबितप् । सर्वत्र चानुबन्धाः स्मर्यमाणा एव कार्यं प्रति हेतुत्वं लभन्त इति घसंज्ञाप्राप्तिः साहचर्यं चेह व्यवस्थाहेतुः सर्वत्र नाश्रीयते । तथाहि द्विस्त्रिश्चतुरिति क्त्वोर्थग्रहणं चतुश्शब्दविशेषणार्थं कृतमन्यथा द्विस्त्रिश्शब्दसाहचर्याच्चतुश्शब्दोपि क्त्वोर्थ एव ग्रहीष्यत इति किं क्त्वोर्थग्रहणेन । अप्रतिषेध इति । न प्रतिषेध इति प्रतिषेधनक्रिया नञा निषिध्यते । भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे अनर्थकः प्रतिषेध इति । औपदेशिकमिति । उपदेशः प्रयोजनमस्य तत्र वा भवमौपदे-

रपो ग्रहणम् । न चैष उपदेशे तरप्शब्दः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते । यत्रास्यैतद्रूपमिति रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते कोऽसौ उपदेशो नाम । न चैष उपदेशे तरप्शब्दः । अथ वाऽस्त्वस्य घसंज्ञा को दोषः । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । समानाधिकरणेषु घादिष्वित्येवं तत् । यदा तर्हि सैव नदी स एव तरस्तदा प्राप्नोति । स्त्रीलिङ्गेषु घादिष्वित्येवं तत् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । समानाधिकरणेषु घादिष्वित्युच्यमाने इह प्रसज्येत महिषी रूपमिव ब्राह्मणी रूपमिवेति ॥ २२ ॥

बहुगणवतुडतिसंख्या ॥ २३ ॥ संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणम् * । संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति, संख्या च संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम्, संख्यासंप्रत्ययार्थम् । एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात् । ननु चैकादिका संख्यालोके संख्येति प्रतीता तेनास्याः संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति । एवमपि कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके * । अक्रियमाणे हि संख्याग्रहणे एकादिकायाः संख्यायाः संख्येत्येष संप्रत्ययो न स्यात् । किं कारणम्, अकृत्रिमत्वात् ।

शिकम् । यच्चास्येति । अनुबन्धयुक्तमित्यर्थः । नचैषइति । काल्पनिकमस्य तरप्त्वं न तु साक्षान्निर्दिष्टम् । समानाधिकरणेष्विति । आतिशायनिकस्य स्वार्थिकत्वात् समानाधिकरणः । यदा तर्हीति । ननु तीर्णैरिति भवितव्यम् एवं तर्हि तीर्यंत इति तर इति साकाम्येन पदं संस्क्रियते पश्चान्नद्या विशेष्यते इति न दोषः । स्त्रीलिङ्गेष्विति । स्वार्थिकस्य प्रकृतिलिङ्गानुविधानात् स्त्रीलिङ्गं । महिषीरूपमिवेति इवशब्दो भिन्नक्रमः तेनायमर्थः महिषी इवेयमाकृतिरिति । तत्र सुप्सुपेति समासे कृते ह्रस्वत्वं स्यात् ॥२२॥

बहुगणवतुडतिसंख्या ॥ संख्यासंप्रत्ययार्थमिति । संख्याया एकादिकायाः संख्याप्रदेशेषु सम्प्रत्ययार्थमित्यर्थः । ननु चेति । यथा पशुरपत्यं देवतेति लौकिकोर्थो गृह्यते

बह्वादीनां कृत्रिमा संज्ञा । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । यथा लोके । तद्यथा लोके गोपालकमानय कटजकमानयेति यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पालयति यो वा कटे जातः । यदि तर्हि कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति अत्रापि प्रसज्येत । पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति । तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गायमुने इति । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तद्विशेषेभ्यो भवतीति यदयं विपाट्शब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति । इह तर्हि प्राप्नोति । नदीभिश्चेति । बहुवचननिर्देशान्न भविष्यति । स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति । बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति । एवं च न चेदमकृतं भवति कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति । न च कश्चिद्दोषो भवति । उत्तरार्थं च * । उत्तरार्थं च संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । ष्णान्ताषट् । षकारनकारान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत पामानो विप्रुष इति । इहार्थेन तावन्नार्थः संख्याग्रहणेन । ननु चोक्तम् । इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोक इति । नैष दोषः । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । अर्थो वाऽस्यैवंसंज्ञकेन भवति प्रकृतं वा तत्र भवति इदमेवंसंज्ञकेन

तथैकादिकापि संख्या ग्रहीष्यत इत्यर्थः । कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति । न्यायोयम् । तथाहि सर्वार्थाभिधानशक्तियुक्तः शब्दो यदाविशिष्टेर्थे संव्यवहाराय नियम्यते तदा तत्रैव प्रतीतिं जनयति नान्यत्र । नदीपौर्णमासीति यूस्त्र्याख्यौ नदीति संज्ञाविधानात् संज्ञिनो ग्रहणं प्राप्तं न तु स्वरूपस्याशब्दसंज्ञेति निषेधात् । पौर्णमासीति । नियमार्थं पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणमीकारान्तानां न स्यादिति चेदेवमप्यूपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वक्तव्यं स्याद् ऊकारग्रहणेन च नदीसंज्ञकमेवोकारान्तं पौर्णमास्याग्रहायणीशब्दसाहचर्याद् ग्रहीष्यते । तद्विशेषेभ्य इति । गङ्गादिभ्यः । यदयमिति । नित्यार्थःपाठः स्यादिति चेद् व्यवस्थितविभाषया विपाट्शब्दस्य नित्यत्वम् भविष्यतीत्यदोषः । बहुवचनेति । अन्यथाऽनद्या इत्यादौ यथैकवचनेन निर्देशस्तथेहापि कर्तव्यः स्यात् । न चेदमकृतमिति । अनाश्रितमित्यर्थः । उत्तरार्थं चेति । अयं हि सूत्रोपात्तः संख्याशब्दः स्वरूपपदार्थकः उत्तरत्र संज्ञिनिर्देशेन प्रयोजनम् । इहार्थेनेति । इहार्थो यस्येति सा-

कर्तव्यमिति । आतश्चार्थात् प्रकरणाद्वा । अङ्ग हि भवान् ग्राम्यं पांशुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु गोपालकमानय कटजकमानयेति । उभयगतिस्तस्य भवति साधीयो वा यष्टिहस्तं गमिष्यति । यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति एवमिहापि प्राप्नोति । जानाति ह्यसौ बह्वादीनामियं संज्ञा कृतेति । न यथा लोके तथा व्याकरणे । उभयगतिः पुनरिह भवति । अन्यत्रापि, नावश्यमिहैव । तद्यथा कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कृत्रिमाकर्मसंज्ञा । कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । कर्मणि द्वितीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणम्, कर्तरि कर्मव्यतिहारइत्यत्राकृत्रिमस्य । तथासाधकतमं करणमिति कृत्रिमाकरणसंज्ञा, करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणम्, शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे इत्यत्राकृत्रिमस्य । तथा आधारोऽधिकरणमिति कृत्रिमा अधिकरणसंज्ञा, अधिकरणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति । सप्तम्यधिकरणे चेति कृत्रिमस्य ग्रहणम्, विप्रतिषिद्धं

मान्यविशेषभावान्न पौनरुक्त्यम् । आतश्चेति । इतश्चेत्यर्थः । अर्थः । सामार्थ्यम् । यथा गोपालकमानय माणवकमध्यापयिष्यतीति यष्टिहस्तस्याध्यापनासम्भवात्संज्ञिनो ग्रहणम् । प्रकरणंप्रस्तावोयथाभोजनप्रकरणेसैन्धवमानयेति लवणप्रतीतिर्गमनप्रकरणेतृश्वेग्राम्यमिति । ऊहितुमसमर्थम् । पांशुलपादमिति । अचिरोषितम् । अत एवाप्रकरणज्ञम् । उभयगतिरिति । किं संज्ञेयं यस्य कस्य चिन्निर्दिष्टा स्यादुत यष्टिहस्तोऽस्य विवक्षितः स्यादिति संदेहवान् भवतीत्यर्थः । साधीयो वेति । यो मम प्रसिद्धः सोनेन चोदितो न च ममैवसंज्ञकः प्रसिद्ध इत्येवं मन्यते । लोके च गोपालकशब्दः संज्ञिनि नियम्यमानः संज्ञान्तरं निवर्तयति क्रियानिमित्तं त्वर्थं न निरस्यति तुल्यजातीयविषय एवं हि नियमो भवति । एवमिहापीति । बह्वादय एवात्र संख्यात्वेन प्रकृता इति भावः । न यथा लोक इति । संख्या शब्दोहि बह्वादिप्रतिपादनाय संज्ञात्वेन विनियुक्तोनत्वेकादिसंख्यानिरासायाधिकार्थं प्रतिपत्त्यर्थं त्वादिह संज्ञाकरणस्य।कर्मणिद्वितीयेति । ङ्याप्प्रातिपदिकादनभिहिते कर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते । न च क्रियायाः संख्या संभवतीति सामर्थ्यात्कारकस्य ग्रहणम् । कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र तु धातोः साक्षात् क्रियायां वृत्त्या क्रियाया एव ग्रहणम् । कण्वमेघेभ्यः करण इति । तव्यादिप्रत्ययोत्पत्त्यर्थं धातुसंज्ञा क्रियते क्रियावाचिनश्च तव्यादयः साधने उत्पद्यन्त इति । सामर्थ्यात् क्रियाग्रहणम् । विप्रतिषिद्धमिति । द्वन्द्वावयवानां शक्त्यनभिधायित्वादधिकरणं द्रव्यं गृह्यते । तद्व-

चानधिकरणवाचीत्ययत्नात्कृत्रिमस्य । अथ वा नेदं संज्ञाकरणं तद्व
दतिदेशोऽयम्, बहुगणवतुडतयः संख्यावद्भवन्तीति । स तर्हि व-
तिनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्य-
ते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा एष ब्रह्मदत्तः ।
अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति ।
एवमिहाप्यसंख्यां संख्येत्याह संख्यावदिति गम्यते । अथवाऽऽचा-
र्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्येकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संप्र-
त्यय इति । यदयं संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति तिशदन्तायाः
प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हि कृत्रिमात्यन्ता श-
दन्ता वा संख्या ऽस्ति । ननु चेयमस्ति डतिः । यत्तर्हि शदन्तायाः
प्रतिषेधं शास्ति यच्चापि त्यन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति । ननु चोक्तं ड
त्यर्थमेतत् स्यात् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । अर्थवतस्तिशब्द-
स्य ग्रहणं न च डतेस्तिशब्दो ऽर्थवान् । अथ वा महतीयं संज्ञा क्रि
यते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि सं
ज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणएतत्प्रयोजनम् अन्वर्थ
संज्ञा यथा विज्ञायेत । संख्यायते अनयेति संख्या । एकादिकया चा-

---

दतिदेशोयमिति । संख्याकार्यातिदेशोयमित्यर्थः । यदि हि संज्ञा स्याद्दिघुभादिसंज्ञाव-
देकाक्षरा क्रियेत तस्माल्लौकिकार्थाभिधायी संख्याशब्द उपादीयमानोऽतिदेशार्थत्वमस्य
बोधयति । अथवेति । गुरुसंज्ञाकरणादेकादयः संख्याशब्देन प्रदेशेषु न तत्रच्यन्त इति
लिङ्गेनाप्यनुमीयत इत्यर्थः । अर्थवत इति । ननूभयस्य भवद्वयं परिभाषोपतिष्ठते । डतय-
न्ता च कृत्रिमास्ति डतेश्च तिशब्दोऽनर्थक एवेति तस्यैव निषेधः स्यादितरज्ज्ञापकस्त्य-
न्तायाः प्रतिषेधः, नैष दोषः, अतिशदन्ताया इत्युच्चारणकाल एवार्थवतस्तिशब्दस्य ग्र-
हणमिति प्रतीतिरिति ज्ञापकत्वमेव प्रतिषेधस्य । अथवेति । ननु महत्याः संज्ञायाः क-
रणात्तदर्थानुगतानामुपात्तानामेव संज्ञिनां भवतु संज्ञा यथा सर्वादीनामेव सर्वनाम-
संज्ञा न त्वधिकानां तेन बहुगणशब्दयोः सङ्घवैपुल्यवाचिनोः संज्ञा मा भूदेकादीनां
तु कथं स्यात्, नैष दोषः, इहान्वर्थसंज्ञाकरणेन तावदनुरूपः संज्ञीक्षेपः आक्षिप्यते ते-
नैकादीनां तावद्ग्रहणं भवति पश्चाद्बहुगणवतुडतीति भूयादिनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं
व्याख्यायते । अत एव सङ्घवैपुल्यवृत्त्योर्बहुगणशब्दयोस्संज्ञा न भवति । तद्वदतिदेशप-
क्षेपि परस्परसाहचर्यात् संख्यावाचिनोरेव भूयादिनिवृत्तये नियमायातिदेशः क्रियत-

पि संख्यायते। उत्तरार्थेन चापि नार्थः संख्याग्रहणेन। इदं प्रकृत-
मुत्तरत्रानुवर्तिष्यते। इदं वै संज्ञार्थमुत्तरत्र च संज्ञिविशेषणेनार्थः।
न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति। न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनाद-
न्यद्भवति न हि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति। यत्तावदुच्यते न
चाऽन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति। अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भ-
वति। तद्यथाशाल्यर्थं कुल्याःप्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उप-
स्पृश्यते च शालयश्च भाव्यन्ते। यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत् प्रकृत-
मनुवर्तनादन्यद्भवति नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति। भ
वेद् द्रव्येष्वे तदेवं स्यात्। शब्दस्तु खलु येन येन विशेषेणाभिसंब-
ध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति। अथ वा सापेक्षोऽयं ष्णान्तेति
निर्देशः क्रियते। न चान्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्ति तेन संख्यामेवापेक्षि-
ष्यामहे।अध्यर्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम् *। अध्यर्धग्रहणं च क-
र्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समासकन्विध्यर्थम्। समासविध्यर्थम्,
कन्विध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अध्यर्धशूर्पम्। कन्विध्यर्थम्।
अध्यर्धकम्। लुकि चाऽग्रहणम् *। लुकि चाध्यर्धग्रहणं न कर्तव्यं
भवति। अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति। द्विगोरित्येव सिद्धम्।

इत्यतिप्रसङ्गो न भवति। संज्ञिविशेषणेनार्थ इति। ष्णान्तेत्यनेन विशिष्टं संज्ञिनं प्र-
तिपादयितुमुपयोगइत्यर्थः। नचान्यार्थमिति। एकशब्दत्वदर्शनइतिभावः। भवतुतर्हि
प्रतियोगंशब्दभेद इत्याह्नखल्वपीति। यथा गोधादेशान्तरगमनमात्रेणगोधात्वं नजहा-
त्येवं शब्दोपि रूपान्तरं न गृह्णातीवेत्यर्थः। अन्यार्थमपीति। पदार्थानां शक्तिवैचित्र्या-
त्। शब्दस्त्विति। स्वरितत्वाद्वाक्यान्तरे शब्दान्तरं वाक्यार्थानुग्राहिवस्तुप्रतिपादनयोग्य-
मनुमीयते। सादृश्यात्तु तत्त्वाध्यवसाय इत्यर्थः। सापेक्षोयमिति। स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः
कृतः। तत्र प्रकृतत्वादन्यपदार्थत्वेन संख्या स्वरितत्वेन विनाप्यपेक्ष्यतइत्यर्थः। अध्यर्धग्र-
हणंचेति। वार्तिके संख्याग्रहणं कर्तव्यत्वेन स्थितं तदपेक्षया समुच्चयार्थश्चशब्दः। विध्य-
र्थं चेदं ग्रहणम् अध्यर्धशब्दस्य त्रिभागचतुर्भागादिशब्दवदसंख्यावाचित्वात्। अर्थशब्द-
श्चैकदेशवाची न संख्यावाची एकदेशादिशब्दवत्। तस्याधिशब्देन समासे कृते यौगि-
कोर्थः प्रतीयते न संख्या। अध्यर्धशूर्पमिति। अध्यर्धेन शूर्पेण क्रीतमिति दिक्संख्ये इत्य-
नुवर्तमाने तद्धितार्थेति समासः ततः शूर्पादञन्यतरस्यामिति अञष्ठञो वाध्यर्धपूर्वेति
लुकः। अध्यर्धकमिति। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति कन्। द्विगोरित्येवसिद्धमिति।

अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः * । अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समासकन्विध्यर्थमेव। समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अर्धपञ्चमशूर्पम्। कन्विध्यर्थम्। अर्धपञ्चमकम्। अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् *। अधिकग्रहणं चालुकि कर्तव्यम्, किं प्रयोजनम्, समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। उत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। अलुकीति किमर्थम्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। बहुव्रीहौ चाग्रहणम् *। बहुव्रीहौ चाधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। संख्यायाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येयइति। संख्येत्येव सिद्धम्। बह्वादीनामग्रहणम् *। बह्वादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। केनेदानीं संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति। ज्ञापकात्सिद्धम्। ज्ञापकं किम्। यदयं वतोरिड्वेति संख्याया विहितस्य कनो वत्वन्तादिटं शास्ति वतोरेव तज्ज्ञापकं स्यात्। नेत्याह। योगापेक्षं ज्ञापकम् २३

समासविध्यर्थमिति। संबन्धसामान्ये षष्ठी। तेन समासे विधीयमाने समासनिमित्ते चान्यस्मिन् कार्ये विधीयमान इत्यर्थः। तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते। अन्ये त्वाहुः अध्यर्धशब्दः संख्यावाच्येव तथाहि गण्यते ऐकोऽध्यर्धौ द्वावध्यर्धाविद्धं तृतीय इति। तस्मात् नियमार्थमध्यर्धशब्दस्यैव संख्यात्वेन ग्रहणं स्यात् सार्धादीनां मा भूदिति। वाक्यभेदेन च द्वितीयो नियमस्तस्य च समासकन्विध्यर्थं संख्यात्वं न कार्यान्तरार्थमित्यर्थः। अधिकषाष्टिक इति। अधिकया षष्ट्या क्रीत इति संख्याविशेषमधिकशब्दो न संख्येति वचनम्। तद्धितार्थेति समासः प्राग्वतेष्ठञ्। अलुकीति वचनाल्लुकि कर्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीत्यध्यर्धपूर्वेति लुङ् न भवति। ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः। ननूत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनाल्लुङ् न भविष्यति किमलुकीत्यनेन नैतदस्ति, अर्हत्यर्थात् परेष्वर्थेषु यः प्रत्ययस्तस्य लुगभावात्तत्रैवोत्तरपदवृद्धिः स्यात्। ज्ञापकात्सिद्धमिति। एकादिवन्नियतसंख्यावाचित्वं बह्वादीनां नास्तीति ज्ञापकाश्रयः। योगापेक्षमिति। अस्य योगस्य प्रत्याख्यानादेतद्योगापेक्षमिति न बोद्धव्यं किंतु योगानपेक्षत इति योगपेक्षम्। यदयं बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक्वतोरिथुक् षट्कतीति डटि परत आगमं शास्ति तज्ज्ञापयति भवति संख्याकार्यमिति॥ २३ ॥

ष्णान्ता षट् ॥ २४ ॥ षट्संज्ञायामुपदेशवचनम्* । षट्संज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्तव्यम् उपदेशे षकारनकारान्ता संख्याषट्संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । शताद्यष्टनोर्नुड्डर्थम् । शतानि सहस्राणि । नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति उपदेशग्रहणान्न भवति । अष्टानामित्यत्राऽऽत्वे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति उपदेशग्रहणाद्भवति । उक्तं वा । किमुक्तम् । इह तावच्छतानि सहस्राणीति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति। अष्टनोऽप्युक्तम् । किमुक्तम् अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थमिति । अथवाऽऽकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते षकारान्ता नकारान्ता आकारान्ता च संख्या षट्संज्ञा भवतीति । इहापि तर्हि प्राप्नोति, सधमादो द्युम्न एकास्ताः एका इति । नैष दोषः । एकशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्त्येव संख्यापरः । तद्यथाएको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची । तद्यथाएकाग्नयः एकहलानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति । असहायैरित्यर्थः । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेकेति । अन्येत्यर्थः । सधमादो द्युम्न एकास्ताः । अन्या इत्यर्थः । तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः । इह तर्हि प्राप्नोति द्वाभ्यामिष्टये विंशत्या चेति ॥ एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते । अष्टाभ्य औश्, ततःषड्भ्यः । षड्भ्यश्च यदुक्तमष्टाभ्योऽपि

ष्णान्ता ॥ षट्संज्ञायामिति । प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन प्रतिपादनं गुणैः प्रापणमुपदेशः । तेन प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे या षकारनकारान्ता संख्या सा षट्संज्ञेत्यर्थः । नुड्डर्थमिति । अर्थशब्दः प्रयोजनवाची तत्र नुमि शतानीत्यादौ षट्संज्ञानिवृत्तिः प्रयोजनं नुटि तु विधीयमाने षट्संज्ञाप्रवृत्तिः प्रयोजनं । अष्टानामिति । परत्वान्नित्यत्वाच्चात्वे कृते नुटोऽप्राप्तिः कार्यकालत्वात्संज्ञायाः प्रवृत्तेर्नास्त्यन्तरङ्गत्वम् । अष्टनोदीर्घेति । तत्र हि दीर्घग्रहणमष्टस्विति सुप उदात्तत्वनिवृत्त्यर्थं क्रियते यदि च कृतात्वस्य षट्संज्ञा न स्यात्तदाऽष्टस्विति परत्वात् षट्स्वरो झल्युपोत्तममिति भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन । कृतं च तत् कृतात्वस्याऽपि षट्संज्ञां ज्ञापयति ततश्चापवादत्वात् षट्स्वरोऽनेन बाध्यत इति दीर्घपक्ष इवादीर्घपक्षेऽपि विभक्त्योः स्वरः स्यादिति कर्तव्यं दीर्घग्रहणम् । एकास्ता इति । सङ्ख्यावाचित्वाऽभ्युपगमवादीव्यत्ययेन बहुवचनं मन्यते । अन्यवाचित्वाश्रयं तूत्तरम् । इह तर्हीति । द्वाभ्यामिति । षट्स्वरः स्यात् । सप्तम इति । अष्टाभ्य इति कृ-

तन्नवति । ततो लुक्लुक् च भवति षड्भ्य इति । अथ वा उपरिष्टाद् योगविभागः करिष्यते । अष्टन आ विभक्तौ । ततो रायः । रायश्च विभक्तावाकारादेशो भवति । हलीत्युभयोः शेषः । यद्येवं प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इति न सिध्यति प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इति च प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥ २४ ॥

डति च ॥ २५ ॥ इदं डतिग्रहणं द्विः क्रियते संख्यासंज्ञायां षट्संज्ञायां च । एकं शक्यमकर्तुम् । कथम् । यदि तावत् संख्यासंज्ञायां क्रियते षट्संज्ञायां न करिष्यते । कथम् । ष्णान्ता षडित्यत्र डतीत्यनुवर्तिष्यते । अथ षट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां न करिष्यते । डति चेत्यत्र संख्यासंज्ञाप्यनुवर्तिष्यते ॥ २५ ॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ २६ ॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः* । निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोतो गर्त इति । निष्ठासंज्ञायां समानशब्दाप्रतिषेधः * ॥ निष्ठासंज्ञायां समानश-

---

तात्वानुकरणादौश्त्वविधानसामर्थ्याच्च लुङ् विधीयते । हलीति । ततश्चाष्टानामिति नुटि कृते आत्वं भवति जश्शसोरत्वष्टाभ्य इति कृतात्वनिर्देशाज्ज्ञापकादात्वं भवति । कृतात्वस्य हि निर्देशस्य प्रयोजनं यत्रात्वं तत्रौश्त्वं यथा स्यादिति । यदि ह्येतत्कृतात्वनिर्देशस्य प्रयोजनं न स्याल्लाघवार्थमष्टभ्य औशिति ब्रूयात् । यद्येवमिति । हलादावुच्यमानमात्वमौजसोर्न प्राप्नोतीति यत्राष्टार्थस्य प्राधान्यं तत्रौश्त्वं न भवितव्यम्, तत्रैव चौश्त्वं नात्वमनुमीयत इति जसश्चात्वमत्र ज्ञापकान्न प्राप्नोति विभक्तिमात्रे त्वात्वं विधीयमानमौजसोः सिध्यति । अष्टन आ विभक्तावित्यत्र पदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति तदन्तविधिसद्भावाद्बहुवचननिर्देशाभावाद् गुणभूतेऽप्यष्टार्थ आत्वेन भाव्यमित्यत्रापि सिध्यतीति प्रश्नः । यथालक्षणमिति । यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिः तद्यथालक्षणमनुगन्तव्यं तदत्र मा भूदात्वमित्यर्थः । नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानात् ॥२४॥

डति च ॥ यदि तावदिति । तत्र वतुसाहचर्यात्तद्धित एव डतिर्गृह्यते न तु पातेर्डतिः कृत् । अथेति । तत्र सङ्ख्यासंज्ञाया अनुवर्तनादन्वर्थत्वाच्च तस्याः संख्याप्रश्नविषय एव डतिर्गृह्यते न त्वौणादिकः ॥२५॥

क्तक्तवतू निष्ठा ॥ इहानुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते प्रयोगस्तेषां लुप्तत्वान्नास्ति । यत्र साङ्कर्यं तत्र च सन्देहः कथमस्यानुबन्धकार्यं कतमस्य तु न कृतमिति पूर्वपक्षाभिप्रायः । सिद्धान्तवादी तु मन्यते । अपृथग्वेणानुबन्धेन नियतसन्निधाना अर्थाः कारककाला-

द्वानामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः। निष्ठासंज्ञा-
कस्मान्न भवति। अनुबन्धो ऽन्यत्वकरः। अनुबन्धः क्रियते सोऽन्य-
त्वं करिष्यति। अनुबन्धोऽन्यत्त्वकर इति चेन्न लोपात् *। अनु-
बन्धो ऽन्यत्त्वकर इति चेत्तन्न, किं कारणम्, लोपात्। लुप्यतेऽत्रा-
नुबन्धः। लुप्तेऽत्रानुबन्धेनान्यत्त्वं भवति। तद्यथा कतरद्देवदत्तस्य
गृहम्, अदो यत्रासौ काक इति। उत्पतिते काके यद्यपि नष्टं तद्गृहं
भवति। एवमिहापि लुप्तेऽनुबन्धे नष्टः प्रत्ययो भवति। यद्यपि लु-
प्यते जानाति त्वसौ सानुबन्धकस्येयं संज्ञा कृतेति। तद्यथा इत-
रत्रापि कतरद्देवदत्तस्य गृहम् अदो यत्रासौ काक इति। उत्पति-
ते काके यद्यपि नष्टं तद्गृहं भवति अन्ततस्तमुद्देशं जानातीति-।
सिद्धविपर्यासश्च *। सिद्धश्च विपर्यासः। यद्यपि जानाति संदेह-
स्तु तस्य भवति। अयं स त शब्दो लोतो गर्त इति अयं स त शब्दो
लूनो शीर्ष इति। तद्यथा इतरत्रापि कतरद्देवदत्तस्य गृहम्, अदो
यत्रासौ काक इति। उत्पतिते काके यद्यपि तमुद्देशं जानाति सं-
देहस्तस्य भवति इदं तद् गृहमिदं तद्गृहमिति। एवंतर्हि कार-
ककालविशेषात् सिद्धम् *। कारककालविशेषावुपादेयौ। भूते य-
स्तशब्दः कर्मणि कर्तरि भावे चेति। तद्यथा इतरत्रापि य एष म-
नुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सोऽन्येन निमित्तेन ध्रुवं निमित्तमु-
पादत्ते वेदिकां पुण्डरीकं वा। एवमपि प्राकोष्टं त्वत्रापि प्राप्नोति।
लुङि सिजादिदर्शनात् *। लुङि सिजादिदर्शनान्न भविष्यति।
यत्र तर्हि सिजादयो न दृश्यन्ते प्राभित्तेति। दृश्यन्ते अत्रापि सि-
जादयः। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। यथै-

तदयो लक्ष्यन्ते तद्दर्शनादनुबन्धस्मृती च तल्लक्षितानां कार्याणां साधुत्वं विज्ञायते। तत्र यदा देवदत्तेन लूनः शालिरिति कश्चित्प्रयुङ्क्ते तदा लक्षणाज्ञः कर्मभूतकालाऽवगमात् क्तप्रत्ययं मन्यते यदा तु लोतमालभेतेति योगस्तदा मेषवाचो लोतशब्दस्य प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति मन्यते। सिद्धविपर्यासइति। सिद्धोविपर्यासः संशयइत्यर्थः॥ इदंतद्गृहमिति। न त्वेतद् द्विर्वचनं वीप्साद्यर्थाभावात्। प्राकोष्टं-बुद्धेरनवस्थितत्वमनेन प्रतिपाद्यते। सिजादीत्यादिशब्दः प्रकारे तत्र ति। अत्र भूतकालोऽस्तीति भावः। दृश्यन्तेऽत्रेति। प्राभित्त घटं देवदत्त इति प्रयोगे कर्त्रे क्त्वाद्यवगमल्लुगन्तस्यायं प्रयोगो न निष्ठान्त

वायमनुपदिष्टान् कारककालविशेषानवगच्छति एवमेतदप्यवगन्तुम-र्हति । यत्र सिजादयो नेति ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमाध्यायप्रथमपादे पञ्चममाह्निकम् ॥

सर्वादीनि सर्वनामानिति ॥२७॥ सर्वादीनीति कोऽयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोऽस्य विग्रहः । सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानीति । यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति । किं कारणम् । अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः बहुव्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते, तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति । तद्यथा चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स एवानीयते न गावः नैष दोषः, भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा चित्रवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति । तद्गुण आ

स्येति प्रतिपद्यते । अञ्जिष्टपिहृषिभ्यः क्त इत्यस्य निष्ठा संज्ञा न भवत्युणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्बाहुलकाद्वा अन्यथा निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वं स्यात् ॥

इति श्रीकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्याये प्रथमपादे पञ्चमाह्निकम् ॥५॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ कोयमिति । ननु नपुंसकबहुवचननिर्देशादेव बहुव्रीहिनिश्चयात्समासान्तराशङ्कैव नास्तीति प्रश्नानुपपत्तिः एवं तर्हि किमयं बहुव्रीहिरेवाहोस्विद्बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः । यथा कन्तन्तेभ्यः कणादिभ्य इति चेति प्रश्नः । तत्र सारूप्यार्थं सर्वश्चासावादिश्च सर्वादिरित्यत्रादिशब्द उपादीयते न स्वरे प्रयोजनान्तरमस्तीति तत्र नपुंसकमनपुंसकेनेति वा स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यत इति वा बहुव्रीहेः शेषः । वक्ष्यमाणेन न्यायेन विनाप्येकशेषेण सर्वशब्दस्य संज्ञा सिध्यतीति मत्वाह बहुव्रीहिरिति । एवमपि संदेहः किं प्राथमकल्पिको बहुव्रीहिः अथ बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषे बहुव्रीहिर्हिरिति पृच्छति कोऽस्य विग्रह इति । तानीमानीति । अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं प्रदर्श्यते । अन्यथा यथा चित्रा गावोऽस्येति गवां विशेषत्वं तद्वतश्च विशेषणत्वमवगम्यते तथेहाप्यवगम्येत । अत्र चार्थो बहुव्रीहिर्नेष्यते । यदा तु स्वामिनः प्राधान्यं गवां विशेषणभावस्तदा तु बहुव्रीहिः । अत एव चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरिति स्वामिनः प्राधान्यं प्रदर्श्यते । तानीमानीति सर्वनामद्वयोपादानेन प्रत्यक्षविषयत्वादिदंशब्दस्य गणपठितेषु सर्वशब्दस्यान्तर्भावात्तद्गुणसंविज्ञानं सूचयति । तस्यान्यपदार्थस्य गुणा उपलक्षणानि तेषामपि कार्ये संविज्ञानं तद्गुणसंविज्ञानम् । तत्र चित्रगुरानीयतामिति स्वस्वामिभावसंबन्धः षष्ठ्यर्थ इति स्वविशेषोपलक्षितस्य स्वामि-

नीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति॥ इह सर्वनामानीति पूर्वपदात्संज्ञायामग
इति णत्वप्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। सर्वनामसंज्ञायां निपात-
नाण्णत्वाभावः॥ सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वं न भविष्यति।
किमेतन्निपातनं नाम। अथ कः प्रतिषेधो नाम। अविशेषेण किं चि-
दुक्त्वा विशेषेण नेत्युच्यते तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते इदं
न भवतीति। निपातनमप्येवंजातीयकमेव। अविशेषेण णत्वमुक्त्वा
विशेषेण निपातनं क्रियते तत्र व्यक्तमाचार्यस्याऽभिप्रायो गम्यते
इदं न भवतीति। ननु च निपातनाच्चाणत्वं स्यात् यथाप्राप्तं च ण-
त्वम्। किमन्येऽप्येवं विधयो भवन्ति। इको यणचीति वचनाद् य-
ण् स्यात्। यथाप्राप्तश्चेक् श्रूयेत। नैष दोषः। अस्त्यत्र विशेषः। ष-
ष्ठ्याऽत्र निर्देशः क्रियते। षष्ठी च पुनः स्थानिनं निवर्तयति। इह
तर्हि कर्तरि शब् दिवादिभ्यः श्यन्निति वचनाच्च श्यन् स्यात्। य-

---

न एवानयनं न तु गवाम्। दण्डी। विषाणी चानीयतामित्यत्र तु संयोगसमवायलक्ष-
णेन संबन्धेन संबन्धिनि कार्ये विज्ञायमान उपलक्षणस्याप्यन्तर्भावो भवति। इहाप्या-
दिशब्दस्यावयववाचित्वादुद्भूतावयवभेदसमुदायस्समासार्थः। तस्य च समुदायस्य युग-
पल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदन्तर्भूतानामेव पृथक् प्रयोगत्वात्कार्यार्थया संज्ञया भवितव्य-
मिति सर्वशब्दस्यापि सा सिध्यति। देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते देव-
दत्तोपि यदि ब्राह्मणो भवति स्वशालास्थश्च तदा सोप्यानीयत एव। णत्वं प्राप्नोतीति।
राजपुरुषादिवत्संज्ञाशब्दा अपि शास्त्रप्रक्रियायां सन्तमसन्तं वावयवार्थमाश्रित्य व्यु-
त्पाद्यन्तइति णत्वप्रसङ्गः। प्रयोगे च स णत्वा अणत्वाश्च नित्याएव शब्दाः। तत्र संज्ञायां
सणत्वा एव साधवोऽसंज्ञायां त्वणत्वा एवेति शास्त्रव्यापारात्वं प्राप्नोत्येव। सर्वार्था-
भिधानयोग्यशब्दस्य शक्तिनियममात्रं संज्ञाकरणमिति शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वस्यापि
न विरोधः। निपातनादिति। लोकेप्ययं णत्वरहित एव प्रयुज्यते तस्याऽत्र प्रसङ्गेन साधु-
त्वं प्रतिपाद्यते। किमेतदिति। भवत्वस्य साधुत्वं णत्वप्रतिषेधे त्वस्य तात्पर्याभावाद्विकं
त्वः प्राप्नोतीति भावः। इतरः प्रतिषेधेन साम्यं प्रतिपादयितुं पर्यनयुङ्क्ते अथ क इति
सर्वं चैव ह्यप्राप्तस्यनुमानं बाधः। निपातनंचापि णत्वाप्राप्तस्यनुमानमिति भावः। ननु चेति।
प्रतिषेधस्यनिवृत्तावेवतात्पर्यं, निपातनस्यतुतद्रूपसाधुप्रतिपादनेनतुरूपान्तरनिवृत्ताविति
भावः। इकोयणचीति। यणो हि साधुत्वं प्रतिपाद्यते न त्विग्निवृत्तिरित्यर्थः। षष्ठ्या-
त्वेति ततश्च संहिताविषये स्वाभाविकोऽप्रयोग इकः षष्ठीनिर्देशेन प्रतिपाद्यते यथा
दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति न तत्र दर्भाः प्रस्तीर्यन्ते। इह तर्हीति। विकल्पः

थाप्राप्तस्य शप् श्रूयेत। नैष दोषः। शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते तत् तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। कर्तरि शबिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम्, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति। नायं प्रत्ययविधिः। विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते इह तर्हि अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः वचनाच्चाकच् स्याद् यथाप्राप्तश्च कः श्रूयेत। नैष दोषः, ,एते हि केऽकजारभ्यते सबाधको भविष्यति। निपातनमप्येवंजातीयकमेव। नाप्राप्ते णत्वे निपातनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति। यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति। समस्ते दोषो भवति। इहान्ये वैयाकरणाः समस्तते विभाषालोपमारभन्ते समो हिततयोर्वेति। सततम्, संततम्, सहितम्, संहितम्। इह पुनर्भवान्निपातनाच्च लोपमिच्छति। अपरस्पराः क्रियासातत्य इति। यथाप्राप्तं चाऽलोपम्। संततमित्येतन्न सिध्यति कर्तव्योऽत्र यत्नः। बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति। संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः *। संज्ञोपसर्जनीभूतानां सर्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः।

प्राप्नोतीति भावः। समुच्चयस्तु न भवत्येकेन परदेशस्याऽवष्टब्धत्वाद्धातुसार्वधातुकयोश्चार्थाभिधाने एकेनैव साहाय्यकस्य सम्पादनात्। शबादेशा इति श्यनश्च शित्करणं ज्ञापकं स्थानिवद्भावाभावस्य। तेन करोतीत्युप्रत्ययस्यापित्त्वादनुदात्तत्वं न भवति कुर्वतीत्यत्र शप्श्यनोर्नित्यमिति नुमागमो न भवति, आदित्यधिकाराद्वा। रुधादिभ्यः श्नमित्यत्र रुधादीनां श्रुतत्वात्तेषामेवान्त्यादचः परः श्नम् भवति न तु शपः परः। यथा च श्वशीरोपधयोरन्यतरस्यामिति रमागमो रोपधयोर्निवर्तक एवं शपः श्नम्। इह तर्हीति। देशभेदाद्विरोधाभावेऽपि काकचोरैकार्थत्वाद्विकल्प एव चोद्यते न समुच्चयः। कर्तव्योऽत्र यत्न इति। लुम्पेदवश्यम इत्ययं श्लोकोऽन्यार्थमवश्यं पठितव्यस्तेनैव सततं सन्ततमिति च सिध्यति न तु निपातनेत्यर्थः। सांततमिति चानभिधानात् ष्यञन्तस्य प्रयोगाभावः पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तः पृषोदरादित्वान्न भवति। संज्ञोपसर्जनीभूतानामिति। ये विभाषयान्तरे दृष्टास्त एवेमामवस्थां प्राप्ता इति विवक्षया च्विप्रत्ययनिर्दे-

सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि। अतिसर्वाय देहि स कथं क-
र्तव्यः। पाठात्पर्युदासः पठितानां संज्ञाकरणम् *। पाठादेव पर्यु-
दासः कर्तव्यः शुद्धानां पठितानां संज्ञा कर्तव्या। सर्वादीनि सर्व-
नामसंज्ञानि भवन्ति संज्ञोपसर्जनीभूतानि न सर्वादीनि किमवि-
शेषेण, नेत्याह, विशेषेण च। किं प्रयोजनम्। सर्वाद्यानन्तर्यका-
र्यार्थम्। सर्वादीनामानन्तर्येण यदुच्यते कार्यं तदपि संज्ञोपसर्जनी-
भूतानां मा भूदिति। किं प्रयोजनम् प्रयोजनं डतरादीनामद्ड्-
भावे *। डतरादीनामद्ड्भावे प्रयोजनम्। अतिक्रान्तमिदं ब्रा-
ह्मणकुलं कतरद् अतिकतरं ब्राह्मणकुलमिति। त्यदादिविधौ च *।
त्यदादिविधौ च प्रयोजनम्। अतिक्रान्तोऽयं ब्राह्मणस्तमतितद् ब्रा-
ह्मण इति। संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः, उपरिष्टाद्योगविभागः क-
रिष्यते। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम्, ततोऽसं-
ज्ञायामिति। सर्वादीनीत्येवं तान्यनुक्रान्तानि असंज्ञायां तानि द्र-
ष्टव्यानि। उपसर्जनप्रतिषेधश्च न कर्तव्यः। अनुपसर्जनादित्येष

शः। सर्वाय देहीति। पदकार्येषु गौणमुख्यन्यायो न तु प्रातिपदिककार्येष्विति शब्दाश-
ये च बहुव्रातु इत्यत्रोक्तमिति प्रसिद्धाप्रसिद्धिविषयत्वात्सम्भवन्नपीह स नोक्तः समासकृत्तद्धि-
तावयवसर्वनामासर्वलिङ्गा जातिरेकद्रव्योपवेशिनी संज्ञेत्यतदनपेक्ष्य संज्ञाप्रतिषेधः।
तत्र ह्यपेक्षिते परया पूर्वा संज्ञा बाध्यत इति संज्ञा संज्ञया सर्वनामसंज्ञाया बाधनात्
प्रसङ्गाभावः। अतिसर्वायेति। प्रादिसमासोऽयं बहुव्रीहौ संज्ञाप्रतिषेधात्। प्रयोजनं
सर्वनामावयवसंज्ञायामिति तदन्तविधिः परमसर्वस्मा इत्याद्यर्थ आश्रितः। पाठादिति।
यथा तिङो गोत्रादीन्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणं तथेहापि सर्वा-
दिसन्निवेशो विशेष्यतेऽसंज्ञोपसर्जनानि सर्वादीनि गणसन्निविष्टानि नान्यानीत्यर्थः।
किमविशेषेणेति। किं यत् सर्वेषां सर्वादीनां कार्यं तदर्थमेवेति प्रश्नः। विशेषेण चेति।
चशब्दादविशेषेणेत्यर्थः। यद् गणपाठोपलक्षितं विशिष्टं कार्यं त्यदादीनामः अद्डत-
रादिभ्य इत्यादि तदर्थमपि पाठविशेषणमित्यर्थः। यत्तु कार्यं युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽ
शित्यादि स्वरूपमात्राश्रयं न सन्निवेशापेक्षं तदविशेषेण भवति। तत्र हि न गणपठि-
तयोर्युष्मदस्मदोर्निर्देशोऽपि तूणादिकयोः। अनुपसर्जनादिति। ननु प्राधानेन
तदन्तविध्यर्थो योगः प्रारब्धव्यः कौम्भकारेय इति यथा स्यादिति न चाणिति
त्तदग्रहणं तद्धितोऽप्यणस्तीति, नैतदस्ति, स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तदादिनियमा-

योगः प्रत्याख्यायते तमेवमभिसंभन्त्स्यामः । अनुपसर्जन अ अदिति । किमिदं अ अदिति अकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ । यद्येवम् अतियुष्मद् अत्यस्मद् इति न सिध्यति । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् अनुपसर्जन अ अ अदिति । अकारान्ताद् आकारात्कारौ शिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ । अथवा अङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति । यद्येवं परमपञ्च परमसप्त, षड्भ्यो लुगिति लुग् न प्राप्नोति । नैष दोषः, षट्प्रधान एष समासः । इह तर्हि प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन अनङ् न प्राप्नोति । सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते प्रकृतविभक्तौ तद्भवति । यद्येवमतितद् अतितदौ अतितद इति अत्वं प्राप्नोति । तत्रापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह तावद् डतरादिभ्यः पञ्चभ्य इति पञ्चमी अङ्गस्येति षष्ठी तत्राशक्यं भिन्न-

---

भावात् कारशब्दादपि ङीपि कुम्भकारिशब्दात् स्त्रीभ्यो ढगिति ढग्भविष्यति । अनुपसर्जन अ अदिति । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । अ अ अदिति । अकारेणाकारात्कारौ विशेष्येते । अकारात्परौ यावकारात्कारौ तावनुपसर्जनस्येत्यर्थः । पञ्चम्या अदित्ययं तु युष्मदस्मद्भ्यामनकारान्ताभ्यां विधीयत इति परिभाषानुपस्थानादुपसर्जनाभ्यामपि भवति । त्यदादीनाम इत्ययमकारात्परस्य हलः स्थाने विधीयत इति अकारात्परोऽकारो भवतीति परिभाषोपस्थानादतितद् इत्यत्र न भवति । एवं तु प्रियौ द्वावस्येति बहुव्रीहौ कृतेऽकारान्तादविधानात्परिभाषानुपस्थानादत्वं प्राप्नोति । तदोस्साविति च सत्वमविशेषितमित्युपसर्जनस्यापि प्राप्नोति । तत्रायं समाधिः । त्यदादीनामित्यत्र त्यदादिषु परिभाषोपस्थानादनुपसर्जनानां तेषां ग्रहणं तत्साहचर्याद् द्विशब्दोऽपि तथाविध एव गृह्यते । सत्वविधौ च तथाविधानामेवानुवृत्तिरित्यत्रापि न दोषः । अतिसर्वायेत्यादौ तु विशेषकार्यमपरिहृतमेव । गृह्यमाणविभक्तेरिति । गृह्यमाणानां त्यदादीनां डतरादीनां च स्वार्थद्वारेण संबन्धिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसंख्याकर्मादिवाचिनी तस्या इत्यर्थः । यद्येवमिति । गृह्यमाणाद् विहिता या विभक्तिरित्येवं संबन्धं मन्वानस्य प्रश्नः । अर्थः संबन्धोऽत्र गृहीत इत्युत्तरेऽभिप्रायः । यद्येवं पञ्चकाः शकुनय इति कनः स्वार्थिकत्वाज्जसो लुक् प्राप्नोति, उच्यते, कनि कृते शब्दान्तरत्वान्नान्तत्वाभावान्नायं षट्संज्ञक इत्यदोषः । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यत्र त्वङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यत इत्युपसर्जनाभ्यामपि सिध्यति । प्रियसक्थ्नेति सक्थिशब्दश्शकटावयववचनोऽत्रेति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति समासान्तो न कृतः । प्रकृतविभक्ताविति । अङ्गार्थसंबन्धिन्यां विभक्तावित्यर्थः । तत्रापीति । गृह्यमाणविभक्तेरिति सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते इति च

विभक्तित्वाद् डतरादिभ्य इति पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुम्। तत्र कि मन्यच्छक्यं विशेषयितुमन्यदतो विहितात्प्रत्ययाद् डतरादिभ्यो यो विहित इति। इहेदानीमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इति। त्यदादीनामो भवतीति। अस्थ्यादीनामित्येषा षष्ठी अङ्गस्येत्यपि, त्यदादीनामित्यपि षष्ठी अङ्गस्येत्यपि। तत्र कामचारः। गृह्यमाणेन वा विभक्तिं विशेषयितुमङ्गेन वा यावता कामचारः। इह तावदस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्यङ्गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः। अस्थ्यादिभिरनङ्गम् अङ्गस्य विभक्तावनङ् भवति अस्थ्यादीनामिति। इहेदानीं त्यदादीनामो भवतीति गृह्यमाणेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः अङ्गेनाकारम्। त्यदादीनां विभक्तावो भवति अङ्गस्येति। यद्येवमतिसः अत्वं न प्राप्नोति। नैष दोषः, त्यदादिप्रधान एष समासः अथवा नेदं संज्ञाकरणं पाठविशेषणमिदम् सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि। संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते। यद्येवं संज्ञाश्रयं यत्कार्यं तन्न सिध्यति सर्वनाम्नः स्मै आमि सर्वनाम्नः सुडिति। अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते। सर्वेषां यन्नाम तत्सर्वनाम सर्वनाम्न उत्तरस्य ङेः स्मै भवति सर्वनाम्न उत्तरस्याम: सुड् भवति यद्येवं सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि प्राप्नोति। एतेषां चापि शब्दानामेकैकस्य स स विषयः तस्मिंस्तस्मिन्विषये यो यः शब्दो वर्तते तस्य तस्य तस्मिंस्तस्मिन्वर्तमानस्य सर्वनामकार्यं

डतरादिभ्यो यो विहित इति। अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यं तेन परमकतरदित्यत्रापि भवति। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यत्र तु प्रकरणेऽङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यतेऽर्थद्वारेण, युष्मदस्मद्भ्यां तु परत्वमात्रेणेत्यतियुष्मदित्यादावपि कार्यं भवति। अतिस इति। शोभनः स इति प्रादिसमासः। नञ्समासेऽप्यसः अषट् अकतरदिति भवति। सर्वेषां यानीति। स्वविषयापेक्षया सर्वनामत्वं बोद्धव्यम्। यथा गोत्वादेः स्वविषयापेक्षं सर्वगतत्वं न तु सर्वादीनि परस्परं पर्यायतां यान्ति भिन्नार्थत्वात् एतेषां चापीति। ततश्च सर्वस्मिन्नोदन इत्योदनशब्दस्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति सामानाधिकरण्यादनयोः। ननु प्रतिनियतवस्तुभागाभिनिवेशित्वाच्छब्दानां सर्वत्वमोदनशब्देन नाभिहितमोदनत्वमपि सर्वशब्देनेति कुतोऽयं प्रसङ्गः तत्रेदं दर्शनम्। सर्वशब्दोऽपि ओदनार्थावग्रहेण प्रवृत्त

प्राप्नोति। एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते संज्ञा च। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्, लभ्यमित्याह कथम् एकशेषनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशोऽयम्। सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि। सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्वनामानि। सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति। सर्वेषां यानि च नामानि तानि सर्वादीनि। संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते। अथवा महतीयं संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम् अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति। सर्वेषां नामानीति चातः सर्वनामानि। संज्ञोपसर्जनेच विशेषेऽवतिष्ठेते। अथो भस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः। उभस्य सर्वनामत्वे ऽकजर्थः *। उभस्य सर्वनामत्वेऽकजर्थः पाठः क्रियते उभकौ। किमुच्यतेऽकजर्थं इति न पुनरन्यान्यपि सर्वनामकार्याणि। अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वात् *। अन्येषां सर्वनामकार्याणामभावः। किं कारणम् द्विवचनटाब्विषयत्वात् उभशब्दोऽयं द्विवचनटाब्विषयः अ-

---

थोदनशब्दोऽपि सर्वशब्दार्थाविग्रहेण। प्रतिपत्ता तु केवलात्सर्वशब्दाद्विशेषं न प्रतिपद्यते रूपसादृश्यान्नाप्योदनशब्दादिति तत्प्रतिपत्त्यर्थमुभयोरुपादानं तत्रैकस्य सर्वनामकार्यं भवति नापरस्येति प्रमाणाभावादतिप्रसङ्ग उद्भावितः। एकशेषनिर्देश इति। ननु सह विवक्षाया अभावात् कथमेकशेषः एकशेषफलत्वात्तन्त्रन्याय आवृत्तिर्वैकशेषशब्देनोच्यते। अथवा आकृत्यभिधानपक्षे एकस्यैव प्रयोगे सिद्धे प्रत्याख्यातमेकशेषशास्त्रं संज्ञापरिभाषावच्छास्त्रप्रक्रियासंपादनार्थं भवतीति सहविवक्षामन्तरेणापि भवत्येकशेषः। संज्ञोपसर्जने चेति। यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन विनियुज्यते तदा प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागेन स्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्तते इति विशेष एवयावतिष्ठते उपसर्जनमपि जहत्स्वार्थमजहत्स्वार्थं वातिक्रान्तार्थं विशेषणतामापन्नमतिक्रान्तार्थं वृत्ति भवत्यतिसर्वायेत्यत्र वाक्ये त्वसंसृष्टार्थत्वात् स्वार्थमात्रं प्रतिपादयतो न विशेषेऽवस्थानम्। यतो न लघीय इति। शब्दव्यवहारो लघुस्ततोऽपि लघीयो नाम। तत्र गुरुसंज्ञाकरणात्सर्वादीनां विशिष्टो धर्मोऽनुमीयते नूनमेतानि संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामत्वेन युक्तानि। यतस्तदनुरूपा तेषां संज्ञा कृतेति सर्वनामकार्यमन्तर्गणकार्यं च सर्वनामत्वयुक्तानामेव भवति न संज्ञोपसर्जनानाम्। अन्याभाव इति। टाब्विषयत्वमपि न द्विवचनादन्यत्र

न्यानि च सर्वनामकार्याण्येकवचनबहुवचनेषूच्यन्ते । यदा पुनर-
यमुभशब्दो द्विवचनटाब्विषयः क इदानीमस्यान्यत्र भवति । उ-
भयोऽन्यत्र * । उभयशब्दो ऽस्यान्यत्र भवति । उभये देवमनुष्याः ।
उभयो मणिरिति । किञ्च स्याद् यद्यत्राकज् न स्यात् कः प्रसज्ये-
त । कश्चेदानीं काकचोर्विशेषः । उभशब्दोऽयं द्विवचनटाब्विषय
इत्युक्तं तत्राकचि सत्यकचस्तन्मध्ये पतितत्वाच्छक्यते एतद् वक्तुं द्वि-
वचनपरोऽयमिति, के पुनः सति नायं द्विवचनपरः स्यात् । तत्र
द्विवचनपरता वक्तव्या यथैव तर्हि के सति नायं द्विवचनपरः एव-
माप्यपि सति नायं द्विवचनपरः स्यात् तत्रापि द्विवचनपरता वक्त-
व्या । अवचनादापि तत्परविज्ञानम् । अन्तरेणापि वचनमापि द्वि-
वचनपरोऽयं भविष्यति । किं वक्तव्यमेतत् नहि, कथमनुच्यमानं गं-
स्यते । एकादेशे कृते द्विवचनपरोऽयमन्तादिवद्भावेन । अवचनादा-
पि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽपि तुल्यम् * । अवचनादापि तत्प-
रविज्ञानमिति चेत्केऽपि अन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति ।
कथम् । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो ऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृति-

---

बोद्धव्यम् । तत्रोभादुदात्तो नित्यमित्यत्र नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभश-
ब्दप्रयोगो माभूद् उभयशब्दस्यैव यथा स्यादित्युभयपुत्र इत्यादि भवति । द्विदण्ड्या-
दिभ्यश्चेत्यत्र निपातनादुभा बाहू इत्यादयः साधवः । कश्चेदानीमिति । रूपे स्वरे च
नास्ति विशेषः अवग्रहे च नास्त्यादरो न हि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः । उभकाभ्यां
हेतुभ्यां उभकयोर्हेत्वोरिति षष्ठी तृतीयसिद्धे निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन-
मितिवचनात् ।उभयशब्दोऽयमिति।द्विवचनेऽनन्तरे श्रूयमाणे उभयशब्देन साधुना भाव्य-
न लुप्तेन व्यवहिते । के पुनः सतीति । पूर्वस्य द्विवचनस्य लुप्तत्वादपरस्य केन व्यवधाना-
त् । तत्र कविषये व्यवहितद्विवचनविषय उभशब्दः साधुर्भवतीति वक्तव्यम् । यथैव त-
र्हीति । ननु द्विवचनटाब्विषयत्वादित्यत्र टाप उपात्तत्वाच्चोद्यानुपपत्तिः । एवं तर्हि
टाब्विषयत्वेऽप्येकवचनबहुवचनयोर्मा भूदित्येवमर्थमाप्यपि द्विवचनपरता वक्तव्येत्युक्तम् । केऽपि
अवचनादिति । स्वार्थिकत्वादाप उभार्थस्याहानादापि सिद्धा द्विवचनपरतेत्यर्थः । किं तर्हि इत्य-
तुल्यमिति । द्विवचनविषयत्वादित्यत्र द्विवचनशब्देन प्रत्ययो न गृह्यते किं तर्हि द्व्य-
र्थाभिधानसमर्थ इत्यर्थः । उभयत उभयत्रेति अतसोरव्ययत्वाद् द्वित्वाभिधानसामर्थ्यं ना-
स्तीत्यभेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते न तूभशब्दः । एवं प्रत्याख्यातोऽकजर्थ उभश-

ग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति । अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि । भवतोऽकच्छेषात्वानि * । भवतोऽकच्छेषात्वानि । प्रयोजनानि । अकच् भवकान् । शेषः स च भवांश्च भवन्तौ । आत्वम् भवादृगिति । किं पुनरिदं परिगणनमाहो स्विदुदाहरणमात्रम् । उदाहरणमात्रमित्याह । तृतीयादयोऽपि दृश्यन्ते । सर्वनाम्नस्तृतीया च । भवता हेतुना भवतो हेतोरिति ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥ दिग्ग्रहणं किमर्थम् । न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधं वक्ष्यति । तत्र न ज्ञायते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। दिगुपदिष्टे विभाषा अन्यत्र प्रतिषेधः । अथ समासग्रहणं किमर्थम् समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति । दक्षिणदक्षिणस्यै देहि । अथ बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थम् । द्वन्द्वे मा भूत् दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधो भविष्यति । नाप्राप्ते प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते सा यथैव न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं बाधते । एवं द्वन्द्वे चेत्येतमपि बाधेत । न बाधेत । किं का-

---

न्दस्य पाठः । सर्वनाम्नस्तृतीया चेति षष्ठीतृतीयार्थः पाठ इति केचित् । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात्तदर्थोपि पाठो न कर्तव्य इत्यन्ये । अथ भवत इति । अनकारान्तत्वात् स्मायाद्यभावात्प्रश्नः । शेषइति । पाठे सति त्यदादित्वाच्छेषो भवति । तृतीयादयोऽपीति । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमित्यनपेक्ष्यैतदुक्तम् । इदं तु प्रयोजनम् भावतायनिः, भवद्र्यङ्, भवन्मयः । पूर्वनिपातश्च भवन्मित्रः । भवतष्ठक्छसाविति वृद्धत्वात् ठक्छसौ । गुणवचनसंज्ञाबाधनं च । भवतो भावो भावत्यमिति मा भूत ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । दिग्ग्रहणमिति । एकस्मिन्विषये विकल्पप्रतिषेधयोरसम्भवात्सामर्थ्याद्विषयभेद आश्रयितव्य इति प्रश्नः । वचनमन्तरेणाभिमतो विषयभेदो नलभ्यतइत्युत्तरम् । समासएवेति । मुख्य इत्यर्थः । अन्यस्तु तत्कार्यलाभाय तद्व्यपदेशं लभतइत्यमुख्यः दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । द्वन्द्वे चेत्यनेन सर्वाद्यन्तस्य द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधो नावयवानामिति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवद्भावः ।

रणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाप्राप्ते न बहुव्रीहा-वित्येतस्मिन्प्रतिषेधे इयं विभाषा आरभ्यते । द्वन्द्वे चेत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्येवमियं विभाषा न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं बाधिष्यते द्वन्द्वे चेत्येतं प्रतिषेधं न बाधिष्यते । अथवा इदंतावदयं प्रष्टव्यः, इह कस्मान्न भवति, या पूर्वा सोत्तरा अस्योन्मुग्धस्य सोऽयं पूर्वोत्तर उन्मुग्धः तस्मै पूर्वोत्तराय देहीति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । यद्येवं, नार्थो बहुव्रीहिग्रहणेन । द्वन्द्वे कस्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । उत्तरार्थं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यम् । नकर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव न बहुव्रीहाविति । द्वितीयं कर्त्तव्यम् । बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्याद् बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र माभूत । एकैकस्मै देहि । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । समासइति वर्त्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः समासो यो बहुव्रीहिरिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् अवयवभूतस्याऽपि बहुव्रीहेः प्रतिषेधो यथा स्यात्, इह मा भूत्, वस्त्रमन्तरमेषां त इमे वस्त्रान्तराः वसनमन्तरमेषां त इमे वसनान्तराः वस्त्रान्तराश्च वसनान्तराश्च वस्त्रान्तरवसनान्तराः ॥

न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥ किमुदाहरणम्, प्रियविश्वाय । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सर्वाद्यन्तस्य बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम् । वक्ष्यति चैतत् । बहुव्रीहौसर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति । तत्र

येन नाप्राप्तइति । अयमत्रार्थः। न बहुव्रीहावित्यनेन सर्वःस्वविषयो व्याप्तःद्वन्द्वे चेत्यनेन तु न व्याप्तः । विभाषा जसीति जसि विकल्पविधानात् । यदि चानेन द्वन्द्वे विभाषा स्याद् जस्यनुवाददोषः प्रसज्येत । बहुव्रीहौत्वनुवाददोषमलभमाना कृतार्था सती परत्वादियं विभाषा द्वन्द्वे चेत्यनेन बाध्यते । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । दिक्समास इति व्यपदेशो दिङ्नामानीति विहितस्य न्याय्यः, तत्रहि दिक्शब्दोऽस्ति । वस्त्रान्तरेति । उपसर्जनप्रतिषेधो वार्तिककारस्य न सूत्रकारस्य न बहुव्रीहावित्यारम्भात् तन्मतेनेदं प्रयोजनमुक्तम् ॥

न बहुव्रीहौ । प्रियविश्वायेति । प्रियशब्दस्य विश्वविशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते ।

विश्वप्रियायेति भवितव्यम् इदं तर्हि युन्यायत्र्यन्याय। ननु चात्रापि सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातेन भवितव्यम्। नैष दोषः वक्ष्यत्येतत्, संख्यासर्वनाम्नोर्यो बहुव्रीहिः परत्वात्तत्र संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति। इदं चाप्युदाहरणं प्रियविश्वाय। ननु चोक्तं विश्वप्रियायेति भवितव्यमिति। वक्ष्यत्येतत् वा प्रियस्येति। न खल्वप्यवश्यं सर्वाद्यन्तस्यैव बहुव्रीहेः प्रतिषेधेन भवितव्यम्। किं तर्हि असर्वाद्यन्तस्यापि भवितव्यम्। किं प्रयोजनम्। अकज् माभूदिति। किंच स्याद् यद्यत्राकच्स्यात्। कोनस्यात्। कश्चेदानींकाकचोर्विशेषः। व्यञ्जनान्तेषु विशेषः। अहकंपितायस्य सकत्पितृकः त्वकंपितास्य त्वकत्पितृक इति प्राप्नोति मत्कपितृकः त्वत्कपितृक इति चेष्यते। कथं पुनरिच्छताऽपि भवता वहिरङ्गेण प्रतिषेधेनान्तरङ्गो विधिः शक्यो बाधितुम् अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो विधिर्बाधते गोमत्प्रियइति यथा। क्रियते तत्र यत्नः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति। ननु चेहापि क्रियते न बहुव्रीहाविति। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। प्रियविश्वाय। उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धम्। अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राथमकल्पिकः। यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च। अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति। तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम्।

इत्यन्यायेति। संख्यायाः संख्येयपरतन्त्रत्वाद्विशेषणत्वं सर्वनाम्न एवेति नियमः कथमिति चेदुच्यते। विशेषणत्वात्संख्यायाः पूर्वनिपाते प्राप्ते एवमर्थमुपसंख्यानं स्यात् सर्वनामसंख्ययोः सन्निपाते सर्वनाम्न एव पूर्वनिपातः स्यादिति। वक्ष्यत्येतदिति। नैष वाक्यार्थो यस्त्वया कल्पित इत्यर्थः। व्यञ्जनान्तेष्विति। उपलक्षणमेतत्। द्विकपुत्रो द्वकिपुत्र इत्यत्रापि विशेषदर्शनात्। कथं पुनरिति। अन्तरङ्गत्वात्संज्ञानिमित्तेनाकचा तावद्भाव्यं यत्पदान्तरसंनिधाने वर्तिपदार्थविशेषणान्यपदार्थविवक्षायां बहिरङ्गेण बहुव्रीहिणेत्यर्थः। अन्तरङ्गानपीति। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सामान्येन ज्ञापकं बहिरङ्गोऽपिसमासाश्रयोविधिरंतरङ्गं बाधते इत्यस्यार्थस्येति भावः। क्रियते तत्रेति। लुग्विषयमेव तज्ज्ञापकमित्यर्थः। अस्त्यन्यदिति। अत्र हि विधिप्रतिषेधौ समानकालौ कार्यकालत्वात्संज्ञाया इति मन्यते। अयं खल्वपीति। सूत्रोपारूढ एवायमर्थ इति प्रतिपादयति। अप्रयोगसमवायि यत्प्रक्रियावाक्यं तत्रायं प्रतिषेधो न लौकिके वाक्ये प्रयोगार्हे तस्य

गोनर्दीयस्त्वाह अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ । त्वकत्पितृको मकत्पितृक इत्येव भवितव्यमिति । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानम् * । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः आढ्यपूर्वाय देहीति । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानानर्थक्यं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात् * । प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थकम् । किं कारणम् । पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात् । पूर्वादीनां व्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञोच्यते न चात्र व्यवस्था गम्यते ॥

तृतीया समासे ॥ ३० ॥ समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं किमर्थम् । अयं तृतीयासमासोऽस्त्येव प्राथमकल्पिकः । यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं चेति । अस्ति च तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । तृतीयासमासार्थानि पदानि तृतीयासमास इति । तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम् । अथवा समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । तृतीया । तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय देहि संवत्सरपूर्वाय देहि । ततोऽसमासे । असमासे च तृतीयायाः सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । मासेन पूर्वाय देहि संवत्सरेण पूर्वाय देहीति ॥

पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्याभावात् । गोनर्दीयस्त्वाहेति । सूत्रप्रत्याख्यानमेतद् यथोत्तरं हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यम् । स्वरः । स्वाङ्गशिटामदन्तानामितप्राद्युदात्तत्वम् । आढ्यपूर्वायेति । अबहुव्रीह्यर्थं वचनम् । न चात्रेति । प्राधान्येनेति भावः । अत्र हि पूर्वत्वमाढ्यत्वस्य विशेषणम् । यथातिपूर्वायेति पूर्वार्थोऽतिक्रान्तस्येत्युपसर्जनत्वात्पूर्वार्थस्य न भवति संज्ञा । मयूरव्यंसकादित्वाच्चात्र समासः ।

तृतीया समासे । अत्र तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यलाभे सति प्रयोगार्हस्य लौकिकस्यवाक्यस्य ग्रहणे सति मासेन पूर्वायेति प्रयोगःसाधुः । वाक्यभेदेन च मुख्ये समासे निषेधः । अथवेति । पर्युदासाश्रयणात्समाससदृशस्य वाक्यस्य ग्रहणम् । पूर्वसदृशेति च प्रतिपदोक्तस्तृतीयासमासो गृह्यते ॥

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥ जसः कार्यं प्रति विभाषा अकज्भि न भवति द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधात् ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥३४॥ अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणानर्थक्यं गणे पठितत्वात् * । अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । गणे पठितत्वात् । गणे ह्येतानि पठ्यन्ते । कथं पुनर्ज्ञायते स पूर्वः पाठः अयं पुनः पाठ इति । तानि हि पूर्वादीनि इमान्यवरादीनि । इमान्यपि पूर्वादीनि । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स पूर्वः पाठः अयं पुनः पाठ इति यदयं पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति नवग्रहणं करोति । नवैव हि पूर्वादीनि । इदं तर्हि प्रयोजनम् । व्य-

---

विभाषा जसि । जसः कार्यं प्रतीति । जस इ जसीति निर्देशादिकारेण ईकारस्य ग्रहणादित्याहुः । अन्ये तु कार्यकालत्वात्संज्ञाया जसः शीत्यत्र वेपस्थानं मन्यन्ते ॥

पूर्वपरा ॥ अवरादीनां चेति । किमर्थं प्रतिपदं पूर्वादीनि जसि विभाषार्थं पठितानि यावता गण एवार्थविशेषेण विशिष्टानि नित्यसर्वनामसंज्ञार्थं पठ्यन्ते । तत्र पूर्वादीनिनवेत्येवं सूत्रं पठितव्यम् । प्राप्तविभाषा चेयं भविष्यति । तेषामेवात्र प्रत्यभिज्ञानाद् गणएवार्थनिर्देशः पाठविशेषणं भविष्यति । यथा तिष्ठो गोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम् गोत्रादिपाठविशेषणमिति वार्तिककाराभिप्रायः । अवरादीनामित्यत्र प्रकारार्थं आदिशब्दस्तेन पूर्वपरशब्दावपि गृह्येते । कथं पुनरिति । पूर्वं गणपाठेनियतसंनिवेशो व्यवस्थितः पश्चात्तु सूत्रपाठ इत्यत्रप्रमाणाभावात् । आदिशब्दः प्रकारवाची दृष्टो व्यवस्थावाची च तत्रसर्वादीनीत्यत्रादिशब्दस्यप्रकारार्थतापिसंभवति । प्रकारार्थताप्रदर्शनाय पश्चादभियुक्ता गणान् पठन्ति । यदुक्तम् । अक्षादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगण इति । कृतादयश्च वृत्तिकारैर्निदर्शनार्थं पठिताः । तत्र वेदे मध्यमस्यामवमस्यामिति प्रयोगदर्शनात्प्रकारार्थतादिशब्दस्य सर्वादीनीत्यत्र संभाव्यत इति प्रश्नः । तानि हि पूर्वादीनीति । पूर्वकालपठितत्वात्पूर्वशब्देन सर्वशब्दोऽभिधीयते तेनाऽयमर्थः सर्वादीनीत्यत्र व्यवस्थावाच्यादिशब्दः प्रकारवाचित्वे हि कत्वादीनामपि संज्ञा स्यात् । मध्यमस्यामिति तु व्यत्ययेन च्छान्दसः प्रयोगः । इमान्यवरादीनीति । अवरकालपाठात्पूर्वशब्दोऽवरशब्देनोच्यते । तेन पूर्वं गणपाठः पश्चात्सूत्रपाठ इत्यर्थः । हेत्वभिधानमन्तरेणाशक्योऽयमर्थः प्रतिपत्तुमित्याह इमान्यपीति । नवग्रहणमिति । तत्र हि नवग्रहणं त्यदादीनां निरासार्थं क्रियते । यदि च नियतसंनिवेशो गणपाठः पूर्वस्तदाऽविकव्यवच्छेदाय नवग्रहणं कर्तव्यम् । इदं तर्हीति । प्रतिनियतविशेषणाभिधानाय प्रतिपद-

वस्थायामसंज्ञायामिति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एव विशिष्टान्येवैतानि गणे पठ्यन्ते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । त्यदादिपर्युदासेन पर्युदासो मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति, नैषां त्यदादिपर्युदासेन पर्युदासो भवतीति यदयं पूर्वत्रासिद्धमिति निपातनं करोति । वार्तिककारश्च पठति जश्भावादिति चेदुत्तरत्राभावादपवादप्रसङ्ग इति इदं तर्हि प्रयोजनं जसि विभाषां वक्ष्यामीति ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ ३५ ॥ आख्याग्रहणं किमर्थम् ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्दस्तस्य यथा स्याद् इह मा भूत्, स्वे पुत्राः स्वाः पुत्राः, स्वे गावः स्वा गावः ॥

अन्तरंबहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ ३६ ॥ उपसंव्यानग्रहणमनर्थ-

पाठ इत्यर्थः । एवं विशिष्टान्येवेति । पाठविशेषणं गणेऽर्थनिर्देश इत्यर्थः । त्यदादिपर्युदासेनेति । त्यदादीनि पठित्वा गणे केचित् पूर्वादीनि पठितानि । तत्रात्यदादिभ्य इति तसिलादीनां प्रतिषेधः प्राप्नोति । तत्र पुनः सर्वनामसंज्ञा तसिलादिविधानार्थं विधीयते तेन त्यदादिपर्युदासो बाध्यते । यथा अनुर्लक्षण इति पुनर्विधानेन हेतुतृतीया बाध्यते । वाक्यभेदेन च विभाषा जसि विधीयते । यथाऽमि पूर्वः संप्रसारणाच्चेत्यत्र वाक्यभेदेन वा छन्दसीति संबन्धाच्छन्दसि विकल्पः क्रियते इति भावः । इदं तर्हीति । यदि पूर्वादीनि नवेत्युच्येत तदा गणपाठेऽर्थनिर्देशस्य नित्यसंज्ञाविधानएवोपयुक्तत्वात् पाठविशेषणे प्रमाणाभावादप्राप्तविभाषेयमर्थान्तरे पूर्वादीनां जसि विज्ञायेत, प्राप्तविभाषायामुक्तानुवाददोषप्रसङ्गादप्राप्तविभाषायामपूर्वविधानात् । विभाषामिति । प्राप्तविभाषामित्यर्थः । प्रतिपदपाठं चान्तरेणासंकरेणार्थनिर्देशोऽशक्यः कर्तुमिति भाष्यकारेण प्रतिपदपाठः समर्थितः ॥

स्वमज्ञा० ॥ आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । अभिनिज्विषयस्त्वैश्वर्यवाची । आख्याग्रहणमिति । स्वेपुत्राः स्वे गाव इत्यत्र स्वशब्दस्यामीयत्वमेवाहपुत्रादिशब्दस्तु ज्ञातिधनयोर्वर्तते न स्वशब्द इति प्रतिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः । तस्य यथा स्यादिति । प्रतिषेध इति शेषः । इह मा भूदिति। असत्याख्याग्रहणे स्वे पुत्रा इत्यादौ स्यादेव प्रतिषेधः, आत्माप्यात्मीयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वशब्दो ज्ञातिधनयोर्वर्तते पुत्रादिभिः सामानाधिकरण्याद् आख्याग्रहणे तु सति न दोषः। स्वशब्दो ह्यात्मीयस्याख्या न तु ज्ञातिधनयोरिति विधिः सिद्धः ॥

अन्तरम् ॥ बहिरित्यनावृतदेश उच्यते तेन योगो बहिर्योगः । स च बाह्यस्य भ-

कं बहिर्योगेण कृतत्वात् * । उपसंख्यानग्रहणमनर्थकम्, किं कारणम् बहिर्योगेण कृतत्वात् । बहिर्योगइत्येव सिद्धम् । न वा शाटकयुगाद्यर्थम् * । न वानर्थकम् । किं कारणम् । शाटकयुगाद्यर्थम् । शाटकयुगाद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । यचैतन्न ज्ञायते किमन्तरीयं किमुत्तरीयमिति । अत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति निर्ज्ञातं तस्य भवति इदमन्तरीयमिदमुत्तरीयमिति । (अपुरीति वक्तव्यम्) । इह मा भूत् । अन्तरायां पुरि वसति । वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम् * । वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्वितीयायै द्वितीयस्यै तृतीयायै तृतीयस्यै । विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः उपसंख्यानमेवाऽत्र ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति द्वितीयाय द्वितीयस्मै तृतीयाय तृतीयस्मै ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७ ॥ किमर्थं पृथग् ग्रहणं स्वरादीनां क्रियते न चादिष्वेव पठेरन् । चादीनां वै असत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च ।

वतीत्यन्तरे गृहा इति । नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते । यदा तु बहिश्शब्देन बाह्य उच्यते बाह्येन योगो बहिर्योग इति तदा नगराभ्यन्तरे ये गृहास्त उच्यन्ते । उभयथापि स्मर्यते । उपसंख्यानशब्दोऽपि कर्मकरणार्थभेदाद्भिन्नार्थः । ततः सर्वथा बहिर्योगात् सिद्धिं मत्वाह उपसंव्यानेति । न वेति । समानप्रमाणे शाटकयुगे अपरिहिते इदं न ज्ञायते किमुत्तरीयं किमन्तरीयमेतदित्यर्थः । अत्रापीति । यथोपसंव्यानत्वं भाविबुद्ध्या व्यवस्थाप्यते तथा बहिर्योगोऽपीत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । आदिशब्दो वार्तिके शाटकयुगाद्यर्थमित्यत्रोपात्तस्तत्र शाटकानां त्रये चतुष्टये वा तृतीयचतुर्थयोर्बहिर्योगाभावादुपसंव्यानग्रहणंकर्तव्यम् । अपरीति । गणसूत्रएतत्कर्तव्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ग्रहणप्रसङ्गात् । इह त्वनेन नार्थः अतइति जसः शीविधानाट्टाबन्तात्प्राप्त्यभावात् । पूः कस्मिंश्चिद्देशे प्राकाराभ्यन्तरे क्रियते क्वचित्प्राकाराद्बहिरित्यस्ति पुरो बहिर्योगः॥ ३६ ॥

स्वरादिनिपतमव्ययम् ॥ किमर्थमिति । स्वरादिषु किं चितिक्रियाप्रधानं किं चित्साधनप्रधानमिति असत्त्ववचनत्वाच्चादिष्वेव स्वरादीनि पठितव्यानीति मत्वा प्रश्नः । स्वरादीनां पुनरिति । स्वस्ति वाचयति स्वःपश्येति क्रियासम्बन्धेऽनेकशक्तिदर्शनात्सत्त्ववाचित्वनिश्चयः लोहितगङ्गमित्यादीनामव्ययानां सत्त्वधर्मनपुंसकत्वदर्शनाद्द्रव्यत्वमेवसत्त्व-

अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते न निपातसंज्ञैव स्यात् । नैवं शक्यम् । निपात एकाजनाङिति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता सा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत, क्व इव क्वेव । एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैवास्तु तच्चाशक्यम् । वक्ष्यत्येतत् । अव्यये नञ्कुनिपातानामिति । तद्गरीयसा न्यासेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात् । तस्मात् पृथग् ग्रहणं कर्तव्यम् । उभे च संज्ञे कर्तव्ये ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥ असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानम् * । असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । विना नाना । किं पुनः कारणं न सिध्यति । सर्वविभक्तिर्ह्यविशेषात् * । सर्वविभक्तिर्ह्येष भवति । किं कारणम् । अ-

---

वाचित्वम् । न निपातसंज्ञैवेति । प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि चादयोऽसत्त्वे इति सूत्रन्यासः कार्य इत्यर्थः । स्वरादीनामिति । किमोऽदित्यत्प्रत्ययो दक्षिणादाजित्याच् वे- नूप्रभृतयस्तु क्व एकाचः सन्तीति भावः । तच्चाशक्यमिति । अव्ययसंज्ञायामेव सत्याम- व्ययमेकाजनाङिति सूत्रं कर्तव्यं ततश्चात्प्रभृतीनामपि प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः प्राप्नोति । अथ चादय एकाजनाङिति क्रियते तदा चादीनामसत्त्ववचनत्वविशेषणमलभ्यम् ॥ ३७ ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ इह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधाद् यद्यपि केवलस्य ग्रहणं तथापि प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वाचनिकस्तदन्तविधिरस्तीति तदन्तस्याव्ययसंज्ञा विज्ञायते । तत्र वृत्तिकारेण व्याख्यातम् असर्वा विभक्तिर्यस्य सोऽसर्वविभक्तिरिति । तत्र यदायमर्थः । यस्य तद्धितस्याऽसर्वा विभक्तिः कार्या यस्मान्न सर्वा विभक्तिरुत्पद्यते इति तदा न दोषः । यदा तु यस्य तद्धितस्योत्पत्तौ निमित्तत्वेना- सर्वा विभक्तिराश्रिता सोऽसर्वविभक्तिः । यथ ासर्वैकान्येति दाप्रत्ययस्य सप्तम्येवोत्पत्ति निमित्तमित्यस्मिन् सूत्रार्थे विनानानेत्यस्याव्ययसंज्ञा न सिध्यति, नहि विनञ्भ्यामित्य त्रप्रतिनियता । का चिद्विभक्तिराश्रितेत्याह । असर्वविभक्ताविति ।अतिव्याप्तिश्चार्ऽस्मिन् सूत्रार्थे दाचिरितीजः षष्ठ्येव निमित्तमिति संज्ञाप्रसङ्गात् । अविभक्तिनिमित्तस्येति । अश्रूयमाणविभक्तिकमव्ययमविभक्तीत्युच्यते तन्निमित्तस्य यस्येष्यते न च प्राप्नोति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यं न तु सामान्येनाविभक्तिनिमित्तस्य संज्ञाविधेया विशालविशङ्कटादीनामपि प्रसङ्गात् । किं पुनरिति । एकवचनमुत्सर्ग इति वचनात् क्रमव्यतिक्रमे कारणाभावादविनानानेत्यत्राप्यसर्वा विभक्तिरुत्पत्तौ निमित्तमिति प्रश्नः । सर्वविभक्तिरिति । अविशेषेणोत्पद्यन्ते उत्पन्नानां नियमः क्रियत इत्यव्ययात् सर्वा विभक्तय उत्पद्यन्त

विशेषेण विहितत्वात् । त्रलादीनां चोपसंख्यानम् * । त्रलादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । तत्र यत्र ततः यतः । ननु च विशेषेण एते विधीयन्ते पंचम्यास्तसिल् सप्तम्यास्त्रलिति ऽ वक्ष्यत्येतद् इतराभ्योऽपि दृश्यन्तइति । यदि पुनरविभक्तिशब्दोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्युच्यते अविभक्तावितरेतराऽऽश्रयत्वादप्रसिद्धिः* । अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः संज्ञायाः । का इतरेतराश्रयता । सत्यविभक्तित्वे संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चाऽविभक्तित्वं भाव्यते तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । अलिङ्गमसंख्यमिति वा * । अथवाऽलिङ्गमसंख्यमव्ययसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । एवमपीतरेतरामेव भवति । का इतरेतराश्रयता । सत्यलिङ्गासंख्यत्वे संज्ञया भवितव्यं संज्ञया चाऽलिङ्गासंख्यत्वं भाव्यते तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । नेदं वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता च किं तर्हि । स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न । तत्र किमस्माभिः कर्तुं शक्यम् । स्वाभाविकमेतत् । तत्तर्हि वक्तव्यमलिङ्गमसंख्यमिति । न वक्तव्यम् । सिद्धं तु पाठात् * । पाठाद्वा सिद्धमेतत् । कथं पाठः कर्तव्यः । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः ।

इत्यर्थः । अविशेषादिति । विशेषस्यानाश्रयणादित्यर्थः । त्रलादीनां चेति । आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात्तसिलपि गृह्यते । वक्ष्यत्येतदिति । भवदादिप्रयोगएवाप्राप्तिश्चोद्यतइत्यर्थः । यदि पुनरिति । प्रयोगे योऽश्रूयमाणविभक्तिः सोऽव्ययमित्यर्थः । न च दधिमध्वित्यत्रातिप्रसङ्गो दध्नीत्यादौ विभक्तिश्रवणात् । अविभक्ताविति । अव्ययत्वादविभक्तित्वमविभक्तित्वादव्ययत्वमिति दोषः । अलिङ्गमसङ्ख्यमिति । अविभक्तिरव्ययमित्यस्य लक्षणस्य दूषितत्वाद् अत्रापि तदेव दूषणमिति प्रदर्शनार्थो वाशब्दः । अलिङ्गासङ्ख्यत्वस्य लौकिकत्वाज्ञानाच्चेतरेतराश्रयत्वमिति पूर्वपक्षः । एवमपीति । अर्थमपि कश्चित् शास्त्रादेव प्रतिपद्यतइति भावः । सिद्धं त्विति । वार्तिककारस्येतरेतराश्रयदोष. स्थित एवेति तुशब्दो विशेषप्रदर्शनार्थः । भाष्यकारेण त्वितरेतराश्रयदोषः परिहृत इति वाशब्दार्थस्तुशब्दो व्याख्यातः । य एव प्रकारवचने थाल् स एव प्रत्रादिभ्यो विधीयते इति

मान्तः । तसिवती । क्त्वोऽर्थाः । नानाञाविति । अथवा पुनरस्त्व-
विभक्तिश्शब्दोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येव । ननु चोक्तमविभक्ताविति रे-
तराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । य-
द्यपि तावद्वैयाकरणा विभक्तिलोपमारभमाणा अविभक्तिकाञ्छब्दा-
न्प्रयुञ्जते।येत्वेते वैयाकरणेभ्योऽन्येमनुष्याः कथं तेऽविभक्तिकाञ्छब्दा-
न्प्रयुञ्जतइति । अभिज्ञाश्च पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्थानाम्
अतश्चाभिज्ञाः । अन्येन हि वस्त्रेणैकां गां क्रीणन्ति, अन्येन द्वावन्ये-
न त्रीन् । अभिज्ञाश्च न च प्रयुञ्जते । तदेवं संदृश्यताम् । अर्थरूप-
मेवैतदेवंजातीयकं येनाऽत्र विभक्तिर्न भवतीति । तच्चाप्येतदेवमनु-
गम्यमानं दृश्यताम् । किं चिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं किं चित् क्रि-
याप्रधानम् । उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थं प्रधानं हिरुक् पृथगिति क्रि-
याप्रधानम् । तद्धितश्चापि कश्चिद् विभक्त्यर्थप्रधानः कश्चित् क्रि-
याप्रधानः । तत्र यत्रेति विभक्त्यर्थप्रधानः विनानानेति क्रियाप्र-
धानः । न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति । अथाऽप्यसर्ववि-
भक्तिरित्युच्यते । एवमपि न दोषः । कथम् । इयं चाऽप्यद्यत्वे अ-
तिबहुक्रियते । एकस्मिन्नेकवचनं द्वयोर्द्विवचनं बहुषु बहुवचन-

तसिःप्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः तेनैकदिक् तसिश्च
नाऽव्याप्तिः । मान्तइति । आम् अम् । अथवेति । वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धावगमादेक-
ति । क्त्वोऽर्थाः क्त्वतसुच्सृच्धाः। अथवेति । अत्रैवोपपत्तिमाह तच्चा-
त्वादिव्यवहारवदलिङ्गासंख्यत्वमप्यव्ययार्थस्यप्रसिद्धमित्यर्थः । अलिङ्गासङ्ख्यत्वप्रतिपादनाय ।
पीति । किंचिदिति । अव्ययानांद्वैविध्यमेवेतिप्रतिपाद्यते
अन्ये त्वाहुः । किंचिदव्ययं क्रियाप्रधानं नापि साधनप्रधानम्, यथा स्वःपश्य लोहितम-
ङ्गम् उन्मत्तगङ्गं देश इति । तथा चात्र नपुंसकत्वमव्ययीभावस्येत्यन्वाख्यायते पूर्वं च
भाष्यकारेणोक्तं स्वरादीनां पुनःसत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां चेति । तस्माद्बाहुल्याभिप्रा-
येणाऽलिङ्गमसंख्यमव्ययमित्युच्यते । उच्चैर्नीचैरिति सप्तम्यर्थे वर्ततेइति साधनप्रधानता ।
हिरुक् पृथगिति । क्रियाविशेषणत्वादेषां क्रियाप्राधान्यम् । क्रियापदप्रयोगमन्तरेणापि
पृथग् देवदत्त इत्यादि प्रयोगः क्रियाध्याहारादुपपद्यते । शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्चैकस्मिन्नर्थे
विधीयमानयोस्तेनैकदिक् तसिश्चेत्यण्तसोर्भिन्नधर्मत्वम् । तत्र पैलुमूलमितिद्रव्यं प्राधा-
न्येनाभिधीयते । पीलुमूलतइति तद्द्रव्योपसर्जनस्तृतीयार्थ इति तस्य साधनप्रधानता ।
अद्यत्व इति । सूत्रारम्भकाल इत्यर्थः । पूर्वं हि न्यासान्तराश्रयेण सूत्रं प्रत्याख्यातम् ।

मिति । कथं तर्हि । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते । तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः। न चाप्येवं विग्रहः करिष्यते । न सर्वा असर्वा विभक्तयो यस्मादिति । कथं तर्हि । न सर्वा असर्वा असर्वा विभक्तिरस्मादिति । किं पुनर्विभक्तिसंज्ञम् । एवं गते कृत्यपि तुल्यमेतन्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र । ततः परे चाभिमता न कार्यास्त्रयः कृदर्था ग्रहणेन योगाः ॥ १ ॥ कृत्तद्धितानां ग्रहणंतु कार्यं संख्याविशेषं ह्यभिनिश्रिता ये' । तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम्, इह मा भूत् । एको द्वौ बहव इति ।

अतिबह्विति । एकस्मिन्नित्यपनीयैकवचनमिति सूत्रं कर्तव्यम् ततो द्विबह्वोर्द्विवचनबहुवचने इत्येवं कर्तव्यम् । तेन द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने भविष्यत एकवचनं त्वेकस्मिन्नपि भविष्यत्यलिङ्गासङ्ख्येभ्योऽव्ययेभ्यश्च । ननु कर्मणि द्वितीयेत्यादीनां कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्कथमेकवचनमव्ययेभ्यः स्यात् नैष दोषः । एतदर्थमेवैकवचनमित्येतत् क्रियतेऽप्राप्तप्रापणार्थम् । तेन कर्माद्यभावेऽपि भवति । द्वित्वबहुत्वयोस्तु प्राप्तं द्विवचनबहुवचनाभ्यां बाध्यते । न सर्वा विभक्तय उत्पत्तौ निमित्तमस्येति येन वृत्तिकारेण व्याख्यातं तन्मतं दूषितम् इदानीं वृत्तिकारान्तरमतं विशेषदर्शनेन संस्क्रियते । न चाप्येवमिति । एवं विग्रहे सर्वशब्दस्य प्रकारकार्त्स्न्येऽपि वर्तनादेकवचनमात्रोत्पत्तावपि सर्वा विभक्तयः सप्ताव्ययेभ्य उत्पद्यन्त इति न स्यादसर्वविभक्तित्वम् । कथं तर्हीति । द्रव्यकार्त्स्न्यवृत्तिः सर्वशब्दः । एकवचनमात्रोत्पत्तौ निरवशेषा विभक्तिर्नोत्पन्ना भवतीति भवत्येवाऽसर्वविभक्तित्वम् । यदा त्वयं न्यायः प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्प्रथमाया एवैकवचनमव्ययेभ्य उत्पद्यत इति तदा सर्वा विभक्तयो यस्मादित्यपि विग्रहे आश्रिते न दोषः । यदा तु खले कपोतिकान्यायेन सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षस्तदैतदुक्तम् । अव्ययीभावादप्येकवचनमात्रमेवोत्पद्यते तावतैव तृतीयासप्तम्योर्बहुलमित्यस्योपपादनात् । एवं गत इति । यदा अऽसर्वा विभक्तिरस्मादिति विग्रह आश्रीयते तदैवं विज्ञाते सत्येतावल्लक्षणमस्त्वसर्वविभक्त्यव्ययमिति पञ्चसूत्री न कर्तव्या । एतदसर्वविभक्तित्वं कृत्यपि तुल्यं यस्य कृन्मेजन्त इत्यनेनाऽव्ययसंज्ञेष्यते । मान्तस्येति । सूत्रोपलक्षणम् । ततः पर इति । कृन्मेजन्त इत्यस्मात् सूत्रात्परे कृदर्थाः कृत्संज्ञाविषयाः क्त्वातोसुन्कसुन इत्यर्थः । ग्रहणेनोच्चारणेन प्रतिपदमित्यर्थः । योगाश्च न कर्तव्याः स्वरादिनिपातमव्ययमित्येवमादयः पञ्चेत्युपसंहारः । इदानीमतिव्याप्तिपरिहारार्थं तद्धितग्रहणं कर्तव्यं तस्मिन् कृते कृन्मेजन्तइत्याद्यपि कर्तव्यमिति दर्शयति कृत्तद्धितानामिति । संख्याविशेषमिति । तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । तेषामिति । असति तद्धितग्रहणे एकादीनाम-

तस्मात् स्वरादिग्रहणं च कार्यं कृत्तिद्धितानां ग्रहणं च पाठे ॥२॥
पाठेनेयमव्ययसंज्ञा क्रियते सेह न प्राप्नोति परमोच्चैः परमनीचैरि-
ति। तदन्तविधिना भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। अत्यु-
च्चैः अत्युच्चैःसौ अत्युच्चैःस इति। उपसर्जनस्य नेति प्रतिषेधो भ-
विष्यति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। सर्वनामसंज्ञा-
यां प्रकृतः प्रतिषेध इहानुवर्तिष्यते। स वै तत्र प्रतयाख्यायते।
यथा स तत्र प्रतयाख्यायते। इहापि तथा शक्यः प्रत्याख्यातुम्। कथं
च स तत्र प्रत्याख्यायते। महतीयं संज्ञा क्रियत इति। इहापि
च महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत ए-
तत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करण ए-
तत्प्रयोजनम् अन्वर्था संज्ञा यथा विज्ञायेत न व्येतीत्यव्ययमिति।
क्व पुनर्न व्येति। स्त्रीपुन्नपुंसकानि सत्त्वगुणा एकत्वद्वित्वबहुत्वा-
नि च। एतानर्थान् केचिद्वियन्ति केचिन्न वियन्ति। ये न विय-
न्ति तदव्ययम्। "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। व-

---

तद्धितान्तानामप्यसर्वविभक्तित्वात् प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति तद्धितग्रहणं कर्तव्यं स्व-
रादीनामतद्धितान्तत्वात्। ननूभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वं तथा गोदौ-
वरणा इति तत एषामपि तद्धितत्वासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञाप्रसङ्ग इत्याह कृत्तद्धिता-
नामिति। प्रतिपदं तद्धिताः पठितव्या येषामव्ययसंज्ञेष्यत इत्यर्थः। तस्माद्गणपाठ ए-
वाश्रयितव्यः प्रपञ्चार्थस्तु सूत्रारम्भः। तदन्तविधिनेति। प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञाया-
मिति वचनेनेति भावः। अत्युच्चैसाविति। शक्तिप्रधानान्यप्यव्ययानि वृत्तिविषये शक्ति-
मत्प्रधानानि भवन्ति यथा दोषामन्यमहः दोषाभूतमहरिति। तत उच्चैःशब्दस्य शक्ति-
निर्दिष्टा। सदृशमिति। लिङ्गविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याभावात्। विभक्तिष्विति। कार-
यायां द्वितीयान्तस्य समासः। क्व पुनरिति। श्लोके सप्तमीनिर्देशात् प्रश्नेऽपि सप्तमी
केषु। तत्र यानि साधनप्रधानान्यव्ययानि तेषां शक्त्यन्तरानावेशात् क्रियाप्रधानानां च
शक्तिसंबन्धाभावात् सर्वासु च विभक्तिष्वित्युक्तम्। वचनेष्विति। एकत्वादिषु। अव्ययी-
भावस्य शक्तिलिङ्गविशेषयोगेऽपि वचनादव्ययत्वम्। यथा स्वत्यादीनां कर्मप्रवचनीय-
संज्ञा। तत्र यान्यसत्त्वभूतार्थाभिधायीन्यव्ययानि तेषां लिङ्गादिभिरयोगः तेषां द्रव्यधर्म-
त्वात्। सत्ववाचिनामपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तदयोगो यथा युष्मदस्मदोर्लिङ्गायोगः।
केचित्तु लिङ्गादिविशेषणायोगात् तत्सामान्येन तु योगमव्ययानामाहुः. तदयुक्तम्।

चनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्" ॥ १ ॥

कृन्मेजन्तः ॥ ३९ ॥ कथमिदं विज्ञायते कृद्यो मान्त इति आहोस्वित् कृदन्तं यन् मान्तमिति। किं चातः। यदि विज्ञायते कृद्यो मान्त इति कारयांचकार हारयांचकारेत्यत्र न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते कृदन्तं यन्मान्तमिति प्रतामौ प्रतामः अत्रापि प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावत् कृद्यो मान्त इति। कथं कारयांचकार हारयांचकारेति। किं पुनरत्राव्ययसंज्ञया प्रार्थ्यते। अव्ययादिति लुग् यथा स्यादिति। मा भूदेवम् आम इत्येवं भविष्यति। न सिध्यति। लिग्रहणं तत्रानुवर्तते। लिग्रहणं तत्र निवर्तिष्यते। यदि निवर्तते प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति। इष्यते च प्रत्ययमात्रस्य। आतश्चेष्यते। एवं ह्याह। कृञ् चाऽनुप्रयुज्यते लिटीति। यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग्भवति तत एतदुपपन्नं भवति। अथवा पुनरस्तु कृदन्तं यन्मान्तमिति। कथं प्रतामौ प्रतामइति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेनाव्ययसंज्ञा भवतीति यदयं प्रशान्शब्दं स्वरादिषु पठति। कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिः *। कृ-

---

लिङ्गादिसामान्यसद्भावे प्रमाणाभावात्। यन्न व्येतीति। नानात्वं न गच्छतीति सत्त्वधर्मान्न गृह्णातीत्यर्थः॥

कृन्मेजन्तः॥ कथमिति। किं मेजन्तग्रहणेन कृद्विशेष्यते पूर्वं पश्चात्तु कृता तदन्तविधिः आहोस्वित्पूर्वं कृता तदन्तविधिः पश्चात्तु कृदन्तं मेजन्तग्रहणेन विशेष्यत इति प्रश्नः। प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वचनात् तदन्तविधिः। अथा वान्वर्थसंज्ञाश्रयणात्प्रत्ययग्रहणे संज्ञाविधावप्यत्र तदन्तविधिर्भवति। नहि केवलस्य प्रत्ययस्याप्रयोगार्हस्य नानागमनसनानागमनं वा संभवति। कारायां चकारेति। लिङ्च कृत् स च मान्तो न भवति। प्रतामाविति। क्विप्लुसे प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमेतद्भवति। अव्ययादिति लुगिति। ननु हल्ङ्यादिलोपेन सिद्धत्वात् किं लुका प्रयोजनम्। यदा तदर्थानुप्रयोगवशाद्दित्वबहुत्वावगतिस्तदास्ति द्विवचन बहुवचनोत्पत्तिरिति लुगेषितव्यः। अकृतु न भवत्यपरिसमाप्तार्थत्वादन्नानादिभिर्योगाभावाच्च। इष्यते चेति। पूर्वोक्ताद्धेतोस्त्वबाद्यनुत्पादादनुप्रयोग एव तरबाद्युत्पत्तिः समासाद्यस्य प्रकर्षादियोगादित्यर्थः। तत्रैवार्थे ज्ञापकमाह आतश्चेति। तत्र इत्यत्तं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं वेति। प्रशान्शब्दमिति। तस्य मो नो धातोरिति नत्वस्यासिद्धत्वातिसद्धमव्ययत्वमितिभावः।

न्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् आध-
ये आधेः चिकीर्षवे चिकीर्षोरिति । अनन्यप्रकृतिरिति वा * । अ
थ वा अनन्यप्रकृतिः कृदव्ययसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । किं पुन-
रत्र ज्यायः । अनन्यप्रकृतिरिति वचनमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं
भवति कुम्भकारेभ्यो नगरकारेभ्य इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वा
संनिपातलक्षणोविधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति * । नवा वक्तव्यम् ।
किं कारणम् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येषा
परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेषः । एषा वा परिभाषा क्रि-
येत अनन्यप्रकृतिरिति वोच्येत । अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या बह्व-
न्येतस्याःपरिभाषायाः प्रयोजनानि। कानि पुनस्तानि। प्रयोजनं ह्रस्व-
त्वंतुग्विधेर्ग्रामणि कुलम् * । ग्रामणि कुलं सेनानि कुलमित्यत्र ह्रस्व-
त्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति संनिपातलक्षणो
विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति नदोषो भवति । नैतदस्ति प्रयोजन-
म् । बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम् अन्तरङ्गस्तुक् असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । न-
लोपो वृत्रहभिः * । वृत्रहभिर्भ्रूणहभिरित्यत्र नलोपे कृते ह्रस्वस्य
पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनिमि-

तुल्यजातीयस्य धातोर्नियमेन व्यावृत्तिः क्रियते इति कारयांचकारेति भवत्येव मान्त-
स्याव्ययसंज्ञा । प्रशान तेजन इत्यस्य तु प्रशानिति रूपं न भवति तस्य क्विबन्तस्य प्रयो-
गादर्शनात् । लावयतेर्लौरित्यस्यापि नभवति अस्मादेव ज्ञापकाल्लाक्षणिकत्वाद्वौकारस्य ।
अनिकारोकारेति । एच एतद्विशेषणं न मकारस्य व्यवच्छेद्यासंभवात् । आधयइति ।
गुणे कृतेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोरिति न्यायादव्ययसंज्ञा स्यान्न त्वयादयः । अन्तरङ्गत्वादेव च
सुब् लुक् स्यात् । परिभाषान्तरप्रयोजनकथनार्थं लक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्येतदनाश्रितम् ।
लाक्षणिकं ह्यनुमेयं प्रतिपदोक्तं तु प्रत्यक्षमिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम् । संनिपातलक्षण
इति । संनिपातः संश्लेषस्तन्निमित्तो यो विधिः स । तद्विघातस्यानिमित्तं संनिपातं यो
विहन्ति तस्येत्यर्थः । ग्रामणिकुलमिति । इको ह्रस्व इति पूर्वोत्तरपदसन्निपातनिमित्तं
ह्रस्वत्वंतुको न निमित्तम् । तुकि हि सति पूर्वोत्तरपदयोरानन्तर्यविघातः यदा तु ह्र-
स्वमाचस्य तुगागमो न तदन्तस्यावयवावयवश्च समुदायावयवो न भवति तदैतत्प्रयोजनं
न त्वन्यथा । बहिरङ्गमिति । द्विपदाश्रयत्वात् । यदपि ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति
ह्रस्वत्वं तदपि अर्थाश्रयत्वाद्बहिरङ्गं तुक् तु वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गः । यदि तु सन्निपातल-

त्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् अ-सिद्धो नलोपः तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति । उदुपधत्वमकित्त्वस्य निकुचिते * । उदुपधत्वमकित्त्वस्यानिमित्तम् । क्व, निकुचिते । निकुचितमित्यत्र नलोपे कृते उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यामित्यकित्त्वं प्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्राऽकित्त्वं न धातुलोप आर्धधातुक इति प्रतिषेधो भविष्यति । नाभावो यञि दीर्घत्वस्यामुना * । नाभावो यञि दीर्घत्वस्यानिमित्तम् । क्व । अमुना । नाभावे कृते अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्तिप्रयोजनम् वक्ष्यत्येतत् न मु टादेशइति । आत्वं कित्त्वस्योपादास्त* । आत्वं कित्त्वस्यानिमित्तं स्यात् । क्व । उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति । आत्वे कृते स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वं प्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तमेतत् । दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे इति । तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेः । तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेरनिमित्तम् । क्व । तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्तीति । तिसृचतसृभावे कृते ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् प्राप्नोति संतिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति न दोषो भवति । एतदपि नास्ति

क्षण इत्याश्रीयते तदा ग्रामणिच्छत्रमित्यत्रापि तुग्न स्यात् । क्तक्तवतुगागमयोस्त्वत्र सा-म्यादन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गत्वं नास्तीतिलक्षणस्तुक् सिद्धो भवति । असिद्धो नलोप इति । नलोपःसुप्स्वरेत्यसिद्धं बहिरङ्गमिति वा । निकुचितइति । कुञ्चेर्भावे क्तप्रत्ययः अनिदि-तामिति नलोपः । तत्र कित्त्वनिमित्तमुदुपधादित्यकित्त्वस्यानिमित्तमिति गुणो न भ-वति । अमुनेति । न मुनइत्यस्यायमर्थः । ने कर्तव्ये मुभावः सिद्धो भवति न तु ने परतो यञ्दीर्घत्वं प्राप्नोति तत्र, तथा च मुभावस्यासिद्धत्वादकारान्तत्वाद्दीर्घप्रसङ्गः । तस्मिन् कृते अदसोऽसेरिति दीर्घस्य दीर्घ ऊकारः प्राप्नोति ततश्चामूनेति स्यात् । उकारसन्निपा-तनिमित्तस्तु नाभावो दीर्घत्वस्याऽनिमित्तमिति सिद्धममुनेति । नमुटादेश इति । अनेक-विभक्त्यन्तस्तत्र समास आश्रितः । टाया आदेशः टायामादेश इति । उपादास्तेति । एजुपयआत्वविधानादकित्त्वसन्निपातनिमित्तमात्वं स्थाघ्वोरिच्चेति कित्त्वस्याऽनिमि-

प्रयोजनम् आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिसृचतसृभावे कृते ङीव् भ-
वतीति यदयं न तिसृचतसृ इति नामीति दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शा
स्ति। इमानि तर्हि प्रयोजनानि। शतानि सहस्राणि। नुमि कृ-
ते षान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनि-
मित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। शकटौ पद्धतौ। अत्वे कृ
ते अत इति टाप् प्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं त-
द्विघातस्येति न दोषो भवति। इयेष उवोष। गुणे कृते इजादेश्च
गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम् प्राप्नोति संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं
तद्विघातस्येति न दोषो भवति॥ तस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो
वर्णविचालस्य *। तस्यैतस्य लक्षणस्यदोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो व-
र्णविचालस्यानिमित्तं स्यात्। क्व। अत इञ् दाक्षिः प्लाक्षिः। न

त्तं कित्त्वसंनियुक्तं चेत्त्वमिति कित्वाभावे न भवति। यदयमिति। ननु समस्तार्थमेत-
स्मात् प्रियतिसृणां ब्राह्मणानामिति। अत्र ह्यङ्गं पुंसि वर्तत इति नास्ति ङीपः प्राप्ति-
रिति केचित्। तदयुक्तम्। न हि ङीब्विधानेऽङ्गाधिकारोऽस्ति तत्राऽवयवस्य स्त्रीत्व-
वृत्तित्वाद् ङीपः प्राप्तिः केन वार्यत इति ज्ञापकमेव। ज्ञापकादेव च सिद्धत्वात् स्वसृा-
दिष्वनयोः पाठो न कर्तव्यो भवति। शतानीति। विभक्तिसन्निपातनिमित्तो नुमागमः
षट्संज्ञाहेतुकस्य विभक्तिलुको न निमित्तम्। षान्ता षडित्यन्तग्रहणमौपदेशिकप्रति-
पत्त्यर्थमित्यत्र न भविष्यतीति चेत् सङ्ख्यासंप्रत्ययार्थं बहुव्रीह्यर्थं तत् स्यादित्यदोषः।
शकटाविति। विभक्तिसन्निपातकृतमत्वं यदि टापो निमित्तं स्याद् आनन्तर्यं विहन्येत।
शास्त्रीये च कार्येऽन्तादिवद्भावो नानन्तर्यं लौकिके, टापि च सति शकटायामिति स्यात्
अत्र घेरिति तपरकरणेनाप्यत्र टाब् निवर्तयितुं शक्यते इदुतोर्हि स्थाने मात्रिक एवा-
कारो भविष्यति भाव्यमानत्वाद्वा सवर्णस्याकारो ग्राहको न भविष्यतीति लक्षणान्त-
रेणापि प्राप्तस्य दीर्घत्वस्य निराकरणार्थं तपरकरणं संपद्यते। इयेषेति। आमि सति
लुक् स्यादिति प्रकृति प्रत्ययसन्निपातस्य विघातः स्यात्। उषविदेति विकल्प ओषां
चक्रतुः जषतुरित्यादौ सावकाश इत्युवोषेति नित्य आम् प्रसज्येत। प्रतिपदविधेस्तु
बलवत्वात्परत्वाच्चात्रापि विकल्पे नैवभाव्यमित्यनुदाहरणमेतत्। गुरुमत इति। नि-
त्ययोगे मतुबाश्रयणादपि शक्यो ऽत्रामभावः प्रतिपादयितुम्। दाक्षिरिति। प्रयोगे व्य-
वस्थितस्यैवैकारस्याऽन्वाख्यानमनेन क्रियत इति सन्निपातलक्षणत्वं प्रत्ययस्य संभाव्य-
ते। न प्रत्यय इति। कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागेनाऽन्वाख्यानात्प्रकृतेरविद्यमान एव प्र-

प्रत्ययः संनिपातलक्षणः । अङ्गसंज्ञा तस्य निमित्तं स्यात् । आत्वं पुग्विधेः ज्ञापयति * । आत्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात् । क्व । ज्ञापयतीति । पुग् ह्रस्वत्वस्यादीदपत् * । पुग् ह्रस्वत्वस्यानिमित्तं स्यात् । क्व । अदीदपदिति । त्यदाद्यकारष्टाब्विधेः । त्यदाद्यकारष्टाब्विधेरनिमित्तं स्यात् । क्व । या सेति । इड्विधिराकारलोपस्य ययिवान् * । इड्विधिराकारलोपस्यानिमित्तं स्यात् । क्व । ययिवान् तस्थिवानिति । मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य * । मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्याऽनिमित्तं स्यात् । क्व । अग्निमान् वायुमान् परमवा चापरमवाचे इति । नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य* । नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्यानिमित्तं स्यात् । क्व । नदि कुमारि किशोरिब्राह्मणि ब्रह्मबन्धु इति । नदीह्रस्वत्वेकृतेएङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरिति संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । ङ्यन्तादित्येवं भविष्यति । न सिध्यति । दीर्घादित्युच्यते ह्रस्वान्ताच्च न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिलोप इति । किमत्र कर्त्तव्यम् । परत्वाद्ध्रस्वत्वम् । नित्यस्संबुद्धिलोपः कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति अकृतेऽपि । अनित्यः संबुद्धिलोपः नहि कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति । किं कारणम् । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । एते दोषाः समा भूयांसोवा । तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया । नहि दोषाः

त्यय उत्पाद्यत इत्याशयः । अङ्गसंज्ञेति । सत्यामङ्गसंज्ञायामकारलोप इति स्यादानन्तर्यविघातः । तत्र वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादिति । अङ्गसंज्ञाद्वारेणेत्यर्थः । अत्र केचिद्वर्णाश्रय इति व्याचक्षते । तेषामात्रेयाद्यप्युदाहरणम् । अन्ये त्ववर्णाश्रय इत्यकारप्रश्लेषमाहुः । ज्ञापयतीति । णिचि वृद्धौ कृतायामात्वं पुको न निमित्तं स्यादङ्गस्य य आकारस्तस्य पुगित्यवयवभक्तं पुकं मत्वा दोषोपन्यासः । अग्निमानिति । पूर्वसुदात्तमाश्रित्य मतुप उदात्तत्वं क्रियमाणं पूर्वस्य निघातं न कुर्यात् । परमवाचेति अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति विभक्त्युदात्तत्वं विधीयमानं पूर्वनिघातस्याऽनिमित्तं स्यात् । मा भूदिति । हल्ङ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहणमदृष्टेदमुच्यते । तत्र कृतेऽपि ह्रस्वत्वे स्थानिवद्भावान्नविष्यतीतिभावः । ब्रह्मबन्धुशब्दापेक्षयाच नैतदुच्यतेतस्याङ्यावन्तत्वात् । नित्य इति । कार्यं तावन्नित्यं तद्येन केन चिल्लक्षणेन भवत्विति भावः । संबुद्धिलोपस्यावकाशो हे देवदत्तेति । भूयांसोवेति । दुष्टत्वप्रतिपादनाय प्रकर्षारोपः । सर्वादिषु-

सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयम् । नहि भिक्षु-
काः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । न च मृगास्सन्तीति यवा
नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनाना-
मुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् । नहि दोषाणां लक्षणमस्ति । त-
स्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः । प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा
कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु ॥ ४० ॥

अव्ययीभावस्य ॥ ४१ ॥ अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनं लु-
ङ्मुखस्वरोपचाराः * । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनम् किम्
लुङ्मुखस्वरोपचाराः । लुक् । उपाग्नि प्रत्यग्नि । अव्ययादिति
लुक् सिद्धो भवति । मुखस्वरः उपाग्निमुखः । प्रत्यग्निमुखः । ना-
व्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इत्येष प्रतिषेधः सिद्धो भ
वति।उपचारः । उपपयःकारः उपपयः काम इति । अतः कृकमिकंस-
कुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । किं
पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् । परिगणनमित्याह ।
अपि खल्वप्याहुः यदन्यदव्ययीभावस्याव्ययकृतं प्राप्नोति तस्य प्रति-

---

समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञाविधानात्तुल्यवाचिनोऽत्र समा इतिप्रयोगः ।
वेदेऽस्ति समशब्दः सर्वपर्यायः । यथा समराज्यं वर्तते सर्वेषां राज्यं वर्तत इत्यर्थः ।
तत्र प्रयोजनानामपि मानः समस्य दूढ्य इति प्रयोगः । सर्वस्य दुर्धियो मान इत्यर्थः ।
तत्र विधानसामर्थ्यादाङ्गो वर्णत्वात्तान्येवोपसंख्यातव्यानीत्यर्थः । प्रतिविधेयमिति ।
विचाले भविष्यति । कष्टायेति ज्ञापकाद्यशब्दे दीर्घो भविष्यति न यासयोरिति लि-
ङ्गादाब् भविष्यति । ययिवानिता वस्वेकाजादित्यर्थं नियम इटो न ल्यपूर्वोऽयं विधि-
रित्याकारस्य लोपः । ज्ञापयतीत्याकारास्तभक्तः पुग्न व्यवधायकः । अदीदपदिति लि-
ङ्दह्रस्वः । यदयं मारणतोषणेति जानातेर्मित्त्वमुपधाह्रस्वार्थं शास्ति तज्ज्ञापयति
पुकि कृते उपधाह्रस्वत्वं भवतीति नहि जानातेरकृते पुकि ह्रस्वभाविन्युपधा भवति ।
षस्मिन्मानिति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषा स्वरविषया सन्निपातपरिभाषां बा-
धते । एङ्ह्रस्वादित्यत्रापि गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्संनिपातपरिभा-
षाऽभावः । दर्वीत्यत्रच्छन्दसि गुणाभावपक्षात्ते छान्दसो लुग्भविष्यति ॥
अव्ययीभावस्य ॥ प्रयोजनमिति । मुखस्वरोपचारौ निवर्त्यमानौ प्रयोजनम् । यथा-
मशकार्थो धूम इति । अपि खल्विति । एवं खल्वित्यर्थः । परिगणनमनेन दृढीक्रियते

षेधो वक्तव्य इति । किं पुनस्तत् । पराङ्गवद्भावः । पराङ्गवद्भावेऽव्ययप्रतिषेधश्चोदित उच्चैरधीयान नीचैरधीयानेत्येवमर्थं, स इहापि प्राप्नोति उपाग्न्यधीयान प्रत्यग्न्यधीयान । अकच्यव्ययग्रहणं क्रियते उच्चकैर्नीचकैरित्येवमर्थं, तदिहापि प्राप्नोति, उपाग्निकं प्रत्यग्निकमिति । लुमि अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरित्येवमर्थं, स इहापि प्राप्नोति, उपकुम्भंमन्य उपमणिकंमन्य इति । ईत्वस्य च्वौ अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते दोषाभूतमहर्दिवाभूता रात्रिरित्येवमर्थं, स इहापि प्राप्नोति, उपकुम्भीभूतम् उपमणिकीभूतम् । यदि परिगणनं क्रियते नार्थोऽव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञया । कथं, यान्यव्ययीभावस्याव्ययत्वे प्रयोजनानि नैतानि सन्ति । यत्तावदुच्यते लुगिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यव्ययीभावाल्लुगिति यदयं नाव्ययीभावादत इति प्रतिषेधं शास्ति । उपचार इति । अनुत्तरपदस्थस्येति वर्तते । तत्र मुखस्वर एकः प्रयोजयति । न चैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयान्नाव्ययादव्ययीभावाच्चेति ॥ ४१ ॥

शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४२ ॥ सुडनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥ शिसर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येतिचेज्जसि शिप्रतिषेधः * । शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेधः प्राप्नोति । कुण्डानि तिष्ठन्ति वनानि तिष्ठन्ति । असमर्थसमासश्च । असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्योऽनपुंसकस्येति । नहि नञो नपुंसकेन सामर्थ्यम्, केन तर्हि, भवतिना । न भवति नपुंसकस्येति । यत्तावदुच्यते

उपाग्न्यधीयानेति । अग्निसमीपे अधीयानेत्यर्थः । तत्र षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमिति पराङ्गवद्भावो भवति । न चैकमिति । सामान्यलक्षणमेकप्रयोजनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । तत्रैवायमिति । न चोक्तं तस्मान्मुखस्वरेणात्र भवितव्यमित्याहुः । अन्ये तु वर्णयन्ति । अनव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानान्मुखस्वरनिवृत्तिर्भवतीति नार्थः सूत्रेणेति । केचित्तु स्वरादिपाठात्सिद्धायामव्ययसंज्ञायां पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन कतिपयान्येवाव्ययकार्याणि भवन्तीति नार्थः परिगणनेनेत्याहुः । तेषां वचनमन्तरेण विशेषे प्रमाणाभावः ॥ ४१ ॥

शिसर्वं सुडनपुंसकस्येति चेदिति ॥ अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः । सुट् स्त्रीपुंसयोरि-

शि सर्वनामस्थानं सुडनपुंसकस्येति चेज्जसि शिप्रतिषेध इति । नाप्रतिषेधात् * । नायं प्रसज्यप्रतिषेधो नपुंसकस्य नेति । किं तर्हि । पर्युदासो ऽयं यदन्यन्नपुंसकादिति । नपुंसकेन व्यापारः । यदि केन चिदप्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा * । अथ वा अनन्तरा या प्राप्तिः सा निषिध्यते । कुत एतत् अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिपूर्वां प्राप्तिं बाधते । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । यदप्युच्यते । असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्य इति । यद्यपि वक्तव्यः । अथ वै तर्हि बहूनि प्रयोजनानि । कानि । असूर्यंपश्यानि मुखानि, अपुनर्गेयाः श्लोकाः, अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति ॥

नवेति विभाषा ॥ ४४ ॥ नवेति विभाषायामर्थसंज्ञाकरणम् * । नवेतिविभाषायामर्थस्य संज्ञा कर्तव्या, नवाशब्दस्य योऽर्थस्तस्य संज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । शब्दसंज्ञायां ह्यर्थासंप्रत्ययो यथान्यत्र * । शब्दसंज्ञायां हि सत्यामर्थस्यासंप्रत्ययः स्यात् । यथान्यत्र । अन्यत्रापि हि शब्दसंज्ञायां शब्दस्यैव संप्रत्ययो भवति नार्थस्य । क्वान्यत्र दाधा [घ्वदाप् तरप्तमपौ घ इति । घुप्र-

---

त्यस्मिन्न्यासे न दोष इत्यर्थः । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेणपूर्व पक्षः पर्युदासाश्रयेण सिद्धान्तः । अप्राप्तेर्वेति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यदोषः तत्र सुडित्यनेन या प्राप्तिः सा निषिध्यते न तु शिसर्वनामस्थानमिति प्राप्तिः, अन्यथा शिसर्वनामस्थानमिति निरवकाशं स्यात् नपुंसकस्यैव हि शिः संभवति । ननु चेयमिति । परत्वादित्यर्थः । प्रतिषेध युक्तायुक्तत्वाच्च विरोधसद्भावः । तत्र परत्वात् सुडिति प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते तामपि प्रतिषेध इति दोषः । नोत्सहत इति । अपवादविषयपरिहारेणास्याः प्रवर्तनादित्यर्थः । अथ वै तर्हीति । इदानीमित्यर्थः तत्र स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये नपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समासोऽस्तीति ॥४३॥

नवेति । नवेति विभाषायामिति । समुदायस्यानुकरणत्वादनुकरणस्य चानुकार्येणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्युत्पत्तिः । स्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमाभावाट्टाडामौ भवतः । अथ वा नवेत्युच्चार्य या विभाषा कृता तस्यामिति व्याख्या । तत्र लोके क्रियापदसन्निधाने नवाशब्दयोर्योऽर्थौ द्योत्यो विकल्पप्रतिषेधलक्षणः स संज्ञीत्यर्थः ।

हणेषु घग्रहणेषु च शब्दस्य संप्रत्ययो भवति नार्थस्य । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः * । इतिकरणः क्रियते सोऽर्थनिर्देशार्थो भविष्यति । किं गतमेतदितिना । आहो खिच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यम् । गतमित्याह । कुतः । लोकतः । तद्यथा लोके गौरित्ययमाहेति गोशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो गोशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति । सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासावर्थपदार्थकः ता तस्याश्शब्दपदार्थकः संपद्यते । एवमिहापि नवाशब्दादितिकरणप्रयुज्यमानो नवाशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो यासौ शब्दपदार्थकता तस्या लौकिकमर्थं प्रत्याययति, नवेति यद्गम्यते नवेति यत्प्रतीयतेइति । समानशब्दप्रतिषेधः*।समानशब्दानां प्रतिषेधोवक्तव्यः । न वा कुण्डिका नवा घटिकेति । किं च स्यात् । यद्येतेषामपि विभाषा संज्ञा स्यात्, विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ दक्षिणपूर्वस्यां शालायाम् । अचिरकृतायां संप्रत्ययः स्यात् । न वा विधिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधसंप्रत्ययो यथा लोके * । न वा एष दोषः । किं कारणम्, विधिपूर्वकत्वात् । विधाय किं चिन्नवेत्युच्यते, तेन प्रतिषेधवाचिनः सं-

---

अन्यथा विभाषाप्रदेशेषु नवाशब्दावेवादेशौ स्याताम् । घुग्रहणेष्विति । शब्दस्य संज्ञाकरणात्प्रदेशेषु तस्यैव संप्रत्यय इत्यर्थः । इतिकरणइति । क्रियत इति करणः कर्मणि ल्युट्, इतिश्चासौ करणश्चेति समासः । क्रियतइति । सामान्यविशेषभावेन निर्देशः । शब्दाधिक्यादिति । उपहासपरमेतच्चोदकस्य वचनम् । अशब्दार्थस्यालाभादिति भावः । गौरित्ययमाहेति । यद्यपि नित्ये शब्दार्थसंबन्धे उपात्तस्यार्थस्य त्यागो नास्ति तथापि प्रसिद्धिवशादेतदभिधीयते अर्थपदार्थकतायाः । प्रच्युत इति । ततवतस्तत्वादावेव स्वरूपपदार्थको गोशब्दः प्रयुक्तः सादृश्यात्तु तमर्थमनभिव्यक्तमितिशब्दो द्योतयतीति पदार्थविपर्यासक्तदितिरुच्यते । अर्थपदार्थकतेति । संबन्धे भावप्रत्ययःसंबन्धात्प्रच्युतो भवति । समानशब्दप्रतिषेध इति । समानः शब्दो वाचको येषामर्थानां तेषामित्यर्थः । विभाषा दिक्समास इति । विभाषाशब्देनाभिलक्षणोऽर्थः प्रत्याय्यते तत्र प्रत्ययवाची यो दिक्समास इति संप्रत्ययः स्यात् । तत्र दिशो नित्यत्वान्नवपुराणत्वासंभवात्तन्निमित्तो यदा शालायां व्यपदेशः दक्षिणा पूर्वा शाला सा चाभिनवा तदा संज्ञाकार्यंव्यङ्ग्यं च प्रत्ययत्वं स्यात् । नवा विधिपूर्वकत्वादिति । प्रदेशवाक्यार्थं पर्यालोच्येयं संज्ञा व्यवस्था-

प्रत्ययो भवति । तद्यथा लोके ग्रामो भवता गन्तव्यो न वा । नेति गम्यते । अस्ति कारणं येन नवेति लोके प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । किं कारणम् । विलिङ्गं हि भवान् लोके निर्देशं करोति। अङ्ग हि समानलिङ्गेन निर्देशः क्रियतां प्रत्ययवाचिनः संप्रत्ययो भविष्यति । तद्यथा ग्रामो भवता गन्तव्यो न वा। प्रत्यय इति गम्यते । एतच्चैव न जानीमः क्व चिद्व्याकरणे समानलिङ्गो निर्देशः क्रियतइति । अपि चात्र कामचारः प्रयोक्तुः शब्दानामभिसंबन्धे । तद्यथा यवागूर्भवतां भोक्तव्या न वा । यदा यवागूशब्दो भुजिना संबध्यते भुजिर्नवा शब्देन तदा प्रतिषेधवाचिनः संप्रत्ययो भवति । यवागूर्भवता भोक्तव्या न वा । नेति गम्यते । यदा तु नवाशब्दो यवागूशब्देनाभिसंबध्यते न भुजिना तदा प्रत्ययवाचिनः संप्रत्ययो भवति । यथा यवागूर्नवा भवता भोक्तव्या । प्रत्यग्रेति गम्यते । न चेह वयं विभाषाग्रहणेन सर्वादीन्यभिसंबध्नीमः, दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि विभाषा भवन्तीति । किं तर्हि, भवतिरभिसंबध्यते । दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि भवन्ति विभाषेति । विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं प्रतिषेधसंज्ञाकरणात् * । विधेरनित्यत्वं नोपपद्यते । शुशिव शुशुवतुः शुशुवुः शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः । किं कारणम्, प्रतिषेधसंज्ञाकरणात् । प्रतिषेधस्येयं संज्ञा क्रियते । तेन विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् ।

प्यते । तत्र लोकवन्निपातार्थावगतिर्भवति न तु प्रत्यग्रार्थावगतिरित्यर्थः । विलिङ्गमिति
भिन्नलिङ्गं व्यधिकरणमित्यर्थः । विलिङ्गत्वेन वैयधिकरण्यं लक्ष्यते न तु प्रतिषेधवा-
चिनो नवा शब्दस्य लिङ्गयोगोऽस्ति । एतच्चैवेति नैव क्व चिद्व्याकरणे समानलिङ्गो नि-
र्देश इत्यर्थः । विभाषा सेनासुरेति यद्यपि समानलिङ्गो निर्देशः तथापि भिन्नविभक्ति-
त्वात्सामानाधिकरण्याभावः । अपिचेति । तत्र सामर्थ्याद्विशेषावगतिः । यदा प्राप्तं यवा-
गूभोजने वाक्यमुदीर्यते तदा प्रत्यग्रार्थावगतिः यदा त्वातुरं प्रति यवागूभोजननिषेधार्थ-
मुच्यते तदा निषेधावगतिः । न चेहेति । क्रियायाः प्राधान्यात्सैव विभाषाग्रहणेन सं-
बध्यते नतु तदङ्गमित्यर्थः । तदेवं स्थितमेतत् । नवा विधिपूर्वकत्वादिति । विध्यनित्य-
त्वमिति । विकल्प इत्यर्थः । न वा शब्द एक एव निपातः प्रतिषेधवाची तस्येहोपादाना-
दिति भावः । परिहारान्तराभिधानाय तु न बहुव्रीहावित्यसंबद्धं स्यादिति नोक्तम् ।

सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसज्यप्रतिषेधात् । विधाय किं चिन्नवेत्युच्यते । तेनोभयं भविष्यति । विप्रतिषिद्धं तु * । विप्रतिषिद्धं तु भवति । अत्र न विज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन निवृत्तिं करोतीति । न वा प्रसङ्गसामर्थ्यादन्यत्र प्रतिषेधविषयात् * । न वा एष दोषः, किं कारणम् प्रसङ्गसामर्थ्यात् । प्रसङ्गसामर्थ्याच्च विधिर्भविष्यति । अन्यत्र प्रतिषेधविषयात् । प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषेधो भविष्यति । अन्यत्र विधिविषयात् तदेतत् क्व सिद्धं भवति । या अप्राप्ते विभाषा । या हि प्राप्ते विभाषा कृतसामर्थ्यस्तत्र पूर्वेणैव विधिरिति कृत्वा प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात् । एतदपि सिद्धम् । कथम् । विभाषेति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनम् उभयोः संज्ञा यथा विज्ञायेत नेति च वेति च । तत्र या तावदप्राप्ते विभाषा तत्र प्रतिषेध्यं नास्तीति कृत्वा वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति । या हि प्राप्ते विभाषा तत्रोभयमुपस्थितं भवति । नेति च वेति च । तत्र नेत्यनेन प्रतिषिद्धे वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति । एवमपि विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनानुपपत्तिः * । विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनं नोपपद्यते । शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः । शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः । किं कारणम् भवतीति चेन्न प्रतिषेधः * । भवतीति चेन्न प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नेति चेन्न विधिः * । नेति चेद्विधिर्न सिध्यति सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात् * । सिद्धमे-

सिद्धं त्विति । प्रतिषेधाद्विधिरनुमास्यते ततो विकल्पः सेत्स्यतीत्यर्थः । विप्रतिषिद्धं त्विति । एकविषययोर्विधिप्रतिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः । न वा प्रसङ्गेति । सामर्थ्याद्विधिप्रतिषेधयोः पर्यायो भविष्यतीत्यर्थः । महती संज्ञेति । तेन द्वावत्र संज्ञिनौ विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः । यदिहि केवलः प्रतिषेधः संज्ञी स्यात् संज्ञाकरणमनर्थकं स्याद् विभाषाप्रदेशेषु नेत्येव ब्रूयात् । तत्र समुदायस्येयं संज्ञेति विभाषाप्रदेशेषु विकल्पप्रतिषेधावुपतिष्ठेते । अप्राप्तविभाषासु च प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधस्याव्यापाराद्विकल्प एवोपतिष्ठते । एवमपीति । यद्यपि विरुद्धयोरेका संज्ञा क्रियते तथापि प्रदेशेषु युगपद्विरोधाज्ज्ञावाभावौ विधातुं न शक्येते इत्यर्थः । सिद्धन्त्विति । उभयत्र विभाषासु प्रतिषेधेन समीकृते

तत्। कथम्। पूर्वविधिमुत्तरो विधिर्बाधते। इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थ इत्युक्तम्। साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा तस्य साधुत्वम् *। साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा क्रियते स विभाषासाधुः स्यात्। समासस्यैव हि विभाषा क्रियते तेन समासस्यैव विभाषासाधुत्वं स्यात्। अस्तु यः साधुः स प्रयोक्ष्यते असाधुर्न प्रयोक्ष्यते। न चैव हि कदाचिद्व्याकरणे राजपुरुष इत्येतस्यामवस्थायामसाधुत्वमिष्यते, अपि च द्वैधाऽप्रतिपत्तिः *। द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात्। इच्छामश्च पुनर्विभाषाप्रदेशेषु द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति तच्च न सिध्यति। यस्य पुनः कार्याः शब्दाः विभाषासौ समासं निवर्तयति। यस्यापि नित्याः

विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तत इत्यर्थः। यदि तु पूर्वं विकल्पः प्रवर्तते पश्चात्प्रतिषेधस्ततो विकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैव स्यात्। आनुपूर्वी च या संज्ञाविधावाश्रिता सैव प्रदेशवाक्येष्वाश्रीयते। उभयत्रविभाषार्था चेयं संज्ञा। प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च संज्ञाकरणस्यानुपयोगात्। तथाहि प्राप्तविभाषासु पक्षे निवृत्तिः क्रियते पक्षे तु प्रवृत्तिः स्थितैव अप्राप्तविभाषासु च पक्षे कार्यस्य प्रवृत्तिः क्रियते पक्षान्तरे त्वप्रवृत्तिः स्थितैवेति नास्ति तत्र संज्ञाफलम्। विभाषा श्वेरित्यत्र तु यदि विधिमुखेन विभाषाश्रुतिः प्रवर्तते पित्स्वेव संप्रसारणं विभाषा स्यात् कित्सु यजादित्वान्नित्यमेव स्यात्। अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तदा कित्स्वेव विकल्प इति पित्सु न स्यात्। संज्ञाकरणे तु पूर्वं प्रतिषेधे कित्सु प्रवृत्तिः पश्चाद्विधिमुखेन सर्वत्र पक्षे संप्रसारणस्य प्रवर्तनादिष्टं सिध्यति। यदा तु प्रतिलक्ष्यं भेदेन विभाषा श्वेरितस्य व्यापारः क्वचिद्विधिमुखेन क्वचित्प्रतिषेधमुखेन तदा संज्ञाकरणमन्तरेणापि सिध्यतीत्यशिष्योऽयं योग इति वक्ष्यते अशिष्यो वा विदितत्वादिति। साध्वनुशासन इति। साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य साधुत्वस्यैव प्राधान्याद्विकल्पेन संबन्धः स्याद् न तु तदङ्गभूतानां समाससंज्ञादीनामिति भावः। ततश्च विभाषा श्वेरित्यस्यायमर्थः स्याद् विभाषा श्वयतेस्साधु संप्रसारणं भवति पक्षे त्वसाध्विति। अस्तु यः साधुरिति। यथा भक्ष्याभक्ष्यसन्निधौ भक्ष्यमेवोपादीयते। न चैव हीति। सर्वदात्वस्य साधुत्वं नोभयरूपत्वमित्यर्थः। द्वैधाऽप्रतिपत्तिरिति। साधुत्वविकल्पने विभाषाग्रहणस्योपयुक्तत्वात् शिश्वियतुरित्यादि रूपं न सिध्यतीत्यर्थः। यस्य पुनरिति। एवं मन्यते व्याकरणेनैव शब्दा उत्पाद्यन्ते तस्मात् विभाषाग्रहणेनापूर्वत्वेन विधेयत्वात्संप्रसारणमेव विकल्प्यत इति द्वैधं प्रतिपत्तिः शब्दानां सिध्यतीति भावः। यस्यापीति। साधुत्वस्यापौरुषेयत्वादविकल्प्यत्वात्तद-

शब्दास्तस्याप्येष दोषो न भवति । कथम् । न विभाषाग्रहणेन साधुत्वमभिसंबध्यते, किं तर्हि, समाससंज्ञाभिसंबध्यते । समास इत्येषा संज्ञा विभाषा भवतीति तद्यथा मेध्यः पशुर्विभाषितः मेध्योऽनड्वान् विभाषित इति । नैतद्विचार्यते अनड्वाननड्वानिति, किं तर्हि, आलब्धव्यो नालब्धव्य इति । कार्येषु युगपदन्वाचययौगपद्यम् * । कार्येषु शब्देषु युगपदन्वाचयेन च यदुच्यते तस्य युगपद्वचनता प्राप्नोति । तव्यत्तव्यानीयरः ढक् च मण्डूकादिति यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः प्रयुक्तानामसौ साधुत्वमन्वाचष्टे ननु च यस्यापि कार्यास्तस्याप्येष न दोषः कथम्, प्रत्ययः परो भवतीत्युते न चैकस्याः प्रकृतेरनेकस्य प्रत्ययस्य युगपत्परत्वेन संभवोऽस्ति । नापि ब्रूमः प्रत्ययमाला प्राप्नोतीति, किं तर्हि, कर्तव्यमिति प्रयोक्तव्ये युगपद्द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अर्थगत्यर्थःशब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दःप्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगेण न भवितव्यम् उक्ता-

---

ज्ञानामेव विकल्पः । तद्यथेति । पशुत्वानडुत्त्वयोरविकल्प्यत्वात्क्रिया विकल्प्यते । नन्वन्यत्रोक्तं न संज्ञाया भावाभावाविष्येते इति, इह तूक्तं संज्ञाभिसंबध्यत इति ततश्च विरोधः, नैष दोषः, इह वृत्तिवाक्ययोरर्थाभेदादभिन्नार्थत्वमाश्रित्योक्तम् अन्यत्र तु व्यपेक्षैकार्थीभावभेदाद्भिन्नार्थत्वमाश्रित्यैकार्थीभावे एव संज्ञाया भावाभावौ नेष्येते इत्युक्तमित्यविरोधः । नित्यवादी कार्यपक्षे दूषणमाह कार्येष्विति । युगपद्भावे युगपच्छब्दो वर्ततइति द्वन्द्वःकृतः । अन्वाचयः समुच्चयोऽभिमतो यस्य चकारेण स्वरितत्वेन वा विधानम् । यस्य कार्याः शब्दाःसप्रयोगनिरपेक्षः शब्दानन्वाचष्टइति तव्यादीनां युगपदुत्पत्तिः प्राप्नोति । नचैकस्याइति । ननु व्यवहितेऽपि परशब्दः प्रवर्तते सत्यम् । अन्तरालस्थमनपेक्ष्यानन्तर्यमारोप्य तत्र परशब्दप्रयोगो निर्दिष्टग्रहणं त्वानन्तर्यार्थमिति कुतो व्यवहितस्य प्रयोगः । कथं तर्ह्युक्तमेका प्रकृतिर्बह्वश्च यत्र इति, तत्र यत्राकृतेरेकत्वात्तस्याश्च परत्वादानन्तर्याच्चादोषः । तव्यदादयस्त्वेकाकृतियुक्ता न भवन्ति । नापि ब्रूम इति । एकस्याः प्रकृतेः सर्वे भवन्तीति न ब्रूमः किं तर्हि प्रत्ययान्तरेण प्रकृत्यन्तरस्याक्षेपात् कर्तव्यमिति प्रयुयुक्षिते करणीयादीनामपि प्रयोगः प्राप्नोति । अर्थकृत्य इति । तव्यत्तव्यानीयर इत्यस्माद्वाक्यान्तराण्युपप्लवन्ते तत्प्रतिपादकानि धातोस्तव्यद्भवति भावकर्मणोरित्यादीनि । तत्र कर्तव्यशब्देन तस्यार्थस्य प्रतिपादितत्वात्करणीयशब्दो न प्रयुज्य-

र्थानामप्रयोग इति । आचार्यदेशशीलने च तद्विषयता* । आचार्यदेशशीलनेन च यदुच्यते तस्य तद्विषयता प्राप्नोति । इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य । प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलमिति । गालवा एव ह्रस्वान्प्रयुञ्जीरन् प्राक्षु चैव हि फिन् स्यात् । तद्यथा जमदग्निर्वा एतत्पञ्चममवदानमवाद्यत् तस्मान्नाजामदग्न्यः पञ्चावत्तं जुहोति । यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः गालवग्रहणं तस्य पूजार्थं देशग्रहणं च कीर्त्यर्थम् । ननु च यस्यापि कार्याः शब्दास्तस्यापि गालवग्रहणं पूजार्थं देशग्रहणं च कीर्त्यर्थम् । तत्कीर्तने द्वैधाऽप्रतिपत्तिः * । तत्कीर्तने च द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः । इच्छामश्च पुनराचार्यग्रहणेषु देशग्रहणेषु च द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति तच्च न सिध्यति ॥ अशिष्यो वा विदितत्वात्* । अशिष्यो वा पुनरयं योगः किं कारणं विदितत्वात् यदनेन योगेन प्रार्थ्यते तस्यार्थस्य विदितत्वाद् येऽपि ह्येतां संज्ञां नारभन्तेतेऽपि विभाषेत्युक्ते ऽनित्यत्वमवगच्छन्ति। याज्ञिकाःखल्वपि संज्ञामनारभमाणा विभाषेत्युक्तेऽनित्यत्वमवगच्छन्ति । तद्यथा मेध्यः पशुर्विभाषितो मेध्योऽनड्वान्विभाषित इति । आलभ्यव्यो नालब्धव्य इति गम्यते । आचार्यःखल्वपि संज्ञामारभमाणो भूयिष्ठमन्यैरेव शब्दैरेतमर्थं संप्रत्याययति बहुलमन्यतरस्यामुभयथा

ते । आचार्येति । आचार्यस्य देशस्य च पुनः संकीर्तनमाचार्यदेशशीलनं तत्र तस्य शब्दस्य तद्विषयत्वमेव स्यात् सर्वप्रयोक्तृत्वप्रसङ्गे गालवस्येति नियमार्थं स्यात् । यस्य पुनरिति । अनादित्वाच्छब्दव्यवहारस्य नित्यत्वपक्षे नास्ति प्रयोक्तृनियमः केवलं गालवः स्मर्तृत्वेन स्मृतोऽस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयितुमिति पूजार्थमाचार्यग्रहणम् । शास्त्रस्य ह्यनाद्यर्थप्रतिपादकत्वात्पूजा भवति । कीर्त्यर्थमिति । कीर्तौ सत्यां तेषां स्वर्गाद्यवस्थानं चिरं भवति यथा इन्द्रद्युम्नादीनाम् । ननु च यस्यापीति । कार्यपक्षेऽपि पूजा शक्यते व्याख्यातुं यस्माद्गालवेन ह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्त्वमपि प्रयुंक्ष्वेति स्तुत्यर्थोऽर्थवादः स्यादित्यर्थः । इदानीं कार्यपक्षे दूषणमाह तत्कीर्तन इति । कार्यपक्षेऽयमर्थः स्याद् यस्माद्गालवेन ह्रस्वत्वं प्रयुक्तं तस्मात्प्रयोक्तव्यमिति ततश्च ह्रस्वत्वस्य विकल्पो न स्यात् नित्यत्वपक्षे तु गालवो ह्रस्वत्वस्य स्मर्तान्यो दीर्घस्येति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विकल्पः सिध्यतीति नित्यपक्ष एव युक्तः । अशिष्यो वेति । वाशब्दो विकल्पे । तेनाकृतिपक्षे उभयत्रविभाषार्थं सूत्रं कर्तव्यम् व्यक्तिपक्षे तु लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदात्

*देशशीलने च इति पाठान्तरम् ।

वा एकेषामिति। अप्राप्ते त्रिसंशयाः *। इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्याम अप्राप्ते ताः द्रष्टव्याः। त्रिसंशयास्तु भवन्ति । प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति। द्वन्द्वे च विभाषा जसि प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्रेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। उभयशब्दः सर्वादिषु पठ्यते तयपश्चायजादेशः क्रियते तेन वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते/अयच् प्रत्ययान्तरम्। यदि प्रत्ययान्तरमुभयीति ईकारो न प्राप्नोति। माभूदेवं मात्रजित्येवं भविष्यति, कथम् मात्रजिति नेदं प्रत्ययग्रहणम् किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयचश्चकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणम् कति तिष्ठन्ति अत्रापि प्राप्नोति। अत इति वर्तते। एवमपि तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति। सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्य न भविष्यति प्रत्याहारे ग्रहणम् ऊर्णोतेर्विभाषा। प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्रेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं

क्वचित्किंचिल्लक्षणं विधिमुखेन प्रवर्तते क्वचिन्निषेधमुखेन प्रवर्तते इतीष्टसिद्धया सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः। अप्राप्ते इति। अधिकारोऽयम्। त्रिसंशया इति। त्रिष्वर्थेषु संशयो यासु तास्त्रिसंशयाः। द्वन्द्वे चेति। प्रकारणोपलक्षणार्थमेतदुपात्तम्। प्रथमचरमतयेत्यत्र तयग्रहणे संशयः। तत्र तयशब्दस्य प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वान्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वा केवलस्य प्रयोगाभावात्तदन्तस्यैव सर्वनामत्वसंभवात्प्रत्ययग्रहण इति परिभाषया तदन्तविधिः। तत्र यदि सर्वादिग्रहणेन तयन्तं विशेष्यते नेमशब्दोऽव्यभिचारात्प्रथमादयस्त्वसंभवान्न विशेष्यन्ते तदोभयशब्दस्य जसि नित्या संज्ञा विभाष्यत इति प्राप्तविभाषा स्यात्। अथ सर्वादीनीति निवृत्तं पूर्वविप्रतिषेधश्च तदा प्राप्तविभाषा। अथ परविप्रतिषेधस्तदोभयत्रविभाषा। प्रत्ययान्तरमिति। आदेशपक्षे पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रत्ययान्तरपक्ष आश्रितः। उभादुदात्त इत्यत्र तयस्येति नानुवर्तते तदा प्रत्ययान्तरमयज् भवति। तैलमात्रेति। प्रत्याहारे सति चकारेण मात्रशब्दो न विशेषित इति द्वयामात्रभसिवसिभ्यस्त्रिति चन्नन्तादपि मात्रशब्दान्ङीप्प्रसङ्गः। सदृशस्यापीति। प्रमाणे वर्तमानात्प्रमेये यो मात्रज् विहितः स प्रत्याहारेण गृह्यते इत्यर्थः। ऊर्णोतेर्विभाषेति। विभाषोर्णोरिति सूत्रं यद्यसंयोगाल्लिट् किदित्यत्रानुवर्तते ऊर्णुञ्संयोगान्त एवेत्यसंयोगग्रहणाद्वाक्यभेदेनोर्णोः परस्येडादेर्लिटो नित्यं कित्त्वं प्राप्तं विकल्प्यते ततः प्राप्तविभाषा। इडुपजीवनार्थं तु स्थानान्तरे सूत्रं पठितम्। अथ तत्र सूत्रं नानुवर्तते परविप्रतिषेधश्च ततोऽप्राप्तविभाषा। अथ पूर्वविप्रतिषेधस्तदोभय-

वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । असंयोगाल्लिट् किदिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते। अन्यद्धि कित्त्वमन्यद्धि ङित्त्वम् । एकं चेन्ङित्किती । यद्येकं ङित् कितौ, ततः संदेहः । अथ हि नाना, नास्ति संदेहः । यद्यपि नाना, एवमपि संदेहः । प्रौर्णुवीति । सार्वधातुकमपिदिति नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । विभाषोपयमने । प्राप्तेऽप्राप्ते उभच वेति संदेहः कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वा उभयत्र । गन्धनइति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते गन्धनइति निवृत्तम् । अनुपसर्गाद्वा । प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते । वृत्त्यादिष्विति निवृत्तम् विभाषा वृक्षमृगादीनां प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र । जातिरप्राणिनामिति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्रेति। अप्राप्ते जातिरप्राणिनामिति निवृत्तम् । उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः । कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र, प्रत्ययान्तादिति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति । अप्राप्ते प्रत्ययान्ता धात्वन्तराणि ढीपादीनां विभाषा। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः ।

त्रेति संशयः । अन्यद्धीति । व्यपदेशातिदेशोऽयमिति कित्त्वङित्त्वयोर्भेदः । एकं चेदिति । कार्यातिदेशपक्षे गुणनिषेधरूप कार्यस्यैकत्वादेकत्वमनयोरित्यर्थः । प्रौर्णुवीति । लङ उत्तमैकवचनम् । सार्वधातुकमपिदित्यत्र विभाषोर्णोरित्येतद्वाक्यभेदेन संबध्यते ततः प्राप्तविभाषा । अथासंबन्धः पूर्वविप्रतिषेधश्च तदोभयत्रविभाषा परविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते । विभाषोपयमन इति । यदा गन्धनाङ्गमुपयमनं तत्र गृह्यते तदा प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधे त्वप्राप्ते परविप्रतिषेधे उभयत्र वेति संदेहः । जातिरिति । चर्मादिमयास्तदा मृगादयो ग्राह्याः निवृत्तमिति । तन्निवृत्तौ च गौणत्वाच्चर्मादिमयानामग्रहणम् । प्रत्ययान्तादिति वेति । कथं पुनः प्रत्ययान्ताः शब्दा रूपान्तरयुक्ता उषादिव्यपदेशं लभन्ते; उच्यते सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य यदाऽयमर्थो व्याख्यायते धातवः सनाद्यवयवा भवन्ति । यथा धातूनामन्तावयवाः सनादयो भवन्ति । यथा समासान्तासटजादयस्तदा पूर्वोक्तचोद्याभावः । प्रत्ययान्ता इति । सनाद्यन्ता धातव इत्ययं योगः संज्ञासंज्ञिसंब-

* न्यायेवाकर्तरि, कर्मकर्तरि वेति ॥ नास्ति सन्देहः ॥

कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। भावकर्मणोरिति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते। कर्तरीति हि वर्तते। एवमपि संदेहः। सकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवति अकर्मकाश्च दीपादयः। अकर्मका अपि वै सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति। कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति। कर्तृस्थभावकाश्च दीपादयः। विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेतिसंदेहः।कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। आभीक्ष्ण्यइति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति।अप्राप्ते। आभीक्ष्ण्यइति निवृत्तम्। तन्नादीनां विभाषा। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। आक्रोशइति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते। आक्रोशइति निवृत्तम्। एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः।कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्तेकथं वोभयत्र। उदकस्योदः संज्ञायामिति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते संज्ञायामिति निवृत्तम्। श्वादेरिञि पदान्तस्यान्यतरस्याम्। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। इञीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाऽप्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते इञीति निवृत्तम्। सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा। प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। चादिभिर्योग इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र

न्यार्थ इति भावः। भावकर्मणोरिति। चिण् भावकर्मणोरिति सूत्रे यदि दीपजनेत्येतत्सूत्रमनुवर्त्य वाक्यभेदेन संबन्धः क्रियते पृथक्पाठसामर्थ्यात्तदा प्राप्तविभाषा अथ नानुवर्तते परविप्रतिषेधश्च तदाऽप्राप्तविभाषा पूर्वविप्रतिषेधे तूभयत्र विभाषेति संशयः। अकर्मकाश्चेति। यद्यपि बुधिः सकर्मकस्तथापि एकपरिहारोपन्यासार्थमविशेषेण तदुक्तम्। सोपसर्गा इति। अर्थान्तरवृत्तित्वादनुभवतिवदिति भावः। कर्तृस्थभावकाश्चेति। अचः कर्तृयकीत्यत्र जायते स्वयमेवेत्युदाहृतं तस्य णत्र्यर्थवृत्तित्वात्कर्मस्थभावकत्वमिति नास्ति तेनास्य विरोधः। आभीक्ष्ण्यइति निवृत्तमिति। पूर्वविप्रतिषेधश्चेति भावः तन्नादीनामिति। आक्रोशइत्यत्र यद्यक्ौ नानुवर्तते ततोऽयं संशयः। एकहलादाविति। पूरयितव्यस्य चास्ति संज्ञा उदपानमिति। चादिभिरिति। प्रतिषेधस्याप्राप्तविभाषा स्वाप्य-

शब्दत्वादिति । नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । नहि तत्र किं चिदुच्यतेऽस्य स्थाने ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते ते वृद्धिसंज्ञा भवन्तीति । इह हि पुनरुच्यते इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति । एवं तर्हि भाविनीयं संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा कश्चित्कंचित् तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः अथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञा ऽभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि स यणः स्थाने भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भविष्यति । अथवा इजादियजादिप्रवृत्तिश्चैव हि लोके लक्ष्यते । यजाद्युपदेशात्तु इजादिनिवृत्तिः प्रसक्ता । प्रयुञ्जते च पुनर्लोका इष्टम् उप्तमिति तेन मन्यामहे अस्य यणः स्थाने इममिकं प्रयुञ्जते इति । तत्र तस्यासाध्वभिमतस्य शास्त्रेण साधुत्वमन्वाख्यायते क्विति साधुर्भवति ङिति साधुर्भवतीति ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥ समासनिर्देशोऽयं तत्र न ज्ञायते क आदिः कोऽन्त इति । तद्यथा अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते तत्र न ज्ञायते कस्याजाधनं कस्याविधनमिति । यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति । अस्ति चे

भावात्तत्फलस्य वर्णस्य प्रतीतिः । भाविनीति । यणः संप्रसारणमिति विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानमित्यर्थः । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादित्येतत्समर्थनार्थमाह अथवेति । बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशभाव इत्यर्थः । असाध्वभिमतस्येति । प्राक् संप्रसारणशास्त्रादिति भावः । यथासंख्यसंबन्धादद्रहितरमितीकारस्य संप्रसारणसंज्ञा न भवति । दिव उदित्युत्वे यणादेशे कृते हल इति दीर्घत्व तपरकरणान्न भवति द्युभ्यामिति । अचद्युवावित्यत्र संप्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशो न भवत्यचः पश्चात्सन्निधानादथवा वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् ॥४५॥

आद्यन्तौ । लोकव्यवहारादत्र क्रमव्यवस्था न सिध्यत्यपि तु शास्त्रेणैवेति प्रदर्शनाय पूर्वपक्षः । समासनिर्देशोऽयमिति । अभिन्नस्यार्थस्य समासेन प्रतिपादनादित्यर्थः । यद्यपि देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य चाऽजा अवयश्च धनमिति वाक्येऽपि क्रमव्यवस्था नास्ति तथापि समासे सुतरां नास्तीति प्रतिपादयितुं समासनिर्देश इत्युक्तम् । यद्यपीति ।

इकश्चित्पुरुषारम्भः । अस्तीत्याह, कः संख्यातानुदेशो नाम । कौ पुनष्टकितावाद्यन्तौ भवतः आगमावित्याह । युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देषु आगमशासनं स्यात् । न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः । आगमश्च नामापूर्वः शब्दोपजनः । अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः । बाढं युक्तम् । शब्दान्तरैरिह भवितव्यम् । तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता । आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति । अनागमकानां सागमकाः । तत्कथम् । संज्ञाधिकारोऽयम् । आद्यन्तौ चेह संकीर्त्येते टकारककारावितावुदाङ्क्रियेते तत्राद्यन्तयोष्टकारककारावितौ संज्ञे भविष्यतः । तत्रार्धधातुकस्येड्वलादेरित्युपस्थितमिदं भवति आदिरिति तेनेकारादिरादेशो भविष्यति । एतावदिह सूत्रमिडिति । कथं पुनरियता सूत्रेण इकारादिरादेशो लभ्यः । लभ्य इत्याह । कथम् बहुव्रीहिनिर्देशात् । बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम् । इकार आदिरस्येति । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम् इह तु कथं लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति । अत्राशक्यमुदात्तग्रहणेनाकारो विशेषयितुम् । तत्र को दोषः । अङ्गस्योदात्तत्वं प्रसज्येत । नैष दोषः, त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः, तत्र वाक्यएवोदात्तग्रहणेनाकारो विशेष्यते, अकार उदात्त आदिरस्येति यत्र तर्ह्यनुवृत्त्यैतद्भवति आडजादीनामिति । वक्ष्यत्येतत् । अजादीनामटा सिद्धमिति । अथवा यत्तावदयं सामान्येनोपदेष्टुं शक्नो-

---

दर्शनं दृष्टं तस्यान्तो निश्चयः । यद्यपि लोके एतद्दर्शनमित्यर्थः । संज्ञाधिकारोऽयमिति यद्येवं संज्ञा संज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्यस्वयमेव निवर्ततइति किमिदग्रहणेन टकावित्येवास्तु, नैष दोषः । इत्संज्ञत्वेन देशविशेष उपलक्ष्यते । तेनेत्संज्ञकस्य यो देशस्तद्देशावस्थितौ टकौ संज्ञे भवत आलजाटचावित्याटच्प्रत्यये टकारः संज्ञा न भवति । तत्रेड्ग्रहणेनेकारादिः शब्दो गृह्यते स्थानेऽन्तरतमश्चादेशो भवतीति तव्यस्य इतव्यो भवतीति सिद्धमिष्टम् । अङ्गस्योदात्तत्वमिति । तच्चालोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात् । त्रिपदोऽयमिति । विशेषणस्याप्युदात्तस्य सौत्रत्वान्निर्देशस्य परनिपातः । यत्र तर्हीति । तत्र इदात्तग्रहणमेवानुवर्तत इत्यशक्यो बहुव्रीहिराश्रयितुमिति भावः वक्ष्यत्येतदिति । सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानाददोष इत्यर्थः । अथवेति । परिभाषापक्षेऽपि न दोष इत्यर्थः । नहि व्यवस्थितस्य तव्यस्य पश्चादिकारोऽवयव आगच्छति येनानित्यत्वं स्यात् किं तर्हि नि-

ति तत्तावदुपदिशति प्रकृतिं ततो वलाद्यार्धधातुकं ततः पश्चादिकारं तेनायं विशिष्टो शब्दान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते। तद्यथा खदिरबर्बुरयोः। खदिरबर्बुरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्मपर्णौ। ततः पश्चादाह कङ्कटवान् खदिर इति। तेनाऽसौ विशेषितो द्रव्यान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते। अथवा एतयानुपूर्व्याऽयं शब्दान्तरमुपदिशति। प्रकृतिं ततो वलाद्यार्धधातुकं ततः पश्चादिकारं यस्मिंस्तस्यागमबुद्धिर्भवति। टकितौराद्यन्तविधाने प्रत्ययप्रतिषेधः *। टकितोराद्यन्तविधाने प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रत्यय आदिरन्तो वा मा भूदिति। चरेष्टः आतोऽनुपसर्गे क इति। परवचनात्सिद्धम्*। परवचनात्प्रत्यय आदिरन्तो वा न भविष्यति। परवचनात्सिद्धमिति चेन्नापवादत्वात् *। परवचनात्सिद्धमिति चेन्न किं कारणम्, अपवादत्वात्। अपवादोऽयं योगः तद्यथा। मिदचोन्त्यात्पर इत्येष योगः स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः। विषम उपन्यासः। युक्तं तत्र यदनवकाशं मित्करणं स्थानेयोगत्वं प्रत्ययपरत्वं च बाधते इह तु पुनरुभयं सावकाशम्। कोऽवकाशः। टित्करणस्यावकाशः टित इति ईकारो यथा स्यात् कित्करणस्यावकाशः कितौ-त्याकारलोपो यथा स्यात्। प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात्। यदि चायं नियोगतः परः स्यात्तत एतत्प्रयोजनं स्यात्। कुतो नखल्वेतत्। टित्करणादयं परो भविष्यति न पुनरादिरिति किंत्करणाच्च परो भविष्यति न पुनरन्त इति। टितः खल्वप्येष परिहा-

---

त्यं पदमनेनोपायेनान्वाख्यायते। खदिरबर्बुरयोरिति निर्धारणे षष्ठी तयोः कङ्कटवान् खदिर इत्युक्ते द्रव्यान्तरं खदिरं प्रतिपद्यते न तत्र कङ्कटास्तदानीमारोप्यन्ते प्रतिपादनोपाय एवायमित्यर्थः। अथवेति। एतदाह अस्ति स्त एधीति तत्त्वतो रूपार्थान्वयाभावात्कल्पिताभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थं वक्तामाश्रित्यासत्यप्रकृतिप्रत्ययोपदेशेन सत्यस्य पदस्य व्युत्पादनं क्रियते रेखागवयेनेव सत्यगवयस्य। प्रत्ययप्रतिषेध इति। प्रत्ययपरत्वस्याप्ययमपवादः प्राप्नोतीति भावः। परवचनादिति। पुरस्तादपवादन्यायेन स्थाने योगत्वमेवानेन बाध्यते न प्रत्ययपरत्वमिति भावः। नापवादत्वादिति। बाधसामान्यप्रेक्षायां पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः। सर्वापवादवाधाह प्रयोजनमिति सति परत्वे प्रयोजनमेतत्स्यात् परत्वमेव त्वलभ्यमित्यर्थः। टित्करणादिति। ङीबर्थादि-

र: । यत्र नास्ति संभवः । यत्परश्च स्यादादिश्च । कितस्त्वपरिहारः, अस्तिहि संभवो यत्परश्च स्यादन्तश्च । तत्र को दोषः उपसर्गे घोः किः । आध्योः प्रध्योः नोङ् धात्वोरिति प्रतिषेधः प्रसज्येत । टितस्त्वप्यपरिहारः । स्यादेव ह्ययं टित्करणादादिर्न पुनः परः । क्व तर्हि इदानीमिदं स्यात् । टित ईकारो भवतीति । य उभयवान् गापोष्टगिति । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथं, षष्ठ्यधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः । आद्यन्तौ टकितौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावेऽसंप्रत्ययः * । आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे षष्ठ्या अभावे असंप्रत्ययः स्यात् । आदिरन्तो वा न भविष्यति । युक्तं पुनर्यच्छब्दनिमित्तको नामार्थः स्यात् । नार्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम् । अर्थनिमित्तक एव शब्दः । तत्कथम् । आद्यन्तौ षष्ठ्यर्थौ । नैवात्र षष्ठीं पश्यामः । तेन मन्यामहे अद्यन्तावेवात्र नस्तस्तयोरभावे षष्ठ्यपि न भवतीति ।।

त्यर्थः । कित्करणादिति । आकारलोपार्थात् । प्रयोजनमभ्युपेत्याह टित इति । कितस्त्विति । ननु परत्वावयवत्वयोर्विरोधात्कथमुच्यते परश्च स्यादन्तश्चेति नैष दोषः परस्य सतोऽन्तवत्कार्यप्राप्त्यान्तत्वमुच्यते यथा समासान्तानाम् । टितश्चापीति । पूर्वोक्तमेव समर्थयतेऽधिकं वक्तुम् । गापोष्टगिति । अत्र कित्त्वात्परत्वादन्तत्वमिति टिदन्तमेतद्भवतीति ङीपोऽयमवकाशः । ततश्च चरेष्ट इत्ययमादिः स्यात् । षष्ठ्यधिकार इति । यत्र स्थानषष्ठी प्राप्ता तत्रोपस्थानमस्या न तु प्रत्ययपरत्वबाधनाय । आद्यन्तयोर्वेति । षष्ठ्याः प्रयोजकावाद्यन्तौ । षष्ठ्यभावाच्चाद्यन्ताभावावगतिरित्यर्थः । युक्तं पुनरिति । शब्दभावाभावाभ्यामर्थभावाभावयोः शब्दनिमित्तकत्वमर्थस्य प्राप्तं तच्च पुनर्न युक्तं ज्ञापको हि शब्दोऽर्थस्य न तु कारकः सर्वेण सर्वस्यार्थस्य क्रियाप्रसङ्गादिति भावः । अर्थनिमित्तक एवेति । अर्थ एव शब्दस्य प्रयोजकस्तत्प्रतिपादनाय शब्दप्रयोगः । अप्रयोगाच्चानुमीयते नूनमर्थ एवात्र प्रयोजको नास्ति शब्दप्रयोगं यः प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । चरेष्ट इत्यत्र परस्येत्यधिकारात् पञ्चम्येव युक्ता गापोष्टग् व्रीहिशाल्योर्ढगित्यादावप्यानन्तर्यसंबन्धे षष्ठी न त्ववयवावयविसंबन्धे । प्रत्ययपरत्वेन प्रतियोगं सन्निहितेनाकाङ्क्षाविच्छेदादनर्थित्वादस्या अनुपस्थानात् । पुरस्तादपवादन्यायस्तु यथोद्देशपक्षे संभवति न कार्यकालपक्ष इति नाश्रितः ॥४६॥

मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ ४७ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । मिदचोऽन्त्यात्परः स्थानपरप्रत्ययस्यापवादः * । मिदचोऽन्त्यात्पर इत्युच्यते स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः । स्थाने योगत्वस्य तावत् । कुण्डानि वनानि पयांसि यशांसि प्रत्ययपरत्वस्य । भिनत्ति छिनत्ति । भवेदिदं युक्तमुदाहरणम् । कुण्डानि वनानि यत्र नास्ति संभवो यदयमचोऽन्त्यात्परश्च स्यात् स्थाने चेति इदं त्वयुक्तम् पयांसि यशांसीति । अस्ति हि संभवो यदयमचोऽन्त्यात्परश्च स्यात् स्थाने चेति । एतदपि युक्तम् । कथम्, नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तामिति । किं तर्हि । लौकिकोऽयं दृष्टान्तः । लोके हि सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति, सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे अचामन्त्यात्परत्वं षष्ठीस्थानेयोगत्वं बाधिष्यते । अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् * । अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिद्वक्तव्यः किं प्रयोजनम् अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् । अनुषङ्गलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं च । अनुषङ्गलोपार्थं तावत् । मग्नः मग्नवान् । संयोगादिलोपार्थं, मङ्क्ता मङ्क्तुम् मङ्क्तव्यम् । भर्जिमर्च्योश्च * । भर्जिमर्च्योश्चान्त्यात्पूर्वो मिद्वक्तव्यः । भरूजा मरीचा इति । स तर्हि वक्तव्यः न वक्तव्यः, निपातनात् सिद्धम् । किं निपातनम् । भरूजाशब्दोऽङ्गुल्यादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो बाह्वादिषु । किं पुनरयं पूर्वान्त आहोस्वित् प-

---

मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ किमर्थमिति । किमनेन व्यावर्त्यत इति प्रश्नः । स्थानेति । परस्य सतः प्रत्ययस्यापवादस्तेन सामर्थ्यादयमर्थः । प्रत्ययपरत्वस्यापवाद इति । कुण्डानीति । नपुंसकस्य झलच इत्यत्र झलज्भ्यां नपुंसकस्य तदन्तविधिरित्यस्ति स्थानेयोगत्वस्य प्रसङ्गः । मित्त्वास्त्वस्मिन्नुपस्थिते नपुंसकस्याङ्गस्येत्यवयवषष्ठी संपद्यते । स्थाने चेति । ततश्च नकारस्य स्थाने नुम् भवत्वित्यर्थः । दृष्टांत इति । निश्चय इत्यर्थः । तत्र वृद्धव्यवहारादीदृश्येव वाक्यार्थे व्युत्पत्तिर्यत्सामान्यविहितो विशेषविहितेन बाध्यते न समुच्चीयते नापि विकल्प्यते । भर्जिमर्च्योश्चेति । भ्रस्जी भर्जन इत्यस्यौणादिकेऽचि कृते गुणे रपरत्वे च नकारात्पूर्वं ऊमागमः, मर्च शब्दार्थ इत्यस्य चौरादिकस्य णिच्यच इरिति इप्रत्यये णिलोपे चकारात् पूर्वं ईमागमः । पूर्वान्त इति । संघातस्य पूर्वस्य भक्तो

रादिः आहोस्विदभक्तः । कथं वायं पूर्वान्तः स्यात् कथं वा परादिः कथं वाऽभक्तः । यद्यन्त इति वर्तते ततः पूर्वान्तः अथादिरिति वर्तते ततः परादिः अथोभयं निवृत्तं ततोऽभक्तः । कश्चात्र विशेषः । अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वानुस्वारशीभावाः * । यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति कुण्डानि वनानि । नोपधायाः सर्वनामस्थानेचासंबुद्धाविति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । दीर्घ । नलोपश्च न सिध्यति । अग्ने वीतेवाजिना वीषधस्था तातापिण्डानाम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति । नलोप । स्वरस्वरश्च न सिध्यति । सर्वाणि ज्योतींषि । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । स्वर । णत्वं च न सिध्यति । माषवापाणि व्रीहिवापाणि । पूर्वान्ते प्रातिपदिकान्तनकारस्येति सिद्धम् । परादौ विभक्तिनकारस्येति । अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते एतन्न्यास एव प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति । णत्व । अनुस्वार । अनुस्वारश्च न सिध्यति । द्विषन्तपः परन्तपः । मोऽनुस्वारो हलित्यनुस्वारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् नश्चापदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति । यस्तर्हि न झल्परः । वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः । अनुस्वार । शीभाव । शीभावश्च न सिध्यति । त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । नपुंसकादुत्तरस्यौङः शीभावो भवतीति शीभावो न प्राप्नोति । एवं तर्हि परादिः करिष्यते । परादौ गुणवृद्ध्यौत्वदीर्घनलोपानुस्वारशीभावे नकारप्रतिषेधः * । यदि परादिर्गुणः प्रतिषेध्यः । त्रपुणे जतुने तुम्बुरुणे घेर्ङितीतिः गुण प्राप्नोति । गुण । वृद्धि । वृद्धिः प्रतिषे-

---

न तदेकदेशस्य । अथादिरिति । न हि संभवोऽस्ति यदयोन्त्यात्परश्च स्यात् पूर्वस्य चादिरिति सामर्थ्यात्परादित्वं विज्ञायते । कुण्डानीति । नान्तमङ्गं न भवतीति दीर्घत्वाप्राप्तिः । ननु तदादिवचनं स्यादिनुमर्थमित्युक्तम् एवं तर्हि तत् स्मर्तव्यं भवतीति गौरवापत्तिः । सर्वाणीति । नुमा सुपो व्यवधानात् स्वरो न सिध्यति । क्रियते एतन्न्यास एवेति । उत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यान्तास्तत्र नकारो गृह्यते गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र णत्वं मा भूदित्यवश्यं कर्तव्यं नुमो ग्रहणम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवतीति । द्विषंतप इति । प्रसङ्गोच्चारितमेतत् । अत्र हि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति सुमो द्विषग्रहणेन ग्रहणमस्ति । त्रपुणीइति । नित्यत्वात् परत्वाच्च नुमि

ध्या अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि । सख्युरसम्बुद्धाविति णित्त्वे अचोऽञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति । वृद्धि । औत्त्व । औत्त्वं च प्रतिषेध्यम् त्रपुणि जतुनि तुम्बुरुणि । इदुद्भ्यामौदच्च घेरित्यौत्त्वं प्राप्नोति । औत्व । दीर्घ । दीर्घत्वं च न सिध्यति कुण्डानि वनानि । नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । मा भूदेवम् अतो दीर्घो यञि सुपि चेत्येवं भविष्यति । इह तर्हि अस्थीनि दधीनि प्रियसखीनि ब्राह्मणकुलानि । दीर्घ । नलोप । नलोपश्च न सिध्यति अग्ने त्रीते वाजिना त्रीषधस्था ताता पिण्डानाम् नलोपः । प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति । नलोप अनुस्वार । अनुस्वारश्च न सिध्यति द्विषन्तपः परन्तपः । मोऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति । माभूदेवम् । नश्चापदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति । यस्तर्हि न झल्परः । वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहो वायुः । अनुस्वार । शीभावे नकारप्रतिषेधः * । शीभावे नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी । सनुम्कस्य शीभावः प्राप्नोति । नैष दोषः, निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति । कस्मात् । नुमाव्यवहितत्वात् एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च * । यदि पूर्वान्तः क्रियते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति । नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वम् । शाराशिखिणी धानाशष्कुलिनी निष्कौशाम्बिनी निर्वाराणसिनी । द्विगु

क्षते व्यवधानमिति भावः । अतिसखीनीति । बहुव्रीहिः । द्विषन्तपइति । परादिपक्षे तकारस्य मकारो भक्तस्तकारश्च पदान्तइति मकारोऽपि तद्भक्तत्वात् पदान्त इति सिद्धोऽनुस्वार इत्याहुः । अन्ये तु तद्भक्तत्वात्तकारग्रहणेनास्य ग्रहणं भवतु न तु पदान्तत्वं । नहि द्वयोर्मकारतकारयोः पदान्तत्वमुपपद्यतइत्याहुः । शीभावे नकारप्रतिषेध इति । शीभावे विधीयमाने नकारस्य स्थानित्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । निर्दिश्यमानस्येति । यथापादः पदिति पद्भावः पाच्छब्दस्यैव भवति न तदन्तस्य । यस्तर्हीति । यो निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति श्रुतिसंन्निपातियद्रूपमी इति तन्नकारेण भक्तेनापि तस्वतो व्यवहितमित्यर्थः । धानाशष्कुलिनी इति । नित्यत्वात्पूर्वं नुमं मन्यते तत्र कृतेऽनजन्तत्वाद्ध्रस्वाप्राप्तिः । निष्कौशाम्बिनीइति । नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वेन परत्वाद्बाध्यते

स्वर। पञ्चारत्निनी दशारत्निनी। नुमि कृते अनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् *। न वा एष दोषः, किं कारणम्, बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गो नुम् अन्तरङ्गा एते विधयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। द्विगुस्वरे भूयान् परिहारः संघातभक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्येगन्ततां विहन्तुमिति कृतश्च द्विगुस्वरो भविष्यति। मिदचोऽन्त्यात्परः ॥

एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते। एच इग्वचनं सवर्णाकारनिवृत्त्यर्थम् *। एच इग्भवतीत्युच्यते सवर्णनिवृत्त्यर्थमकारनिवृत्त्यर्थं च। सवर्णनिवृत्त्यर्थं तावत्। एङो ह्रस्वादेशशासनेषु अर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वा मा भूदिति। अकारनिवृत्त्यर्थं च इमावैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रे वर्णो वर्णयोः। तयोर्ह्रस्वशासनेषु कदा चिदवर्णः स्यात् कदा चिदिवर्णो वर्णौ मा कदाचिदवर्णो भूदित्येवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किंतर्हीति। दीर्घप्रसङ्गः। दीर्घास्तिवकः प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्। स्थानेऽन्तरतमो भवतीति। ननु च ह्रस्वादेशे इत्युच्यते तेन दीर्घा न भविष्यन्ति। विषयार्थमेतत् स्यात्। एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इग्भवतीति दीर्घाप्रसङ्गस्तु निवर्तकत्वात् *। दीर्घाणां त्विकामप्रसङ्गः, किं का-

---

तदपि नुमि कृते तथैव न प्राप्नोति। नवेति। नित्यादप्यन्तरङ्गो बलीयानिति स्वरकृत्यौ च विभक्तिनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गौ तदत्र निर्दोषत्वात्पूर्वोक्तपक्षः स्थित एव ॥४७॥

किमर्थमिति। विनापि सूत्रेणेष्टसिद्धिरिति प्रश्नः। एङ इति। एङः प्रश्लिष्टावर्णत्वात्प्रश्लिष्टावर्णावर्धेकारौकारौ प्राप्नुतो न तु विश्लिष्टावर्णयोरेचोरिति भावः। समाहारवर्णाविति। समाक्रियमाणावयवत्वात्। मात्रावर्णस्येति। अष्टादशभेदभिन्नस्यावर्णस्य मात्रावयवभेद इति भेदसद्भावात् षष्ठया निर्देशः। दीर्घास्त्विति। स्वतन्त्रमिदं निवर्तकमिति भावः। भाव्यमानस्यापि सवर्णग्रहणं दृश्यतेऽभूय्यामित्यादाविति दोषोपन्यासः। ननुचेति। अयं हि वाक्यार्थः। एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इगेव ह्रस्व इति। विषयार्थमिति यत्र ह्रस्वो विधीयते तत्रैवास्योपस्थानं यथा स्याद्, देवदत्तेति प्लुतादिविधावुपस्थानं मा भूद्, अस्मिंश्चोपस्थिते वाक्यभेदेनैव इको विधीयमाना अन्तरतमा दीर्घा एव प्राप्नुवन्ति ह्रस्वस्य बाधितत्वाद्दीर्घेषु कृतेषु पुनर्ह्रस्वाप्रसङ्गः। निवर्तकत्वादिति। एकवाक्यभावेनैव इगेव ह्रस्वो भवति नान्य इत्येवमनिको व्यावर्त्यन्ते। यदि तर्ह्येकवाक्यता,

रथम्, निवर्तकत्वात्। नानेनैचो निवर्त्यन्ते, किं तर्हि, अनिचो निवर्त्यन्ते। सिद्धा ह्यच ऊस्वा इकश्चानिकश्च। तत्रानेनानिचो-निवर्त्यन्ते। सवर्णनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः ।✗ सिद्धमेङः सस्थानत्वात्*। सिद्धमेतत्, कथम्, एङः सस्थानत्वाद् इकारोकारौ भविष्यतः अर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वा न भविष्यति। ननु च एङः सस्थानतरावर्धैकारार्धौकारौ। न तौ स्तः। यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत्। ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं वा विधीयते। सुजाते ए अश्वसूनृते अध्वर्यो ओ अद्रिभिः सुतं शुक्रन्ते ए अन्यद्यजतं ते ए अन्यदिति। पार्षदकृतिरेषा तत्र भवताम्। नैव लोके नान्यस्मिन्वेदे अर्ध एकारः अर्ध ओकारो वास्ति। अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात्। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णौ न भविष्यति। भूयसीमात्रे वर्णयोरल्पीयस्यवर्णस्य। भूयस एव ग्रहणानि भविष्यन्ति। तद्यथा ब्राह्मणग्राम आनीयतामित्युच्यते तत्र चावरतः पंचकारुको भवति॥

षष्ठी स्थानेयोगा॥ ४९॥ किमिदं स्थानेयोगेति। स्थानेयोगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगा। सप्तम्यलोपो निपातनात्। तृतीयाया वा

एज्व्यतिरेकेणान्यस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति नैष दोषः पूर्वं ह्रस्वश्रुत्याऽच उपस्थानादह्रस्वत्वं क्रियते तत्रैचोऽप्यन्तर्भावादह्रस्वे क्रियमाणे एच इगित्यस्योपस्थानम्। सिद्धमेङ इति। एकारस्य तालव्यस्य तालव्य इकार ओकारस्यौष्ठ्यस्यौकार ओष्ठ्यो भविष्यतीत्यर्थः। ऐचोश्चेति। ऐकारः कण्ठ्यतालव्य औकारः कण्ठ्यौष्ठ्यः। न च तथाविधो ह्रस्वोऽस्तीति अवयवान्तरतमेन भाव्यं भूयसा चाऽवयवेन व्यपदेशो भवति। तदात्मक इव हि समुदायो लक्ष्यत इतीदूतावेव भविष्यतः। ब्राह्मणग्राम इति। ब्राह्मणानां वास्तव्यत्वे उदाहरणं न तु स्वामित्वे॥४८॥

षष्ठी॥ किमिदमिति। समासे विभक्तेः श्रवणाप्रसङ्गो समासेऽपि युक्तिरिति प्राप्नोति न तु योगेति प्रश्नः। स्थानेयोगोऽस्या इति। स्थाननिमित्तसम्बन्धेत्यर्थः। तृतीयाया वेति। निपातनादिति योज्यम्। यथा देवदत्तस्य यज्ञदत्त इति पुत्रत्वादिहारकसम्बन्धोऽवगम्यते एवमस्तेर्भूरित्यत्राप्यस्यां परिभाषायां सत्यां स्थाननिमित्तः संबन्धोऽवसीयते। स्थानमर्थ इति केचिदाहुः। तिष्ठन्त्यस्मिन् शब्दा इति स्थानम् अर्थे च

✗ इचश्यास्तालौ

एत्वम् । स्थानेन योगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगेति । किमर्थं पुनरिद-
मुच्यते । षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थम् * । नियमार्थोऽय-
मारम्भः । एकशतं षष्ठ्यर्था यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चा-
रितायां प्राप्नुवन्ति इष्यते च व्याकरणे या षष्ठी सा स्थानेयोगैव
स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नि-
यमार्थम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्ही-
ति । अवयवषष्ठ्यादिष्वतिप्रसङ्गः शासो गोह इति * । अवयव-
षष्ठ्यादयस्तु न सिध्यन्ति । तत्र को दोषः शास इदङ्हलोरिति शा-
सेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । ऊदुपधाया गोह इति गोहेश्चा-
न्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । अवयवषष्ठ्यादीनां चाऽप्राप्तिर्योग-
स्याऽसंदिग्धत्वात् * । अवयवषष्ठ्यादीनां च नियमस्याप्राप्तिः, किं
कारणम्, योगस्यासंदिग्धत्वात् । संदेहे नियमः न चावयवषष्ठ्या-
दिषु संदेहः । किं वक्तव्यमेतत्, नहि, कथमनुच्यमानं गंस्यते । लौ-
किकोऽयं दृष्टान्तः । तद्यथा लोके कश्चित् कं चित् पृच्छति ग्रामा-
न्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति स तस्मायाचष्टे अ-
मुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यः अमुष्मिन्नवकाशे हस्तवाम
इति । यस्तत्र तिर्यक्पथो भवति न तस्मिन् संदेह इति कृत्वा ना-
सावुपदिश्यते । एवमिहापि संदेहे नियमः । न चावयवषष्ठ्यादि

शब्दास्तिषठन्ति तेनास्तेरर्थे भूरित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्यामि-
त्यादौ रोपधादीनामानर्थक्याच्छावसाधनः प्रसङ्गवाची स्थानशब्द आश्रीयते । तेनास्तेः
प्रसङ्गेऽस्तेः प्राप्तौ भूः प्रयुज्यते इत्यर्थः संपद्यते । स्वाभाविकोऽस्तेरप्रयोग आर्धधा-
तुके भूशब्दस्य च प्रयोगोऽनेन प्रकारेणान्वाख्यायते । किमर्थमिति । विनापि सूत्रे
येष्टं सिध्यत्यारब्धेऽप्यतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः । एकशतमिति । षष्ठीदण्डकपाठाश्रयेणै-
तदुक्तम् । यावन्तो वेति । शब्दे यावतां सम्भव इत्यर्थः । अवयवेति । नियमेन स-
म्बन्धान्तराणां निवर्तनादिति भावः । उपधामात्रस्य चेति । शासिना सम्बन्धाभावात्
पचादिसम्बन्धिनोऽपीत्यर्थः । तत्र ह्यनिदितामित्यत उपधाया इत्यनुवर्तते । असन्दिग्ध-
त्वादिति । अनियमप्रसङ्गे हि नियमः क्रियते न तु प्रागेवावस्थिते नियमे । हस्तदक्षिण
इति । हस्तो दक्षिणो यस्येति बहुव्रीहिः । भाष्यकारवचनात्सर्वनाम्नोऽपि परनिपातः ।

षुसंदेहः। अथ स्थाने अयोगा वा स्थानेयोगा। किमिदमयोगेति।
अव्यक्तयोगा अयोगा। अथवा योगवती योगा। का पुनर्योगवती। य-
स्या बहवो योगाः। कुत एतत्। भूम्नि हि मतुब् भवति। विशि-
ष्टा वा षष्ठी स्थानेयोगा। अथ वा किं चिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामि
इत्थलिङ्गा षष्ठी स्थानेयोगा भवतीति न च तल्लिङ्गमवयवषष्ठा-
दिषु करिष्यते। यद्येवं शास इदङ्हलोः। शा हौ शासिग्रहणं क-
र्तव्यं स्थानेयोगार्थं लिङ्गमासङ्क्ष्यामीति। न कर्तव्यम्। यदेवादः
पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थं प्रकृतम् एतदुत्तरत्रानुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं
भविष्यति। कथम्, अधिकारो नाम त्रिप्रकारः। कश्चिदेकदेशस्थः
सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभि-
ज्वलयति। अपरोऽधिकारो यथा रज्ज्वा अयसा वा बद्धं काष्ठम-
नुकृष्यते तद्वदनुकृष्यते चकारेण। अपरोऽधिकारः प्रतियोगं तस्या-
निर्देशार्थं इति योगेयोगे उपतिष्ठते। तद्यदेष पक्षः अधिकारः प्र-
तियोगं तस्यानिर्देशार्थं इति। तदा हि यदेवादः पुरस्तादवयवष-
ष्ठ्यर्थम् एतदुत्तरत्रानुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति। संप्रत्य-
यमात्रमेतद्भवति। नह्यनुच्चार्य शब्दं लिङ्गं शक्यमासङ्क्तुम्। एवं
तर्ह्यादेशे तल्लिङ्गं करिष्यते यत्प्रकृतिमास्कन्त्स्यति। यदि नियमः क-
रिष्यते। यत्रैका षष्ठी अनेकं च विशेष्यं तत्र न सिध्यति। अङ्ग-
स्य हलः अणः संप्रसारणस्येति। हलपि विशेष्योऽणपि विशेष्यः सं-
प्रसारणमपि विशेष्यम्। असति पुनर्नियमे कामचारः। एकया ष-

अयोगेति। योगमन्तरेण षष्ठ्या एवाऽभावाद्विशिष्टो योगो यस्या नास्तीति सामर्थ्या-
त्प्रतीयते। योगवतीति। षष्ठ्या अवश्यंभावो योग इति भूम्नि मत्वर्थीयोऽकारः। किं-
चिल्लिङ्गमिति। कलादिकम्। अधिकारोनामेति। पारार्थ्यसाम्यात्परिभाषाऽप्यधिकार
इत्युच्यते। कश्चिदिति। परिभाषारूप इत्यर्थः। चकारेणेति। यथा सहस्य स इत्यवि-
शेषेण ग्रन्थान्ताधिके चेत्यादावनुकृष्यते। संप्रत्ययमात्रमिति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरे-
षु योगेषु तस्य शब्दस्याऽनुमानं भवतु लिङ्गासङ्गस्त्वनुच्चारितस्य कथंस्यादित्यर्थः। कथं
स्यादित्यर्थः। एवंतर्हीति। आदेशे लिङ्गासङ्गात्तस्य षष्ठ्यभावात्तत्संबन्धिनः स्थानिनो
लिङ्गकार्यंफलिष्यतीत्यर्थः। यदीति। अङ्गस्येतिस्थान च षष्ठीत्वाद्विशेषणविशेष्यभावो

षष्ठ्या अनेकं विशेषयितुम् तद्यथा देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल इति । तस्मान्नाऽर्थो नियमेन । ननु चोक्तम् एकशतं षष्ठ्यर्थाः यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्तीति । नैष दोषः, यद्यपि लोके बहवोऽभिसंबन्धा आर्था यौनाः मौखाः स्रौवाश्चेति । शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति अन्यदतः स्थानात् । शब्दस्यापि शब्देनानन्तरादयोऽभिसंबन्धाः । अस्तेर्भूर्भवतीति संदेहः स्थाने अनन्तरे समीपे इति । संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति । स्थान इति व्याख्यास्यामः । न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । षष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत यतः षष्ठ्युच्चारिता । किं कृतं भवति । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । षष्ठी स्थानेयोगा ॥

स्थानेऽन्तरतमः ॥ ५० ॥ किमुदाहरणम् । इको यणचि दध्यत्र मध्वत्र । तालुस्थानस्य तालुस्थानः ओष्ठस्थानस्य ओष्ठस्थानो यथा स्यादिति । नैतदस्ति, संख्यातानुदेशेऽप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि तस्थस्थमिपां तांतंताम इति एकार्थस्यैकार्थः बह्वर्थस्य बह्वर्थो यथा

न प्रकल्पतइत्यर्थः । देवदत्तस्येति । संबन्धसामान्यमुपक्रम्यते पश्चात्पदान्तरसन्निधानाद्विशेषावगमः । स्थानइति । अन्तरङ्गत्वाल्लुप्तापिलक्षणाद्देति भावः । यतःषष्ठीति । तेन पादः पदित्यस्याऽयमर्थः । पादन्तस्याङ्गस्य योऽवयवः पाच्छब्दः सूत्रे षष्ठ्या निर्दिष्टस्तस्य शब्दरूप पच्छब्द आदेशो भवति न तु प्रतीयमानस्य पादन्तस्य । अस्यैवसूत्रस्य निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्ययमर्थः षष्ठीति षष्ठ्यन्तं गृह्यते तेन षष्ठ्यन्तमेव निर्दिश्यमानं स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थः । अलोऽन्त्यस्यादेः परस्येत्येतत्तु वचनसामर्थ्यान्न बाध्यते ॥ ४९ ॥

स्थाने ॥ किमुदाहरणमिति । क्व विलक्षणान्तरेणेष्टं सिद्धमितिप्रश्नः । इकोयणचि । दध्यत्रेति । अस्य सूत्रस्य लक्षणमप्युदाहरणं प्रयोगोऽपीत्युभयोपन्यासः । इको कृत्वादिभेदात् षट्षष्टियणस्तु समेति वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न सिध्यतीत्यर्थः । नैतदस्तीति । प्रत्याहारपाठेशब्दतः साम्यमस्तीति भावः । घस्लादेश इत्यादौ लकारोऽपि ऌकारस्यादेशो दृश्यतइति ऌकारस्य स्थानित्वाभावो नाशङ्कनीयः । एकार्थस्येति । सादृश्यहेतुधर्मोपलक्षणमेतत् । तेन प्रत्यक्षादयोऽपि धर्मा गृह्यन्ते ।

स्यादिति। ननु च एतदपि संख्यातानुदेशेनैव सिद्धम्। इदं तर्ह्यकः सवर्णे दीर्घ इति दण्डाग्रम् क्षुपाग्रम्। दधीन्द्रो मधूष्ट्रः। कण्ठस्थानयोः कण्ठस्थानस्तालुस्थानयोस्तालुस्थान ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा स्यात्। अथ स्थानइति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणं किमर्थम्। यत्रानेकमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात्। किं पुनस्तत्। चेता स्तोता। प्रमाणतोऽकारो गुणः प्राप्नोति। स्थानत एकारौकारौ। पुनःस्थानग्रहणादेकारौकारौ भवतः। अथ तमग्रहणं किमर्थम्। झयो होऽन्यतरस्यामित्यत्र सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः नादवतो नादवन्त इति तृतीयाः प्रसक्ताः तमग्रहणाद्ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः। वाग्घसति त्रिष्टुब्भसति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गस्तस्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम् *। स्थान्येकत्वेन निर्दिश्यते अक इति अनेकश्च पुनरादेशः प्रतिनिर्दिश्यते दीर्घइति। स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वसप्रङ्गः। सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति इष्यन्ते चान्तरतमा एव स्युरिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यति तस्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। यथा पुनरियमन्तरतमनिर्वृत्तिः सा किं प्रकृतितो भवति स्थानिन्यन्तरतमे षष्ठीति आहोस्विदादेशतः स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवतीति। कुतः पुनरियं विचारणा उभयथा हि तुल्या। संहिता

यत्रानेकमिति। स्थानग्रहणेऽनुवर्तमाने वाक्यभेदः क्रियते,स्थानेऽन्तरतमो भवति यत्र चानेकमान्तर्यमस्ति तत्र स्थानकृतमेवान्तर्यमाश्रीयतइति। वाक्यभेदस्यचतमग्रहणमेव लिङ्गम्। स्थानकृतएव हि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यान्तरपरित्यागात्तमग्रहणमनर्थकमेव स्यात्। सोष्मणइति। ऊष्मत्वगुणयुक्तस्येत्यर्थः। तमग्रहणादिति। ईषत्सादृश्येऽपि लोके सदृशव्यवहारदर्शनादिह तमग्रहणं कृतम्। किमर्थमिति। यदीदं नोच्येत तदा किं स्यादिति प्रश्नः। स्थानिन इति। यद्यप्यक इत्यनेन स्थानिनो बहव उपात्तास्तथापि प्रयोगे एकैकः स्थानी तस्य पर्यायेण बहवो दीर्घा आदेशाः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। यथापुनरिति। येन प्रकारेण संहितापाठलक्षणेनेत्यर्थः। प्रतिसूत्रं तु विच्छिद्य पाठे संशयाभावः। पदप्रकृतिः संहितेति संहिताया एव नित्यत्वात्ततः

स्थानेऽन्तरतमउरण् रपर इति। किं चातः, यदि प्रकृतितः। इको यणचीति यणां येऽन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्याद् दध्यत्र मध्वत्र, कुमार्यर्थं ब्रह्मबन्ध्वर्थमित्यत्र न स्यात्। आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति। यथा इको गुणवृद्धी गुणवृद्ध्योर्ये अन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् नेता लविता नायको लावकः चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यत्र न स्यात्। आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति। तथा ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे गुणवृद्ध्योर्यदन्तरतममृवर्णं तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात् कर्ता हर्ता आस्तारकः निपारक इति आस्तरिता निपरिता कारको हारक इत्यत्र न स्यात्। आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति। आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामयं दोषः। वान्तो यि प्रत्यये। स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः। ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम्। एकारैकारयोर्मा भूदिति। प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां वान्तादेशस्य एचु या अन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेण स्थानिनिर्देशं सिद्धं भवति। आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः। वाथम्, वान्तग्रहणं न करिष्यते यिप्रत्यये एचोऽयादयो भवन्तीत्येव। यदि न क्रियते चेयं जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति। चय्यज-

---

पदापेक्षारे क्रियमाणेऽन्तरतमशब्दः किं सप्तम्यन्तोऽपोद्ध्रियतेऽथप्रथमान्त इति प्रश्नः। तत्र सप्तम्यन्तपक्षे षष्ठीति वर्ततेऽन्तरतमो य आदेशस्य स्थानी तत्रैव षष्ठी यत्रैव षष्ठी तत्रादेश इति प्रकृतिर्नियंस्यते। प्रथमान्तपक्षे तु अन्तरतम आदेशो भवतीत्यादेशो नियम्यते। इहैवेति। यथासर्धमात्रिकाणां सदृशा इको मात्रिका न तु दूरविप्रकृष्टा दीर्घा इति भावः। आदेशनियमपक्षे चैतदुदाहरणत्वेन दूषितं प्रकृतिनियमपक्षे तु भवत्येवैतदुदाहरणम्। चायकइति। अचोञ्णितीत्यत्रापि अयमेव दोष इत्युपन्यासः। ऋवर्णस्येति। ऋकारस्य ह्रस्वस्यैव गुणः स्याद् दीर्घस्यैव च वृद्धिरिति विशेषप्रदर्शनाय ऋवर्णस्य पृथगुपन्यासः। वान्तोयीति। एच इत्यनुवर्तमात्। सर्वेषां वा-

र्थौ शक्यार्थे इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति चिज्योरेवैच इति । तयो-
स्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति । चेयं पापं जेयो वृषलः । उभय-
तो नियमो विज्ञास्यते । चिज्योरेवैचस्तयोश्च शक्यार्थएवेति । इहा-
पि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति लव्यं पव्यम् । अवश्यलाव्यम् अवश्य-
पाव्यमिति । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यथा-
जातीयकः चिज्योरेच् । कथंजातीयकः चिज्योरेच् । एकारः । ए-
वमपि रायमिच्छति रैयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति । रायिश्छान्दसः ।
दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति । ऊदुपधाया गोहः । आदेशतोऽन्तर-
तमनिर्वृत्तौ सत्यामुपधाग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतम-
निर्वृत्तौ सत्यामुकारस्य गोहो याऽन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र ष-
ष्ठीतत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणोपधाग्रहणं सिद्धं भवति।आदेशतोऽप्य-
न्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियते एतन्न्यास एव । रदा-
भ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां
तकारग्रहणं कर्तव्यम् । प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न-
कारस्य निष्ठायां यान्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रा-
देशा भवन्तीत्यन्तरेणापि तकारग्रहणं सिद्धं भवति । आदेश-
तोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः । क्रियतएतन्न्यास एव ।

त्वादेशप्रसङ्गः । यदा त्वेवं व्याख्यायते यादृशो वाऽस्त आदेशः पूर्वं दृष्टस्तादृशो यिप्रत्यये
भवति, ओकारस्थानिकोऽवादेशो दृष्ट औकारस्थानिकश्चावादेश इति तदा न दोषः ।
उभयतइति । योगविभागेनेति भावः । इहापीति । सामान्येन नियम इति प्रश्नः ।
तुल्यजातीयस्येति । कण्ठतालव्यस्येत्यर्थः । रायमिच्छतीति । एकारस्यैव नियमेन व्या-
वृत्तिः कृता न त्वैकारस्येति प्रश्नः । छान्दसइति । क्यजन्तस्य रैशब्दस्य भाषायां नास्ति
प्रयोगोऽन्यत्र तु विद्यतएवेति व्याचष्टे । क्यच् त्वैकारान्तान्नास्ति गोस्समानाक्षरना-
न्तादिति वचनात् । अन्ये तु भाषायां रैशब्दस्य प्रयोग एव नास्तीत्याहुः । गोहइति ।
एतत्परिभाषोपस्थाने सति गोह इति षष्ठ्यन्तरतमे स्थानिन्युपसंक्रियते । न्यासएवेति ।
अन्यथा परत्वादलोऽन्त्यस्येत्यनेन गोह इति षष्ठ्यन्ते ऽन्त्युपसंह्रियेतेति भावः । रदाभ्या-
मिति । चरितमित्यादौ व्यवधानान्न भवति । निष्ठायामिति । षष्ठ्यास्तकार एवोपसं-
हारात्तस्यैवानन्तर्येण नत्वविधानात् । क्रियतएतन्न्यासएवेति । अन्यथा हि भिन्नवद्भ्रा-
मित्यत्र दकारस्य नत्वं स्यात् स हि नकारस्य सुसदृशः यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा इति

किं पुनरिदं निर्वर्तकम् । अन्तरतमा अनेन निर्वर्त्यन्ते आहोस्वित् प्रतिपादकम् । अन्येन निर्वृत्तानामनेनप्रतिपत्तिः । कश्चात्र विशेषः । स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनिवृत्तिः * । स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनां निवृत्तिः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । दधि मधु । अस्तु, न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतो दधिशब्दस्य दधिशब्द एव मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्यति । यदि चैवं क्वचिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात् । विसं मुसलमिति । इण्कोरादेशप्रत्यययोरिति षत्वं प्राप्नोति । अपि च इष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत तद्यथा तप्ते भ्राष्ट्रे तिलाः प्रक्षिप्ता मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते एवमिमे वर्णा मुहूर्तमपि नावतिष्ठेरन्।अस्तु तर्हि प्रतिपादकम् । अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः । निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिः* । निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिर्न सिध्यति । सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति । किं तदुच्यते निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति । न साधीयो निर्वृत्तिः सिद्धा भवति । न ब्रूमो निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति, किं तर्हि, इष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत । न सर्वे सर्वत्रेष्यन्ते।इदमिदानीं किमर्थं स्यात् । अनर्थकं च * । अनर्थकमेतत्स्यात् । यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयात् माभुक्था इति किं तेन कृतं स्यात् । उक्तं वा । किमुक्त-

वचनात् । किं पुनरिति । किं स्वतन्त्रमिदं लक्षणम् आहोस्विल्लक्षणान्तरेणाभिनिर्वृत्तानामनेन नियमः क्रियतेऽथ लक्षणान्तरशेषभूतमिति प्रश्नः । स्थानिनिवृत्तिरिति । दधिशब्दस्य यदि दधिशब्द आदेशः क्रियते तदा प्रयोजनाभावः । भिन्नरूपस्त्वादेशस्तदर्थस्याऽप्रत्यायक इति शब्दव्यवहारोत्साद एवेति भावः । अस्त्विति । वचनसामर्थ्याच्छब्दव्यवहारस्य चानादित्वादिति भावः । क्वचिद्वैरूप्यमिति । यदा विसशब्दस्य विसशब्द आदेशस्तदा षत्वं नास्ति नहि तदा सकार आदेशः यदा तु सकारस्य सकार आदेशस्तदा षत्वप्रसङ्ग इति वैरूप्यप्राप्तिः । अस्तेर्भूरित्यादयस्तु विशेषविहितत्वादस्य बाधकाः । अपिचेति । पुनरन्येनान्येनाऽऽदेशेन भवितव्यमिति भावः । प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्तौ सत्यामसकृदपि प्रवृत्तिः स्यात् ततश्च सर्वस्य निवृत्त्यभिमुखत्वात्साधुत्वस्य व्यवस्था नोपपद्यते । अस्तु तर्हीति । निर्वृत्तेषु लक्षणान्तरेणादेशेषु नियमोऽनेन क्रियते तत्रान्तरतमः साधुर्नान्य इत्यर्थः । निर्वृत्तिरिति । अभिमतस्य शब्दस्येत्यर्थः । इष्टाव्यवस्थेति । अकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन लक्षणेन यदा सर्वे दीर्घाः कृतास्तदा तेषां साधुत्वं विज्ञातं न चानेन तेषामेवासाधुत्वं शक्यं प्रतिपादयितुमिति भावः । उक्तं वेति । इको गु-

म् । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनादिति । षष्ठ्यधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः । स्थानेऽन्तरतमः षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । प्रत्यात्मवचनं च * । प्रत्यात्ममिति च वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यो यस्यान्तरतमः स तस्य स्थाने यथा स्यात् । अन्यस्यान्तरतमोऽन्यस्य स्थाने मा भूदिति । प्रत्यात्मवचनमशिष्यं स्वभावसिद्धत्वात् * । प्रत्यात्मवचनमशिष्यम्, किं कारणम्, स्वभावसिद्धत्वात् । स्वभावत एतत्सिद्धम् । तद्यथा समाजेषु समाशेषु समवायेषु चाऽऽस्यतामित्युक्ते न चोच्यते प्रत्यात्ममिति प्रत्यात्मं चासते । अन्तरतमवचनं च * । अन्तरतमवचनं चाशिष्यम्, योगश्चाप्ययमशिष्यः । कुतः । स्वभावसिद्धत्वादेव । तद्यथा समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते नैव कृशाः कृशैः सहासते न पाण्डवः पाण्डुभिः येषामेव किं चिदर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते । तथा गावो दिवसं चरितवत्यो यो यस्याः प्रसवो भवति तेन सह शेरते । तथा यान्येतानि गोयुक्तकानि संघुष्टकानि भवन्ति तान्यन्योन्यमपश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति । एवं तावच्चेतनावत्सु । अचेतनेष्वपि । तद्यथालोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग्गच्छति नोर्ध्वमारोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छत्यान्तर्यतः । तथा या एता आन्तरिक्ष्यः सूक्ष्मा आपस्तासां विकारो धूमः स धूम आकाशे निवातेनैव तिर्यग्गच्छति नावागवरोहति।

णाद्वृद्धी इत्यत्र यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते तेनैकवाक्यतानेन सूत्रेण विधिवाक्यानामिति विधानकाल एवान्तरम आदेशो विधीयते । प्रत्यात्ममिति । आत्मानमात्मानं प्रतीति समासः । स्थान्यात्मनोऽन्तरतम इत्यर्थः । स्वभावसिद्धत्वादिति । तुल्यन्यायतया सूत्रप्रत्याख्यानायैतदुक्तं न तु संबन्धिशब्दत्वादिति । समाजेष्विति । समाज उत्सवेषु संघातः । समाशः सहभोजनम् । समवायः कस्यां चित् क्रियायां मेलनम् । नैव कृशा इति । गुरुप्रमाणकृतसादृश्यपरिहारेण विद्याद्यर्थकृतमान्तर्यं लोक आश्रीयतइत्यर्थः । एवमिहापि यदीयमर्थं यः शक्नोति वक्तुं तस्य स्थाने स एव भवति । गाव इति । तिरश्चामप्ययं व्यवहारः संकीर्णानामसंकरलक्षणः । एवं चोदनायां संकीर्णा अप्यादेशा असंकरेण प्रवर्त्स्यन्ति । तथा यानीति । यथा तत्र सादृश्याद्वर्गीभवनं विच्छिन्नसाहचर्याणामपि भवति तथा स्थान्यादेशानां स्थानादिना सादृश्येन वर्गीभवनमित्यर्थः । अचेतनेष्वपी-

अब्विकारोऽप एव गच्छतयान्तर्यतः । तथा ज्योतिषो विकारोऽर्चि-
राकाशदेशे निवाते सुप्रज्वलितं नैव तिर्यग्गच्छति नार्वागवरोहति।
ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः । व्यञ्जनस्वरव्यति-
क्रमे च तत्कालप्रसङ्गः * । व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च त-
त्कालता प्राप्नोति । व्यञ्जनव्यतिक्रमे । इष्टम् उप्तम् । आन्तर्यतोऽ
र्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्यार्धमात्रिक इक् प्राप्नोति । नैव लोके नैव
वेदेऽर्धमात्रिक इगस्ति । कस्तर्हि मात्रिकः । योऽस्ति स भविष्य-
ति । स्वरव्यतिक्रमे । दध्यत्र मध्वत्र कुमार्यर्थं ब्रह्मबन्ध्वर्थम् । आ-
न्तर्यतो मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्यैको मात्रिको द्विमात्रिको यण् प्रा-
प्नोति । नैव लोके नैव वेदे मात्रिको द्विमात्रिको वा यणस्ति । क-
स्तर्हि, अर्धमात्रिकः । योऽस्ति स भविष्यति । अचु चानेकवर्णादे-
शेषु । अचु चानेकवर्णादेशेषु तत्कालता प्राप्नोति । इदम इश् ।
आन्तर्यतोऽर्धतृतीयमात्रिकस्येदमः स्थानेऽर्धतृतीयमात्रमिवर्णं प्रा-
प्नोति । नैष दोषः । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भ-
विष्यति । गुणवृद्ध्येरेज्भावेषु च* । गुणवृद्ध्योरेज्भावेषु च तत्का-
लता प्राप्नोति । खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः खट्वा उदकम् खट्वोदकम् ख-
ट्वा ईषा खट्वेषा खट्वा ऊढा खट्वोढा खट्वा एलका खट्वैलका खट्वा ओ-
दनः खट्वौदनः खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः खट्वा औपगवः
खट्वौपगव इति । आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमा-

ति । न्यायस्य व्याप्तिप्रतिपादनमेतत् । अब्विकार इति । अन्तरिक्षे सूक्ष्मः समुद्रोऽस्ती-
ति तद्विकारः सर्वा आप इति काष्ठादिस्थानामपामग्निसंयोगाद् धूमो विकारः । सूर्य-
विकारोऽर्चिः सूर्यमेव गच्छति । लोकव्यवहाराश्रयणेन प्रत्याख्यातेसूत्रे तदनाश्रयेण
योगारम्भे दोषमाह । व्यञ्जनेति । व्यतिक्रमः स्थानित्वेन निवृत्तिः । इदमेव शास्त्रं नि-
वर्तकमिति भावः । नैवलोक इति । नित्याः शब्दाश्चान्वाख्यायन्ते निवृत्तिपक्षेऽप्युच्चारण-
स्याशक्यत्वादिति भावः । नैवलोकइति । कुक्कुटादिषु हि व्यञ्जनेन त्वेकमात्रिकमिति
भावः । अर्धतृतीयमात्रमिति । अत्वैकादेशयोः कृतयोरिश्भाव इति यदा प्रक्रियेति-
भावः । भाव्यमानेनेति । नैवलोकइत्ययंपरिहारो नोक्तः । यदा विशेषविहितत्वादत्वमि-
श्भावेन बाध्यते इति न्यायस्तदा त्रिमात्रस्यत्रिमात्रसंभवात्स्यादेव प्लुतः । प्लुताप्लुतप्र-
संगे च प्लुतस्वविषये स्मृत इत्युच्यते । अत्र तु प्लुतस्यैव प्राप्तिः। खट्वेन्द्रइति । संज्ञयाच

वचतुर्मात्रा आदेशाः प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः तपरे गुणवृद्धी । ननु
च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः । नेत्याह तादपि परस्तपर इति ।
यदि तादपि परस्तपरः, ऋदोरबिति इहैव स्यात् यवः स्तवः, लवः
पव इत्यत्र न स्यात् । नैष तकारः, कस्तर्हि, दकारः । किं दकारे
प्रयोजनम्, अथ किं तकारे । यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोऽपि ।
अथ मुखसुखार्थस्तकारः दकारोऽपि ।एज्भावे । कुर्वाते कुर्वाथे । आन्त-
र्यतोऽर्धतृतीयमात्रस्य टिसंज्ञकस्यार्धतृतीयमात्र एच् प्राप्नोति । नै-
व लोके न च वेदेऽर्धतृतीयमात्र एजस्ति । ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रस-
ङ्गे सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् * । ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः ।
सर्वगुणवृद्धिप्रसङ्गः, सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका ऋवर्णस्थाने प्राप्नुवन्ति ।
किं कारणम्, अविशेषात् । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते । एवंजा-
तीयका गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य स्थाने भवतीति । अनुपादीयमा-
ने विशेषे सर्वप्रसङ्गः । न वा ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गादवर्णस्या-
न्तर्यम्*।न वा एष दोषः।किं कारणम्।ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात्।
उःस्थानेऽण्प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते तत्र ऋवर्णस्याऽन्तर्य-
तो रेफवतो रेफवानकार एवान्तरतमो भवति सर्वादेशप्रसङ्गस्त्वनेका-
ल्त्वात्*।सर्वादेशस्तु गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य प्राप्नोति, किं कारण-
म्,अनेकाल्त्वात् । अनेकाल् शित्सर्वस्येति । न वाऽनेकाल्त्व-
स्यतदाश्रयत्वादवर्णादेशस्याविघातः*। न वाएषदोषः। किं कारण-
म्, अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वात् । यदाऽयमुः स्थानेऽण् तदायमने-
काल् । अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादवर्णादेशस्य विघातो न भवि-

गुणवृद्ध्योर्भावनं संज्ञा च भिन्नकालानामपि स्यादितिभाव्यमानेनेति परिहारस्याऽत्रासं-
भवः । एज्भाव इति । प्रत्याहारः पूतक्रतावैच् मनोरौवेत्यादिसंग्रहार्थः । तत्रद्विमात्रि-
क एवैकार औकारश्च स्यात् । ऋवर्णस्येति । अत्र ह्रस्वस्याकार एव गुणः स्यात्स चेष्यत-
एव दीर्घस्य त्वेङौ स्यातां तुल्यप्रमाणत्वात् । तथा ह्रस्वस्य । दीर्घस्य च सर्वे वृद्धिसंज्ञकाः
प्राप्नुवन्ति । समुदायापेक्षया तु सर्वप्रसङ्ग इत्युच्यते । नवेति । उरण्रपर इत्यनेन गुण-
वृद्धिशास्त्रस्यैकवाक्यतायां विधीयमान एवाण् रपरो भवतीति ऋश्रुतिस्थानेऽरारौ क्रिय-
माणौ गुणवृद्धी भवत इत्यर्थः । सर्वादेश इति । ऋवर्णस्य स्थानेऽरारौ क्रियमाणावलो-
ऽन्त्यस्येत्येतद्बाधेनानेकाल्त्वात्सर्वादेशौ प्राप्नुतः । नवेति । अङ्गस्येति षष्ठी पूर्वमेवाऽन्त्य-

ष्यति । अथवाऽनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम् । एकस्याप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्त्यपरस्यान्तरम आदेशो नास्ति । एतदेवैतयोरान्तर्यम् । संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवत् * । अथवा नष्टाश्वदग्धरथवत्सह संप्रयोगो भवति । तद्यथा तवाश्वो नष्टो ममापि रथो दग्ध उभौ संप्रयुज्यावहा इति । एवमिहापि तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति ममाप्यन्तरतम आदेशो नास्ति अस्तु नौ संप्रयोग इति । विषम उपन्यासः । चेतनावत्स्वर्थात्प्रकरणाद्वा लोके संप्रयोगो भवति वर्णाश्च पुनरचेतना :तत्र किं कृतः संप्रयोगः । यद्यपि वर्णा अचेतनाः यस्त्वसौ प्रयुङ्क्ते स चेतनावान् । एजवर्णयोरादेशेऽवर्णं स्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात् * । एजवर्णयोरादेशेऽवर्णं प्राप्नोति खट्वैलका मालौपगवः । किं कारणम्, स्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात्, स्थानी ह्यत्रावर्णप्रधानः । सिद्धंतूभयान्तर्यात् * । सिद्धमेतत् । कथम्, उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन भवितव्यम् । न चावर्णमुभयोरन्तरतमम् ॥

उरण्रपरः ॥ ५१ ॥ किमिदमुरण् रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । उः स्थाने अणेव भवति रपरश्चेति आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन विधीयते । उः स्थाने अण् च अनण् च । अण् तु रपर इति । कस्मा-

---

मिकमुपसंक्रियते ततश्च ऋवर्णस्य स्थानित्वे विज्ञाते रपरत्वमानुपूर्व्या सिद्धत्वात् पूर्वप्रवृत्तमलोऽन्त्यस्येत्यत्युपसंहारं न बाधतइत्यर्थः । अथवेति । निवृत्तस्याऽणोरपरत्वविधानेऽपि न दोष इत्यर्थः । आनन्तर्यमेवेति । नहि स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमेवान्तर्यं परिभाषितं रूपान्तरेणापि सादृश्यसंभवात्परिग्रहाच्चेति भावः । ऋवर्णस्य मात्रिकोऽकारो गुणोऽन्तरतमोऽस्त्येवेति चेत् तदर्थस्य यत्नस्याकरणाददोष एव । दीर्घस्य तुल्यप्रमाणत्वादेकारावन्तरतमौ स्त इति चेद् भवेदेतद्यदा भेदापेक्षा क्रियते । ऋवर्णमात्रस्य कृत्स्नायवान्तरभेदानपेक्षायां स्थानकृतमान्तर्यं न केन चिदस्तीत्यनान्तर्यमेवेत्याद्युक्तम् । सम्प्रयोगोवेति । यमा स्थानेऽन्तरतम इत्येतत्प्रत्याख्यातमित्यर्थः । अवर्णप्रधानत्वादिति । इममेव हि न्यायमाश्रित्योक्तमैचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति । उभयान्तर्यादिति । कृत्स्नशासने ह्यैचोः समुदायान्तरतमाभावादैचोश्चेत्युक्तम् इह तु सम्भवत्येव स्थानिन समुदायान्तरतम इत्यर्थः ॥५०॥

उरण् ॥ किमिदमिति । षष्ठीप्रकरणाद्यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते तत्र क्रिमादेशान्तराणां बाधकमणं निर्वर्तयति तस्य च वाक्यभेदेन रपरत्वम् आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन

व विशेषः। उरण्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थमिति चेदुदात्तादिषु दोषः*। उरण् रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोषो भवति। के पुनरुदात्तादयः उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः। कृतिः हृतिः कृतं हृतं प्रकृतं प्रहृतं नॄँः पाहि। अस्तु तर्हि उः स्थाने अण् चानण् च अण् तु रपर इति। य उः स्थानेऽण् स रपर इति चेद् गुणवृद्ध्योरवर्णाप्रतिपत्तिः*। य उः स्थाने अण् स रपरइति चेद् गुणवृद्ध्योरवर्णस्याप्रतिपत्तिः। कर्ता हर्ता वार्षगण्यः। किं हि साधीयः। ऋवर्णस्यासवर्णे यदवर्णं स्यान्न पुनरेङैचौ। पूर्वस्मिन्नपि पक्षे एष दोषः। किं हि साधीयः। तत्रापि ऋवर्णस्यासवर्णे यदवर्णं स्यान्न पुनरिकारोकारौ। अथ मतमेतत्। उः स्थाने अणश्चानणश्च प्रसङ्गे अणेव भवति रपरश्चेति सिद्धाः पूर्वस्मिन् पक्षेऽवर्णस्य प्रतिपत्तिः। यत्तु तदुक्तमुदात्तादिषु दोष इति। स इह दोषो जायते। न जायते। जायते स दोषः। कथम्। उदात्त इत्यनेनाणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते अनणोऽपि। यद्यपि अणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते न तु प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्, स्थानेऽन्तरतमो भवतीति। कुतो नु खल्वेतत्। द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः स्थानेऽ-

---

क्रियते उः स्थाने लक्षणान्तरेण निष्पन्नो योऽण् स रपर इति प्रश्नः। तत्र केषाञ्चित्पाठोऽण् भवति रपरश्चेति तत्रापूर्वोऽण् विधीयमान आदेशान्तराणां बाधकः। अन्येषां तु पाठेऽणेव भवतीति तत्र सामर्थ्याद्यान्यनिवृत्तिः सैवैप्रकारेण प्रदर्श्यते। उदात्तादिष्विति। अन्तरतमस्य बाधकोऽण् प्रसज्यत इति भावः। स चोदात्तादिगुणो नवेतिसर्वथा दोषः। नॄँःपाहीति। यद्यप्यस्मिन् पक्षे पूर्वसवर्णं ऋकारो न लभ्यते तथापि नॄन् प इति निपातनाद्भवति नकारस्य तु रुत्वे कृतेऽनुनासिको विधीयमानोऽणेव स्यान्न तु ऋकार इति दोषः। प्रतिपदविहितैरित्वोत्वादिभिरियं हि बाध्यत इति तेषां रपरत्वं न स्यात्। गुणवृद्ध्योरिति। भूतस्य चेदणो रपरत्वं क्रियते तदा तु गुणवृद्धिविधावणेव दुर्लभ इति दोषः। किं हि साधीय इति। किं साधुतरं कारणमित्यर्थः। न पुनरिति। ततश्चावर्णस्यैव नियमेनाप्रतिपत्तिरिति व्याख्येयम्। अथमतमिति। स एव पक्षाक्षेपवाद्याह। नानेनान्येषां बाधकोऽपूर्वोऽण् विधीयते। किं त्वणनणोः प्रसङ्गेऽणेव भवतीति नियमः क्रियते स च रपरः। न च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इकारोकारयोः प्राप्तिः। यत्तु तदुक्तमिति। किं भवान्मन्यत इति विचारयति। स एव युक्तियुक्तं पक्षं गृह्णाति जायतइति। कुतो न खल्विति। अन्तरतमपरिभाषाया अवकाशः अकः सवर्णे दीर्घः झयो होऽन्यतरस्या-

न्तरतम इति उरण् रपर इति च स्थानेऽन्तरतम इत्यनया परिभाषया व्यवस्था भविष्यति न पुनरुरण् रपर इति। अतः किम्। अत एष दोषो जायत उदात्तादिषु दोष इति। ये चाप्येते ऋवर्णस्य स्थाने प्रतिपदमादेशा उच्यन्ते तेषु रपरत्वं न प्राप्नोति। ऋत इद्धातोरुदोष्ठ्यपूर्वस्येति। सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रसङ्गे रपरत्वात्। उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति। किं वक्तव्यमेतत्, नहि, कथमनुच्यमानं गंस्यते स्थानइति वर्तते स्थानशब्दश्च प्रसङ्गवाची। यद्येवमादेशोऽविशेषितो भवति। आदेशश्च विशेषितः। कथम्। द्वितीयं स्थानग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते। तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते। उः स्थाने अण् स्थानइति। उः प्रसङ्गे अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति। अथाण्ग्रहणं किमर्थं न उरपरो भवतीत्येवोच्येत। रपर इतीयत्युच्यमाने क इदानीं रपरः स्यात्। यः स्थाने भवति। आदेशः। आदेशो रपर इति चेदीरिविधिषु रपरप्रतिषेधः *। आदेशो रपर इति चेदीरिविधिषु रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः के पुना रीरिविधयः। अ-

---

मिति उरण् रपर इतयस्यावकाशः कर्ता हर्तेति। इहोभयं प्राप्नोति कृतिरिति। परत्वादियमेव प्राप्नोतीति दोषः। येचाप्येतद्दति। यत्र ह्यनियमप्रसङ्ग स्तत्रानेन नियमः क्रियते तत्र तच्छेषभूतं रपरत्वं भवति न त्वन्यत्र प्रतिपदविधाविति दोषः। सिद्धं त्विति। विधिवाक्यैरस्यैकवाक्यतायां विधानकालएवाणो रपरत्वं क्रियत इत्यर्थः। यद्येवमिति। नह्यनेनोः स्थानेऽण् विधीयतेऽपि तु लक्षणान्तरेण तत्र विध्यङ्गभूता षष्ठी स्थानेयोगेति परिभाषा नोपतिष्ठते तथा चोदीचामातः स्थाने इत्यत्र स्थानग्रहणं कृतम्। तत उः समीपे योऽण् तस्यापि रपरत्वप्रसङ्ग इति स्थानग्रहणानुवृत्त्या उः स्थाने य आदेशोऽणित्येतावल्लभ्यते न तु प्रसज्यमान इति। आदेश इति। प्रसज्यमानत्वेनेत्यर्थः। अथ वा स्थानग्रहणानुवृत्त्या प्रसज्यमान इत्येषोऽर्थो लभ्यते न तूः स्थान इति। ततश्चाण आदेशरूपतानियमेन न लभ्यते इति सामीप्यलक्षणोऽपि संबन्धोऽवगम्यतेत्यर्थः। द्वितीयमिति। तच्चार्थात् प्रथमान्तं संपद्यतेऽथ वा सप्तम्यन्त एव तस्मिन्नयमर्थो भवति प्रसङ्गएवात्राण् रपरो भवतीति। इदानीमुदात्तादिषु दोषो नास्ति स्थानेन्तरतम इत्यनया परिभाषया कृतिरित्यादावृकारस्य ऋकार एव प्रवर्तत इत्यणः प्रसङ्ग एव नास्ति। गुणवृद्धी च ऋकारस्य विधीयमाने अरारावेवान्तरतम्याद्भवत इत्यवर्णप्रतिपत्तिरप्यस्ति रीरिविधिष्विति। बहुवचननिर्देशाद् रीरिशब्दावुपलक्षणमिति पृच्छति के पुनरिति।

कङ्लोपाऽऽनङनङ्रीङ्रिङादेशाः । अकङ् । सौधातकिः । अकङ् । लोप । पैतृष्वसेयः । लोप । आनङ् होतापोतारौ । आनङ् । अनङ् । कर्ता हर्ता । अनङ् । रीङ् । मात्रीयति । पित्रीयति । रीङ् । रिङ् । क्रियते ह्रियते । रिङ् । उदात्तादिषु च* । उदात्तादिषु च किम् रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृतिः हृतिः कृतं हृतम् प्रकृतम् प्रहृतम् नॄँः पाहि । तस्मादण् ग्रहणं कर्तव्यम् । एकादेशस्योपसंख्यानम् * । एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । खट्वर्श्यः मालर्श्यः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते । न चायमुरेव स्थानेऽण् शिष्यते । किं तर्हि । उश्चान्यस्य च । अवयवग्रहणात्सिद्धम् । यदत्र ऋवर्णं तत्तदाश्रयं रपरत्वं भविष्यति । तद्यथा माषा न भोक्तव्या इत्युक्ते मिश्रा अपि न भुज्यन्ते । अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तप्रतिषेधः* । अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । होता पोतारौ । यथैवोश्चान्यस्य च स्थानेऽण् रपरो भवतीति, एवं य उः स्थानेऽण् चानण् च सोऽपि रपरः स्यात् । यदि पुनरृवर्णान्तस्य स्थानिनो रपरत्वमुच्यते खट्वर्श्यः मालर्श्यः । नैवं शक्यम् । इह न प्रसज्येत । कर्ता हर्ता किरति गिरति । ऋवर्णान्तस्येत्युच्यते

पैतृष्वसेयइति । लोपवचनं तु सर्वादेशार्थं स्यात् । होतापोताराविति । रेफस्य संयोगान्तलोपे कृते तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यात् । एकादेशस्येति । पूर्वपरयोरिति समुदायस्य स्थानित्वे न चोदितत्वात्तस्य च ऋवर्णरूपत्वाभावादिति भावः । अवयवग्रहणादिति । पूर्वपरयोरित्यनेनोद्भूतावयवभेदः समुदायो निर्दिश्यते अवयवावेव चापेक्षितपरस्परौ समुदाय इति भवत्ययमृवर्णस्य स्थान इति भावः । रान्तप्रतिषेधइति । आनङि विधीयमाने आकारस्याणोऽभावादित्यर्थः । तस्मादवयवग्रहणादित्यस्यातिव्यापकत्वाद्यत्र साक्षादवर्णस्याण् विधीयते तत्रैवेदमुपतिष्ठतइत्येकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यमेव । यदि पुनरिति । उरिति वर्णग्रहणाद्वर्णग्रहणञ्च सर्वं च तदन्तविधिं प्रयोजयतीति न्यायादवर्णान्तस्य ग्रहणं खट्वर्श्य इत्यत्र च समुदाय ऋवर्णान्तो भवतीति सिद्धं रपरत्वम् । कर्तेति । अङ्गस्येति । षष्ठी अन्त्यमलमुपसंहृतेति । ऋवर्णस्यागुणे न भाव्यम् । न च ऋवर्णमृवर्णान्तो भवतीति दोषः । न चेह तदन्तविधिरस्ति उरण्विति भूतानानुवादात् । नच प्रदेशेषु तदन्तस्य कार्यम् अन्त्यस्यैवानुसंहरेण स्थानित्वप्रतिपाद-

न चैतदवर्णान्तम् । ननु चैतदपि व्यपदेशिवद्भावेन ऋवर्णान्तम् । अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः न चैषोऽर्थवान् तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । इह च रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । मातुःपितुरिति।उभयं न वक्तव्यम्। कथम्।यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति । कथं मातुः पितुरिति । अस्त्वत्र रपरत्वं, का रूपसिद्धिः रात्सस्येति सकारस्य लोपः रेफस्य विसर्जनीयः । नैवं शक्यम् । इह हि मातुः करोति पितुः करोतीति, अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति षत्वं प्रसज्येत । अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम् लुप्यतेऽत्र प्रत्ययो रात्सस्येति । एवं तर्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नैकादेशनिमित्तात् षत्वं भवतीति । किं पुनरयं पूर्वान्त आहोस्वित्परादिः आहोस्विदभक्तः । कथं चाऽयं पूर्वान्तः स्यात् कथं वा परादिः कथं वा अभक्तः । यद्यन्त इति वर्तते ततः पूर्वान्तः । अथादिरिति वर्तते ततः परादिः । अथोभयं निवृत्तं ततोऽभक्तः । कश्चात्र विशेषः अ-

---

नादिति भावः । अर्थवतेति । यथैवेयायेत्यत्रै काच्त्वम्, अर्थस्य हि त्यागोपादानाभ्यां वर्णरूपता धातुरूपता च व्यवस्थाप्यते । इहचेति । उपसंख्यानस्यातिव्याप्त्यर्थः। मातुरिति । रपरत्वे कृते विभक्तिसकारस्य रुत्वं पूर्वस्य रोरीतिलोपः । ढलोपइतिदीर्घत्वम् । तत्र मातूरिति प्राप्नोतीतिभावः । द्वयोरिति । अवयवावेवात्रापेक्षितपरस्परौस्थानिनौ । अत एव कग्रहणं स्थानि भेदादादेशभेदनिवृत्त्यर्थं कृतम् । अन्यतरत इति । तृतीयान्तादाद्यादित्वात्तसिः । तद्यथेति । एकः पुत्र उभाभ्यामपि यथा व्यपदिश्यते तथेहापि पूर्वपराभ्यां तत्स्थानिकत्वेनादेशस्य व्यपदेशः । अकङादेस्तु समुदायस्यादेशत्वं नाण इति रपरत्वाभावः । प्रत्ययेति । असित्ययं समुदायः प्रत्ययो न त्वकार इति तदादेशोऽप्यप्रत्यय इति भावः । प्रत्ययेति । प्रत्ययावयवत्वादकारोऽपि प्रत्ययः अतस्तदादेशोऽपि प्रत्यय इति भावः । लुप्यत इति । सकारसन्निधिकालेऽकारेण नैव लब्धा प्रत्ययसंज्ञा समुदायसन्निवेशिनीत्वात् तस्या इति कुतस्तदादेशस्तां लप्स्यते । उत्वे च कृते ऽवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः स च लुप्त इति भावः । एकादेशनिमित्तादिति। एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य तस्मात्परस्येत्यर्थः। यद्यन्तइति । यद्यपि रपर इत्यवा-

भक्तो दीर्घलत्वयगभ्यस्तस्वरहलादिः शेषविसर्जनीयप्रतिषेधः प्रत्यया-व्यवस्था च * । यद्यभक्तः दीर्घत्वं न प्राप्नोति । गीः पूः । रेफवकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । किं पुनः कारणं रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते न पुनः पदं विशेष्यते रेफवकारान्तस्य पदस्येति । नैवं शक्यम् इहापि प्रसज्येत । अग्निर्वायुरिति । एवं तर्हि रेफवकाराभ्यां पदं विशेषयिष्यामो धातुनेकम् । रेफवकारान्तस्य पदस्येको धातोरिति । एवं प्रियं ग्रामणि कुलमस्य प्रियग्रामणिः प्रियसेनानिः अत्रापि प्राप्नोति । तस्माद्धातुरेव विशेष्यते । धातौ च विशेष्यमाणे इह दीर्घत्वं न प्राप्नोति गीःपूः। दीर्घ। लत्व।लत्वं च-न सिध्यति। निजेगिल्यते। ग्रोयङीति लत्वं न प्राप्नोति । नैष दोषः । ग्र इत्यनन्तरयोगैषा षष्ठी । एवमपि स्वर्जेगिल्यतइत्यत्रापि प्राप्नोति एवं तर्हि यङा आनन्तर्यं विशेषयिष्यामः अथ वा ग्र इति पञ्चमी। लत्व। यक्स्वर। यक्स्वरश्च न सिध्यति । गीर्यते स्वयमेव पूर्यते स्वयमेव।अचःकर्तृयकीत्येष स्वरो न प्राप्नोति रेफेण व्यवहितत्वात्। नैष दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । यक्स्वर । अभ्यस्तस्वर । अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति । मा हि स्मतेपिपरुःमाहिस्म तेबिभरुः। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति अजादौलसार्वधातुके इत्येष स्वरो न प्राप्नोति।रेफेण व्यवहितत्वात् । नैष दोषः । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम् । अभ्यस्तस्वर । हलादिः शेष । हलादिः शेषश्च न सिध्यति । वव्रते ववृधे । अभ्यासस्येति हलादिः शेषो न प्राप्नोति । हलादिः शेष । विसर्जनीय । विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । नार्कुटो ना-

---

न्यपदार्थस्य प्राधान्यं तथापि रेफस्य विधेयतया प्राधान्यात्तस्यैवान्तत्वं विशेषणमिति भावः । यद्यपि प्रसज्यमान एवाण् रपरो विधीयते तथाप्यानङ् इव साक्षादवार आर इत्येवमविधानात्तात्पर्यपर्यालोचनन्यायेन केवलावस्थानात्पक्षत्रयविमर्शः । लत्वं चेति । ग्र इत्यवयवषष्ठीति चोद्यम् । पिपरुरिति । पृ लङ् भि शप् श्लुर्द्विर्वचनमर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वं सिजभ्यस्तेति जुस् जुसि चेति गुणः । वव्रतइति । अभ्यासावयवस्थानादेर्हलो निवृत्त्या भाव्यमिति रेफस्य निवृत्त्यसिद्धिः । नार्कुट इति । यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्त-

र्पत्यः। खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्राप्नोति। विसर्जनीय। प्रत्ययाव्यवस्था च। प्रत्यये च व्यवस्था न प्रकल्पते। किरतः गिरतः। रेफोऽप्यभक्तः प्रत्ययोऽपि तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। पूर्वान्तेऽवधारणं विसर्जनीयप्रतिषेधो यक्स्वरश्च *। यदि पूर्वान्तः रोरवधारणं कर्तव्यं रोः सुपि रोरेव सुपि नान्यस्य। सर्पिष्षु धनुष्षु। इह मा भूत्। गीर्षु पूर्षु। परादावपि सत्यवधारणं कर्तव्यं चतुर्ष्वित्येवमर्थम्। विसर्जनीयप्रतिषेधः। विसर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। नार्कुटः नार्पत्यः। खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्राप्नोति। परादावपि विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः नार्कलिपरित्येवमर्थम्। कल्पिपदसंघातभक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्य पदान्ततां विहन्तुमिति विसर्जनीयः प्राप्नोति। यक्स्वर। यक्स्वरश्च न सिध्यति। गीर्यते स्वयमेव। अचः कर्तृयकीत्येष स्वरो न प्राप्नोति। नैषः दोषः। उपदेश इति वर्तते। अथ वा पुरस्तु परादिः। परादावकारलोपौत्वपुक्प्रतिषेधश्चङ्युपधाह्रस्वत्वमिटो व्यवस्थाऽभ्यासलोपोऽभ्यस्तादिस्वरो दीर्घत्वंच *। यदि परादिः। अकारलोपः प्रतिषेध्यः। कर्ता हर्ता। अतो लोप आर्द्धधातुकइत्यकारलोपः प्राप्नोति। नैष दोषः, उपदेशइति वर्तते। यद्युपदेशइति वर्तते। धिनुतः कृणुतः अ-

---

दादिसुबन्तं तिङन्तं चेति रेफान्तस्य पदत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः। किरतइति। एकवचने किरतीति नित्यत्वात् पूर्वं विकरणः, आङ्गन्तु कार्यमनित्यम् अकृते हि विकरणे गुणः प्राप्नोति कृते त्वित्त्वमिति द्विवचने तु द्वयोरपि नित्यत्वात्परत्वादित्त्वं तत्र रेफोऽभक्तत्वान्न धात्ववयव इति विकरणो न स्यात्। स हि धातोः परो विधीयतेऽथ विकरणात्परो रेफस्तदाऽप्यणः परो न स्यादिति व्यवस्था द्वयोर्न प्रकल्पते। अथ व्यवहितेपि परशब्दस्य प्रवृत्तिस्तथापि समीहिता व्यवस्था न प्रकल्पत इति प्रत्ययाव्यवस्थोक्ता गीर्ष्विति। परादौ सुब्ग्रहणेन गृह्यत इति न पदान्तत्वमिति भावः। अभक्तपक्षेऽपि तदादिवचनात्प्राप्तिरिति कर्तव्यमवधारणं कल्पिपदेपि नृकल्पशब्दादिजि वृद्धौ च रेफः प्रत्ययसमुदायस्य कल्पिशब्दस्य भक्तत्वादवयवी न तु कल्पशब्दस्य। ततश्च नृशब्दस्य कल्पशब्दे परतः पदसंज्ञा विधीयमाना तदादीत्यधिकारा रेफान्तस्य भवतीति विसर्जनीयप्रसङ्गः। पयशब्देन च पद्यते ऽनेनार्थ इति प्रत्यय उच्यते तेन प्रत्ययसमुदायभक्तो

च लोपो न प्राप्नोति । नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते, किं त-
र्हि, आर्द्धधातुकमभिसंबध्यते आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति।
अकारलोप । औत्व । औत्वं च प्रतिषेध्यम् । चकार जहार । आ-
त औणल इत्यौत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः निर्दिश्यमानस्यादेशा भ-
वन्तीत्येवं न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति।
रेफेण व्यवहितत्वात् । औत्व । पुक्प्रतिषेध । पुक् च प्रतिषेध्यः ।
कारयति हारयति । आतः पुगिति पुक् प्राप्नोति । पुक्प्रतिषेध,
चङ्युपधाह्रस्वत्व । चङ्युपधाह्रस्वत्वं च न सिध्यति । अचीकरत्
अजीहरत् । णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति । इ-
टो व्यवस्था । इटश्च व्यवस्था न कल्पते । आस्तरिता निपरिता ।
इडपि परादी रेफोऽपि । तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते । अभ्यासलो-
प । अभ्यासलोपश्च वक्तव्यः । वव्रते वव्रधे । अभ्यासस्य हलादिःशे-
षो न प्राप्नोति । अभ्यासलोप । अभ्यस्तस्वर । अभ्यस्तस्वरश्च न सि-
ध्यति । मा हि स्म ते पिपरुः मा हि स्म ते बिभरुः । अभ्यस्ता-
नामादिरुदात्तो भवत्यजादौ लसार्वधातुक इत्येष स्वरो न प्राप्नो-
ति । अभ्यस्तस्वर । तादिस्वर । तादिश्च न सिद्ध्यति । प्रकर्ता प्र-
कर्तुम् । तादौ च निति कृत्यतावित्येष स्वरो न प्राप्नोति । नैष दो-

---

रेफः कल्पिशब्दे परतो व्यवस्थितो न कल्पशब्दस्यावयव इति तयोः पौर्वापर्यमस्त्येवेत्य-
वयवस्यात्मन एव पदान्ततां विहन्तुं नोत्सहत इत्यर्थः । क्वचित्तु कल्पपदसंघातभक्त
इति पाठः । तत्रायमर्थः । कल्पशब्दस्य संबन्धि यत्पदं नार्कल्पिरिति तस्य पदस्य योऽ-
वयवः प्रत्ययसंघातः कल्पिशब्दस्तद्भक्त इत्यर्थः । धिनुतइति । एकवचनेऽसत्यप्यकार-
लोपे आद्गुणेन वा विकरणस्य वा गुणे पररूपेण धिनोतीति सिध्यतीति द्विवचनं स-
मुदाहृतम् । आर्धधातुकोपदेश इति । सन्नियोगेन चाकारस्य विधानादार्धधातुकप्रति-
पत्तिकालेकारान्तप्रतिपत्त्यासिद्धो लोपः । निर्दिश्यमानस्येति । नन्वादेः परस्येति रेफ-
स्यौत्वेन भाव्यम्, नैष दोषः णल इत्यनेन यत्प्रत्यायितं प्रयोगविषयमकारमात्रं त-
स्याकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादेशः प्रवर्तते स रेफस्य त्वनुमीयमानत्वादादेशाभावः । प्रत्या-
य्यप्रत्यायकाभेदविवक्षया षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा इत्युच्यते । रेफेणेति । यद्रूपं षष्ठीनिर्दिष्ट-
मकारमात्रं तद्व्यवहितमित्यर्थः । यदि त प्रत्ययस्येत्युच्यते लिट इति वा तदा व्यव-
धानाभावात् स्यादेवादेशः । आस्तरितेति । नित्यत्वाद् गुणे रपरत्वे च कृते नेड्वशि कृ-

र्थः। उक्तमेतत् कृदुपदेशे वाताद्यर्थमिडर्थमिति। तादिस्वर। दीर्घ। दीर्घत्वं च न सिध्यति। गीः पूः। रेफवकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति॥

अलोऽन्त्यस्य॥ ५२॥ किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणम् आहोस्विद् आदेशविशेषणम्। किं चातः। यद्यन्तविशेषणम् आदेशोऽविशेषितो भवति। तत्र को दोषः। अनेकालप्यादेशोऽन्त्यस्य प्रसज्येत। यदि पुनरलन्त्यस्येत्युच्यते तत्रायमप्यर्थः। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतन्न वक्तव्यं भवति। इदं नियमार्थं भविष्यति। अलेवान्त्यस्य भवति। नान्यदिति। एवमप्यन्त्योऽविशेषितो भवति तत्र को दोषः। वाक्यस्यापि पदस्याप्यन्त्यस्य प्रसज्येत। यदि खल्वप्येषोऽभिप्रायस्तन्न क्रियेतेति अन्त्यविशेषणेऽपि सति तन्न करिष्यते। कथम्। ङिच्च अलोऽन्त्यस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। ङिदेवानेकालन्त्यस्य भवति नान्य इति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। अलोऽन्त्यस्येतिस्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः*। अलोऽन्त्यस्येत्युच्यतेस्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः क्रियते स्थाने प्रसक्तस्येति। इतरथा ह्यनिष्टप्रस-

---

तीति प्रतिषेधादप्रवृत्तिलक्षणेटो ऽव्यवस्था। प्रवृत्तौ वा रेफात् पूर्वं इडित्य निष्टाव्यवस्था प्राप्नोति। गीरिति। अन्तरङ्गत्वादिल्लोपे कृते इत्वे रपरत्वे च सुपोऽयमादौ रेफ इति कल्पनायां रात्सस्येति सलोपे कृते दीर्घत्वं न स्यादिति पूर्वान्तपक्षोऽत्राश्रितः॥५१॥

अलोऽन्त्यस्य॥ किमिदमिति। षष्ठीप्रथमयोर्निर्देशस्य साम्यात् प्रश्नः। यदि पुनरिति। प्रथमाबहुवचनम् अल इति यदि व्याख्यायेतेत्यर्थः। अस्मिंश्च पक्षे रहो रजसां लोपश्चेति लोपः सर्वादेशः प्राप्नोति विरजीकरोतीति। इदं नियमार्थमिति। अन्त्यस्यादेशा भवन्तीत्यलोऽप्याक्षेपादल्ग्रहणमनल्व्यावृत्त्यर्थमिति भावः। वाक्यस्यापीति। दोषपरत्वादेवमुक्तम्। न तु वाक्यं षष्ठीनिर्दिष्टमस्ति पदस्य तु परमानडुह्यामित्यत्रानडुच्छब्दस्यान्त्यस्य सर्वस्य दत्वं प्राप्नोति। यदि खल्वपीति अवश्यकर्तव्योऽसौ योगोऽपवादविप्रतिषेधार्थः। अथ लाघवमात्रे आदरस्तत्राप्युच्यते अन्त्यविशेषणेति। स्थाने विज्ञातस्येति। षष्ठी स्थानेयोगेत्यनुवर्तते। तेन या षष्ठी स्थानेयोगत्वेन विज्ञाता सान्त्यमलमनुसंक्रियते। आदेशो वा यो निश्चितः सोऽन्त्यस्याल: स्थाने इत्यनुसंक्रियते। इतरथेति। यदि षष्ठीमात्रमनुसंह्रियेतेत्यर्थः। तत्र सवितेति वृच ऋकारात्पूर्वमिट् प्राप्नोतीति दोषः। दापयतीति पुगाकारस्य स्यात्। ततश्च यदुक्तमर्थवतो ह्यागम इति

ङ्ः * । इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत । टित्किन्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः। यदि पुनरयं योगशेषो विज्ञायेत । योगशेषे च * । किम् । अनिष्टं प्रसज्येत, टित्किन्मितोऽप्यन्त्य स्युः । तस्मात्सुष्ठूच्यते अलोऽन्त्यस्येतिस्थाने विज्ञातस्यानुसंहार इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति ॥

ङिच्च ॥ ५३ ॥ तातङन्त्यस्य स्थाने कस्मान्न भवति ङिच्चालोऽन्त्यस्येति प्राप्नोति । तातङो ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः * । तातङि ङित्करणं सावकाशम् । कोऽवकाशः । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थो ङकारः। तातङि ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति । प्रयोजनं नाम तद् वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् यदि चायं नियोगतः सर्वादेशः स्यात् तत एतत्प्रयोजनं स्यात् । कुतो नु खल्वेतत् ङित्करणादयं सर्वादेशो भविष्यति न पुनरन्त्यस्य स्यादिति । एवन्तर्ह्येतदेव ज्ञापयति न तातङन्त्यस्य स्थाने भवतीति यदेतं ङितं करोति। इतरथा हि लोट एरुप्रकरणएव ब्रूयात् तिह्योस्तादाशिष्यन्यतरस्यामिति ॥

तत्र युज्यते । यदि पुनरिति । षष्ठी स्थानेयोगेत्यनेनास्यैकवाक्यता । अत्र तु प्रकरणे करणं ङिच्चेत्यादेः सम्बन्धार्थं तत्रायमर्थो भवति । शास्त्रे या षष्ठी सान्त्येऽल सा च स्थाने योगैवेति न तु स्थाने विज्ञातस्य पश्चादनुसंहारः प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादिति भावः अनिष्टमिति । आद्यन्तौ मिदचोऽन्त्यात्पर इत्येताभ्यां स्थानेयोगत्वमेव बाध्यते तुल्यजातीयत्वात्सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरेण बाधोपपत्त्या । षष्ठ्यास्तु यद्रूपं तदन्त्य एवास्यव्यवस्थितमिति पूर्ववद्दोषप्रसङ्गः । अनुसंहारः पुनरानुसंहारान्तरणादेः परस्यानेकाल शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यते ॥५२॥

ङिच्च ॥ विप्रतिषेधादिति । नन्वयमपवादोनेकाल शिदित्युत्सर्गः । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । नैतदस्ति । ङित्त्वस्यान्यार्थत्वसम्भवे सति दौर्बल्यात् सन्दिग्धोपस्थानीयं योग इत्यपवादत्वमेवात्र विषयेस्य नास्ति । प्रयोजनं नामेति । सति सर्वादेशत्वे ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं स्यात् तदेव तु सर्वादेशत्वमलभ्यं ङित्वादन्त्यस्यैव प्रसङ्गादिति भावः । णित्करणादिति । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थादिति भावः । एवं तर्हीति । अन्तरेणापि ङित्वमेरुरित्यत्र प्रकरणे ताति विधीयमानेन्त्यादेशत्वं सिद्धमिति ङित्वादेव गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं ङित्वमिति विज्ञायते ॥५३॥

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥ अलोऽन्त्यस्यादेः परस्यानेकाल् शित्सर्वस्येत्यपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशः * । अलोन्त्यस्येत्युत्सर्गः । तस्यादेः परस्यानेकाल् शित्सर्वस्येत्यपवादौ । अपवादविप्रतिषेधात् सर्वादेशो भविष्यति । आदेः परस्येत्यस्यावकाशः । द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽपईत् द्वीपम् अन्तरीपम् । अनेकाल् शित्सर्वस्येत्यस्याऽवकाशः । अस्तेर्भूः भविता भवितुम् । इहोभयं प्राप्नोति । अतोभिस ऐस् । अनेकाल् शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । शित्सर्वस्येतयस्याऽवकाशः । इदम इश् इतः इह । आदेः परस्येत्यस्याऽवकाशः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अष्टाभ्य औश् शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य ॥ ५५ ॥ शित्सर्वस्येति किमुदाहरणम् इदम् इश् इत इह । नैतदस्ति प्रयोजनं शित्करणादेवात्र सर्वादेशो भविष्यति । इदं तर्हि अष्टाभ्य औश् । ननु चाचापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति । इदं तर्हि जसः शी जश्शसोः शिः । ननु चाचापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यच्छित्करणे प्रयोजनम् । किम् । विशेषणार्थः शकारः । क्व विशेषणार्थिनार्थः । शि सर्वनामस्थानम् विभाषा ङिश्योरिति । शित्सर्वस्येति शक्यमकर्तुम् । कथम् । अन्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न स्यात् असत्यामित्संज्ञायां लोपो न स्यात् असति लोपे अनेकाल् । यदा अनेकाल् तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा यदेत्संज्ञा तदा लोपः । एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छित्सर्वस्येत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः, अस्त्येषा परिभाषा नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भ-

अनेकाल् । शित्करणादेवेति । सति शकारेणेकाल्त्वादिति भावः अनेकाल्त्वसंपादनेन च कृतार्थः शकार इतीत्संज्ञकत्वाल्लुप्यत एव । अष्टाभ्य औशिति । आदेः परस्येत्यादेः प्राप्त इति भावः । अन्त्यस्यायमिति । ननु सर्वनाम्नो नपुंसकादिति च पञ्चमीनिर्देशादादेः परस्येत्यादेर्भाव्यं तत्किमुच्यतेन्त्यस्यायं भवन्निति । एवं तर्हि सर्वनाम्न इति षष्ठी मन्यते नपुंसकादिनि च विहितविशेषणमिति ज्ञापकत्वमेव शित्करणस्य । अथ वा सत्यपीह शिद्ग्रहणे अनेकाल्त्वादादेः परस्येति बाधित्वा सर्वादेशो

वतीति। किमेतस्या ज्ञापने प्रयोजनम्। तत्राऽसरूपसर्वादेशदाप्-प्रतिषेधेषु पृथग् निर्देशोऽनाकारान्तत्वादित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमाध्याय-प्रथमपादे सप्तमाह्निकम् ॥७॥

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ ५६ ॥ वत्करणं किमर्थम्। स्थान्यादेशो ऽनल्विधावितीयत्युच्यमाने संज्ञाधिकारोऽयं तत्र स्थानी आदेशस्य संज्ञा स्यात्। तत्र को दोषः। आङो यमहन आत्मनेपदं भवतीति वधेरेव स्याद् हन्तेर्न स्यात्। वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति स्थानिकार्यमादेशे अतिदिश्यते गुरुवद् गुरुपुत्र इति यथा॥ अथादेशग्रहणं किमर्थम्। स्थानिवदनल्विधावितीयत्युच्यमाने क इदानीं स्थानिवत्स्यात्। यः स्थाने भवति। कश्च स्था-

---

भविष्यतीति किं शिद्ग्रहणेनेति पुनरपि ज्ञापकमेव शिद्ग्रहणम्। अनेकान्तेषु चानुबन्धेषु नास्त्येव नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्येकान्तेषु च तेषु ज्ञापकेन प्रयोजनम्॥

इति श्रीकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायप्रथमपादे सप्तममाह्निकम् ॥७॥

स्थानिवत्। वत्करणमिति। विनापि वतिना तदर्थलाभो यथा ङिच्चिदिति भावः। न च स्थान्यादेश इत्युच्यमाने स्थानिरूपमादेशः प्रतिपद्यते इति कल्पनाश्रयितुं युक्ता। अस्तेर्भूरित्यादेशविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। न च वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः। वा लिटीति विकल्पारम्भात्। संज्ञाधिकार इति। संज्ञाप्रस्ताव इत्यर्थः। तत्र को दोष इति। आदेशे कार्यसिद्धयर्थोऽतिदेशः। तत्रादेशे कार्यं संज्ञासंज्ञिसंबन्धे नापि सिद्ध्यतीति प्रश्नः। वधेरेवेति। संज्ञा हि प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्था संज्ञिनं प्रत्याय्य निवर्तते न तु स्वतः कार्यं प्रतिपद्यतइति भावः। बहुगणेत्यत्र तु संख्येत्यन्वर्थताश्रयणाल्लौकिकार्थग्रहणाद्विनापि वतिनातिदेशपक्ष उपन्यस्तः। वत्करणात्त्विहातिदेशेन स्थानिकार्याण्यादेशे क्रियन्ते न तु स्थानिनि निवर्त्यन्त इत्यदोषः। ङिच्चिदिति तु संज्ञा न भवति न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधात्। नहि क्त्वः कित्संज्ञा विहिता या प्रतिषिध्येत। किकिनौ लिट् चेत्यत्र तु संज्ञाप्रकरणाभावात् तद्वदतिदेशः। स्थानिकार्यमित्यनेन कार्यातिदेशोऽयमिति प्रदर्शयति। शास्त्रातिदेशापेक्षया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यादितरेषां कार्यार्थत्वादिति भावः। आदेशग्रहणमिति। स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादादेशो लभ्यतएव यथा पितृवदधीत-इत्युक्ते पुत्र इति भावः। क इदानीमिति। द्विविधआदेशः, प्रत्यक्षश्चास्तेर्भूरित्यादिः। आनुमानिकश्च दरित्यादिः। अत्र हि इकारेणउकारान्तः स्थान्यनुमीयते। उकारेणो-

ने भवति । आदेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम्, आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यात् । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं चोदयिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति ॥ अथ विधिग्रहणं किमर्थम् । सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत । अलः परस्य विधिः अल्विधिः, अलो विधिः, अल्विधिः। अलि विधिः, अल्विधिः। अला विधिः, रल्विधिरिति। नैतदस्ति प्रयोजनम् प्रातिपदिकनिर्देशोऽयम्। प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति, न कांचितप्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति। तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यांयां विभक्तिमा श्रयितुंबुद्धिरुपजायते सा सा आश्रयितव्या॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत । अलमाश्रयतेऽलाश्रयः, अलाश्रयो विधिः, अल्विधिरिति । तत्र प्राधान्येनालाश्रो-

---

कारान्तस्यादेशः । ततस्तेस्तुरिति संपद्यते । तत्र प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्याद् नानुमानिकस्येति । आदेशमात्रमिति । प्रत्यक्षमनुमितं चेत्यर्थः । एरुरित्यत्र प्रत्यक्षमुकारस्यादेशत्वमिकारस्य च स्थानित्वम् । न च किंचिदिकारस्य कार्यमस्ति यदुकारेऽतिदिश्येत । तिशब्दकार्यं तु तुशब्दस्यातिदिश्यतइति पदत्वसिद्धिः । सर्वविभक्त्यन्त इति । सर्वविभक्त्यन्तो ऽवयवो ऽस्यास्तीति मत्वर्थीयो ऽकारः बहुत्वप्रतिपादनपरश्चैतत् । नह्यत्र सप्त विभक्तयः संभवन्ति तत्र संबन्धमात्रे षष्ठ्युपादाने ऽनेकविभक्त्यर्थान्तर्भावात् फलतः सर्वविभक्त्यन्तता संभवति । अथ वा ऽल्विधिशब्दवाच्यो ऽल्विधिरिति विशिष्टप्रवृत्तिनिमित्तानाश्रयणात् सर्वविभक्त्यन्तत्वम् । सति च विधिशब्दे समासभावादेतद्वस्तुलाभः। केवलस्त्वल्शब्द उपादीयमानो यद्विभक्तिरुच्चार्येत तदर्थोपक्षये एव स्यात् । तत्रालः परस्य विधिः । द्यौः पन्थाः । हल्ङ्यादिसुलोपो न भवति । अलि परतो विधिः । क इष्टः स इष्टः । हशि चेत्युत्वं न भवति । अलो विधिः । द्युकाम इति । लोपो व्योर्वलीति लोपो न भवतीति । उत्वं त्ववलि सावकाशं स्यादहर्विमलद्यु इति । अला विधिः । महोरस्केनेति । अयोगवाहानामट्सूपदेशाणत्वं न भवतीति । प्रातिपदिकनिर्देशाश्चेति । अनलित्येतावदेवोच्यताम् । अत्र शब्दसंस्काराय केवलं प्रथमाविभक्तिरुपादीयते न तु तदर्थो विवक्ष्यते । यथा भाव इत्यत्र लिङ्गसंख्ये इति भावः । उत्तरपदलोप इति । अनलित्युच्यमाने यत्र कार्ये स्वातन्त्र्येणालाश्रीयते तत्रैव निषेधः स्यात् । क इष्टः स इष्ट इत्यादौ । प्रदीव्येत्यादौ इटः प्रतिषेधो न स्यात् । नहीड्विधे वलः स्वातन्त्र्येणाश्रयणं वलादेरित्यन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्गुणभावाद्वलः । उत्तरपदलोपे त्वलाश्रयत्वादिड्विधेः प्रतिषेधसिद्धिः । अलमाश्रयत इति । अर्थप्रदर्शनमेतत् । एवं ह्यलाश्रय इति स्यात्। तस्मादाश्रीयतइत्याश्रयः । एरच् । अलाश्रयो यस्येति अलाश्रयो विधिरल्विधिः । अला-

यते तत्रैव प्रतिषेधः स्याद् यत्र विशेषणत्वेनाऽऽश्रीयते तत्र प्रतिषेधो न स्यात्। किं प्रयोजनम्। प्रदीव्य प्रसीव्येति। वलादिलक्षण इड् मा भूदिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशेस्थानिवदनुदेशो गुरुवद् गुरुपुत्र इति यथा अन्यस्थानी अन्यआदेशः। स्थान्यादेशपृथक्त्वादेतस्मात्कारणात् स्थानिकार्यमादेशे न प्राप्नोति। तत्र को दोषः। आङो यमहन इत्यात्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्याद्, वधेर्न स्याद् इष्यते च वधेरपि स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति तस्मात्स्थानिवदनुदेशः। एवमर्थमिदमुच्यते गुरुवद् गुरुपुत्रइति यथा। तद्यथा गुरुवद् गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद् गुरुपुत्रे अतिदिश्यते। एवमिहापि स्थानिवत्कार्यमादेशे अतिदिश्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लोकत एतत् सिद्धम्। तद्यथा। लोके यो यस्य प्रसङ्गे भवति लभतेऽसौ तत्कृतानि कार्याणि। तद्यथा। उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वा अग्र्यासनादीनि लभते। यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः। दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति। अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः। अस्तीत्याह। कः। स्वरूपविधिर्नाम। हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव स्यात्, वधेर्न स्यात्। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स्थानिवदादेशो भवतीति। यदयं युष्मदस्मदोरनादेशइत्यादेशे प्रतिषेधं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकम्। युष्मदस्मदोर्विभक्तौ कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यदादेशेऽपि स्यात् पश्यति त्वाचार्यः स्थानिवदादेशो भवतीति अत आदेशे प्रतिषेधं शास्ति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अनल्विधाविति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति। इह मा

श्रयत्वाद्विधिरेवाल्विधिरित्युच्यत इति गतार्थत्वादप्रयोगएव उत्तरपदस्य लोपः। किमर्थमिति। तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभात् स्थानिकार्याण्यादेशः प्राप्स्यन्तीति भावः। स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति। स्थानिस्वरूपाश्रयं यत्कार्यं तद्भिन्नरूपत्वादादेशे न सिद्ध्यतीति भावः। लोकत इति। लोके हि वचनमन्तरेणापि तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभो दृष्टः। उपाध्यायस्येति। प्रसङ्गपेक्षेयं षष्ठी न तु शिष्यस्य विशेषणमेतद् व्यभिचाराभावात्। प्रतिषेधं वक्ष्यामीति। तल्लक्ष्यप्रदर्शितविषयः। प्रतिषेधः शक्यो विधातुमिति भावः, एवं तावल्लिङ्गे-

भूत्। द्यौः पन्थाः स इति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। अल्विधौ स्थानिवद्भावो न भवतीति। यदयमदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ति किती त्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणं करोति। तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन। आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् योगे अल्विधौ प्रतिषेधेऽविशेषणेऽप्राप्तिस्तस्यादर्शनात् *। अल्विधौ प्रतिषेधेऽसत्यपि विशेषणे समाश्रीयमाणे असति तस्मिन् विशेषणे अप्राप्तिर्विधेः। प्रदीव्य प्रसीव्य। किं कारणम्। तस्यादर्शनात्। वलादेरित्युच्यते न चात्र वलादिं पश्यामः। ननु चैवमर्थ एवायं यत्नः क्रियते। अन्यस्य कार्यमुच्यमानमन्यस्य यथा स्यादिति। सत्यमेवमर्थो न तु प्राप्नोति। किं कारणम्। सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः। सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति। तद्यथा। ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद् ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रियेऽतिदिश्यते। यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते। एवमिहापि यत्सामान्यं प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं वलादेरिति न तदतिदिश्यते। यद्येवमग्रहीत् इट ईटीति सिचो लोपो न प्राप्नोति। अनल्विधाविति पुनरुच्यमाने इहापि प्रतिषेधो भविष्यति। प्रदीव्य प्रसीव्येति। विशिष्टं ह्येषोऽलमाश्रयते वलं नाम। इह च प्रतिषेधो न भविष्यति अग्रहीदिति।

नाभिमतोऽर्थसिद्ध इति प्रदर्शितम्। इदानीं क्रियमाणेऽपि सूत्रेऽनल्विधाविति न कर्तव्यमित्याह। अल्विधौप्रतिषेध इति। प्रदीव्येतीड् न भवति इड्विधौ वलादेरिति विशेषणमाश्रितम्। तत्र क्त्वो वविति वस्तुस्थित्या सन्निहितमपि वलादित्वं स्थानिन्यविवक्षितत्वादनाश्रितम्। तथा हीडादिरपि क्त्वा भवत्येव क्त्वा केवलोऽपि आकारान्तोपि स्नात्वीतीकारान्तोपि दत्त्वायेति च यगन्तोपि इष्ट्वीनमिति मान्तोपि तत्र क्त्वामात्रप्रतिबद्धं यत्कार्यं क्त्वप्रत्ययत्वाव्ययत्वादि तदादेशेऽतिदिश्यतां न तु वलादित्वमिति ल्यपो न क्त्वो नापि स्थानितो वलादित्वमितीडभावः सिद्ध एवेति भावः। ब्राह्मणवदिति। सामान्यशब्दोपादानेन यत्र कार्यमतिदिश्यते तत्र हि विशेषस्याशब्दार्थत्वाद्विशेषाश्रयकार्यानतिदेशः। यत्र तु विशेषशब्दोपादानेनातिदेशस्तत्र विशेषातिदेशो भवत्येव। अग्रहीदिति। ग्रहोऽलीटि दीर्घ इति दीर्घे कृत इति भावः दीर्घविधौ ह्यच्परिभाषोपस्थानादच एव स्थानित्वम्। इट् तत्रजन्तराणां व्यावर्तक इतीट्कार्यं विशेषकार्यत्वात्र

विशिष्टं ह्येषोऽनलमाश्रयते इटं नाम। यदि तर्हि सामान्यमप्यतिदिश्यते विशेषश्च। सत्याश्रये विधिरिष्टः। सति च वलादित्वे इटा भवितव्यम् अरुदिताम। अरुदितम्। अरुदित। किमतो यत्सति भवितव्यम्। प्रतिषेधस्तु प्राप्नोति। किं कारणम्। अल्विधित्वात्। अल्विधिरयं भवति। तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति। न वानुदेशिकस्य प्रतिषेधादितरेण भावः। न वा एष दोषः। किं कारणम्। आनुदेशिकस्य प्रतिषेधात्। अस्त्वत्राऽऽनुदेशिकस्य वलादित्वस्य प्रतिषेधः। स्वाश्रयमत्र वलादित्वं भविष्यति। नैतद्विवदामहे वलादिर्न वलादिरिति। किं तर्हि। स्थानिवद्भावात् सार्वधातुकत्वमेषितव्यम्, तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधःप्राप्नोति। किं पुनरादेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधो भवत्याहोस्विदविशेषेण आदेशे आदेशिनि च। कश्चात्र विशेषः। आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेधः*। आदेशल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुर्वित्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा

प्राप्नोति। तथा प्रदीव्येति गुणप्रतिषेधो न प्राप्नोति। देवित्वेत्यादावाकितोऽपि क्त्वाप्रत्ययस्य संभवात् कित्त्वस्यापि वलादित्ववन्न स्यादतिदेशः। तस्माद्विशेषकार्यातिदेशज्ञापनार्थमनल्विधाविति कर्तव्यमिति भावः। अनुबन्धकार्येषु चानल्विधाविति प्रतिषेधो न प्रवर्तते स्थानिन्यनुबन्धस्यासन्निधानादसन्त एवानुबन्धाः कार्यस्य विशेषका इति सिद्धान्तव्यवस्थापनात्। विशिष्टं ह्येषोऽनलमिति। इट ईटीति सलोपे समुदायरूपेणाश्रयणादग्रहोऽलोटि दीर्घ इत्यत्रापि इट एव स्थानित्वं नाचः। अनियमप्रसङ्गान्नियमफलाया अच्परिभाषाया अनुपस्थानात् सत्याश्रय इति। आश्रीयत इत्याश्रयः यथा वलादित्वमिड्विधौ। तत्रेडागमस्याल्विधित्वादनल्विधौ च स्थानिवद्भावविधानादरुदितामिति स्थानिकार्यमिडागमो न प्राप्नोति। न वेति। अतिदेश एवानुदेशः स प्रयोजनं यस्य तदानुदेशिकम्। तत्र स्वाश्रयं वलादित्वमाश्रित्य स्थान्याश्रयं च सार्वधातुकत्वमितीड्विधास्यते। तत्रानल्विधावितीति। इडागमार्थमत्र स्थानिवद्भावः प्रार्थ्यते इट् चाल्विधिरिति अनल्विधाविति प्रतिषेधात् सार्वधातुकत्वस्यापीडर्थत्वादिड् न प्राप्नोतीति। इदानीं यथात्र प्रतिषेधो न प्रवर्तते तथा विचारपूर्वकं प्रतिपादयितुमाह। किं पुनरिति। आदेशोऽस्यास्तीत्यादेशी स्थानी। किं स्थान्यलाश्रये कार्ये स्थानिवत्त्वनिषेधोऽथालमात्राश्रय इति विचारः किं प्रत्यासत्तिराश्रीयतेऽथ वा व्याप्तिरिति

स्वाश्रयं च लघूपधत्त्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति । वधकः इत्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं चादुपधत्वं तत्र वृद्धिः प्राप्नोति । पिबेत्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूपधत्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण आदेश आदेशिनि च । आदेश्यादेश इति इत्सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानम् * । आदेश्यादेश इति इत्सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । सुप् । वृत्वाय भूत्वाय । स्थानिवद्भावात्सुप्संज्ञा स्वाश्रयं यञादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति । सुप् । तिङ् । अरुदिताम् । अरुदितम् । अरुदित । स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकसंज्ञा स्वाश्रयं च वलादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति तिङ् । कृदतिदिष्टम् भुवनं सुवनं धुवनम् । स्थानिवद्भावात्प्रत्ययसंज्ञा स्वाश्रयं चाजादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं पुनरत्र ज्यायः । आदेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेध इत्येतदेव ज्यायः । कुत एतत् । तथा ह्ययं विशिष्टः स्थानिकार्यमादेशे ऽतिदिशति गुरुवद् गुरुपुत्रे इति यथा । तद्यथा । गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पादोपसंग्रहणाच्चेति । यदि च गुरुपुत्रोपि गुरुर्भवति । तदपि कर्तव्यं भवति । अस्तु तर्ह्यादेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधः । ननु चोक्तमादेश्यविधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेध इति । नैष दोषः । करोतौ तपरनिर्देशात् सिद्धम् पिबिर-

---

भावः । वधक इति । हनो वधलि बहुलं संज्ञाच्छन्दसोरिति वक्तव्यमन्नवधकगात्रविचक्षणानिरायर्थमिति वधादेशः । स च हलन्त इति दोषोपन्यासः । अदन्तत्वे ल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यभावः । सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेष्विति । आदिष्ट एवातिदिष्टो विवक्षितः । उपलक्षणं चैतत् । तद्धितादेशेष्वपि न प्राप्नोति स्रैगवायन इति अत्र हि स्वाश्रयमजादित्वं स्थादिवद्भावात्तद्धितत्वम् । किं पुनरिति न्यायापेक्षः प्रकर्षः । कः पक्षो न्यायोपपन्न इत्यर्थः । आदेशिनोति । प्रत्यासत्त्येति भावः । यत्कार्यमादेशः स्वतो न प्रतिपद्यते तस्य तत्र स्यादतिदेशाकाङ्क्षा । तच्छेषस्य प्रतिषेधस्तद्द्वारक एव कार्ये युक्तः । अरुदितामित्यत्र त्वादेशस्य स्वतो वलादित्वाच्च तत्रातिदेशाकाङ्क्षा । सार्वधातुकत्वं स्वतो नास्तीति तदेवातिदेशेन प्राप्यते । यथा गुरुपुत्रो गुरुत्वे सति नातिदेशमपेक्षते तथा वलादित्वं प्रत्यादेशस्य नास्त्यतिदेशापेक्षेत्य तावता दृष्टान्तः सार्वधातुकत्वं प्रत्ययस्यैवातिदेशापेक्षा । करोताविति । अकारस्य ह्यकारो मात्रिक एव न्याय्य इति

हन्तः। वधक इति नायं ण्वुल्। अन्यो ऽयमकशब्दः किदौणादिकः रुचक इति यथा। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम् *। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। पचतु पचन्तु तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सिद्धम् *। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति। तद्यथा। श्वा कर्णे पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति नाश्वो न गर्दभ इति। अनित्यविज्ञानं तु *। अनित्यविज्ञानं तु भवति। नित्याः शब्दाः नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। तत्र स एवायं विकृतश्चेत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम्। भराद्वाजीयाः पठन्ति। एकदेशविकृतेषूपसंख्यानम्। एकदेशविकृतेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। पचतु पचन्तु। तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। अनादेशत्वादादेशः स्थानिवदित्युच्यते। न चेमे आदेशाः। रूपान्यत्वाच्च। अन्यत्खल्वपि रूपं पचतीति अन्यत्पचत्विति। इमे ऽप्यादेशाः। कथम्। आदिश्यते यः स आदेशः। इमे चाप्यादिश्यन्ते। आदेशः स्थानिवदिति चेन्नानाश्रितत्वात्। आदेशः स्थानिवदिति चेत्, तन्न। किं कारणम्।

शास्त्रान्तरेणापि प्राप्तस्य भिन्नकालस्य निवृत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः। अन्योयमिति। हनो वध चेति क्वुन्प्रत्ययः। एकदेशविकृतस्येति। एकदेशेन विकृत इति तृतीयासमासः तद्यथेति। छिन्नेपि पुच्छे शिष्टावयवसन्निवेशः श्वत्वजातेरभिव्यंजकः। एवं पचत्वित्यत्रेकारस्य विकारेपि तकारस्तिङ् त्वस्य व्यंजकः। तथा चेकारलोपेप्यपचदिति तकारमात्रस्य तिङ्त्वमर्थप्रतीतिहेतुत्वं चास्ति। नाश्व इति। अवयवापगमेपि न तस्य जात्यन्तरेण योगः किं तर्हि श्वत्वेन व्यवहारः। अनित्यविज्ञानमिति। अवस्थिते तकारे इकारस्य उकार इत्यनित्यैवं शुन इव प्राप्नोतीति भावः। उपसंख्याने तु क्रियमाणे नास्त्यनित्यत्वम्। एरुरिति स्थान्यादेशाभ्यां तिशब्दतुशब्दयोरनुमीयमानत्वात्तेः प्रसङ्गे तोर्विधानात्। तत्रादेशग्रहणमुपसंख्यानाद्वा आनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावः सिद्धः न चेमे इति। तुशब्दादयः। एरुरित्यत्र साक्षात्समुदायानुपादानात्। रूपान्यत्वाच्चेति। यद्ययमवयवादेशो रूपं न भिन्द्यात्तस्मादेव प्रत्यभिज्ञानात्तिङ्त्वम्। यतस्तु

अनाश्रितत्वात् । योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः । नैतन्मन्तव्यं समुदाये आश्रीयमाणे ऽवयवो नाश्रीयते इति । अभ्यन्तरो हि समुदायस्यावयवः । यद्यथा । वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति । आश्रय इति चेदल्विधिप्रसङ्गः । आश्रय इति चेदल्विधिरयं भवति । तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं सति कश्चिदनल्विधिः स्यादुच्यते चेदमनल्विधाविति । तत्रप्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयोऽल्विधिरिति कश्च साधीयः । यत्र प्राधान्येनाऽलाश्रीयते । यत्रनान्तरीयकोऽलाश्रीयते नासावल्विधिरिति । अथ चोक्तमादेशग्रहणस्य प्रयोजनम् आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यादिति । अनुपपन्नं स्थान्यादेशत्वं नित्यत्वात्* । स्थानी आदेश इत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते। किं कारणम्। नित्यत्वात्। स्थानी हि नाम भूत्वा यो न भवति । आदेशो हि नाम योऽभूत्वा भवति । एतच्च नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते । यत्सतो नाम विनाशः स्यात् असतो वा प्रादुर्भाव इति । सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेष्वभूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । यथा लौकिकवैदिकेषु कृतान्तेषु अभूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगो वर्तते । लोके तावदुपाध्यायस्य स्थाने शिष्य इत्युच्यते न च तत्र उपाध्यायो भूतपूर्वो भवति । वेदेऽपि सोमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिषुणुयादित्युच्यते।

भेदको रूपस्य तस्मान्नास्ति तिङ्त्वमिति भावः । योऽत्रादेश इति । इकारस्य उकारो नासावाश्रीयते पदसंज्ञायाम् । सा हि तिशब्दनिबन्धना । नावयवनिबन्धना यश्चेति तुशब्दः साक्षादविधानान्नादेशः पदसंज्ञानिमित्तभावेन चाश्रीयतइत्यर्थः । तत्रोत्तरमाह । नैतदिति । तिप् तस् झि इति तिप्सन्निवेशे इकारतकारावपि सन्निविष्टावितीकारस्य तिङ्त्वात्तदादेशस्याप्युकारस्य तिङ्त्वमिति सिद्धा पदसंज्ञा । अल्विधिप्रसङ्ग इति । इकारस्य पदसंज्ञानिमित्तत्वादल्विधिः पदसंज्ञा स्यादित्यर्थः । यत्र प्रधान्येनेति । यत्र साक्षादल् निर्दिष्टः तत्र प्रतिषेधो नानुमीयमाने सम्भवमात्रेणालीत्यर्थः । प्राधान्यग्रहणं प्रत्यक्षोपलक्षणम् । आदेशमात्रमिति । आनुमानिकमपीत्यर्थः । अनुपपन्नमिति । एकदेशविकारेऽपि यत्र नित्यत्वहानिस्तत्र सर्वविकारे कुतो नित्यत्वम् । यत्रान्वयोऽपि कस्य चिन्नास्तीत्यर्थः । सोमस्येति । सोमस्तु पविशेषः तदसन्निधौ पूतीकतृणानि प्रतिनिधीयन्ते । कार्यो बृ-

न च तत्र सोमो भूतपूर्वो भवति। कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धम्*। अथ वा कार्यविपरिणामात्सिद्धमेतत्। किमिदं कार्यविपरिणामादिति। कार्या बुद्धिः सा विपरिणम्यते। ननु च कार्याविपरिणामादिति भवितव्यम्। सन्ति चैवोत्तरपदिकानि ह्रस्वत्वानि। अपि च बुद्धिः संप्रत्यय इत्यनर्थान्तरम्। कार्या बुद्धिः कार्यः संप्रत्ययः कार्यस्य संप्रत्ययस्य विपरिणामः कार्यविपरिणामः कार्यविपरिणामादिति। परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितं, कथं चेदं परिहारान्तरं स्याद् यदि भूतपूर्वे स्थानशब्दो वर्तते भूतपूर्वे चापि स्थानशब्दो वर्तते। कथम्। बुद्ध्या। तद्यथा। कश्चित्कंचिदुपदिशति। प्राचीनं ग्रामादाम्रा इति। तस्य सर्वत्राम्रबुद्धिः प्रसक्ता। ततः पश्चादाह। ये क्षीरिणोऽवरोहवन्तः पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधा इति। स तत्राम्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते। स ततः पश्यति बुद्ध्या आम्रांश्चापकृष्यमाणान् न्यग्रोधांश्चाधीयमानान्नित्या एव च स्वस्मिन्विषये आम्रा नित्याश्च न्यग्रोधाः, बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते। एवमिहाप्यस्तिरस्माय विशिष्योपदिष्टस्तस्य सर्वत्रास्तिबुद्धिः प्रसक्ता सोऽस्तेर्भूरित्यनेनास्तिबुद्ध्या भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते। स ततः पश्यति बुद्ध्या अस्तिं चापकृष्यमाणं भवतिं चोपादीयमानं, नित्य एव च स्व स्मिन्विषयेऽस्तिर्नित्यो भवतिश्च। बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते। अपवादप्रसङ्गस्तु स्थानिवत्त्वात्*। अपवादे उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति। कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे क इति केऽपि अणि कृतं प्राप्नोति। किं कारणम्। स्थानिवत्त्वात्। उक्तं वा*। किमुक्तम्। विषयेण तु नानालिङ्ग-

---

द्विरिति। अन्यस्यात्र विपरिणामासम्भवात्सामर्थ्यात्कार्यत्वेन बुद्धिर्गृह्यते न तु कार्यं शब्दो बुद्धिपर्यायः। सन्तीति। ङ्याप्रोरित्यत्र बहुलग्रहणात्। भूतपूर्वे चापीति। नचनित्यत्वविरोधः। बुद्धिधर्माः केवलमर्थेषु प्रतिपत्तृवशादारोप्यन्ते न तु तद्वशादर्थानां तथावस्थानम्। प्राचीनमिति। प्राचि देशे प्राक्। ततो विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियामिति स्वार्थे खः। तत्र सप्तम्यर्थस्याभिहितत्वादन्तर्भूतत्वाच्च प्रथमैव कृता। आम्रबुद्ध्या इति। अस्या अनन्तरमित्यर्थः। अपवादप्रसङ्गस्त्विति। बुद्धिविपरिणाममात्रं यदि स्थान्यादेशभावइति भावः। कर्मण्यणिति। सर्वत्राणबुद्धिः प्रसक्ता आतोऽनुपसर्गे कइति कबुद्ध्या निवर्त्यते इति केऽप्यण्कृतप्रसङ्गः। विषयेण त्विति। तुशब्दः पुनरर्थे, यदयं गापोष्टगिति

करणात् सिद्धमिति । अथ वाऽसिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वच-
नात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति
वक्तव्यम् । तत्तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्र-
कृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । षष्ठी स्थानेयोगेति । अथ वा आचार्य-
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति । यदयं श्यन्नादीन्
कांश्चिच्छितः करोति श्यन् श्नम् श्नाः श्नुरिति । तस्य दोषस्तय-
यादेशउभयप्रतिषेधः । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः । तयादेशउभयप्र-
तिषेधो वक्तव्यः । उभये देवमनुष्याः । तयपो ग्रहणेन ग्र-
हणाद् जसि विभाषा प्राप्नोति । नैष दोषः । अयच् प्रत्य-
यान्तरम् । यदि प्रत्ययान्तरम् उभयीति ईकारो न प्राप्नोति ।
मा भूदेवम् । मात्रच इत्येवं भविष्यति । कथम् । मात्रजि-
ति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व स
न्निविष्टानां प्रत्याहारः । मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयचश्चकारात् ।
यदि प्रत्याहारग्रहणं, कति तिष्ठन्ति । अत्रापि प्राप्नोति अत इति
वर्तते । एवमपि तैलमात्रा घृतमात्रा अत्रापि प्राप्नोति सदृशस्याप्य-
संनिविष्टस्य न भवति प्रत्याहारग्रहणेन ग्रहणम् । जात्याख्यायां
बहुवचनातिदेशे स्थानिवद्भावप्रतिषेधः * । जात्याख्यायां बहु-

कापवादस्य टकः कित्त्वं शास्ति तज् ज्ञापयति नोत्सर्गकृतमपवादे भवतीति । षष्ठीनि-
र्दिष्टस्येति । न चाऽपवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते नाभि नभं चेत्यादौ षष्ठ्याः
स्थाने प्रथमाया विधानादस्ति षष्ठी । विश्रवणरवणेति तु शब्दान्तरं प्रत्ययविषयं विज्ञे-
यम् । यथोक्तं, वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वेति । विश्रवः शब्दात्त्वनभिधानात्
प्रत्ययाभावः । यदयमिति । न च पित्त्वनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं शित्त्वम् । श्यनो ञित्त्वाज्
ज्ञापकात् पित्त्वनिवृत्तेः सिद्धत्वात् । नह्यत्र पित्त्वस्य ञित्त्वस्य वा विशेषोऽस्तीति के
चिदाहुः । तदयुक्तम् । ताच्छील्यादौ विषये चानशि श्यनो ञित्त्वं प्रकृतेराद्युदात्तार्थं
स्यात् । तस्मादिष्टसिद्धये सामान्येन ज्ञापकं शित्त्वमाश्रीयते अपवादे उत्सर्गकृतं न भव
तीति कति तिष्ठन्तीति । परिहारान्तरसद्भावान्न षट्संख्यादिभ्यइति प्रतिषेधोऽत्र नोक्तः ।
तैलमात्रेति । चकारस्य प्रत्याहारार्थस्योपादानात्तस्याऽविशेषकत्वाद् मात्रशब्दमात्र-
ग्रहणप्रसङ्गः । सदृशस्येति । प्रत्ययानुकरणं मात्र शब्द इति प्रातिपदिकस्याऽग्रहणमि-
त्यर्थः । जात्याख्यायामिति । एकस्मिन् यत् प्राप्तमेकवचनं तस्य प्रसङ्गे बहुवचनमादेश

वचनातिदेशे स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । व्रीहिभ्य आगत द्रुतयव घेङ्क्तीति गुणः प्राप्नोति । नैष दोषः । उक्तमेतत् । अर्थातिदेशात्सिद्धमिति । ङ्याब् ग्रहणेऽदीर्घः * । ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । किंप्रयोजनम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । ङ्याब्ग्रहणेन । ग्रहणात्सुलोपो मा भूदिति । ननु च दीर्घादित्युच्यते । तन्न वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । स्थानिवद्भावप्रतिषेध एव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति । अतिखट्वाय अतिमालाय । याडापइति याड् न भवति । अथेदानीम-सत्यपि स्थानिवद्भावे दीर्घत्वे कृते पिच्चासौ भूतपूर्व इति कृत्वा याट् कस्मान्न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । ननुचेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावे एतया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम् । नेत्याह । न तर्हीदानीं क्व चिदपि स्थानिवद्भावः स्यात् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । ङ्यो ई ईकारान्तात् । आ आप् आकारान्तादिति । आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः* । आहिभुवोरीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । आत्थ अभूत् । अस्ति ब्रूग्रहणेन ग्रहणादीट् प्राप्नोति । आहेस्तावन्न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नाहेरीड् भवतीति । यदयमाहस्थ इति झलादिप्रकरणे थत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् भूतपूर्वगतिर्यथा विज्ञायेत झलादिर्यो भूतपूर्व इति । यद्येवं थवचनमनर्थकं स्यात् । आथिमेवायमुच्चारयेत् । ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुव इति । भवतेश्चापि न वक्तव्यः । अस्ति सिचोऽपृक्तइति द्विसकारको निर्देशः । अस्तेः सकारान्तादिति । वध्यादेशे वृद्धितत्त्वप्रतिषेधः * । वध्यादेशे वृद्धितत्त्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । वधकं पुष्करमिति । स्थानिवद्भावाद् वृ-

---

इति कल्पनाऽऽश्रयेण दोषोपन्यासः । भूतपूर्व इति । अनुबन्धकार्ये सर्वत्र भूतपूर्वगत्याश्रयणादा इति च रूपसद्भावात् । लक्षणेति । अत्र चान्तरा ह्रस्वे कृते स एवायमिति बुद्धेर्विच्छेदः । झलादिरिति । थलादिषु थलेव भूतपूर्वो झलादिरिति भावः ॥ आथिमिति । तिबादयो हि सर्वे झलादय इति णलादयो भूतपूर्वा झलादय इति भावः ।

ङित्त्वे प्राप्नुतः । नैष दोषः । उक्तमेतत् । नायं खलु् अन्योऽयमक शब्दः किटीत्यादिको रुचक इति यथेति । इड्विधिश्च * । इड्विधेयः । आवधिषीष्ठ । एकाच उपदेशेनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत । आवधिषीष्टेति । नैष दोषः । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति अनवस्थितेषु । प्रत्ययेषु । तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावेकृते सतिशिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरो भविष्यति । आकारान्तान्नुक्षुक्प्रतिषेधः* । आकारान्तान्नुक्षुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । विलापयति । भापयते । लीभीग्रहणेन ग्रहणान्नुकषुकौ प्राप्नुतः । लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् । लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । ली ई ईकारान्तस्येति । भी ई ईकारान्तस्येति । लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः * । एषां लोडादेशे प्रतिषेधोवक्तव्यः । शिष्टातहतात् । भिन्तात् । कुरुतात् । स्तात् । लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धित्वं हिलोप एत्वमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम् । लोडादेशः क्रियताम् एते विधय इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लोडादेशः । अथेदानीं लोडादेशे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् कस्मादेते विधयो न भवन्ति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितंतद्बाधितमेवेति कृत्वा । त्रयादेशे स्नन्तप्रतिषेधः* । त्रयादेशे स्नन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तिसृभावेकृते त्रेस्त्रय इति त्रयादेशः प्राप्नोति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यं तिसृभावः क्रियतामाहोस्वित् त्रेस्त्रय इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्तिसृभावः । अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् त्रयादेशः कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितंतद्बाधितमेवेति । आम्विधौ च * । आम्विधौ स्नन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । चतस्रस्तिष्ठन्ति । च-

---

आवधिषीष्टेति । यदाः यच्छब्दप्रयोगः, यदावधिषीष्टेति तदा तिङ्ङतिङइति निघातः प्राप्तो निपातैर्यद्यदीति प्रतिषिद्धस्तदैतदुदाहरणम् । क्वचित्तु यदा बाधिषीष्टेतिपाठः

तसृभावे कृते चतुरनडुहोरामुदात्त इत्याम् प्राप्नोति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यं चतसृभावः क्रियताम् आहोस्विच्चतुरनडुहोरामुदात्त इत्यामिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाच्चतसृभावः । अथेदानीं चतसृभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादाम् कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितंतद्बाधितमेवेति । स्वरे वस्वादेशे* । स्वरे वस्वादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । विदुषः पश्य । शतुरनुमो नद्यजादी अन्तोदात्तादित्येष स्वरः प्राप्नोति । नैष दोषः । अनुम इति प्रतिषेधो भविष्यति । अनुमइत्युच्यते न चात्र नुमं पश्यामः । अनुम इति नेदमागमग्रहणम् किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । उकारात्प्रभृत्यानुमो मकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणं लुनता पुनता अत्रापि प्राप्नोति । नानुम्ग्रहणेन शत्रन्तं विशेष्यते । किं तर्हि शतैव विशेष्यते शता योऽनुम्क इति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । आगमग्रहणे हि सतीह प्रसज्येत । मुञ्चता मुञ्चत इति । गोः पूर्वणित्त्वात्वस्वरेषु* । गोः पूर्वणित्त्वात्वस्वरेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रग्वग्रं शबलग्वग्रम् । सर्वत्र विभाषा गोरिति विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । एङ इति वर्तते तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति । एवमपि हि चित्रगो अग्रम् इत्यत्र प्राप्नोति । णित्वम् । चित्रगुः । चित्रगू । चित्रगवः । गोतो णिदिति णित्वं प्राप्नोति । आत्वम् । चित्रगुं पश्य शबलगुं पश्य । तआ ओत इत्यात्वं प्राप्नोति नैष दोषः । तपरकरणात्सिद्धम् । तपरकरणसामर्थ्यात् णित्त्वात्वे न भविष्यतः । स्वर । बहुगुमान् । न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । करोतिपिबत्योःप्रतिषेधः* । करोतिपिबत्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कुरु पिबेति । स्थानिवद्भावात्लघूपधगुणः प्राप्नोति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । करोतौ तपर-

---

उकारात् प्रभृतीति । तनादिकृञ्भ्य उरित्यतस्तत्र च वस्तुरन्तर्भूतः । यदीति । आप्रत्ययस्य प्रत्याहारान्तर्भावात् । शता य इति । न चात्र श्ना शतुः कृत इत्यनुमेव शता । मुञ्चतेति । शत्रन्तस्य सनुम्कत्वादिति भावः । तस्मादागमग्रहणेऽपि शतैव विशेषणीय इति प्रत्याहारग्रहणेऽपि सएव विशेष्यइत्यदोषः । सर्वत्रेति । प्रकृतिभावोऽनेन विधीयते

करणनिर्देशात्सिद्धं पिबिरदन्त इति ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥ अच इति किमर्थम् । प्रश्नो विश्नः । यूत्वा । स्यूत्वा । आक्राष्टाम् । आगत्य । प्रश्नो विश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाच्छे चेति तुक् प्राप्नोति । अच इति वचनान्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणेऽपि अज्ग्रहणे अवश्यमत्र तुगभावे यत्नः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । यूत्वा । स्यूत्वा । वकारस्य ऊठ् परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावादचीति यणादेशो न प्राप्नोति अच इति वचनाद्भवति । नैतदप्यस्ति प्रयोजनम् । स्वाश्रयमत्राच्त्वं भविष्यति । अथ वा योऽचादेशो नासावाश्रीयते यस्याश्रीयते नासावादेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आक्राष्टाम् । सिचो लोपः परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावात् षढोः कस्सीति कत्वं प्राप्नोति । अच इति वचनान्न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आगत्य । अभिगत्य । अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वस्येति तुङ् न प्राप्नोति । अच इति वचनाद् भवति । अथ परस्मिन्निति किमर्थम् । युवजानिः । वधूजानिः । द्विपदिका । वैयाघ्रपद्यः । आदो-

---

न तु पूर्वत्वं तस्मादेङः पदान्तादतीति पूर्वत्वं प्राप्नोतीति वाच्यम् । यदा ऽत्वप्रकृतिभावस्तदायं प्रसङ्ग उक्तः । उत्तरं त्वल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभावः ॥

अचः परस्मिन् । अल्विध्यर्थमिदम् ॥ तथा हि । वत्रश्चेति ऊरदत्वे कृते न सम्प्रसारण इति वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः स्थान्यलाश्रयः । एवमचितीकः सुचितीकः बहुचितीक इति चिते कपीति दीर्घे कृते कस्वन्तेऽन्त्यात्पूर्वमिति स्थान्यलाश्रयः स्वरोऽस्मादवचनाद्भवति । वार्त्तानि प्रत्युदाहरणानि कानि चिच्छक्यप्रतिविधानानीति प्रश्नः । अच इति किमिति । अन्तरङ्गत्वादिति । अत एव युगपत्प्राप्त्यभावाद्वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतदत्र नास्ति । यत्र हि युगपदाङ्गवार्णयोः प्राप्तिर्यथाः कारकमिति वृद्धियणादेशयोः यथा च किरतः किरन्तीति यणित्त्वयोस्तत्रैतदुपस्थिते । तत्रायं यत्नः । च्छ्वोः शूडिति तकारच्छकारयोः समुदायनिर्देशसमर्थ्याच्चालोऽन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानमनर्थकत्वाद् ।

ध्ये । युवजानिः वधूजानिरिति जायाया निङ् अपरनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद्वलिति यलोपो न प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनाद्भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् स्वाश्रयमत्र वल्त्वं भविष्यति । अथ वा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाऽऽश्रीयते नासावादेशः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । द्विपदिका त्रिपदिका । पादस्य लोपोऽपरनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावो न प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावो न भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । वैयाघ्रपद्यः ननु चात्रापि पुनर्वचनसामर्थ्यादेव भविष्यति । अस्ति ह्यन्यत्पुनर्लोपवचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र भसंज्ञा न, व्याघ्रपात् श्येनपादिति । इदं चाप्युदाहरणम् । आदीध्ये ते आवेव्ये । इकारस्यैकारो न परनिमित्तकः । तस्य स्थानिवद्भावाद् यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति लोपः प्राप्नोति । परस्मिन्निति वचनान्न भवति । अथ पूर्वविधाविति किमर्थम् । हे गौः । बाभ्रवीयाः । नैधेयः । हे गौरित्यौकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानि-

---

एवं च नञो ङित्करणं विश्व इत्यत्र गुणनिषेधार्थमर्थवद्भवति । स्वाश्रयमिति । नह्यतिदेशेन स्वाश्रया धर्मा निवर्त्यन्ते यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रियो वर्तितव्यमिति क्षत्रियस्य क्षत्रियधर्माः, वाय्वोरित्यादौ तु सत्यपि स्वाश्रये वल्त्वे बहिरङ्गत्वाद्यणो ऽसिद्धत्वाद्वलिलोपाभावः । द्व्यूत्वेत्यत्र तु नाजानन्तर्यं इति असिद्धत्वनिषेधाद् यण् प्रवर्तते । ऊठः स्थानिवत्त्वाद्यलोपः कथं नाशङ्कित इति चेत् । योऽनादिष्टादच इत्येवमर्थस्याऽज्ग्रहणस्य ज्ञापयिषयमाणत्वात् । योऽत्रादेश इति । समुदायरूप ऊठ् । यश्चाश्रीयत इति । यण्विधावच् । नासावादेश इति । समुदायस्यादेशत्वात् । न चादेशस्यावयव आदेशो गृह्यते । मुख्यसंभवे गौणग्रहणस्यायुक्तत्वात् । खाजादीनां तद्ग्रनुबन्धवियुक्तानां धातुसंज्ञा आदेशावयवत्वान्न प्राप्नोति । घस्लादेशस्य लृदित्त्वादङर्थाज् ज्ञापकाद्धातुकार्याणि भविष्यन्तीत्यदोषः । युवजानिरिति । अव्युत्पन्नत्वाद्गुणादीनां जायाशब्दस्याकारलोपे न भवति । अन्यथाऽऽकारस्य निङि कृते यलोपे च निङः कृते यलोपे च निङः स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वादाकारलोपः स्यात् । न चासिद्धवदत्राभादित्याकारलोपे कर्तव्येऽसिद्धत्वमात्वस्य । व्याश्रयत्वात् । पुनरिति । यस्येतिलोपे सिद्धे पादशतस्येत्यत्र पुनर्लोपवचनं स्थानिवत्त्व निषेधार्थम् । पुनर्लोपवचने सति लुप्यतएवाकारः कार्ये नाऽऽश्रीयत इत्यर्थः । ननु चाऽऽत्रापीति ।यस्येति लोपेसिद्धे पादस्य लोपइति पुनर्लोपवचनादित्यर्थः । आदीध्यइति । इट एत्वे कृते लोपः प्राप्नोति विकरणश्च तत्र नित्यत्वाद्विकरणस्तस्य लुक्

वद्भावादेङ् ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपः प्राप्नोति। पूर्वविधाविति वचनान्न भवति नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न संबुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवतीति। यदयमेङ् ह्रस्वात्संबुद्धेरित्येङ्ग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। गोऽर्थमेतत् स्यात्। यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति इतरथा ह्योः ह्रस्वादित्येव ब्रूयात्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। बाभ्रवीयाः माधवीयाः। वान्तादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्धलस्तद्धितस्येति यलोपो न प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। स्वाश्रयमत्र हल्त्वं भविष्यति। अथ वा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाऽऽश्रीयते नाऽसावादेशः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। नैधेयः आकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद् द्व्यज्लक्षणो ढग् न प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति। अथ विधिग्रहणं किमर्थम्। सर्वविभक्त्यन्तस्समासो यथा विज्ञायेत। पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः। पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति। कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि। बेभिदिता चेच्छिदिता। माथितिकः। अपी-

---

तस्य स्थानिवद्भावेन एरनेकाच इति यण्नप्रवर्तते। क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्विति स्थानिवत्त्वनिषेधात् यदयमिति। अग्ने वायो इति स्थानिवत्त्वात् ह्रस्वादित्येव लोपः सिद्धः। खट्वमाले इत्यादौ ह्रस्वग्रहणम् इति। प्रत्ययादीनां विजन्तानां विचि गुणे ने लो इति कथं संबुद्धिलोप इति चेन्न तेभ्यो विच् दृश्यते। बाभ्रवीया इति। सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्यशब्दसन्निपातनिमित्तो वान्तादेशो यलोपनिमित्ततां प्रतिपद्यते। योऽत्रादेश इति। वान्तः समुदायः यस्येति लोपं प्रति निमित्तत्वेन वकारः। नैधेय इति। स्थानिवद्भावाद् अच्त्वव्यपदेशे सति विरोधात् स्वाश्रयं द्व्यच्त्वं न लभ्यते। यदविरुद्धं स्वाश्रयं तदतिदेशेन न बाध्यते विरुद्धं तु बाध्यतएव। संख्यकृतस्तु व्यपदेशः परस्परपरिहारेण लोके स्थितः। नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते। अथेति। अचः परस्मिन् पूर्वस्येत्येवं षष्ठ्या विध्यर्थं आक्षिप्तः पूर्वस्य कार्ये कर्तव्य इति कार्यं च विधिरिति प्रश्नः। बेभिदितेति। बेभिदिशब्दात्तृच्। नित्यत्वादल्लोपयलोपौ। तत एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। उपदेशग्रहणं द्वयोरपि विशेषणम्। उपदेशे एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति। द्विः प्रयोगस्य द्विर्वचनम्। अल्लोपस्य तु स्थानिवत्त्वे व्यवधानादिट्प्रतिषेधाभावः। माथितिक इति। यदा ठस्येक इति। संघातग्रहणं तदा

पचन्। बेभिदिता चेच्छिदितेति अकारलोपे कृते एकाज्लक्षण इ-ट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवति। माथितिक इ-त्यकारलोपे कृते तान्तात्क इति कादेशः प्राप्नोति। स्थानिवद्भा वान्न भवति। अपीपचन्नित्येकादेशे कृते अभ्यस्ताज्झेर्जुस् भवतीति जुस्भावः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। नैतानि सन्ति प्र-योजनानि। प्रातिपदिकनिर्देशोऽयं प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा-भवन्ति न कां चित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति। तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा सा आश्रयित-व्या। इदं तर्हि प्रयोजनम्। विधिमात्रे स्थानिवद्भावो यथास्यात्। अनाश्रीयमाणायामपि प्रकृतौ वाय्वोरध्वर्व्योः, लोपोव्योर्वलीति य-लोपो मा भूदिति। अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति अपर विधा-विति तु वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। स्वविधावपि स्थानिवद्भा-वो यथा स्यात्। कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजना-नि। आयन्, आसन्, धिन्वन्ति, कृण्वन्ति, दध्यत्र, मध्वत्र, चक्रतुः, चक्रुः। इह तावदायन्नासन्निति। इणस्त्योर्यणलोपयोः कृतयोरन-जादित्वादाडजादीनामिति आड् न प्राप्नोति स्थानिवद्भावाद्भव-ति। धिन्वन्तिकृण्वन्ति। यणादेशे कृते वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति। स्था-

---

स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति वर्णनिर्देशे लक्ष्विधित्वात्। कादेशस्या-ऽप्रसङ्गः सन्निपातपरिभाषां चानाश्रित्यैतदुक्तम्। अपीपचन्निति। झेरितश्चेतीकारलोपे कृते एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति झिरेवाऽयम्। तत्रान्तादेशे कृते च इकारस्य च प-ररूपे कृते तस्यादिवद्भावाज्जुस् प्राप्नोति। स्थानिवद्भावे तु यिलोपस्य पररूपस्य च व्य-वधानाद् न भवति। ननु पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावे कथं द्यौ गौरित्यादि सिध्यति। उच्यते। अचो यः पूर्वस्तस्मान्निमित्तत्वेनाऽऽश्रितादित्याश्रयणात्। तथाहि। गौशब्दे ओकारात् पूर्वो गकारो न च तस्माद्विधिरस्ति। विधिमात्र इति। अचः परस्मिन् पूर्वस्येत्यनेन स्थानिवद्भावे विहिते पुनर्विधाविति वचनं नियमार्थं स्थानिवदेव यथा स्यात् मा भूत् स्वाश्रयमित्यर्थः। अनाश्रीयमाणायामिति। कार्ये निमित्तत्वेनेत्यर्थः। आयन्निति। अजादेरेवाड्विधानात्स्वविधिराट्। दध्यत्रेति। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्ये-तदत्र नास्ति। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगो-पलक्षितलोपोपलक्षणार्थत्वात्। पदान्तविधिं प्रति नेत्ययमपि प्रतिषेधोऽत्र नास्ति।

निवद्भावान्न भवति । दध्यत्र मध्वत्र । यणादेशे कृते संयोगान्तस्य लोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति, चक्रतुः । चक्रुः । यणादेशे कृते अनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावाद्भवति। यदि तर्हि स्वविधावपि स्थानिवद्भावो भवति । द्वाभ्यां देयं लवनम् । अत्रापि प्राप्नोति । द्वाभ्यामित्यत्रात्वस्य स्थानिवद्भावाद् दीर्घत्वं न प्राप्नोति । देयमिति ईत्वस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न प्राप्नोति । लवनमित्यत्र गुणस्य स्थानिवद्भावादवादेशो न प्राप्नोति । नैष दोषः । स्वाश्रया अत्रैते विधयो भविष्यन्ति । तत्तर्हि वक्तव्यमपरविधाविति । न वक्तव्यम् । पूर्वविधावित्येव सिद्धम् । कथं । न पूर्वग्रहणेनादेशो ऽभिसंबध्यते । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्मादेशादिति । किन्तर्हि निमित्तमभिसंबध्यते अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्य निमित्तादिति । अथ निमित्तेऽभिसंबध्यमाने यत्तदस्य योगस्य मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणं तदपि संगृहीतं भवति। किं पुनस्तत्। पट्व्या मृद्व्येति ।बाढं संगृहीतम् । ननु च ईकारयणा व्यवहितत्वान्नाऽसौ निमित्तात् पूर्वो भवति।व्यवहितेऽपि

पदान्ते विधातव्ये स प्रतिषेधो न च लोपोऽभावात्मकत्वात्पदान्तः । चक्रतुरिति । अत्र साच्कस्य द्विर्वचनमिति स्वविधिर्भवति । ततश्च द्विर्वचनेऽचीत्येतन्न वक्तव्यं भवति । नन्वपरविधावित्युच्यमाने कथं वेभिदितेत्यादयः संगृह्यन्ते । उच्यते । निमित्तापेक्षापरत्वविज्ञानात् । तथाहि । वेभिदितेत्यत्राकारलोपस्य निमित्तमार्द्धधातुकं न च तस्मात्परस्य विधिः किं तर्हि तस्यैवेति सिद्धः स्थानिवद्भावः । एवं माथितिकः । अपीपचन्नित्यत्र बोद्धव्यम् । हे गौरित्यत्र तु स्थानिवद्भावः प्राप्त एङिति प्रत्याहारग्रहणान्न भवति । बाभ्रवीया इत्यत्र योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते इति परिहारः । नैधेय इत्यत्र तु निमित्तात्परस्य ढको विधिरिति स्थानिवत्त्वाभावः । स्वाश्रया इति । विधिग्रहणं स्वाश्रयनिहत्यर्थं व्याख्यातमिति स्वाश्रया इत्यन्यथा व्याख्यायते शब्दानां स्वं लक्षणं तेन ज्ञापकाश्रया इत्यर्थः। द्वयोरेकस्य डतरच् देयस्थणे किरतौ लवनइत्यादि ज्ञापकमादेशाश्रयकार्यभावस्यानिमित्तमिति । आयन्नित्यादिषु च निमित्तात् पूर्वस्य विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः । मूर्द्धाभिषिक्तमिति । सर्ववृत्तिषूदाहृतत्वात् । पटु ई आ इति स्थिते परयणादेशेनाऽऽकारस्य व्यवधानात्प्रश्नः । नन्विति । व्यवहितेऽपीति । पूर्वशब्दस्य सा-

पूर्वशब्दो वर्तते। तद्यथा। पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति। अथ वा पुनरस्त्वादेश एवाभिसंबध्यते। कथं यानि स्वविधौ-स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि। नैतानि सन्ति। इह तावदा-यन् आसन् धिन्वन्ति कृण्वन्तीति। अयं विधिशब्दोऽस्त्येव कर्म सा-धनो विधीयते विधिरिति। अस्ति भावसाधनः विधानं विधिरि-ति। तत्र कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानेन सर्वमिष्टं संगृही-तमिति कृत्वा भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादानं विज्ञास्यते। पू-र्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वः स्यादिति स्थानिवद्भवतीति एवमाद् भविष्यति। इह च न भविष्यति दध्यत्र मध्वत्र चक्रतुश्चक्रुरिति परिहारं वक्ष्यति। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। स्तोष्याम्यहं पादिकमौदवाहिं ततः श्वोभूते शातनीं पातनीं च नेतारावाऽऽगच्छ-तं धारणिं रावणिं च ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते च॥ १॥ इह ता-वत् पादिकमौदवाहिं शातनीं पातनीं धारणिं रावणिमिति। अ-कारलोपे कृते पद्भाव उट् अल्लोपः टिलोप इत्येते विधयः प्राप्नु-वन्ति। स्थानिवद्भावान्न भवन्ति। स्रंस्यते ध्वंस्यते। णिलोपे कृते अनिदितां हल उपधायाः क्ङितीति नलोपः प्राप्नोति। स्थानि-वद्भावान्न भवतीति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। असिद्धवदत्रा-भादित्यनेनाप्येतानि सिद्धानि। इदं तर्हि प्रयोजनम्। याज्यते वा-प्यते। णिलोपे कृते यजादीनां कितीति संप्रसारणं प्राप्नोति स्था-निवद्भावान्न भवतीति एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यजादिभिर-त्र कितं विशेषयिष्यामः। यजादीनां यः किदिति। कश्च यजादी-नां कित्। यजादिभ्यो यो विहित इति। न चाऽयं यजादिभ्यो

स्थानिर्देशात्तस्मिन्निति निर्दिष्टइत्यस्यानुपस्थानादिति भावः। भावसाधनस्येति। भाव-साधन एव विधिशब्दो व्यापकत्वादाश्रीयते पूर्वस्येति च षष्ठी संबन्धसामान्ये विज्ञा-यते। इट् च नेति। विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवारणार्थमितीडभावः। स्तोष्यामीति। क-थयिष्यामीत्यर्थः। पादिकमिति। पादोऽस्यास्तीति ठन्। दीव्यत्यादिषु वार्थेषु ठक्। चरत्यर्थे तु पदिक इत्येव भवति पर्पादित्वात्। पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानमिति पद्भावः। उदकं वहतीत्यण्। संज्ञायामुदभावः। अपत्ये इञ्। श्वोभूतिर्नाम स्त्रियः। तस्यामन्त्रणम्। शातनपातनशब्दाभ्यां गौरादित्वाद् ङीष्। नेताराविति। स्त्रियो-

विहित इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। पट्व्याम्रदयेति। परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति। ईकारयणा व्यवहितत्वात्। स्थानिवद्भावाद् भवति। किं पुनःकारणं परस्य तावद् भवति न पुनः पूर्वस्य। नित्यत्वात्। नित्यः परयणादेशः कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। नित्यत्वात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद् भवति। एतदपि नाऽस्ति प्रयोजनम्। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य परयणादेशस्यान्तरङ्गलक्षणः पूर्वयणादेशो भविष्यति। अवश्यं चैषा परिभाषा आश्रयितव्या स्वरार्थम्। कर्त्र्या हर्त्र्येति। उदात्तयणो हल्पूर्वादित्येष स्वरो यथा स्यात्। अनेनापि सिद्धः स्वरः। कथम्। आरभ्यमाणे नित्योऽसौ। आरभ्यमाणे त्वस्मिन् योगे नित्यः पूर्वयणादेशः। कृतेऽपि परयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि। परयणादेशोऽपि नित्यः। कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोति अकृतेऽपि। परश्चासौ व्यवस्थया। व्यवस्थया चासौ परः। युगपत्संभवो नास्ति। न चास्ति यौगपद्येन संभवः। कथं च सिध्यति। बहिरङ्गेण सिध्यति। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे इत्यनेन सिद्धाति। एवं तर्हि यो ऽनोदात्तयण् तदाश्रयः स्वरो भविष्यति। ईकारयणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नास्ति व्यवधानम्। सा तर्हि एषा परिभाषा कर्तव्या। ननु चेयमपि कर्तव्या असिद्धं बहिरङ्गलक्षणान्तरङ्गलक्षणइति। बहुप्रयोजनैषा परिभाषा। अवश्य-

---

रामन्त्रणम्। नयेते गुरुमुखात् शास्त्रार्थमिति नेतारौ। धारणरावणशब्दाभ्यामिञ्। असिद्धं बहिरङ्गेति। नित्यादप्यन्तरङ्गं बलीय इति न्यायात् प्रथमं पूर्वस्य यण् इति भावः। अवश्यं चेति। स्थानिवद्भावाश्रयणेपीत्यर्थः। कर्त्र्येति। कर्तृ ई आ इति स्थिते यदि नित्यत्वात् पूर्वं परयणादेशः स्यात्तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य यण् तत उदात्तयणोनन्तर आकारो न भवतीत्युदात्तत्वं न स्याद् यदात्वन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वस्य यणादेशस्तदा ङीप उदात्तयण इति उदात्तत्वं तस्यापि यणि कृते आकारस्योदात्तत्वमिति सिद्धमिष्टम्। अनेनापीति। सति स्थानिवत्त्वे पूर्वयणादेशस्यापि नित्यत्वादित्यर्थः इतर आह। परयणादेशोपीति। स एवाह। परश्चासाविति। शब्दपरविप्रतिषेधात् स एव प्राप्नोति। एकमपि यण्लक्षणं पूर्वपरविषयभेदाद्भिद्यते। एकस्य च कार्यित्वनिमित्तत्व-

मेवैषा कर्त्तव्या। साऽचाप्येषा लोकतः सिद्धा। कथम्। प्रत्यङ्गवर्त्ती लोको लक्ष्यते। तद्यथा। पुरुषोऽयं प्रातरुत्थाय यान्यस्य प्रतिशरीरं कार्याणि तानि तावत्करोति ततः सुहृदां ततः संबन्धिनाम्। प्रातिपदिकं चाप्युपदिष्टं सामान्यभूतेऽर्थे वर्तते। सामान्ये वर्त्तमानस्य व्यक्तिरुपजायते व्यक्तस्य सतो लिङ्गसंख्याभ्यामन्वितस्य बाह्येनार्थेन योगो भवति। यथैव चाऽऽनुपूर्व्याऽर्थानां प्रादुर्भावस्तथैव शब्दानामपि तद्वत्कार्यैरपि भवितव्यम्। इमानि तर्हि प्रयोजनानि। पटयति लघयति अवधीत् बहुखट्वकः। पटयति लवयतीति णिचि टिलोपे कृते अत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति अवधीदित्यकारलोपे कृते अतो हलादेर्लघोरितिविभाषा वृद्धिः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्नभवति। बहुखट्वक इति आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वेकृते ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वमित्येव स्वरः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति इह वैयाकरणः सौवश्व इति य्वोःस्थानिवद्भावादायावौ प्राप्नुतस्तयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः।अचः पूर्वविज्ञानादैचोस्सिद्धम् *। यो ऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः। आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथ-

---

यीर्विरोधात् परत्वेन व्यवस्था। प्रत्यङ्गवर्तीति। प्रत्यासन्नवाची प्रत्यङ्गशब्दः। अंगशब्देन प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते अङ्गानां प्रत्यासन्नत्वाद्। अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गमित्यव्ययीभावः। प्रतिशरीरमिति। शरीरस्य भोगायतनत्वात्। ततः सुहृदामिति। सौहार्दस्यासक्तिहेतुत्वात्। ततः संबन्धिनामिति। अवश्यकर्तव्यत्वात्। सामान्यभूतइति। नित्येऽपि शब्दार्थसंबन्धे अक्रमे ऽप्यर्थप्रतिपादनेऽउपायभावेनासत्यमपि क्रमं प्रकृत्याद्यर्थंचाश्रित्योपेयव्यवस्थापनात्। नच नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यतइत्यादौ सामान्यमभिधीयते ततस्तदनुरक्तद्रव्येप्रतीतिः।लिङ्गसंख्याशक्तीनां चाश्रयोद्रव्यमिति तत्पूर्वमभिधातव्यम्। ततः संख्यापेक्षया लिङ्गं समानमिति तदभिधीयते द्व्यादिसंख्या हि वस्त्वन्तरापेक्षोपजायते। साऽपि सजातीयएकत्वसंख्यापि वस्त्वन्तरापेक्षद्वित्वादिव्यवच्छेदं करोतीति बहिरङ्गा। साऽपि सजातीयपदार्थापेक्षत्वादन्तरङ्गा कर्मादीनि तु विजातीयक्रियापेक्षणाद्बहिरङ्गाणीति न्यायप्राप्तक्रमः। बाह्येनेति। कर्मत्वादिना। तद्धि क्रियापेक्षणात् बाह्यम्। योऽनादिष्टादिति। आदेशनमादिप्रकृतएवादेशी अचो यः पूर्व इत्यर्थः। अजपेक्षस्य पूर्वत्वस्येहाश्रयणात्।

मनुष्यमानं गंस्यते । अच इति पञ्चमी । अचः पूर्वस्य यद्येवमादेशोऽविशेषितो भवति । आदेशश्चविशेषितः । कथम् । न ब्रूमो यत् षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं तत्पञ्चमीनिर्दिष्टं कर्तव्यमिति । किं तर्हि । अन्यत्कर्तव्यम् । अन्यच्च न कर्तव्यम् । यदेवादः षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं तस्य दिक्शब्दैर्योगे पंचमी भविष्यति । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवद्भवति । कुतः पूर्वस्य अच इति । तद्यथा । आदेशः प्रथमानिर्दिष्टः । तस्य दिक्छब्दयोगे पंचमी भवति । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्यादेशादिति । तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः । तत्रादेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वाय्वोः । अध्वर्योः । लोपो व्योर्वलीति लोपः प्राप्नोति । असिद्धवचनात्सिद्धम् । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रत्यसिद्धो भवतीति वक्तव्यम् । असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः कर्तव्यः । पट्व्या मृद्व्येति । ननु चैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धम् । असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः । नह्यन्यस्यासिद्धत्वादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति । तद्यथा । नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वंच । तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । असिद्धत्वं च । पट्व्या मृद्व्येति

ष्टं तद् यस्य नास्ति सोऽनादिष्टः । आदेश इति । ततश्च हलादेशोऽपि स्थानिवत् स्यात् यदेवाद इति । साहचर्यादेवमुक्तं शब्दान्तरमेव तु पञ्चम्यन्तमपेक्षते । तद्यथेति । यथादेशापेक्षया पूर्वत्वे आश्रीयमाणे विभक्तिविपरिणामस्तथा स्थान्यपेक्षयापीत्यर्थः । धिन्वन्तीत्यत्रोकारात् पूर्वं यदङ्गं तस्यानिमित्तत्वेनाश्रिताद्विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः वैयाकरण इत्यत्र तु तन्न भवति । नह्यौकारात् पूर्वो यो वकारः स क्वचिन्निमित्तत्वेनाश्रितः । तत्रेति । अतिदेशेन पराश्रयं कार्यं प्राप्यते न तु स्वाश्रयं निवर्त्यते । भाष्यकारेण तु विधिग्रहणात् स्वाश्रयकार्याभावः साधितः । उत्सर्गेति । उत्सर्गः स्थानी स ह्यादेशेनापवादेनेव निवर्त्यते । नन्वीकारयणोऽसिद्धत्वाद विभक्तावेव यण् भविष्यति । नैतदस्ति । पूर्वविधावसिद्धत्वमुच्यते न त्वानन्तर्ये लौकिके यथा प्रयोग इति नास्ति विभक्तेरानन्तर्यम् । अनुदेश इति । अतिदेश इत्यर्थः । ननु चैतदपीति । शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणात् । नान्यस्येति । कार्यासिद्धत्वाश्रयमेतत् । उक्तं वेति । शास्त्रासिद्धत्वमाश्रय-

स्थानिवद्भावः । वार्य्वोरध्वर्य्वोरित्यत्रासिद्धत्वम् । उक्तं वा । किमुक्तम् स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्राऽसिद्धत्वादिति । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्र यदेकादेशशास्त्रं तुक्शास्त्रे असिद्धं स्यात् । अन्यदन्यस्मिन् । इह पुनरयुक्तम् । कथं हि तदेव नाम तस्मिन्नसिद्धं स्यात् । तदेव चापि तस्मिन्नसिद्धं भवति । वक्ष्यति ह्याचार्यः । चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चासिद्धत्वादिति । चिणो लुक् लुक्येवासिद्धो चिणो भवति काममतिदिश्यतां वा सच्चासच्चापि नेह भारो ऽस्ति । कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं वक्त्रधीनं हि । अथवा वतिनिर्देशो ऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति । मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि स्थानिवद्भवति स्थानिवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे इह तावत्पट्व्या मृद्व्येति यथा स्थानिनि यणादेशो भवति एवमादेशेऽपि भवति । इहेदानीं वार्य्वोरध्वर्य्वोरिति यथा स्थानिनि यलोपो न भवति एवमादेशेऽपि न भवतीति । किं पुनरनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आहोस्वित्पूर्वमात्रस्य । कश्चात्र विशेषः । अनन्तरस्य चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानम् * । अनन्तरस्येति चेदेकाननुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । एकाननुदात्त । लुनीह्यत्र पुनीह्यत्र । अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येष

णीयमित्यर्थः । तदेवेति । सकृत्पाठापेक्षयैतदुच्यते । विषयभेदात्तु भेदाश्रयणादसिद्धत्वमाश्रीयते । नेह भारोस्तीति । नह्यभावातिदेशोऽधिकं सूत्रं पठनीयं विधिशब्दं चान्तरेण सिद्ध्यति । अधीनमिति । अध्युत्तरपदात् खविधानादव्युत्पन्न आयत्तार्थवृत्तिरधीनशब्दः । तद्यथेति । येनोप्यमाने यवानां सत्ता ऽवगता स सन्तीति वाक्यशेषं प्रकल्पयति । असत्तावगतौ न सन्तीति । एवमस्यापि लक्षणस्य प्रतिलक्ष्यं भेदात् क्व चिद्भावोऽतिदिश्यते क्व चिदभावः । किं पुनरिति । अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वमानयेत्यत्रान्तरे पूर्वशब्दो दृष्टः । मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमिति व्यवहित इति प्रश्नः । यत्र यदा विषयभेदाल्लक्षणं भिद्यते तदा यादृशं यत्र पूर्वत्वं संभवति तादृशं तत्राश्रीयते इति व्यवहितस्यापि ग्रहणम् । यदा त्वेकमेव लक्षणं तदा किमित्यव्यवहितसंभवे व्यवहितमाश्रीयतइति अनन्तरस्यैव ग्रहणेन भाव्यम् । लुनीह्यत्रेति । हेरपित्त्वादुदात्तत्वम् । तत्र

स्वरो न प्राप्नोति। द्विगुस्वर। पञ्चारत्न्यः दशारत्न्यः। इगन्तकाले-ष्वेष स्वरो न प्राप्नोति। गतिनिघात। यत्प्रलुनीह्यव। यत्प्रपुनीह्यव। तिङि चोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वमात्वस्य। पूर्वमात्वस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वम्*। पूर्वमात्वस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। वादितवन्तं प्रयोजितवान्। अवीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। योऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानि-वद्भावाद् ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। गुरुसंज्ञा च। गुरुसंज्ञा च न सिद्ध्यति। श्लेष्म३घ्न पित्त३घ्न द३ध्य्अत्र म३ध्व्अत्र। हलो-ऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरो-रिति प्लुतो न प्राप्नोति। ननु च यस्याप्यनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावस्तस्याप्यनन्तरलक्षणो विधिः संयोगसंज्ञा विधेया। न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वात्*। न वा एष दोषः। किं कारणम्। संयोग-स्यापूर्वविधित्वात्। न पूर्वविधिः संयोगः। किं तर्हि। पूर्वपरविधिः संयोगः। एकादेशस्योपसंख्यानम्*। एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। आय-सौ गौमतौ चातुरौ आनडुहौ पादे उदवाहे। एकादेशे कृते नुमा नौ पद्भाव ऊडित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति। किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति। उभयनिमित्तत्वात्। अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते। उभयनिमित्तश्चायन्। उभयादेशत्वाच्च। अच आदेश इत्युच्यते

यणादेशे कृते उदात्तस्याभावाद्वर्ज्यमानस्वरो न स्यात्। स्थानिवद्भावात्तु यथा स्थानिनि स्वरो भवति एवमादेशेऽपि सिद्धः स्वरः। पञ्चारत्न्य इति। जसादिषु छन्दो वा वचनं प्राङ् णौ चङ्युपधाया इति जसि चेति गुणश्छन्दसि विकल्पितत्वान्न भवतीति यणि कृते इगन्तत्वाभावात् पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽप्रसङ्गः। यत्प्रलुनीह्येचेति। यच्छब्दप्रयोगो निघातप्रतिषेधार्थः। तत्र यणि कृते उदात्तवत्त्वाभावाद्गतिनिघातप्रसङ्गः। एतच्च स-र्वमनाश्रित्यान्तरङ्गबहिरङ्गभावमुक्तम्। श्लेष्म३घ्न इति। कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञाया व्यवहितस्यात्र प्लुतविधिरिति पूर्वपक्षः। ननु चेति। यथोद्देशपक्षे प्रत्येकं च संयोग-संज्ञेतिपक्षे आनन्तर्याश्रयेऽपि दोष इत्यर्थः। न वेति। समुदायः संज्ञीति भावः। पूर्व-मात्वस्येति पक्षोऽत्र स्थितः। अववदिदिति तु चङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधो वक्ष्यते। एकादेशस्येति। परस्मिन्नित्येतदवधारणार्थं सुपात्तं तथा ह्यनुपादीयमानेऽपि परस्मिन्नि-त्यस्मिन् परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भावो लभ्यत एव। तत्रानेन यथा अपरनिमित्तकस्य

अचोश्चायमादेशः । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । उभयमिनित्तत्वादिति । इह यस्य ग्रामे नगरे वा अनेकं कार्यं भवति शक्नोत्यसौ ततोऽन्यतरतो व्यपदेष्टुम् । तद्यथा । गुरुनिमित्तं वसाम इति अध्ययननिमित्तं वसाम इति । यदप्युच्यते । उभयादेशत्वाच्चेति । इह यो द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम् । तद्यथा । देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति । अथ हलचोरादेशः स्थानिवद् भवति उताहो न । कश्चात्र विशेषः । हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशतेस्तिलोपएकादेशः । हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशतेस्तिलोपे एकादेशो वक्तव्यः । विंशकं विंशं शतं विंशः । स्थूलादीनां यणादिलोपेऽवादेशः स्थूलादीनां यणादिलोपे कृते अवादेशो वक्तव्यः । स्थवीयान् दवीयान् । केकयमित्रय्वोरियादेशएत्वम् । केकयमित्रय्वोरियादेशे एत्वं न सिद्ध्यति । कैकेयः । मैत्रेयः । अचीत्येत्वं न सिध्यति । उत्तरपदलोपे च । उत्तरपदलोपे च दोषो

स्थानिवद्भावो निवार्यते वैयाघ्रपद्याः आदीध्यइति एवं परस्मिन्नेव य आदेश इत्यवधारणादुभयनिमित्तस्याप्राप्तिरिति भावः । आयसादिभ्यो ऽणन्तेभ्य औप्रत्यये कृते एकादेशे च तस्यादिवद्भावान्नुमामौ प्राप्नुतः । पादे उदवाहे इत्यत्र ङावेकादेशे कृते आदिवत्त्वात् भसंज्ञायां सत्यां पद्भाव ऊठ् च प्राप्नुतः अचोश्चेति । चश्च इति गुणत्वादेकत्वसंख्यायाः पशुना यजेतेति वद्विवक्षितात् । इह यस्येति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वावधारणाद्भवत्येव परस्य निमित्तता । अयोगव्यवच्छेदेन परस्मिन् य आदेश इति विशेषात् । द्वयोरिति । वर्णनिर्देशे तावज्जातिग्रहणान्नास्ति संख्याविवक्षा भवतु वा तथापि न दोष इति भावः । अथ हलचोरिति । उभयथा शास्त्रे व्यवहारदर्शनात्प्रश्नः । उरण् रपर इत्यत्राणनण् समुदायोऽकङादिरादेशो रपरो न भवति । नागोपीत्यत्र त्वत्यरराजदिति हलचोर्लोपे अग्लोपित्वाश्रयणादुपधाह्रस्वत्वनिषेधो भवति । अस्ति ह्युभाको दर्शनमिति । विंशकमिति । विंशतित्रिंशद्भ्यामिति ड्वुन् । विंशमिति । शदन्तविंशतेश्चेति डः । विंश इति । तस्य पूरणे डट् । स्थवीयानिति । गुणलोपयोस्तुल्यकालत्वाद् गुणस्य कथमनादिष्टादचः पूर्वत्वमिति चेत् । स्थानिनोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वात् तद्द्वारेण गुणस्यापि भविष्यतीत्यदोषः । तत्र स्थानिवद्भावे सति लब्धेन व्यवधानादवादेशाप्रसङ्गः । कैकेय इति । नन्वज्मात्रे गुणो विधीयते न त्वजादौ तेन योऽत्राश्रीयते नासावादेशः । यश्चादेशः समुदायो नासावाश्रीयत इति न्यायान्नास्ति

भवति । दध्युपसिक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः । अचीति यथादेशः प्राप्नोति । यङ्लोपे यणियङुवङो न सिद्ध्यन्ति । चेच्यः नेन्यः । चेक्षियः । चेक्रियः । लोलुवः पोपुवः । अचीति यणियङुवङो न सिद्ध्यन्ति । अस्तु तर्हि न स्थानिवत् । अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धिप्रतिषेधः * । अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । लोलुवः पोपुवः सरीसृपो मरीमृज इति । नैष दोषः । न धातुलोप आर्धधातुक इति प्रतिषेधो भविष्यति । किं पुनराश्रीयमाणायां प्रकृतौ स्थानिवद्भवति आहोस्विदविशेषेण । कश्चात्र विशेषः । अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयथादेशे गुरुविधिः * । अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयथादेशयोर्गुरुविधिर्न सिध्यति । श्लेष्मघ्न पित्तघ्न दध्यश्व मध्वश्व । हलो ऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति । द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे * । द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः । द्विर्वचनवरेयलोप इति । क्सलोपे लुग्वचनम् * । क्सलोपे लुग्वक्तव्यः । अदुग्ध अदुग्धाः । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये इति ।

दोषः । नैतदस्ति । स्थानिवन्न भवतीत्यभावातिदेशाश्रयणपक्षे दोषः स्यादेव । परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वाद् तन्नाश्रितम् । दधिसक्तव इति । सामानाधिकरण्याधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपदउत्तरपदलोपश्चेति लोपस्य परनिमित्तता । यद्यप्यत्र पदान्तविधौ नेति सिध्यति । तथापि परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वादेतन्नोक्तम् । चेच्यः । नेन्य इति । उतोचीत्येतदनाश्रयणादुपन्यासः । अस्तु तर्हीति । अच इत्युपादानात् साक्षादेव यस्याच् स्थानित्वेनोपात्तस्तस्यैव स्थानिवद्भावो न तु हलजादेशस्येत्यर्थः । किं पुनरिति । यत्र कार्ये स्थान्याश्रितः किं तत्रैव स्थानिवद्भाव उत यत्राप्यनाश्रित इति प्रश्नः । गुरुविधिरिति । कार्यार्थत्वात् संयोगसंज्ञाया गुरुविधिरित्युच्यते । लोपयथादेशयोः स्थानी संयोगसंज्ञायां नाश्रीयते । द्विर्वचनादयश्चेति । द्विर्वचनादावपि स्थानी नाश्रीयते । अनचीति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशस्य हलो द्विर्वचनादावाश्रयणं न त्वचः । एवं यलोपेपि । वरे त्वाकारलोपे विधीयमाने प्रकृतिराश्रितैवाचि क्ङितीति । भाष्ये तु वरेयब्दोपि पठितस्तत्रायं भावः । यङ एव समुदायस्य प्रत्ययत्वं न तदवयवस्याकारस्येत्यजादौ प्रत्यय आकारलोपविधानादत्राप्रसङ्ग एवेति । अदुग्धेति । क्सस्य अलो ऽन्त्यस्येति लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाज् झलोझलीति लोपो न स्यादिति

हन्तेर्घत्वम् * । हन्तेर्घत्वं वक्तव्यम्। घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् । अस्तु तर्ह्या-श्रीयमाणायांप्रकृताविति। ग्रहणेषु स्थानिवदितिचेज्जग्ध्यादिष्वादे-शप्रतिषेधः* । ग्रहणेषुस्थानिवदितिचेज्जग्ध्यादिषु आदेशस्य प्रतिषे-धो वक्तव्यः । निराद्य समाद्य।अदोजग्धिर्ल्यप्तिकितीति अदो ज-ग्धिभावःप्राप्नोति । यणादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्वप्रतिषेधः* । य-णादेशेयुलोपेत्वानुनासिकात्वानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । उलोपः । लोपो व्योर्वलीति यलोपः प्राप्नोति । उलोपः । अकुर्वि प्राप्नोति । अकुर्वि आशाम् अकुर्व्याशाम् । नित्यं करोतेः, ये चेत्युकारलोपः प्राप्नोति। ईत्वम् । अलुनि आशाम् अलुन्याशाम् । ई हल्यघोरितीत्वं प्राप्नो-ति । अनुनासिकात्व । अजज्ञि आशाम् अजज्ञ्याशाम् । ये विभाषे-त्यनुनासिकात्व प्राप्नोति । रायात्वप्रतिषेधश्च* । रायात्वस्य च प्र-तिषेधो वक्तव्यः । रायि आशाम् राय्याशाम् । रायो हलीत्यात्वं प्रा-प्नोति । दीर्घे यलोपप्रतिषेधः * । दीर्घे यलोपस्य प्रतिषेधो व-क्तव्यः । सौर्ये नाम हिमवतः शृङ्गे तद्वान् सौर्यी हिमवानिति सौ इन्नाश्रये दीर्घत्वे कृते सूर्यतिष्येति यलोपः प्राप्नोति । अतो दीर्घे यलोपवचनम्* । अतो दीर्घे यलोपो वक्तव्यः । गार्गीभ्यां वा-त्साभ्याम् । दीर्घे कृते आपत्यस्य च तद्धिते ऽनातीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । आश्रीयते तत्र प्रकृतिस्तद्धित इति । सर्वे-

---

लुग्वचनम् । अदृष्टहीत्येवमर्थस्त्ववश्यं वक्तव्यो वकारस्याभत्वात् । घ्नन्तीति । अल्लोप-स्य स्थानिवत्त्वादनन्तरो नकारो न भवतीति घत्वाप्रसङ्गः । वचनसामर्थ्यात् व्यवधा-नाश्रयणे तु हननादिष्वतिप्रसङ्गः । निराद्येति । आदयतेर्णिलोपे कृते एकदेशविकृत-स्यानन्यत्वाददिरेवायमिति जग्धिः प्राप्नोति । न च जग्धौ णिराश्रितः । आदिग्रहणाद् घात्यादिति वधादेशप्रसङ्गः । यणादेशइति । बहिरङ्गपरिभाषा ऽनाश्रयणे नैतदुच्यते । अजज्ञीति । जन जननइत्यास्मात् व्यत्ययेनाऽऽत्मनेपदम् । जनी प्रादुर्भावइत्यस्माद्वा श्यन् । छान्दसत्वाच् श्लुः । सौर्यीति । तेनैकदिगित्यण् ततो मत्वर्थीय इनिः । सौर्ये इत्यत्र तु यलोपो न प्राप्नोति । यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेध इति वचनात् । सूर्यमत्स्ययो-र्ङ्यामिति परिगणनानाश्रयेणैतदुच्यते । गार्गीभ्यामिति । गोत्रस्त्रिया इति णः सङ्घा-ङ्कलक्षणेष्वित्यण् वा । अनातीति प्रसज्यप्रतिषेधाऽऽश्रयेण चोद्यं पर्युदासाश्रयेण तु सङ्घातद्धिताश्रयेण परिहारः । सर्वेषामिति । आश्रीयमाणायां प्रकृतावित्यस्मिन्नेव पक्षे

षामेष परिहारः। उक्तं विधिग्रहणस्य प्रयोजनम्। विधिमात्रे स्थानिवद्यथास्यादनाश्रीयमाणायां प्रकृताविति। अथ वा पुनरस्त्व-विशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः, द्विर्वचनादयश्च तलोपे लुग्वचनं हन्तेर्घत्वमिति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। अ-विशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिरिति। उक्तमेतत्। न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वादिति। यदप्युच्यते द्विर्वचनादयश्च प्रति-षेधे वक्तव्या इति। उच्यन्ते न्यास एव। क्सलोपे लुग्वचनमिति। क्रियते न्यास एव। हन्तेर्घत्वमिति। सप्तमे परिहारं वक्ष्यति॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु॥ ५८॥ पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदित्युच्यते तत्र वेतस्वानिति रुः प्राप्नोति। नैष दोषः। भसंज्ञा ऽत्र बाधिका भविष्यति तसौ म-त्वर्थे इति भकारान्तमेतद्भसंज्ञां प्रति पदसंज्ञां प्रति तु सकारान्तम्। ननु चैवं विज्ञायते यस्संप्रति पदान्त इति। कर्मसाधनस्य विधि-शब्दस्योपादाने एतदेवं स्यात्। अयं च विधिशब्दो ऽस्त्येव कर्मसा-धनः। विधीयत इति विधिरिति। अस्ति च भावसाधनो, विधा-नं विधिरिति। तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एष दो-

---

आश्रीयमाणे विधिग्रहणादधिकाद् यत्नात्स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थात्त सिध्यन्तीति भावः। अत एव पश्चात्तरोपन्यासः। अथ वेति। न वा संयोगस्येति। संयोगसंज्ञायाः समुदायाश्र-यत्वादपूर्वविधित्वम्। उच्यन्त इति। अत एव लिङ्गादविशेषेण स्थानिवद्भावः। क्रियत इति। अदुद्बुद्ध्यर्थमवश्यकर्तव्यमेवेति भावः। सप्तम इति। श्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते। स्थानिवद्भावकृतं तु व्यवधानं वचनसामर्थ्यादविघातकम्॥

न पदान्त॥ वेतस्वानिति। भावसाधनविधिशब्दाश्रयेणोच्यते वेतसशब्दात् कुमु-दनडवेतसेभ्यो ड्मतुबिति ड्मतुपि टिलोपे कृते स्वादौ पूर्वं पदमिति पदसंज्ञायां स-कारः पदान्तत्वं प्रतिपद्यतइति पदान्तताया विधीयमानत्वात् स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रु-त्वप्रसङ्गः। तसौ मत्वर्थइति। तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे वार्थे ड्मतुप् न निवृत्तादिषु अन्वि-धानादित्येतदाश्रित्यैतदुच्यते। भकारान्तमिति। भसंज्ञां प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधा-भावात् सकारान्तत्वाभावान्नास्ति भसंज्ञा पदान्तत्वे तु विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषे-धात् सकारान्तस्य पदत्वाद्रुत्वप्रसङ्गः। ननु चेति। स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विना यः विधिः पदान्तस्तस्य विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः। यथा कौ स्तः कानि सन्तीति। इह तु ककारः

डो भवति । इदं च ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै । धकारस्य जश्त्वं प्राप्नोति । अस्ति पुनः किं चिह्नावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने स तीष्टं संगृहीतम् । आहोस्विद्दोषान्तमेवेति । अस्तीत्याह । इह कानि सन्ति यानि सन्ति कौ स्तः यौ स्त इति । यो ऽसौ पदान्तो यकारोवकारो वा श्रूयते स न श्रूयते । षडिकश्चाऽपिसिद्धो भवति । वाचिकस्तु न सिध्यति । अस्तु तर्हि कर्मसाधनः । यदि कर्मसाधनः । षडिको न सिध्यति । अस्तु तर्हि भावसाधनः । वाचिको न सि-

---

स्थानिवत्वनिषेधाद्दिना पदान्तत्वे नाऽसिद्ध इति भवत्येव स्थानिवद्भाव इत्यपदान्ततवात्सकारस्य रुत्वाऽभावः । ब्रह्मबन्ध्वे ति । ब्रह्मबन्धुशब्दादूङ् ऊङनूङोरेकादेश आदिवद्भावादूङ्ग्रहणेन गृह्यत इति तस्मिन् स्वादिष्विति पदसंज्ञायां धकारस्य पदान्तता विधेयेति स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वं स्यात् । भसंज्ञां तु प्रत्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वादूकारान्तमेतदिति भिन्नावधिकत्वाद्भपदसंज्ञयोर्नास्ति बाध्यबाधकभावः । यणादेशोदाहरणं चान्त्यम् । एकादेशस्यैवोदाहरणत्वात् । कानि सन्तीति । पक्षद्वयसाधारणमिदं प्रयोजनम् । भावसाधनपऽक्षेपि सिध्यत्येवेति तूपन्यस्तम् । यकार इति । यकारवकारौ विधीयमानावेव पदान्तौ भवत इत्यस्ति पदान्ततया विधानम् । इदानीमसाधारणं प्रयोजनमाह । षडिक इति । षडङ्गुलिशब्दाद्वह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वे ति ठचि कृते ठाजादावूर्ध्वमिति ङ्गुलिशब्दस्य लोपे यस्येति लोपे षषित्ययं शब्दोन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सिद्धः पदत्वे नेति पदान्ततया अविधानान्नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेध इतयाकारलोपस्य स्थानिवद्भावादकारान्तस्य भसंज्ञा । पदसंज्ञातवन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयेण षकारान्तस्येति सिद्धं जश्त्वम् । कर्मसाधने तु षषः षकारः पदान्तत्वेन सिद्ध इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् षकारान्तस्यैव भसंज्ञेति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया एकसंज्ञाधिकाराद्बाधनाज्जश्त्वासिद्धिः । वाचिकस्त्विति । चकारस्य पदान्तत्वात्कुत्वप्रसङ्गात् । कथं पुनः षडिकस्य सिद्धिः । यावतोक्तं योसौ पदान्तो यकार इति तद्वदिहापि डकारस्य पदान्तस्य विधेयत्वात् पदान्ततया विधिरिति स्थानिवत्वनिषेधप्रसङ्गः । नैष दोषः । पूर्वमेव जश्त्वेन डकारस्य निष्पन्नत्वान्नेदानीं विधिरिति भावसाधने षडिकसिद्धिः । कर्मसाधने तु डकारस्य पदान्तत्वेन प्रसिद्धस्य भत्वात्पदत्वनिवृत्तौ षकाररूपापत्तिर्विधेयेति स्थानिवत्त्वनिषेधात् तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वनिवृत्तौ षडिकासिद्धिः । न च भावसाधने षकारापत्तिर्भाव्येति शक्यते वक्तुं तस्या अपदान्तरूपत्वात् पदान्तत्वे हि जश्त्वं स्यात् । न च जश्त्वविधिनिमित्तस्थानिवत्वनिषेधः । यत्र स्थानिवत्वनिषेधाज्जश्त्वं विधीयते सन्धिर्बध्नामिति सोऽस्य विषयः । इह तु पूर्वमेव जश्त्वं कृतं स्थानिवत्वनिषेधात्तु तन्निवृत्तिराशङ्क्यते पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्य स्याप्ययमवि-

ध्यति। वाचिकषडिकौ न संवदेते। कर्तव्योऽत्र यत्नः। कथं ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै। उभयत आश्रयणे नोन्तादिवदिति। कथं वेतस्वान्। नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः पदान्तस्य विधिः। पदान्तविधिं प्रतीति। कथं तर्हि पदे अन्तः पदान्तः पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः पदान्तविधिं प्रतीति। अथ वा यथैवान्यान्यपि पदकार्याण्युपपन्नवन्ते रुत्वं जश्त्वं च एवमिदमपि पदकार्यमुपपत्स्यते। किम्। भसंज्ञा नाम। वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीत्युच्यते तत्र तेऽस्तु यायावरः प्रवपेत पिण्डान् अवर्णलोपविधिं प्रति स्थानिवत्स्यात्। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति। कथं तर्हि वरे यलोपविधिं प्रतीति। किमिदम् यलोपविधिं प्रतीति। अवर्णलोपविधिं प्रति यलोपविधिं च प्रतीति। अथवा योगविभागः करिष्यते वरे लुप्तं न स्थानिवत्। ततो यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति। यलोपे किमुदाहरणम्। कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति। नैतदस्ति क्वौलुप्तं न स्थानिवत्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सौरी बलाका। नैतदस्ति उपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आदित्यः। नैतदस्ति पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्। इदं तर्हि कण्डूतिर्वल्गूतिः। नैतदस्ति प्रयोजन

षयः। नह्यत्र पूर्वत्रासिद्धीयं किं चित्कार्यं विधेयम्। कर्तव्योऽत्र यत्न इति। एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्य इति वाचिकः सिद्धः। षडिकस्तु षषष्ठाजादाविति लोपे यस्येतिलोपे च सिद्धः। उभयत इति। यस्मात् स्वादिविधिस्तत्स्वादौ पदमिति पूर्वपरोभयाश्रयत्वम्। पदेन्त इति। न च ड्मतुप्प्रत्ययः पदम्। एवं षडिके इक्प्रत्ययो न पदमिति नास्ति स्थानिवत्वनिषेधः। यथैवेति। यचि भमित्यत्र तसौ मत्वर्थे इत्यत्र च पदमिति वर्तते तेन पदं सद्भं भवतीति लब्धे पदत्वे तन्निबन्धनरुत्वप्रतिबन्धार्था भसंज्ञा तद्विषयत्वात् पदान्तविधिरिति स्थानिवत्वनिषेध इति भत्वाद्रुत्वाभावः सिद्धः। कण्डूयतेरिति। क्यजन्तात् क्विप् यगन्तात्तु क्विन्न भवति। उक्तं हि भाष्ये नैतेभ्यः क्विब्दृश्यतइति। सौरीति। एकोऽत्रयकारलोपो द्वितीय ईकारे तयोः स्थानिवत्वाद्यकारस्योपधात्वं न स्यात्। स्थानिवत्वनिषेधे द्वितीयलोपस्य समानाश्रयत्वादसिद्धत्वादणिलोपस्य व्याश्रयत्वात्सिद्धत्वाद् यकारस्य उपधात्वाल्लोपः सिद्ध्यति। आदित्य इति। अदितेः सास्य देवतेत्यचार्थे ण्यस्ततो भवादावर्थे द्वितीयो ण्यः। हलो यमां यमीति

म् । कण्डूया वल्गुया ड़ूति भवितव्यम् । इदं तर्हि कण्डूयतेः क्तिच् । ब्राह्मणकण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः । प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्* । प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपजादेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । स्वर । आकर्षिकः । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । पञ्चारत्न्यो दशारत्न्यः । स्वर । दीर्घं । प्रतिदीव्ना प्रतिदीव्ने । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । किर्योः । गिर्योः । दीर्घ । यलोप । ब्राह्मणकण्डूतिः । क्षत्रियकण्डूतिः । यो ह्यन्य आदेशः स्थानिवदेवासौ भवति । वाय्वोरध्वर्य्वोरिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् इह हि लोपोऽपि प्रकृत आदेशो ऽपि विधिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते दीर्घादयोऽपि निर्दिश्यन्ते । केवलं तत्राभिसम्बन्धमात्रं कर्तव्यम् । स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति । आनुपूर्व्येण सन्निविष्टानां यथेष्टमभिसंबंधः शक्यते कर्तुम् । न चैतान्यानुपूर्व्येण सन्निविष्टानि । अनानुपूर्व्येणापि सन्निविष्टानां य-

---

लोप इष्यते स च स्थानिवत्वनिषेधात् सिद्ध्यति । ब्राह्मणकण्डूतिरिति । षष्ठीसमासः कर्मधारये कण्डूतिशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः । आकर्षिक इति । चरत्यर्थे आकर्षात् ष्ठलिति ष्ठल् । यस्येति लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ककाराकारस्योदात्तत्वं न स्यात् कारक इत्यादौ च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादनन्तरस्य स्वरभाजस्संभवादन्यव्यवधाने न स्यात् यत्र तु व्यवहितेपि पूर्वशब्दो वर्तते तत्राप्यवध्यवधिमतोरानन्तर्यसंभवादन्तरालस्थान् सतोप्यर्थाननादृत्य व्यवहारः यत्र त्वानन्तर्यसंभवस्तत्र व्यवहितं नैवाश्रीयते । ष्ठलो लित्करणाद् व्यवधानेपि भविष्यतीति चेत् । आकारस्यापि पक्षे स्यादिति स्थानिवत्वनिषेधः । प्रतिदीव्नेति । रेफवकारान्तस्य भस्य न भकुर्छुरामिति दीर्घत्वनिषेध इत्यत्र न प्रवर्तते । इह हि लोपोपीति । प्रकृतः । प्रस्तुतः । आनुपूर्व्येणेति । तत्र पदार्थानां समन्वयावगमात् । इह तु लोपो यशब्देन संबद्धः । सप्तम्या श्रुतो द्विधा चास्योपयोग इष्यते स्वरदीर्घयलोपाश्च विच्छिन्नाः कथं समुच्चीयन्तामिति भावः । अनानुपूर्व्येणापीति । लोपशब्द आवर्तते । तत्र लोपाजादेश इति ज्ञायते । तत्र द्विर्वचनविधौ लोपाजादेशस्यासंभवात्सवर्णादिविधौ तु तस्यैव संभवान्न तत्रादेशस्य लोपो विशेषणम् । पदान्ते तु यद्यपि संभवव्यभिचारौ स्तस्तानि सन्ति कानि सन्तीति, तथापि न पदान्तेति योगविभागात् तद्विधौ लोपो न विशेषण-

थेष्टमभिसंबन्धो भवति । तद्यथा । अनड्वाहमुदहारि या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति तस्य यथेष्टमभिसंबन्धो भवति उदहारि भगिनि या त्वं कुम्भं हरसि शिरसा अनड्वाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति । क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम् * । क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । क्वौ किमुदाहरणम् । कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति । नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि पिपठिषतेरप्रत्ययः । पिपठीः । नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि । लावयतेर्लौः । पावयतेः पौः नैतदस्ति । अकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ णिलोपः । प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति । इदं तर्हि लवमाचष्टे लवयति । लवयतेरप्रत्यये लौः स्थानिवद्भावाद्वोरूठ् न प्राप्नोति । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति भवति । एवमपि न सिध्यति । कथम् । क्वौ णिलोपो वावकारलोपस्तस्य स्थानिवद्भावादूठ् न प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति । कथं तर्हि क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति । लुकि किमुदाहरणम् । बिल्वं बदरम् । नैतदस्ति पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् ।

मितिपारिभाषिकात् स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति विज्ञायते । स्मृतिशास्त्रत्वाच्चास्य एतावन्तोऽर्थाः संनिहिता इत्येतावत्प्रतीयते । ग्रहणकवाक्यात्तु लक्ष्यसंस्कारकं प्रक्रियावाक्यम् उपप्लवतइति सिद्धमिष्टम् । अनड्वाहमिति । पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति यथेष्टमात्रभिसंबन्धः । लौरिति । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादूठ् न स्यात् । अकृत्वेति । स्वल्लोपावियङ्यण् गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति णिलोपस्ततो वृद्धिरावादेशस्तु वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा गोहितमित्यवादेशः । एतच्चान्तरङ्गत्वमनाश्रित्योक्तम् तत्त्वाश्रितेन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधाभावः । लवमाचष्टइति । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनायेदमुदाहृतम् । इदं तु क्वौलुप्तस्योदाहरणं देवयतेर्द्यूरिति । बिल्वमिति । बिल्वीबदरीशब्दाभ्यां ङीषन्ताभ्यानुदात्तादेश्चेत्यङ्, तस्य फले लुक् लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुकि तस्य स्थानिवद्भावाद्यस्येतिलोपः प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते तद्धितस्य स्थानिनः परत्वाल्लुकोऽपि परत्वाऽऽश्रयणात् परनिमित्तकत्वं स्त्रीप्रत्ययलुक् आश्रीयते । अन्यथा अभावेन पौर्वापर्याभावात् कुतः परनिमित्तकत्वम् । अथ वा बुद्धिपरिकल्पितमभावेनापि पौर्वापर्यं भवति । पुंवद्भावेनेति । भस्याढे तद्धितइति पुंवद्भावः । अत्र च भाषितपुंस्कत्वं नाश्रीयते इत्येवमुक्तम् ।

इदं तर्हि आमलकम् । नैतदस्ति । वक्ष्यत्येतत् फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वादिति । इदं तर्हि पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुर्दशपटुरिति । ननु चैतदपि पुंवद्भावेनैव सिद्धम् । कथं पुंवद्भावः। भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति भस्येत्युच्यते यजादौ च संज्ञा भवति । न चात्र यजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन यजादिः । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एवं तर्हि ठक्छसोश्चेत्येवं भविष्यति । ठक्छसोश्चेत्युच्यते । न चात्रठक्छसौ पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । न खल्वप्यवश्यं ठगेव क्रीतप्रत्ययः क्रीताद्यर्था एव वा तद्धिताः । किं तर्ह्यन्येऽपि तद्धिता ये लुकं प्रयोजयन्ति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्येति पञ्चेन्द्रः । दशेन्द्रः पञ्चाग्निः दशाग्निः उपधात्वे किमुदाहरणम् । पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीरिति । नैतदस्ति । दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि सौरी वलाका । नैतदस्ति । यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत् । इदं तर्हि पारिखीयः । चङ्परनिर्ह्रासे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । वा

तदाश्रये तु नास्ति पुंवद्भावः । आमलकमिति । वृक्षत्वाद् मयटो विधानाद्भत्वाभावः। प्रकृत्यन्तरत्वादिति । बिल्वबदरामलकादयो न यौगिकाः शब्दाः किं तर्हि विशिष्टफलजातिवाचिन इत्यर्थः । पञ्चभिरिति । आर्हादिति ठक् तस्याध्यर्धपूर्वेति लुक् । लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुक् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इति यणादेशः पूर्वं न प्रवर्तते । कृते तु लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्रसङ्ग इति स्थानिवत्त्वनिषेध उच्यते । अव्यभिचारन्यायेन पटुशब्दान्तादेव ठग् भविष्यति न तु पटूशब्दान्तादिचेत्प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः । वर्णाश्रय इति । यद्यपि पुंवद्भावे सिद्धस्य प्रत्ययविधावित्यस्ति तथापि यत्र भत्वाभावात्तत्र पुंवद्भावः । इह तु लुकि भत्वाभावात् कुतः पुंवद्भावः । किंतर्ह्यन्येऽपीति । यत्र पुंवद्भावो नास्ति । पञ्चेन्द्र इति । साऽस्य देवतेत्यण् तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् ततो ङीषो लुक् तस्य स्थानिवत्त्वाद् ङीष् संनियुक्त आनुकश्रूयेत यथेन्द्राणीति तथा पञ्चाग्नाय्यो देवता अस्य पञ्चाग्निरिति ऐकारः श्रूयेत समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावाद्वर्णाश्रयत्वाद्भत्वाभावाच्च पुंवद्भावो नास्ति । अथ वा यस्येतिलोपप्रसङ्गः । लुकि च स्थानिवत्त्वनिषेधादादीध्य इति परस्मिन्नित्यस्य पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणमुपपद्यते । अव लुकि कृते टेरेत्वस्य स्थानिवद्भावादव्यवधानाच्च लोपप्रसङ्गात् । पारिखीय इति ।परिखाशब्दाच्चातुरर्थिकेऽणि कृते आकारलोपस्य स्थानिवत्वात् परिखे

दितवन्तं प्रयोजितवान्। अत्रीवर्द्दीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। योऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति। न नु चैतदप्युपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवदित्येवं सिद्धम्। विशेषत एव तद्वक्तव्यम्। क्व। प्रत्ययविधाविति। इह मा भूत् पटयति लघयति। कुत्वे चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। अर्चयतेरर्कः। मर्चयतेर्मर्कः। नैतद् घञन्तम्। औणादिक एष क प्रत्ययस्तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम्। एतदपि णिचा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। पूर्वत्रासिद्धे च*। पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवदिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। क्सलोपः सलोपे। क्सलोपः सलोपे प्रयोजनम्। अदुग्ध अदुग्धाः। लुग्वादुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्यइति लुग्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। दध आकारलोप आदिचतुर्थत्वे प्रयोजनं धत्से धद्ध्वे धद्ध्वमिति। दधस्तथोश्चेति चकारो न कर्तव्यो भवति। हलो यमां यमि लोपे प्रयोजनम्। आदित्यः। हलो यमां यमि लोपः सिद्धो भवति। अल्लोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्रभृतिषु प्रयोजनम्। पापच्यतेः पापक्तिः। यायज्यतेर्यायष्टिः। पाचयतेः पाक्तिः। याजयतेर्याष्टिः। द्विर्वचनादीनि च प्रयोजनानि न पठितव्यानि भवन्ति पूर्वत्रासिद्धेनैव सिद्धानि भवन्ति। किमविशेषेण। नेत्याह। वरे यलोपस्वरवर्जम्*। वरे यलोपं स्वरं च वर्जयित्वा। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु*। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः। संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु। संयोगादिलोपे। काक्यर्थं वास्यर्थम्। स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्राप्नोति। लत्वम्। निगार्यते निगाल्यते। अचि विभाषेति

भव इति हलादकेकान्तखोपधादितिच्छो न स्यात्। क्सलोप इति। अदुह्वह्यर्थं लुग्वचनं कर्तव्यमेव। तदर्थं लुग्ग्रहणं नेतिच्छेदं कुर्वन्ति। कर्तव्यं भवतीत्युत्तरम्। अवश्यकार्यमित्यर्थः। चकारो न कर्तव्य इति। झषन्तत्वात् पूर्वेणैव सिद्धत्वात्। पापक्तिरिति। क्तिच्। संयोगान्तलोपादयः पदान्तविधौ स्थानिवत्वनिषेधात्सिद्धा इति भाष्ये नोदाहृताः। स्कन्दयतेः स्कन् काष्ठं तक्षयतीति काष्ठतक्। संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वितिवचनात्संयोगादिलोपेस्थानिवत्वात्तदभावात्तच संयोगान्तलोपः। दाहयतेर्धोक्।

णत्वं न प्राप्नोति । णत्वम् । माषवपनी व्रीहिवपनी। प्रातिपदिकान्तस्येति णत्वं प्राप्नोति । न पदान्तद्विर्वचन ॥

द्विर्वचनेऽचि ॥ ५९ ॥ आदेशेस्थानिवदनुदेशात्तद्वतो द्विर्वचनम्* । आदेशे स्थानिवदनुदेशात्तद्वतः । किंवतः । आदेशवतो द्विर्वचनं प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्राभ्यासरूपम्* । तत्राभ्यासरूपं न सिद्ध्यति । चक्रतुश्चक्रुरिति । अज्ग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य * । यदयमज्ग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यो रूपं स्थानिवद्भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम् । इह माभूत् । जेघ्नीयते । देध्मीयते । यदि च रूपं स्थानिवद्भवतीति । ततो ऽज्ग्रहणमर्थवद्भवति अथ हि कार्यं नार्थो ऽज्ग्रहणेन भवत्येवाऽच द्विर्वचनम्। तत्र गाङ्प्रतिषेधः* । तत्र गाङः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अधिजगे । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति । न वक्तव्यः। गाङ्लिटीति द्विलकारकोनिर्देशः । लिटि लकारादाविति । कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपम् * । कृतयेजन्तदिवादिनामधा-

---

जेहयतेर्लट् । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् किर्योर्मिर्योरित्यत्र दीर्घाभावः । माषवपनीति । समासान्तस्य नकारस्य णत्वं विधीयमानमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद् ङीबुत्पत्तेः प्राक् समासविधानात् प्राप्नोति ॥

द्विर्वचने ॥ अचः परस्मिन्नित्यत्र यो ऽनादिष्टादचः पूर्व इति स्थितम् । साध्कस्य च द्विर्वचनमिति पूर्वविधित्वाभावादप्राप्तं स्थानिवत्त्वं विधीयते । अथाऽपि निमित्तात् पूर्वमित्यस्मिन् पक्षे प्राप्तिः स्यात् । तथापि न पादन्तद्विर्वचनेति प्रतिषेधप्रसङ्गादिदं वचनम्। आदेश इति। कार्यातिदेशइतिपूर्वः पक्षः। चक्रतुरित्यत्र यणादेशे कृते एकाचो विधीयमानं द्विर्वचनमनच्कत्वादप्राप्तमिति। स्थानिवत्वाद् यण्युक्तस्यैव प्राप्नोति। अथहीति। कार्याऽतिदेशे हि घ्नीध्मीति भाव्यमेव द्विर्वचनेनेति किमज्ग्रहणेन। नन्वज्ग्रहणस्य प्रयोजनं भसेः बप्सी घसिभसोर्हलीत्युपधालोपे कृते द्विर्वचनं मा भूदिति । नैतदस्ति । सत्यसतिवा द्विर्वचने प्सानिति श्रुतौ विशेषा ऽभावात् । छान्दसत्वेवोपधालोपः छन्दसि च दृष्टाऽनुविधिः । रूपस्थानिवत्त्वे च निन्यतुरित्यत्रपूर्वमियङादेशे कृते स्थानिरूपातिदेशाद् नीनीति द्विर्वचने एरनेकाच इति यणा बाधितत्वात्पुनरियङ् न प्रवर्तते। अधिजग इति । कृते एत्वादेशे गाङिति प्रक्रियाश्रयेण चोद्यम् । ङकारस्यानुबन्धत्वादिकारस्य गाङ् भवत्यजादेशः । कृत्येजन्तेति । अचि योऽजादेशः स द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानि-

तुष्ठ्वभ्यासरूपं न सिद्ध्यति। कृति। अचिक्रीतत्। एजन्त। जग्ले मम्ले। दिवादि। दुद्यूषति सुस्यूषति। नामधातु। भवनमिच्छति भवनीयति भवनीयतेस्सन् बिभवनीषति। एवं तर्हि प्रत्ययइति वक्ष्यामि। प्रत्ययइति चेत् कृत्येजन्तनामधातुष्ठ्वभ्यासरूपम् *। प्रत्ययइति चेत् कृत्येजन्तनामधातुष्ठ्वभ्यासरूपं न सिद्ध्यति। दिवादय एके परिहृताः। एवं तर्हि द्विर्वचन निमित्ते अच्यजादेशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि। स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः। नह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते। अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते। तद्यथा। दधि त्रपु संप्रत्यक्षो ज्वरः। ज्वरनिमित्तमिति गम्यते। नड्वलोदकं पादरोगः। पादरोगनिमित्तमिति गम्यते। आयुर्घृतम्। आयुषो निमित्तमिति गम्यते। अथ वा अकारो मत्वर्थीयः। द्विर्वचनमस्मिन्नस्ति सोऽयं द्विर्वचनः द्विर्वचने इति। एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालं स्थानिवद्भवतीति। यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्यइति। कृते तस्य द्विर्वचने स्थानिवन्न भविष्यति। एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते। क्व प्रकृतः। न पदान्तद्विर्वचनेति। द्विर्वचननिमित्ते अचि अजादेशो न भवतीति। एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालमजादेशो न भवतीति। यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्यइति कृते तस्य द्विर्वचने अजादेशो भविष्यति। एवं तर्हि उभयमनेन क्रियते। प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विर्वचनं च। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् लभ्यमित्याह। कथम्। एकशे-

---

वदिति सूत्रार्थमाश्रित्यैतदुच्यते। जग्लइति। शिल्पदृशि आत्वमित्यत्र पक्षेऽयं दोषः द्विर्वचननिमित्त इति। अस्मिन् पक्षे जग्लइत्यपरिहृतम्। उत्तरत्र तु परिहरिष्यते दधि त्रपुसमिति। समाहारद्वन्द्वः कर्मधारयो वा दध्येव विशिष्टावस्थायुक्तं त्रपुसमुच्यते तत्र द्विर्वचननिमित्तत्वात्तद्रूपा ऽऽरोपेणाजेव द्विर्वचनमुच्यते। अथ वा अधिकरणे ल्युट्। द्विरुच्यते ऽस्मिन्निति द्विर्वचनम्। एतदप्रतिपद्यमानं प्रति परिहारान्तरमाह। अथ वा अकार इति। ;एवमपीति। एकत्वाद्द्विर्वचनशब्दस्य चाज्विशेषणे उपयुक्तत्वात् कालावधारणाभावः। एवं तर्हीति स्थानिवदिति नानुवर्तते इति भावः। प्रत्ययश्चेति। द्विर्वचनेन प्रत्ययस्याचिह्नत्वात्तद्विशेषणं द्विर्वचनं अचीत्येतच्च तस्य तदादिविधिर्भवत्यजादाविति। कथं पुनरिति। विरुद्धत्वादनयोरर्थयोरेकेन द्विर्वचनइत्यने-

षनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशो ऽयं द्विर्वचनं च द्विर्वचनश्च द्विर्वचने द्विर्वचनेऽकतव्ये द्विर्वचने ऽचि प्रत्यय इति। द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्वचनम्*। द्विर्वचननिमित्ते ऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्भावो वक्तव्यः। अवनुनावयिषति अवचुचावयिषति। न वक्तव्यः। ओः पुयण्ज्यपरे वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य*। यदयमोः पुयण्ज्य पर इत्याह तज् ज्ञापयत्याचार्यो भवति णौ स्थानिवद्भाव इति। यद्येतज् ज्ञाप्यते। अचिकीर्तत्। अत्रापि प्राप्नोति। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम्। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकाः पुयण्जयः। कथं जातीयकाश्चैते। अवर्णपराः। कथं जग्ले मम्ले। अनैमित्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेधः। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। पपतुः पपुः। तस्थतुस्तस्थुः। जग्मतुर्जग्मुः। आटिटत् आशिशत्। चक्रतुश्चक्रुरिति। आल्लोपोपधालोपणिलोपयणादेशेषु कृतेष्वनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद्भवति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि। कथम्। वक्ष्यति ह्याचार्यः। द्विर्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य इति। स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति। किं पुनरत्र ज्यायः। स्थानिवद्भाव एव ज्यायान्। पूर्वविप्रतिषेधे ह्ि

नपदेनानुपादानादिति भावः। एकशेषनिर्देश इति। सहविवक्षाभावेऽपि सरूपाणामित्येकशेषः संज्ञापरिभाषावल्लक्षणाङ्गत्वात्तस्येति प्रागेवोक्तम्। विभक्त्यन्तयोरेकशेषविधानादप्रातिपदिकत्वाच्च द्विवचनाभावः। अथ वैकशेषेण समानफलत्वात्तन्त्रमावृत्तिर्वा लक्ष्यते। ओः पुयण्जिष्विति। नहि णौ कृतस्य स्थानिवद्भावमन्तरेण पुयण्जिषु सर्वेष्ववर्णपरेषु उवर्णान्तोऽभ्यासः संभवति। पिपविषते यियविषते यियविषतीत्यत्रैवानेन स्थानिवद्भावात्तत्र पु इति पवर्गग्रहणादुयणिति प्रत्याहारग्रहणाज्जग्रहणाच्च ज्ञापकाण्णौ कृतस्य स्थानिवद्भावोऽनुमीयते। ननु तत्र णाविति नास्ति तत्कथं तत्रैव स्थानिवत्त्वानुमानं न तु बिभवनीयिषति दिदवनीयिषतीत्यादावपि। नैतदस्ति। येन नाव्यवधानमित्येकेनैव प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणात्तेरेव केवलस्य व्यवधायकस्यसंभवात्। कानि पुनरिति। अन्यथा सिद्धत्वादप्रश्नः। पूर्वविप्रतिषेधेनापीति। अपूर्वो वाचनिकः पूर्वविप्रतिषेधः। न हि नित्यानामाल्लोपादीनामनित्येन द्विर्वचनेन च न्याय्यो विप्रतिषेधः। अथ निन्युरिति कथं नह्यत्र यङ् परिगणितः। एवं तर्हि प्रकरणस्य चापवादविषयमिति

दं वक्तव्यं स्यात् । ओदौदादेशस्य उद्भवति चुटुतुशरादेरभ्यासस्ये-
ति । ननु च त्वयापीत्वं वक्तव्यम् । परार्थं मम भविष्यति । सन्य-
त इद्भवतीति । ममापि तर्ह्युत्वं परार्थं भविष्यति उत्परस्यातस्त्वि
चेति । इत्वमपि त्वया वक्तव्यम् । तत्समानाश्रयं तदर्थम् उत्पिपवि-
षते संयियविषतीत्येवमर्थम् । तस्मात्स्थानिवदित्येष एव पक्षोऽभ्या-
यान् । द्विर्वचनेऽचि ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये
प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम् ॥

न्यायाद् यत्राऽत्र भवितव्यमितीयङ् न प्रवर्तत इति द्विर्वचने कृते एरनेकाच इति यण्
सिद्धम् । ओदौदादेशस्येति । ओदौतोरादेशो यस्मिन्नङ्गे तस्य योऽभ्यासश्चुटुतुशरादि-
स्तस्य योऽकारस्तस्योकारादेशो भवतीत्यर्थः । यथा चुच्चावयिषति जुर्णुनावयिषति नु-
नावयिषति तुतावयिषति शुश्रावयिषति । पुस्फारयिषति । अत्र चिस्फुरोर्णावित्योका-
रस्यात्वम् । अत्रच यद्यपि खयःशेषे कृते अभ्यासस्य शरादित्वं नास्ति तथाप्यभ्याससंज्ञा-
प्रवृत्तिसमयेऽस्तिएतेष्वन्तरङ्गत्वात्प्रागेव द्विर्वचनाद् वृद्ध्यावादेशयोःप्रवर्तनादिवर्णान्तता-
यामभ्यासस्य प्राप्तायामुत्त्वं वीधीयते। ननु च त्वयापीति । ओःपुयण्जिष्विति ज्ञापनार्थ-
मवश्यं वाच्यमित्यर्थः । उत्त्ववादी तु ओःपुयण्जीति नपठतिसन्यतइतीत्त्वस्यसिद्धत्वात् ।
परार्थमिति । इत्वार्थं प्रसङ्गात्तु ज्ञापकं त्वया त्वपूर्वसुत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । ममापीति ।
उत्वमप्यन्यार्थं वक्तव्यं तदेवाधिकविषये उपजीव्यत इत्यर्थः । तत्रायं न्यासः । उत्पर-
स्यातः । तिच ओदौदादेशस्यचुटुतुशरादेरितिअभ्यासस्येति वर्तते । इत्वमपीति । यत्रा-
न्तरङ्गत्वं नास्ति समानाश्रयत्वात् । पवतेर्यौतेश्च सनिस्रिपूङ्रुञ्जुष्यां सनिसनीवन्तर्द्धे-
ति चेटि कृते परत्वाद्गुणः पूर्वविप्रतिषेधादवादेशात् पूर्वं द्विर्वचनमितीत्वं वक्तव्यम् ।
तथा जिज्ञावयिषतीत्यत्रेत्त्रविधानार्थं वक्तव्यम् । तस्मादिति । नन्वसत्यस्मिन् सूत्रे ओः
पुयण्जीति ज्ञापकमेवं समर्थयिष्यते अन्तरङ्गो नित्यश्च विधिर्द्विर्वचनेन प्रतिषिध्यत
इति तत्र द्विर्वचने कृते यथा प्राप्तं भविष्यति । तदयुक्तम् । यदि सामान्येन ज्ञापक-
माश्रीयते अचिकीर्तदित्यत्रापि पूर्वं द्विर्वचनप्रसङ्गादनिष्टरूपप्राप्तिः अथ तुल्यजातीया-
पेक्षं ज्ञापकं व्याख्यायते यथोक्तं भाष्यकारेण तथा सति चक्नुरित्यादि न सिध्यतीति
सूत्रमेव कर्तव्यं, यत्तु तेन न सिध्यति तदर्थं ज्ञापकमाश्रयणीयं तुल्यजातीयापेक्षमिति
सर्वेष्टलक्ष्यसिद्धिः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे
प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥ अर्थस्य संज्ञा कर्तव्या शब्दस्य माभूदिति । इतरेतराश्रयं च भवति । का इतरेतराश्रयता । सतो ऽदर्शनस्य संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया चादर्शनं भाव्यते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । लोपसंज्ञायामर्थसतोरुक्तम् * । किमुक्तम् । अर्थस्य तावदुक्तम् इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थ इति । सतो ऽप्युक्तं सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नित्याः शब्दाः । नित्येषु शब्देषु च सतो ऽदर्शनस्य संज्ञा क्रियते, न संज्ञया ऽदर्शनं भाव्यते । सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्यान्यत्राद्दष्टत्वात् * । सर्वप्रसङ्गस्तु भवति सर्वस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति । किं कारणम् सर्वस्यान्यत्राद्दष्टत्वात् । सर्वो हि शब्दो यो यस्य प्रयोगविषयः स ततो ऽन्यत्र न दृश्यते । त्रपु जतु इत्यत्राणो ऽदर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः* । तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचो ञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति । नैष दोषः । ञ्णित्यङ्गस्याचो वृद्धिरुच्यते । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गं भवति । यस्माच्च प्रत्ययविधिर्न तत् प्रत्यये परतः । यच्च प्रत्यये परतः न तस्मात्प्रत्ययविधिः । क्विपस्तर्ह्यदर्शनम् । तत्रादर्शनं लोप इति लोपसंज्ञा प्राप्नोति, तत्र को दोषः । तत्र प्रत्यय लक्षणप्रतिषेधः । तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञत्वात्* ।

अदर्शनं लोपः ॥ अर्थस्येति । स्वं रूपमिति वचनाच्छब्दस्यैव संज्ञा प्राप्नोतीति भावः । इतरेतराश्रयमिति । विधिप्रदेशेष्वेतच्चोद्यं नानुवादे चादिलोपे विभाषेत्यादौ । इतिकरण इति । इहापि स एवानुवर्तते लोपइत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादर्थस्य संज्ञा न शब्दस्य । सर्वप्रसङ्गस्त्विति । यदि स्वभावतोऽप्रयुक्तस्यान्वाख्यानमात्रं क्रियते तदा सर्वस्य स्वविषयादन्यत्राप्रयोगादस्त्यदर्शनमिति लोपसंज्ञाप्रसङ्गः । ञ्णित्यङ्गस्येति । अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा न चात्र प्रत्ययस्य णितो विधानम् । यस्माच्चेति । त्रपुशब्दात्सोर्विधानम् । न तत्प्रत्यय इति । ञ्णिति वृद्धिनिमित्त इत्यर्थः । यच्चेति । सुशब्दे । न तस्मादिति । तस्मात्त्रपुशब्दात्सोरन्यस्याणो विधानं नास्तीत्यर्थः अनाङ्गं कार्यं चोदयति क्विप इति । त्रपु इत्यत्र क्विपो ऽदर्शनमस्ति स च कृदिति तुक्प्रसङ्गः । सिद्धं त्विति ।

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । यदि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते । ग्रामणीः सेनानीः । अत्र वृद्धिः प्राप्नोति । प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य । यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते । चादिलोप एवेत्यवधारणम् । चादिलोपे विभाषा । अत्रलोपसंज्ञा न प्राप्नोति । अथ प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यमाने कथमेवैतत् सिद्ध्यति । को हि शब्दस्य प्रसङ्गः । यत्र गम्यते चाऽर्थो न च प्रयुज्यते अस्तु तर्हि प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसञ्ज्ञं भवतीत्येव । कथं ग्रामणीः सेनानीः । योऽत्राऽणः प्रसङ्गः क्विपासौ बाध्यते ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥ ६१ ॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । लुमति प्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञाप्रतिषेधार्थम्* । लुमति प्रत्ययग्रहणं क्रियते । अप्रत्ययस्यैताः संज्ञा मा भूवन्निति । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसीयपरशव्ययोर्लुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् । लुक्तद्धितलुकिगोनिवृत्त्यर्थम् । कंसीयपरशव्ययोश्च लुकि प्रकृतिनिवृत्त्यर्थम् । तद्धितलुकीति गोरपि लुक् प्राप्नोति । प्रत्ययग्रहणान्न भवति । कं-

---

शास्त्रादर्थाद्वा प्रसक्तस्य यददर्शनं तल्लोपसंज्ञं भवति । स्थानेग्रहणमिहाप्यनुवर्तते । स्थानञ्च प्रसङ्गः । तेन प्रसङ्गे यददर्शनमिति लभ्यते । ग्रामणीरिति । अर्थोपपदधातुसंनिधानादर्थाच्छास्त्राच्चाणः प्रसङ्गोऽस्तीति भावः । षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । षष्ठीग्रहणमप्यनुवर्तते । चादिलोप इति । ततश्च शुक्ला व्रीहयो भवन्ति श्वेता गा आज्याय दुहन्तीति निघातविकल्पो न स्यात् । अथेति । अत्राऽपि चादीनां शास्त्रान्नास्ति प्रसङ्गः । क्विपाऽसौ बाध्यइति । सत्सूद्विषेति क्विपो विधानादणोऽच प्रसङ्गाऽभावः ॥

प्रत्ययस्य । प्रत्ययग्रहणमिति । लुगादिविधौ क्वचित्प्रत्ययः साक्षान्निर्दिश्यते क्वचिदनुवर्तते क्व चित्सामर्थ्यात्प्रतीयतइति प्रश्नः । अप्रत्ययस्येति । अविद्यमानः प्रत्ययोऽस्मिन्नदर्शने इति तदप्रत्ययम् । गोरपीति । पञ्चेन्द्र इत्यादौ तु निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वचनात् स्त्रीप्रत्ययस्यैव लुग् भविष्यति न तदन्तस्य । गोरतद्धितलुकीत्यत्र गोर्लुकि कृते पञ्चगुरित्यादौ गोशब्दान्तत्वाऽभावात्समासान्ताऽप्राप्तावतद्धितलुकीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति चेत् । कृते समासान्ते लुक् स्यादित्यर्थं वानेवं प्रतिषेधः । ननु स्वभावतोऽप्रवृत्तस्याऽदर्शनं लुक्संज्ञं न च तत्र गोशब्दस्य स्वभावतोऽप्रवृत्तिः ।

सीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् चेति प्रकृतेरपि लुक् प्राप्नोति प्रत्ययग्रह-
णान्न भवति । गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः । योगविभागात् सिद्धम् * ।
योगविभागः करिष्यते । गोरुपसर्जनस्य । गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योप-
सर्जनस्य ह्रस्वो भवति । ततः स्त्रियाः । स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदि-
कस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति । ततो लुक्तद्धितलुकीति स्त्रिया इ-
ति वर्तते गोरिति निवृत्तम् । कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशात्
सिद्धम् * । कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः । कंसीयपर-
शव्ययोर्यञञौ भवतस्तयोश्च लुग्भवतीति । स चावश्यं विशिष्टनि-
र्देशः कर्तव्यः । क्रियमाणेऽपि वै प्रत्ययग्रहणे उकारसकारयोर्मा भूदिति ।
कमेः सः कंसः । परान् शृणातीति परशुरिति । नैष दोषः । उणादयोऽ-
व्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । स एषोऽनन्यार्थो विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः
प्रत्ययग्रहणं वा कर्तव्यम् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । ङ्याप्प्रातिपदिकग्र-
हणमङ्गभपदसंज्ञार्थं यञञोश्च लुगर्थमिति । षष्ठीनिर्देशार्थं तु * । षष्ठी-
निर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत । अ-
निर्देशे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः * । अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे षष्ठ्यर्थस्या-
प्रसिद्धिः स्यात् । कस्य । स्थानेयोगत्वस्य । क्व पुनरिह षष्ठीनिर्देशे-
नार्थः प्रत्ययग्रहणेन यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते अणिञोस्तद्राजस्य
यञञोः शप इति ॥ इह न काचित् षष्ठी जनपदे लुबिति । अत्रापि
प्रकृतं प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । प्रत्ययः परश्चेति । तद्वै
प्रथमानिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्ये-
षा पञ्चमी प्रत्यय इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादि-

---

नैष दोषः । शास्त्राऽनुसारिभिरस्यार्थस्य दुर्ज्ञानत्वात् । प्रकृतेरपीति । समुदायस्य षष्ठी-
निर्देशात् । योगविभागादिति । एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशाऽनुवृत्तिरित्येतत् प्रका-
रान्तरेण प्रतिपाद्यते । विशिष्टनिर्देशादिति । छयतावेवाऽत्र निर्देष्टव्यावित्यर्थः । उणा-
दय इति । अतः क्रमिकंसशब्दस्य भेदेनोपादानात् क्वचिदुणादयोव्युत्पत्तिकार्यं न लभ-
न्त इत्यर्थः । यञञोस्तु विधानसामर्थ्याल्लुगभावः स एषोऽनन्यार्थ इति । प्रकृतिनिवृत्त्यर्थ
एव न तु प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थोऽपीत्यर्थः । षष्ठीनिर्देशार्थं त्विति । विशिष्टस्य षष्ठ्य-
र्थस्य स्थानेयोगत्वस्य निर्देशार्थमित्यर्थः असति प्रत्ययस्येत्येतस्मिन् यः कश्चिदानन्तर्या-
दिः संबन्धः स्यात् ततश्च जनपदे लुबिति पञ्चालाः शोभना इत्यादौ जनपदवाचिनोन-

त्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते । सर्वादेशार्थं वा वचनप्रामाण्यात् * । सर्वादेशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा यथा स्युः । अथ क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे कथमिवलुक्श्लुलुपः सर्वादेशा लभ्याः । वचनप्रामाण्यात् * । प्रात्ययग्रहणसामर्थ्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति लुक्श्लुपः सर्वादेशा भवन्तीति । यदयं लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्यइति लोपे प्रकृते लुकं शास्ति । उत्तरार्थं तु* । उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । क्रियते तत्रैव प्रत्ययलोपे प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति द्वितीयं कर्तव्यम् । कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । एकदेशलोपे माभूदिति। आघ्नीत संशयस्पोषिषीणाग्मीयेति ॥

त्तरस्य शोभनादेरपि लुप् स्यात् । सर्वादेशार्थं वेति । षष्ठीनिर्देशार्थत्वं तु स्थितमिति वार्तिककारेण विकल्पार्थो वाशब्दः प्रयुक्तः । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र हि यदि लुगनुवर्तते तदेकैकस्य चय आदेशाःस्युः । अथनानुवर्त्तते । द्वावेवादेशौविधीयेतेतदागस्त्यादेशेनसर्वत्र भाव्यमिति आगस्तीयाश्छात्रा इति नसिद्ध्यति । अद्वत्त्वात् प्रकृतेः । प्रत्ययस्येति तूच्यमाने गोत्रे ऽलुमचीति लुकि प्रतिषिद्धे संनियोगशिष्टत्वात् लुगभावादगस्त्यादेशाभावादागस्तीया इति सिध्यतीति । भाष्यकारस्तु तदर्थं वाशब्दं व्याचक्षाणः षष्ठीनिर्देशार्थत्वं नेच्छति । स ह्येवंमन्यतेआगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्रइत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते लुगिति च तेनागस्त्यकौण्डिन्ययोर्यो गोत्रे विहितस्तस्य लुक् परिशिष्टस्य तु प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचावादेशाविति सूत्रार्थः । अथ क्रियमाणेपीति । अलोन्त्यस्येति वचनात् प्रत्ययस्य योऽन्त्यस्तस्यैव प्राप्नुवन्तीति भावः । वचनप्रामाण्यादिति । प्रत्ययस्येति वचनसामर्थ्यादलोन्त्यस्येति बाध्यते । वचनप्रामाण्यादिति ब्रुवतो वार्तिककारस्यापि षष्ठीनिर्देशार्थत्वमनभिप्रेतमेव षष्ठीनिर्देशार्थत्वे हि प्रत्ययस्येत्यस्य चरितार्थत्वात्कथमलोन्त्यविधिर्बाध्येतेति । यदयमिति ।·विपर्ययस्तु न कल्प्यते अनुपसंजातविरोधित्वात् लोपस्तावदन्त्यादेशः स्थितस्ततो लुगारभ्यमाणो यद्यन्त्यस्य स्याल्लोपानुवृत्त्यैव सिद्धत्वाल्लुकं न विदध्यात् । विहितस्तु सर्वादेशत्वस्य ज्ञापकः संपद्यते । द्वितीयमिति । लोपविशेषणापेक्षया द्वितीयं पाठापेक्षया तु तृतीयं भवति । एकदेशलोप इति । अवयवक्रिया समुदायेऽपि व्यपदिश्यते यथा पटो दग्ध इति । अवयवे हि पटाख्योवयवी समवेत इति तस्याप्यसौ दाहः । न

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६२ ॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। लोपे प्रत्ययलक्षणमितीयत्युच्यमाने सौरथी वैहतीति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते लोपे प्रत्ययलक्षणं भवति प्रत्ययस्य प्रादुर्भाव इति। कथं तर्हि प्रत्ययो लक्षणं यस्य कार्यस्य तल्लुप्तेऽपि भवति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सति प्रत्यये यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात्। लोपोत्तरकालं यत्प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणं माभूदिति। किं प्रयोजनम्। सेनानिकुलं ग्रामणिकुलमित्यत्रौत्तरपदिके ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति स मा भूदिति। यदि तर्हि यत्सति प्रत्यये प्राप्नोति तत्प्रत्ययलक्षणेन भवति लोपोत्तरकालं यत् प्राप्नोति तन्न भवति। जगत् जनगदित्यत्र तुग् न प्राप्नोति। लोपोत्तरकालं ह्यत्र तुगागमः। तस्मान्नार्थ एवमर्थेन प्रत्ययग्रहणेन। कस्मान्न भवति ग्रामणिकुलं सेनानिकुलम्। बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम्। अन्तरङ्गस्तुक्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। इदं तर्हि प्रयोजनम्। कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं य-

---

त्वयं गौणव्यपदेशः। गौणत्वे हि सति मुख्यस्यैव संप्रत्ययान्न कर्तव्यमेव प्रत्ययग्रहणं स्यात्। आघ्नीतेति परत्वादुपधालोपे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादनुनासिकलोपः स्यात्॥

प्रत्यय॥ प्रत्ययग्रहणमिति। प्रत्ययनिमित्तं कार्यं लोपे भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव लोप इति विज्ञास्यतइति भावः। सौरथीति। प्रत्ययस्य लक्षणं दर्शनं प्रादुर्भाव इत्यर्थं परिकल्प्यै तदुच्यते। सुरथस्य विहितस्य चापत्यं गोत्रं स्त्रीत्यभिकृते मकारनकारयोर्भावे यथा गुरूपोत्तमत्वात् ष्यङ् भवति एवं लोपेऽपि स्यात्। प्रत्ययग्रहणे तु सति विरुद्धत्वान्नायमर्थो भवति प्रत्ययस्य लोपे कृते तस्यैव पुनः प्रादुर्भाव इति। एवं हि लोपविधानमनर्थकं स्यात्। तस्मात् प्रत्ययनिमित्तं कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति वाक्यार्थ आश्रीयते॥ नैवमिति। संदेहेऽपि व्याख्यानात्करणसाधनो लक्षणशब्द आश्रयिष्यते। अन्यथा क्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे भावसाधनाशङ्का न निवर्त्तते प्रत्ययलोपे प्रत्ययान्तरस्य प्रादुर्भाव इति। यथा ग्रामणीरितिक्विपो लोपेस्वाद्युत्पत्तिः। ततश्चाधोगित्यत्र पदसंज्ञा न स्यादिति करणसाधनत्वे व्याख्यानमेव शरणमिति भावः लक्षणशब्दोपादानसामर्थ्याद्वा करणसाधनो लक्षणशब्दः। अन्यथा लोपे प्रत्यय इत्येव वक्तव्यं स्यात्। सति प्रत्ययइति। प्रत्ययशब्दोऽत्र लुप्तसप्तमीको निर्दिश्यते तेन प्रत्यये सति यत्कार्यं दृष्टं तल्लोपे सति भवति न च ग्रामणीरित्यत्र क्विपि सति तुग् दृष्टः ह्रस्वाभावात्। कृते क्विलोपे ह्रस्वत्वे च तुक्प्राप्तिः। जगदिति। द्युतिगमि जुहोत्यादीनां द्वे चेति गमेः क्विप् अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं विलोपः।

था स्यादेकदेशलोपे मा भूदिति । आश्रीत संशयस्योपेक्षाग्मीय । पूर्वस्मिन्नपि योगे प्रत्ययग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतरच्छक्यमकर्तुम् । अथ द्वितीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात् । वर्णलक्षणं मा भूदिति । गवे हितं गोहितम् । रायः कुलं रैकुलमिति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य * । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य । सच्छास्त्रेणान्वाख्यायते सतो वा शास्त्रमन्वाख्यायकं भवति । सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य । उगिदचां सर्वनामस्थाने ऽधातोरिति नुम्हैवस्यात् गोमन्तौ । गोमान् यवमानित्यत्र न स्यात् । इष्यते च स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यतः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनमित्येवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति । लुक्युपसंख्यानम् * । लुक्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । पञ्च सप्त । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लोपे हि विधानम् * । लोपे हि

गमः क्वावित्ययं हि लोपोऽङ्गविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । भिन्नविषयत्वाच्च येन नाऽप्राप्तिन्यायो न भवति सति त्वस्मिन्नयायेनैव विलोपः स्यात् । तस्मात्सति क्विपि नाऽत्र तुकः प्राप्तिः । अपि तु विलोपे कृते । अन्यतरदिति । एकमेव प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात् कृत्स्नप्रत्ययलोपप्रतिपादने समर्थम् । वर्णलक्षणमिति । प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्ये निमित्तभावः प्रत्ययरूपाऽऽश्रयेण वर्णरूपताऽऽश्रयेण वा तत्सर्वं स्यात् । सर्वनाम्नो वस्तुमात्रपरामर्शित्वात् । प्रत्ययग्रहणे सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवति न वर्णरूपतानिमित्तम् । रैकुलमिति । अवयवद्वारेणाऽत्र प्रत्ययस्याप्यादेशं प्रतिनिमित्तत्वमस्त्येव प्रत्ययाश्रयत्वायादेशो न भवतीति न प्रवर्तते । अनेन न्यायेन न धातुलोप आर्धधातुक इत्यत्र धिन्विकृण्व्योर्विचि लोपो व्योर्वलीति वलोपस्य वल्निमित्तत्वादार्धधातुकनिमित्तत्वाभावाद्गुणप्रतिषेधो न भवति । तेन सुधे सुकरिति भवति न तु सुधीसुकीरिति । किमर्थमिति । स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति भावः । सदन्वाख्यानादिति । शास्त्रं कर्तृ करणं वा शेषत्वेन विवक्षितमिति षष्ठी कृता । सच्छास्त्रेणेति । शास्त्रेण करणेनाचार्यः स्वर्त्ता सद्विद्यमानं वस्तु निमित्तत्वेनान्वाचष्टे । सतो वेति । शास्त्रस्यैवाविवक्षेदे न प्रवर्तमानस्य स्वतन्त्रत्वमन्वाख्यान इति पूर्वस्माद्वाख्यानादस्य विशेषः । न च स्थानिवद्भावेन सिध्यति । अल्वणे ङित्यादावल्विधित्वात् । लुक्युपसंख्यानमिति । तक्रकौण्डिन्यन्यायेन लोपसंज्ञाया लुगादिसंज्ञया बाधनादिति

प्रत्ययलक्षणं विधीयते तेन लुकि न प्राप्नोति। न वा ऽदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात् *। न वा कर्तव्यम्। किं कारणम्। अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्। अदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते। लुमत्संज्ञाश्चाप्यदर्शनस्य क्रियन्ते। तेन लुक्यपि भविष्यति। यद्येवम्। प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञम् *। प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञमपि प्राप्नोति। तत्र को दोषः। तत्र लुकि श्लुविधिः प्रतिषेध्यः *। तत्र लुकि श्लुविधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः। अत्ति हन्ति। श्लाविति द्विर्वचनं प्राप्नोति। न वा पृथक्संज्ञाकरणात् *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। पृथक्संज्ञाकरणात्। पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुकि श्लुविधिर्न भविष्यति। तस्माददर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते। यथैव तर्हि अदर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते। एवं लुमत्संज्ञा अपि लोपसंज्ञामवगाहेरन्। तत्र को दोषः। अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूतेति लुक् तद्धितलुकीति ङीपो लुक् प्रसज्येत। ननु चात्रापि न वा पृथक् संज्ञाकरणादि-

---

भावः। लुग्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् श्लुपावपि गृह्येते। न वाऽदर्शनस्येति। अदर्शनमात्रस्य लोपसंज्ञा विधीयमाना लुगादिसंज्ञाविषयमप्यवगाहते न च संज्ञानां बाध्यबाधकभावः समावेशदर्शनात्तासामिति कडारसूत्रे वक्ष्यते। लोपस्य संज्ञि लोपसंज्ञि तस्य भावो लोपसंज्ञित्वं तस्मादित्यर्थः। प्रत्ययादर्शनंत्विति। लुक्श्लुलुप्संज्ञानां संकरः प्राप्नोतीत्यर्थः। तत्र लुकि श्लुविधिरिति। उपलक्षणं चैतत्। तेन श्लावपि लुग्विधिः प्राप्नोति जुहोतीति। उतो वृद्धिर्लुकि हलीति लुप्यपि लुग्विधिप्रसङ्गः हरीतकीति लुक् तद्धितलुकीति। तथा लुकि लुप्विधिः, लवणः सूप इति युक्तवद्भावः स्यात्। न वा पृथगिति। एकयैव संज्ञयाप्रदेशवाक्येषु संज्ञिप्रत्यायने सिद्धेऽनेकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्भावितग्रहणं विज्ञायते। तत्राश्रितस्वरूपव्यापारास्ते लुगादय आश्रीयन्ते आवृत्तिर्वा लुगादिशब्दानामाश्रीयत इति तद्भावितग्रहणं सिध्यति। विधिप्रदेशेषु चेतरेतराश्रयदोषानवतारो नित्यशब्दाश्रयणाद्भाविसंज्ञाविज्ञानाद्वा। यथैवेति। तिसृणां संज्ञानां विधानसामर्थ्यात्परस्परविषयावगाहनं तासां मा भूत्। लोपसंज्ञाविषये तु ताः प्रवर्तेरन्। गोमतीति। च्विलोपे कृते लुकसंज्ञायांसत्यां लुक् तद्धितलुकीति लुक् प्राप्नोति पुंवद्भावस्त्वत्र न भवति वैयधिकरण्यात्। महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र तु भवति सामानाधिकरण्याद् नित्यत्वाद्धि शब्दानां क्वचिद्विकारस्य जनिकर्तृत्वं क्वचित्प्रकृतेः। ननु चात्रापीति। लुगादिसंज्ञानां भेदेनोपादानात्तद्भाविग्रहण-

तथैव सिद्धम् । यथैव तर्हि पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्याच्च लुमत्संज्ञा लोपसंज्ञां नावगाहन्ते, एवं लोपसंज्ञापि लुमत्संज्ञां नावगाहेत तत्र स एव दोषो लुक्यु पसंख्यानमिति । अस्त्यन्यल्लोपसंज्ञायाः पृथक्करणे प्रयोजनम् । किम् । लुमत्संज्ञासु यदुच्यते तल्लोपमात्रे मा भूदिति । लुमति प्रतिषेधाद्वा* । अथ वा यदयं न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति लुकि प्रत्ययलक्षणमिति । सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावः * । सन् प्रत्ययो येषां कार्याणामनिमित्तं राज्ञः पुरुष इति स लुप्तो ऽप्यनिमित्तं स्याद् राजपुरुष इति । अस्तु तस्या अनिमित्तं या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा या तु सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्येतत् प्रत्यय आसीत् । अनया भविष्यतयनया न भविष्यतीति । लुप्त इदानीं प्रत्यये यावत एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत एव सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन यजादिपरतेति कृत्वा भसंज्ञा प्राप्नोति । तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात् परिवीरिति * । तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते । क्व । परिवीरिति । किं कारणम् । एकयोगलक्षणत्वात् । एक-

---

मित्यर्थः । अस्त्यन्यदिति । प्रत्ययाप्रत्ययादर्शनस्य लोपसंज्ञा यथा स्यादिति । लोपमात्रे मा भूदिति । यथा गोमतीभूतेति च्वेर्लोपे कृते लुक्तद्धितलुकीति न भवति तस्माल्लोपसंज्ञायां नास्ति तद्भावितग्रहणम् । सतो निमित्ताभावादिति । निमित्तशब्देन निमित्तत्वमुच्यते तेन यस्य सतः कार्यं प्रतिनिमित्तत्वं नाभूत्स लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्यादित्यर्थः । राज्ञ इति । सति ङसि भसंज्ञायां स्वादिष्विति पदसंज्ञा बाधितेति न लोपो नाभूदल्लोपश्चाभूदिति लुप्ते ऽपि तस्मिन्नलोपो न स्यादल्लोपश्च स्यात् । अस्तु तस्य इति । द्वे चात्र पदसंज्ञे । एका स्वादिष्वित्यवयवस्य सा च भसंज्ञया बाधिता द्वितीया सुबन्तत्वेन समुदायस्य सा च लुप्ते ऽपि स्थितैव । अल्लोपस्तु न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधान्न भवति । सत्येतदिति । कालविप्रकर्षप्रतिपादनायानद्यतनप्रत्ययप्रयोगः । राज्ञ इत्यत्रावधिभेदाद्भसंज्ञयावयवस्यैव पदसंज्ञाबाध्यते न समुदायस्य सुबन्तत्वनिमित्ता । लुप्ते प्रत्ययेऽवधिभेदाभावात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तयाभसंज्ञया द्वे अपि पदसंज्ञे बाधितव्ये । एकापवादत्वेन द्वितीया परत्वेनेति भावः । अनयेति । पदसंज्ञाद्वयमनेन दर्शितम् । भसंज्ञा प्रत्ययलक्षणेन वर्णाश्रयापि भवति । यथा अदृणेडितीमागमः । तुग्दीर्घत्वयोश्चेति । अनेनैव प्र-

योगलक्षणे हि तुग्दीर्घत्वे। इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्ययाश्रयाणि कार्याणि पर्य्यवपन्नानि भवन्ति तान्येतेन प्रत्युत्थाप्यन्ते। अनेनैव तुग् अनेनैव च दीर्घत्वमिति। तदेकयोगलक्षणं भवति। एकयोगलक्षणानि च कार्य्याणि न प्रकल्पन्ते। सिद्धं तु स्थानिसंज्ञानुदेशादान्यभाव्यस्य*। सिद्धमेतत्। कथम्। स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्य भवतीति वक्तव्यम्। किंकृतं भवति। सत्तामात्रमनेन क्रियते। यथाप्राप्ते तुग्दीर्घत्वे भविष्यतः। तद्वक्तव्यं भवति। यद्यप्येतदुच्यते अथ वैतर्हि स्थानिवद्भावो नारभ्यते। स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्याऽनल्विधाविति वक्ष्यामि। यद्येवमाङो यमहन आत्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात्। नहि का चिद्धन्तेस्संज्ञास्ति या वधेरतिदिश्येत। हन्तेरपि संज्ञास्ति। का हन्तिरेव। कथम्। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात्स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति हन्तेरपि हन्तिः संज्ञा भविष्यति। भसंज्ञाङीप्ष्फगेरात्वेषु च सिद्धम्*। भसंज्ञाङीप्ष्फगेरात्वेषु च सिद्धं भवति। भसंज्ञा। राज्ञः पुरुषः। राजपुरुषः। प्रत्ययलक्षणेन यचीति भसंज्ञा प्राप्नोति। स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्याऽनल्विधाविति वचनान्न भवति। ङीप्। चित्रायां जाता चित्रा। प्रत्ययलक्षणेनाणन्तादितीकारः प्राप्नोति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्याऽनल्विधाविति वचनान्न भविष्यति। ष्फ। वतण्डी। प्रत्ययल-

---

त्ययनिमित्तानि कार्याणि लुप्तेऽपि प्रत्यये विधीयन्त इति क्रमाभावात्पौर्वापर्यं न प्रकल्पते कार्यस्य प्राधान्यान्नानेन शास्त्रव्यपदेशौ विधीयेते। सिद्धं त्विति। अन्यो भावोन्यहस्तु। स्थान्यपेक्षयादेशः। अन्यभाव एवान्यभाव्यमिति स्वार्थे ष्यञ्। तत्र परिवीरिति स्थानिनः क्विपो या संज्ञा यो व्यपदेशः पित्कृत्प्रत्यय इत्यादिः सलोपस्यानेन विधीयते ततस्तन्निबन्धनं शास्त्रं प्रवर्तत इति सिद्धो विप्रतिषेधः। सत्तामात्रमिति। कृदादिव्यपदेशस्येत्यर्थः। यद्येवमिति। हन्तिं स्वरूपेणोपादायात्मनेपदं विधीयते। न तु कांचित्संज्ञामाश्रित्येति भावः। न हीति। यद्यपि धातुसंज्ञास्ति तथापि न तदुपादानेनात्मनेपदं विधीयते। हन्तेरपीति। आङो यमहन इति सूत्रोपात्तो हन्तिः संज्ञा प्रयोगस्तु संज्ञीति वधेरपि हन्तिसंज्ञाऽतिदिश्यते। चित्रायां जातेति। चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानमित्यणो लुक्। टिड्ढाणञि त्यचात इत्यधिकाराद् ङीपोऽल्विधित्वम्। वतण्डीति। यथा आवाट्यवनीति चापं बाधित्वा सर्वत्रग्रहणापकर्षात् ष्फो भवत्येवं

क्षणेन यञन्तादिति ष्फः प्राप्नोति स्थानिसंज्ञान्यभूतस्याऽनल्विधा-
विति वचनान्न भवति । गोरात्वम् । गामिच्छति । गव्यति । प्रत्ययल-
क्षणेनामि औतोऽम्शसोरित्यात्वं प्राप्नोति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्या-
नल्विधाविति वचनान्न भवति । तस्य दोषो ङौ नकारलोपेत्वेऽम्वि-
धय: * । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोष:ङौ नकारलोप: । आर्द्रे चर्मन्लोहितेच-
र्मन् । प्रत्ययलक्षणेन यचीति भसंज्ञा सिद्धा भवति । स्थानिसंज्ञा ऽन्यभू-
तस्यानल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति । इत्त्वम् । आशी: । प्रत्ययल-
क्षणेन हलीतीत्वं सिद्धं भवति । स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति
वचनान्न प्राप्नोति । इम् । अदर्शेट् । प्रत्ययलक्षणेन हलीति इम्
सिद्धो भवति । स्थानिसंज्ञानयभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवि-
ष्यति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं सतो
निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावस्तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरे-
कयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति । नैष दोष: । वक्ष्यत्यत्र परिहारम् । इ-
हापि परिवीरिति । शास्त्रपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं भवि-
ष्यति । कानि पुनरस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनमपृक्तश्लिलोपे नुमा-
मौ गुणवृद्धी दीर्घत्वमडाट्स्मम्विधय: * । अपृक्तलोपे श्लिलोपे
च कृते नुम् अमामौ गुणवृद्धी दीर्घत्वमिम् अडाटौ स्मम्विधिरि-
ति प्रयोजनानि । नुम् । अग्ने त्रीते वाजिना त्रीषधस्था ताता पि-
ण्डानाम् । अमामौ । हे अनड्वन् अनड्वान् । गुण: । अबोभो-
अलेट् । वृद्धि: । न्यमार्ट् । दीर्घत्वम् । अग्ने त्रीते वाजिना त्रीष-

---

शार्ङ्गरवादिपाठात् प्राप्तं ङीनं बाधित्वा प्राचां ष्फ: स्यात् । अत इत्यधिकारा-
दल्विधि: ष्फ: । गव्यतीति । ओतोऽम्शसोरित्यत्राचीत्यननुवर्तनादल्विधिरात्वम् ।
चर्मन्निति । सुपां सुलुगिति ङेर्लुकि, अच भसंज्ञाया अभावान्नलोप: प्राप्नोती-
ति न ङिसंबुद्ध्योरिति वक्तव्यं जायते । परत्वाद्दीर्घत्वमिति । सति प्रत्यये यत्कार्यं
दृष्टं तल्लुप्तेऽपि भवतीति सूत्रार्थ: । परिवीयेत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टो न तु-
गिति परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति । प्रयोजनमिति । यद्यप्यल्विध्यर्थमिदमदर्शे-
डित्यादौ तथापि विशेषविहितत्वान्नुमादयोऽप्यस्यैवोदाहरणानीति भाव: । अनड्व-
न्निति । पूर्वसंबुद्धिलोपमाश्रित्यैतदुक्तम् । यदि तु विशेषविहितत्वादम् संबुद्धाविति पूर्व-

धस्था ताता पिण्डानाम् । इम् । अटणेट् । अडाटौ । अधोक् अ-
लेट् ऐयः औनः । श्नम्विधिः । अभिनोऽत्र । अच्छिनोऽत्र । अपृक्त
श्लिलोपयोः । कृतयोरेते विधयो न प्राप्नुवन्ति । प्रत्ययलक्षणेन
भवन्ति । नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । स्थानिवद्भावेनाप्येतानि
सिद्धानि । न सिध्यन्ति । आदेशः स्थानिवदित्युच्यते न च लोप
आदेशः । लोपो प्यादेशः । कथम् । आदिश्यते यः स आदेशः ।
लोपो ऽप्यादिश्यते । दोषः खल्वपि स्याद् यदि लोपो नादेशः स्यात् ।
इहाचः परस्मिन् पूर्वविधावित्येतस्य भूयिष्ठानि लोप उदाहरणा-
नि तानि न स्युः । यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं यो-
गो वक्तव्यः । क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति । यो ऽल्विधिः । किं प्र-
योजनम् । प्रयोजनं ङौ नकारलोपस्तत्रेम्विधयः । भसंज्ञा ङीप्
ष्फगोरात्वेषु च दोषः * । भसंज्ञाङीप्ष्फगोरात्वेषु च दोषो भव-
ति । भसंज्ञायां तावन्न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययल-
क्षणेन भसंज्ञा भवतीति यदयं न ङिसंबुद्ध्योरिति ङौ प्रतिषेधं शा-
स्ति । ङीप्यपि नैवं विज्ञायते अणन्तादकारान्तादिति । कथं तर्हि
अण्णो ऽकार इति । ष्फे ऽपि नैवं विज्ञायते । यञन्तादकारान्तादि-
ति । कथं तर्हि । यञ् यो ऽकार इति । गोरात्वे ऽपि नैवं विज्ञा-
यते अमि अचीति । कथं तर्हि । अच्यमीति । प्रयोजनान्यपि त-
र्हि नैतानि सन्ति । यत्तावदुच्यते ङौ नकारलोप इति । क्रियत-

ऽम् प्रवर्तते तदा संबुद्धिलोपो न स्यात् । ऐय इति । इयतेर्लङ् तिप्शपःश्लुर्द्विर्वचनम-
र्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वमभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ् । औन इति । उन्देर्लङ् सिप् श्नम् श्नान्न
लोपो दश्चेति रुत्वम् । न च लोप इति । दिशिरुच्चारणक्रियो न च लोपउच्चार्यते अभा-
वरूपत्वात् । लोपोऽपीति । प्रतिपादनक्रियोऽत्र दिशिरिति भावः । अण्णोऽकार इति ।
अकारेणाणन्तं न विशेष्यते किं तर्ह्यणेव सर्वत्राण् अकार एवेति विशेषणसामर्थ्याच्छ्रू-
यमाणाकाररूपादण इति विज्ञायते । अथवाऽण्णोऽकार इति अणाऽकारो विशेष्यत इति
वर्णनिमित्तो ङीप् न तु प्रत्ययनिमित्त इति प्रत्ययलक्षणाभावः । यञ्योकार इति ।
अकारावयव इत्यर्थः । अथ वा यञवयवे यञ्शब्दोऽत्र वर्तते यञवयवो योकार इत्यर्थः ।
पूर्ववदेतद् व्याख्येयम् । अचमीति । अच् प्रधानं तद्विशेषणममीति तदादिविध्यभावः ।
तत्र वर्णनिमित्तमात्वं न प्रत्ययनिमित्तमिति दोषाभावः । क्रियत एतदिति । त्वयापि

एतन्न्यास एव । न ङिसंबुद्ध्योरिति । इत्त्वमपि वक्ष्यत्येतत् । शास इत्त्वे आशासः क्वाविति । इत्त्वविधिरपि हलीति निवृत्तम् । यदि हलीति निवृत्तं दृषद्वानि अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि अचि नेत्यनुवर्तिष्यते । न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः । वक्तव्यश्च । किं प्रयोजनम् । प्रत्ययं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् शब्दं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति । किं प्रयोजनम् । शोभना दृषदो ऽस्य ब्राह्मणस्य सुदृषद् ब्राह्मणः । सौमनसी अलोमोषसी इत्यत्र स्वरो माभूत् ॥

नलुमताङ्गस्य ॥६३॥ लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानम् * । लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । एकपदस्वरे च लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । किमविशेषेण । नेत्याह । सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्जम् * । सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिज्लुक्स्वरं च वर्जयित्वा । सर्वस्वर । सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । आमन्त्रितस्वर । सर्पिरागच्छ सप्ताऽऽ-

---

ज्ञापनार्थमवश्यं वक्तव्यमिति भावः । शास इत्त्वे इति । कृतेप्यस्मिन् सूत्रे नियमार्थमेतद्वक्तव्यमाशास्ते इत्यादौ मा भूत् । अकृते तु विध्यर्थम् । आशास्त इत्यादौ तु न भवति शासु अनुशिष्टावित्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । प्रत्ययं गृहीत्वेति । स्थानिवद्भावेन सिद्धे सत्ययं योगो नियमार्थः । प्रत्यय एव यस्य लक्षणं तत्प्रत्ययलोपे यथा स्यात् । सौमनसी इत्यत्र त्वनिनस्मन् ग्रहणानि चेति वचनादप्रत्ययस्याप्रत्ययस्य गृह्यते इति सुदृषदित्यत्र स्थानिवद्भावाभावादुत्तरपदाद्युदात्तत्वाभावे नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं भवति । तत्र चोत्तरपदादिरित्यधिकारादसन्तमुत्तरपदं गृह्यते इति सुदृषदित्यत्रापि स्थानिवद्भावादसन्तत्वमुत्तरपदस्य स्यात् ॥

न लुमताङ्गस्य । लुमतीति । लुमत्संज्ञया प्रतिपादितमदर्शनं लुमत् तत्र यः प्रतिषेधस्तस्मिन्नित्यर्थः । एकपदस्वरस्येति । एकपदाश्रयो यः स्वरस्तस्येत्यर्थः । यस्तु पदस्य पदादिति पदद्वयाश्रयः स्वरस्तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । दधि तिष्ठति तिङ्ङतिङ इति निघातः । अङ्गस्येत्यङ्गाधिकारनिर्देशाद् अनितिकित्स्वरस्य चानाङ्गत्वात्प्रतिषेधस्याप्राप्तिरिति भावः । सर्वस्तोम इति । सर्वस्य सुपीति यदाद्युदात्तत्वं तदेव बहुव्रीहौ प्रकृत्येति विधीयत इत्येकपदस्वरो भवत्येव । सर्पिरिति । सर्पिःशब्दोन्तोदात्तः प्रत्ययस्वरेण घृतादित्वाद्वा सप्तन्शब्दोपि घृतादित्वादन्तोदात्तः । नित्स्वरेण त्वाद्युदात्तत्वे

गच्छत। आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वे यथा स्यात्। सिज्लुक्स्वर। मा हि दातांमा हि धाताम्। आदिः सिचोऽन्यतरस्यामित्येष स्वरो यथा स्यात्। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं ञ्निकित्लुकि स्वराः*। ञ्निकित्स्वरा लुकि प्रयोजयन्ति। गर्गा वत्सा बिदा उर्वाः। उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुः। ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं माभूदिति। इह चात्त्वयः। कित इत्यन्तोदात्तत्वं मा भूदिति। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि*। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयोजनम्। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। पथिप्रियो मथिप्रियः। पथिमथोः सर्वनामस्थानइत्येष स्वरो मा भूदिति। अह्नोरविधौ*। अह्नोरविधाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। अहर्ददाति अहर्भुङ्क्ते। रोऽसुपीति प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधो मा भूदिति। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ *। उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। परमवाचा परमवाचे। परमगोदुहा परमगोदुहे। परमश्वलिहा परमश्वलिहे। पदस्येति प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि मा भूवन्निति। अपदा-

---

विशेषो न स्यात्। मा हि दातामिति। गातिस्थाघ्विति लेर्लुकि विधातव्ये सिचो लुग्विधानं प्रत्ययलक्षणार्थम्। ञ्निकित्लुकीति। इकार उच्चारणार्थः ञ्निल्कितां प्रत्ययानां लुकि कृते स्वरानिवर्त्यमानतया प्रयोजनमिति पदानां संबन्धः। भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे। ञ्निकित्स्वरा इति। प्रतिषेधमित्यध्याहारः। उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुरिति। देवपथादित्वात्कनो लुप्। असंज्ञायां चेदमुदाहरणं संज्ञायां संज्ञायामुपमानमिति भवितव्यमाद्युदात्तत्वेन। अत्त्वय इति। राशदिभ्यां त्रिप् अदेस्त्रिनिश्चेति त्रिबन्तोऽत्त्विशब्द आद्युदात्तः। पथिप्रियो मथिप्रिय इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तौ पथिमथिशब्दौ भवतः। अहर्ददातीति। असुपीति प्रसज्य प्रतिषेधः पर्युदासे तु दीर्घाह्ना निदाघ इत्यत्रापि सुप्सदृशे निदाघशब्दे परतो रत्वं स्यात् रुत्वं चेष्यते। लोपशब्देन सोऽलुमत्वाः प्रत्ययलक्षणेन सुपि नेति रुत्वप्रतिषेधाद्रुत्वे यत्वे तस्य च लोपे दीर्घाह्ना निदाघ इति सिध्यति। लुकि तु प्रत्ययलक्षणाप्रतिषेधाद्रत्वे सत्युत्वाभावादहर्ददातीत्यादि सिध्यति। उत्तरपदत्वे चेति। उत्तरपदम् उत्तरशब्देनोच्यते पदैकदेशलोपात्। तेनोत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः। परमवाचेति। समासार्था या विभक्तिः कृता तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य पदत्वनिबन्धनानि कुत्वादीनि प्राप्नुवन्ति भसंज्ञा

दिविधाविति किमर्थम् । दधिसिचौ दधिसिचः । सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधो यथा स्यात् । यद्यपदादिविधावित्युच्यते । उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेत । तत्र को दोषः । कर्णोवर्णलक्षणादित्येवमादिविधिर्न सिध्यति । यदि पुनर्नलोपादिविधौ श्लुत्यन्ते लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्युच्येत । नैवं शक्यम् । इह हि राजकुमार्यौ राजकुमार्य इति शाकलं प्रसज्येत । नैष दोषः । यदेतत् सिति शाकलं नेति । एतत्प्रत्यये शाकलं नेति वक्ष्यामि । यदि प्रत्यये शाकलं नेत्युच्यते दधि अधुना मधु अधुना अत्राऽपि न प्राप्नोति । प्रत्यये न शाकलं भवति कतरस्मिन् यस्माद्यः प्रत्ययो विहित इति । इह तर्हि परमदिवा परमदिवे । दिव उदित्युत्त्वं प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यविशेषेण । ननु चोक्तम् । उत्तरपदाधिकारो न प्रकल्पेतेति । वचनादुत्तरपदाधिकारो भविष्यति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते । इदमस्ति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदा-

---

तुयस्माद्यजादिविधिरिति समुदायस्यैव न त्ववयवस्य । दधिसेचाविति। दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः । उपपदसमासे तु प्राक्सुबुत्पत्तेःसमासविधानात्सेचशब्दस्य पदसंज्ञाया अभावात्पदादित्वं सकारस्य न स्यात् । अनभिधानाच्च सोपपदाण्विजभावाद्दधिषेचावित्यादिप्रयोगाभावात् । कर्णोवर्णलक्षणादिति । नन्वपदादिविधावित्युच्यते स्वरस्याऽयं पदादिविधिः । ककारोऽत्रादिर्न त्वकार इत्यदोषः । स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवन्न त्वादिव्यपदेशे । सूत्रं चासमासार्थं स्यात् । कर्णशब्दादर्शआदित्वादचि कृते शुक्लःकर्ण इतयाद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । यदि पुनरिति । तेन पूर्वस्मिन् परत्र च भवत्येव प्रतययलक्षणम् । राजकुमार्याविति । इकोसवर्ण इतयत्रैङः पदान्तादतीतयतः पदग्रहणमनुवर्तते तत्र प्रतययलक्षणेन पदान्तत्वाच्छाकलप्रसङ्गः । दधि अधुनेति । अधुनाप्रतयय इदमो विधीयते तत इदम इश् यस्येति लोपः । यस्माद्य इति । प्रतयास्येति भावः । राजकुमार्यावितयत्र यद्यपि समुदायाद्विहितस्तथाप्यवयवादप्यसौ विहित इति बुद्धिर्भवत्येव । समुदायद्विर्वचने ऽवयवद्विर्वचनबुद्धिवत् । उत्त्वमिति । उत्त्वविधावेङः पदान्तादिति पदाधिकारः । वचनादिति । समासेह्युत्तरपदं भवति न च कर्णशब्दो अच्प्रत्ययान्तोस्ति अर्श आदिषु हि स्वाङ्गाद्धीनादिति पठ्यते तेन खञ्जादिभ्य एव हीनस्वाङ्गवाचिभ्योऽच्प्रत्ययो भवति न च कर्णशब्दो हीनस्वाङ्गवाची । तत्तर्हीति । उत्तरपदत्वे चापदादिविधावित्येतत् । यचि भमिति ।

दि प्रत्ययेऽङ्गम् । सुप्तिङन्तं पदम् । यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादि सुब-
न्तं तिङन्तं च । नः क्ये । नान्तं क्ये पदसंज्ञं भवतीति यस्मात्
क्यविधिस्तदादि सुबन्तं च । सिति च पूर्वं पदसंज्ञं भवति यस्मा-
त्सिद्विधिस्तदादि सुबन्तं च । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । स्वादिष्वस-
र्वनामस्थाने पूर्वं पदसंज्ञं भवति। यस्मात्स्वादिविधिस्तदादि सुबन्तं
च । यचि भम् । यजादिप्रत्यये पूर्वं भं भवति यस्माद्यजादिविधि-
स्तदादि सुबन्तं च । इह तर्हि परमवाक् । असर्वनामस्थानइति
प्रतिषेधः प्राप्नोति । अस्तु तस्याः प्रतिषेधः । या स्वादौ पदमिति
पदसंज्ञा । या तु सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति । सत्ये-
तत्प्रत्यये आसीत् । अनया भविष्यत्यनया न भविष्यतीति । लुप्त-
इदानीं प्रत्यये यावत एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत
एवावधेः सुबन्तं पदमिति । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्था-
नपरतेति कृत्वा प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्तीति प्रतिषेधः प्राप्नो-
ति । नाप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति ।
किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति सर्वनामस्थाने
अव्यापारः । यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति । पूर्वेण च
प्राप्नोति । अप्राप्तेर्वा । अथ वा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषि-
ध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । पू-
र्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति । ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं
बाधेत । नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम् । यद्येवं परमवाचौ
परमवाच इति सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा प्राप्नोति । एवं तर्हि-

---

ततश्च परमवाचेत्यत्र वाक्शब्दस्य भत्वात्पदत्वाभावः । इह तर्हीति । असर्वनामस्थान
इति प्रसज्य प्रतिषेधं मन्यते ततश्च सर्वनामस्थाने परतो यस्मात् स्वादिविधिस्तदादिसु-
बन्तं च पदसंज्ञं न भवतीति प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरत्वात् पदत्वप्रतिषेधात्
कुत्वाप्राप्तिः । सत्येतदिति । अवधिभेदात्संज्ञिनां भेदात् । बलीयांस इति । विध्युन्मू-
लनरूपत्वात् । एवं तर्हीति । योगविभागे सति सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यत इति दोषाभा-
वः । असर्वनामस्थान इति । नञः क्रियापदेन सम्बन्धादुत्तरपदेनासम्बन्धो यचीत्येतच्च
सर्वनामस्थानविशेषणं तेनायमर्थो भवति यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पदसंज्ञा न भ-

योगविभागः करिष्यते । स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततः सर्वनामस्थाने अयचि । पूर्वं पदसंज्ञं भवति । ततो भम् । भसंज्ञं भवति यजादावसर्वनामस्थानइति । यदि तर्हि सावपि पदं भवति एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति । इह माभूत् । भद्रं करोषि गौरिति तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति । वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत् । इह तर्हि दधिसेचः सात्पदाद्योरिति पदादिलक्षणः षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं पदस्यादिः पदादिः पदादेर्नेति । कथं तर्हि । पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् इहापि प्रसज्येत ऋक्षु वाक्षु कुमारीषु किशोरीष्विति । सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः स्वादिषुपदत्वेन येषां पदसंज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति । इह तर्हि बहुसेचौ बहुसेचः । बहुजयं प्रत्ययः । अत्र पदादादिः पदादिः पदादेर्नेत्युच्यमाने अपि न सिध्यति । एवं तर्हि उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति।कथं बहुसेचौबहुसेचः बहुचपूर्वस्य च पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति । द्वन्द्वेऽन्त्यस्य* । द्वन्द्वेऽन्त्यस्य लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम् । वाक्स्रक्त्वचम् । इहाभूवन्नितिप्रत्ययलक्षणेन जुसभावः प्राप्नोति । सिचि जुसो ऽप्रसङ्ग आकारप्रकरणात् * । सिचि जुसो ऽप्रसङ्गः । किं कारणम् । आकारप्रकरणात् । आत इति वर्तते तन्नियमार्थं भविष्यति । आत एव सिज्लुगन्तान्नान्यस्मातिसज्लुगन्तादिति । इह

वतीति । हलादौ तु सुशब्दे भवत्येव । भाष्ये तु वस्तुमात्रमुपन्यस्तम् । सर्वनामस्थाने अयचीति । यजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञानिषेधात्सामर्थ्यादयमर्थः संपद्यते अयजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा भवतीति । वाक्यपदयोरिति । गौरित्यौकारो वाक्यान्तो न भवतीत्यदुतौ न भवतः । पदादादिरिति । पञ्चमीतियोगविभागात्समासः । कथं बहुसेचाविति । समासाभावान्नोत्तरपदत्वं नापि पूर्वपदत्वम् द्वन्द्वेऽन्त्यस्येति । उत्तरपदत्वे चेत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमन्त्यस्यैवेति मध्यमपदस्यापि पूर्वपदापेक्षयोत्तरपदत्वसंभवात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधप्रसङ्गात् । मुख्ये तूत्तरपदे संभवति कथं मध्यमपदस्य ग्रहणं स्यादिति चिन्त्यमेतत् । आकारप्रकरणादिति । आकारस्य नियमार्थत्वे न प्रस्तावादित्य-

च इति युष्मत्पुत्रो ददाति इत्यस्मत्पुत्रो ददातीत्यत्र प्रत्ययलक्षणे-
न युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावाविति वान्नावादयः
प्राप्नुवन्ति । युष्मदस्मदोः स्थग्रहणात्* । स्थग्रहणं तत्र क्रियते त-
च्छ्रूयमाणविभक्तिविशेषणं विज्ञास्यते।अस्त्यन्यत्स्थग्रहणस्य प्रयोजन-
म्।किम्।सविभक्तिकस्य वान्नावादयो यथा स्युरिति।नैतदस्ति प्रयो-
जनम् । पदस्येति वर्तते । विभक्त्यन्तं च पदं तत्राऽन्तरेणापि स्थ-
ग्रहणं सविभक्तिकस्यैव भविष्यन्ति । भवेत्सिद्धं यत्र विभक्त्यन्तं प-
दं यत्र तु खलु विभक्तौ पदं तत्र न सिद्ध्यति । ग्रामो वां दीयते
ग्रामो नौ दीयते । सर्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते तेन सविभक्तिक-
स्यैव भविष्यति । इह चक्षुष्कामं याजयांचकारेति तिङ्ङतिङ
इति तस्य च निघातस्तस्माच्चानिघातः प्राप्नोति । आमि लिलोपा-
त्तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भविष्यति । अङ्गा-
धिकारे इटो विधिप्रतिषेधौ * । अङ्गाधिकारे इटो विधिप्र-
तिषेधौ न सिध्यतः । जिगमिष संविद्वत्स । अङ्गस्येती टो वि-
धिप्रतिषेधौ न प्राप्नुतः । क्रमेर्दीर्घत्वं च * । किं च । इटश्च

र्थः । अथ वाकारे प्रकरणादात इत्यत्र सिचः प्रकृतत्वादित्यर्थः। इति युष्मत्पुत्र इति । प-
दादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोरादेशविधानादितिशब्दप्रयोगः । श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति ।
षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्वित्येव सिद्धे स्थग्रहणे सत्ययमर्थो भवति तासु येत्ववस्थिते युष्मदस्म-
दौ इति श्रूयमाणासु चावस्थानं भवति न तु लुप्तासु लुप्तस्याधारत्वासंभवात् । अस्त्यन्य-
दिति । तिष्ठतिरहानावपि वर्तते यथा तपसि स्थितः तपो न जहातीत्यर्थः।तथा समये"
तिष्ठ सुग्रीवे„ति समयं मा हासीरित्यर्थः। तेन सति स्थग्रहणे तत्सहितयोः कार्यं विज्ञा-
यते । अथ वा रथस्थ आनीयतामिति सरथ आनियते तथा षष्ठ्यादिसहितयोर्युष्मदस्म-
दोः कार्यं भवतीति विज्ञायते। पदस्येति वर्ततइति। केवलयोः पदत्वाभावत्तदवयवं प-
दं गृह्यतइति भावः । यत्र त्विति। अत्र हि ते एव पदे इति तयोरेवादेशप्रसङ्गः । सर्वग्र-
हणमपीति । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वे लब्धे सर्वग्रहणमनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यमानं
सर्वस्य पदस्य विभक्तिसहितस्य स्थानित्वमवगमयतीत्यर्थः । याजयाञ्चकारेति । परत्वा-
त्तिवादिषु कृतेषु आम इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन याजयामित्यस्य तिङन्तत्वामिति पूर्वः
पक्षः। आमिलिलोपादिति। नाप्राप्तेषु तिबादिषु लुगारभ्यमाणस्तेषां बाधकः। अङ्गाधि-
कार इति। अङ्गस्येति स्मर्यते तेनाङ्गाधिकारविहितं यत्कार्यं तल्लुमता लुप्ते प्रत्यये न

विधिप्रतिषेधौ । नेत्याह । अदेशे ऽयं चः पठितः । क्रमेश्च दीर्घत्वम् । उत्क्राम संक्रामेति । इह किं चिदङ्गाधिकारे लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन भवति किं चिच्चान्यच्च न भवति । यदि पुनर्नलुमता तस्मिन्नित्युच्यते अथ नलुमता तस्मिन्नित्युच्यमाने किं सिद्धमेतद्भवति इटौ विधिप्रतिषेधौ क्रमेर्दीर्घत्वं च । बाढं सिद्धम् । न इटौ विधिप्रतिषेधौ परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । सकारादाविति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् ।न खल्वपिक्रमेर्दीर्घत्वं परस्मैपदेष्वित्युच्यते । कथं तर्हि । शितीति तद्विशेषणं परस्मैपदग्रहणम् । न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिखिणादेशास्तलोपे * । न लुमता तस्मिन्निति चेद्धनिखिणादेशास्तलोपे न सिध्यन्ति । अवधि भवता दस्युः । अगायि भवता ग्रामः । अध्यगायि भवता ऽनुवाकः । तलोपे कृते लुङीति हनिखिणादेशा न प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । न लुङीति हनिखिणादेशा उच्यन्ते । किं तर्हि । आर्धधातुकइति तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणम् । इह च सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । तच्चापि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । न लुमताङ्गस्येत्येव सिद्धम् । कथम् । न लुमता लुप्ते ऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते। किं तर्हि । यो ऽसौ लुमता लुप्यते तस्मिन् यदङ्गं तस्य यत्कार्य्यं तन्न भवति । एवमपि सर्वस्वरो न सिध्यति । कर्तव्यो ऽत्र यत्नः ।

भवतीति सूत्रार्थे दोषोपन्यासः । जिगमिषेति । अतो हेरिति लुकि कृते गमेरिट् परस्मैपदेष्वितीड् न प्राप्नोति । संविहृत्सेति । न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इतीट्प्रतिषेधः । क्रमेरिति । कार्यसमीपे श्रूयमाणश्चकारः कार्यमेव समुच्चिनुयादित्यभिप्रायेण । किं चेति । अदेश इति । कार्यस्य समुच्चेतव्यस्याभावात्सामर्थ्यात्प्रकृतिसमुच्चय इत्यर्थः । किं चिच्चेति । ञ्निल्कित्स्वराः । न लुमता तस्मिन्निति । लुमता यो लुप्तः प्रत्ययस्तस्मिन्यत्कार्यं माङ्गमनाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः । अत्त्रय इत्यत्र स्वरो न भवति तद्धितस्यैव कितोऽन्तोदात्तत्वविधानाल्लुकि कृते कार्यिणोऽसत्त्वात् । प्रत्ययलक्षणं हि यदन्यस्य कार्यं तत्प्रत्ययलोपेऽपि भवति न तु यत्प्रत्ययस्यैव कार्यं तदपि लुका लुङो विषयत्वापहाराद्विषयसप्तम्याश्रयणेऽप्यसिद्धिः । तद्विशेषणं लुङ्ग्रहणमिति । तेन लुङ्परेचि ण्यादेशविधानम् । न लुमतेति । अङ्गस्येत्यस्य स्वरितत्वाप्रतिज्ञाना त्तत्र लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य यत्कार्यं प्रत्ययाश्रयमाङ्गमानाङ्गं वा तन्न भवतीत्यर्थः । कर्तव्योऽत्र यत्न इति । सर्वशब्दार्थं वचनं कर्तव्यम् ।

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥ किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणम् एवं भवितुमर्हति। उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेधः * । उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । संघातस्योपधा संज्ञा प्राप्नोति । तत्र को दोषः । शास इदङ्हलोः शिष्टात् शिष्टम् । संघातस्येत्त्वं प्राप्नोति । यदि पुनरलन्त्यादित्युच्यते । एवमप्यन्त्योऽविशेषितो भवति। तत्र को दोषः। संघातादपि पूर्वस्योपधासंज्ञा प्रसज्येत । तत्र को दोषः । शास इदङ्हलोः शिष्टः शिष्टवान्। शकारस्येत्वं प्रसज्येत। सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमुपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत् संघातप्रतिषेध इति । नैष दोषः । अन्त्यविज्ञानात्सिद्धम् । सिद्धमेतत्। कथम्। अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमिति चेन्नानर्थकेऽलो ऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे*। अन्त्यविज्ञानात् सिद्धमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। नानर्थके ऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे। अनर्थकेऽलोन्त्यस्य विधिर्नेत्येषा परिभाषा कर्त्तव्या। किमविशेषेण ।नेत्याह। अनभ्यासविकारे। अभ्यासविकारान् वर्जयित्वा । भृञामित् । अर्तिपिपर्त्योश्चेति । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यात इतौ * । अव्यक्तानुकरणस्यात इतावित्यन्त्यस्य प्राप्नोति । अनर्थके ऽलोन्त्यविधिर्न भवतीति न दोषो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृ-

---

अलोन्त्यात् कि मिदमिति। प्रथमा पञ्चमी वेति सन्देहात्प्रश्नः। एवमिति। प्रथमायाअभिप्रेतायामसन्देहार्थमलित्येकवचनं वक्तव्यं स्याद् अन्त्यादिति पञ्चमीसाहचर्याच्चाल इत्यपि पञ्चम्यन्तमिति भावः। अल्ग्रहणमिति। निर्दिश्यतेऽभिधीयतेऽनेनेति निर्देशः। यद्यन्त्यः प्रत्याय्यतइत्यर्थः। सङ्घातप्रतिषेध इति। पूर्वस्याविशेषितत्वात् समुदायावयवसन्निधौ चसमुदायस्यैव कार्यित्वादेकाज्द्विर्वचन इवेति भावः। अन्त्यविशेषणत्वे वर्णनिर्देशे जातिग्रहणेप्यल इत्युपादानसामर्थ्यात् संख्या विवक्ष्यते। यदिपुनरिति। अत्राप्यल्ग्रहणसामर्थ्यात् संख्या विवक्ष्यते पिबेरदन्तत्वप्रतिज्ञानाच्च लिङ्गादल्समुदायस्य संज्ञित्वे गुणस्य प्राप्तिरेव नास्ति किमदन्तत्वप्रतिज्ञानेन। सूत्रं चेति। अलन्त्यादिति पठ्यमान इत्यर्थः। अन्त्यविज्ञानादिति। उपधाया इति षष्ठ्यन्त्यमलन्नीयतइत्यर्थः। अनभ्यासविकारइति। अभ्यासोनर्थकः शब्दस्य ह्यावृत्तिर्नार्थस्य। अव्यक्तानुकरणस्येति। अव्यक्ता-

त्तिर्ज्ञापयति। नान्त्यस्य पररूपं भवतीति। यदयं नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेत्याह। घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च। घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्यन्त्यस्य प्राप्नोति। अनर्थकेऽलोन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। अथ वा शिल्लोपः करिष्यते स शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति। स तर्हि शकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। द्विशकारको निर्देशः घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्श्चेति। आपि लोपोऽकोऽनचि। तिष्ठति सूत्रम्। अन्यथा व्याख्यायते। आपि हलि लोप इत्यन्त्यस्य प्राप्नोति। अनर्थकेऽलोन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अन एव लोपं वक्ष्यामि। तदनो ग्रहणं कर्त्तव्यम्न। कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अनाप्यक इति। तच्च प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। हलीत्येषा सप्तमी अनिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। अत्र लोपो ऽभ्यासस्य। अन्त्यस्य प्राप्नोति। नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अत्रग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। अस्त्यन्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनम्। कि-

---

नुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्येतो पररूपमिति सूत्रार्थः। यदयमिति। आम्रेडितस्य वेत्येव वक्तव्यं स्यात्। घ्वसोरिति। अनभ्यासविकार इति प्रतिषेधो रूपवत्यादेशे लोपस्तु नीरूपः। तथा च पस्पशायां लोपागमवर्णविकारज्ञ इति लोपविकारौ भेदेन निर्दिष्टौ। पुनर्लोपेति। लोपो यीत्यतो लोपग्रहणेऽनुवर्तमान इति भावः। तत्र घ्वसोरेद्धावभ्यासस्य चेति वक्तव्यं तत्र व्याख्यानादभ्यासस्य लोप एव भविष्यति नत्वेत्त्वं योगविभागो वा करिष्यते घ्वसोरेद्धौ ततो ऽभ्यासस्येति तत्र च लोपो ऽनुवर्तिष्यते तत्र पुनर्लोपवचनात् सर्वापहारार्थादलोन्त्यस्येति बाधते। द्विशकारको निर्देश इति। लोपशब्दात् छन्दस्त्वाद्द्वितीयार्थे नार्थवत्त्वाद्विभक्तौ कृतायां शकारः प्रतिनिर्दिश्यते तस्य चेत्संज्ञायां सत्यां सर्वादेशो लोपो भवति इत्संज्ञोपदेश एवप्रवर्तते तत्कार्यं तु प्रयोग इत्येष सिद्धान्तः। तिष्ठति सूत्रमिति। लक्ष्यलक्षणभावस्याऽविवक्षितत्वात्तिष्ठत् सूत्रमिति न कृतम्। [illegible]यमर्थस्तिष्ठति सूत्रं न प्रत्याख्यायते तत्तु अन्यथा व्याख्यायते तत्राऽनचीत्यनेन हलीत्यस्यार्थो व्याख्यातः। आप्यक इत्यनुवृत्तिर्दर्शिता। अन एवेति। अनाप्यक इति सामान्येनानोऽनादेशं विधाय हलादौ तु तस्यैव लोपो विधीयत इत्यर्थः। येननाव्यवधानमिति त्यदाद्यत्वेन व्यवधानमाश्रीयते। अत ग्रहणसामर्थ्यादिति। भिसादीनामधिकारादेव

म् । सन्नधिकारो ऽपेक्ष्यते । इह मा भूत् । दधौ ददौ । अन्तरेणाप्यचग्रहणं सन्नधिकारमपेक्षिष्यामहे । संस्तर्हि सकारादिरपेक्ष्यते । सनि सकारादाविति । इह मा भूत् । जिज्ञपयिषतीति । अन्तरेणाप्यचग्रहणं सनं सकारादिमपेक्षिष्यामहे । प्रकृतयस्तर्ह्यपेक्ष्यन्ते-एतासां प्रकृतीनां लोपो यथा स्यात् । इह मा भूत् । पिपक्षति । यियक्षति अन्तरेणाप्यचग्रहणमेताः प्रकृतीरपेक्षिष्यामहे । विषयस्तर्ह्यपेक्ष्यते । मुचो ऽकर्मकस्य गुणो वेति । इह मा भूत् । मुमुक्षति गामिति । अन्तरेणाप्यचग्रहणमेतं विषयमपेक्षिष्यामहे । कथम् । अकर्मकस्येत्युच्यते तेन यत्रैवायं मुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति । तस्मान्नार्थो ऽनया परिभाषया नानर्थके लोऽन्त्यविधिरिति अलोन्त्यात् पूर्वो ऽलुपधेति वा । अथवा व्यक्तमेव पठितव्यम् । अलो ऽन्त्यात्पूर्वोऽलुपधासंज्ञो भवतीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम्* । अन्तरेणापिवचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत् । तद्यथा । लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्वं आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयको ऽन्त्यस्तथाजातीयको ऽन्त्यात्पूर्वं आनीयते ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥

किमुदाहरणम् । इह तावत् तस्मिंन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति इकोयणचि । दध्यत्र । मध्वत्र । इह तस्मादित्युत्तरस्येति द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ई-

---

सिद्धे रत्नग्रहणादयमर्थ आश्रीयते योऽभ्यासत्वेन निर्ज्ञातस्तस्य समग्रस्य लोपो न त्वलोऽन्त्यस्येति । यथाजातीयकोन्त्य इति । एतच्च ब्रुवता पञ्चमीपक्ष एवाश्रितः । षष्ठीप्रथमयोरपि न दोषः । षष्ठीपक्षे निर्धारणे षष्ठी निर्धारणं च तुल्यजातीयस्य भवतीति अलां मध्ये योऽन्त्योऽल् तस्मात् पूर्व उपधासंज्ञ इत्यलेवोक्तावन्न्यायात्प्रतीयते । प्रथमाबहुवचनपक्षे ऽप्ययमर्थः । अन्त्यात् पूर्वो ऽलुपधासंज्ञ इति । अल इति जातौ बहुवचनम् । अवधिमत्तुल्यजातीयस्यावधिरिति अलोन्त्यादिति विज्ञायते ।

तस्मिन्निति । किमुदाहरणमिति । इतिकरणस्य गौरित्ययमाहेत्यादौ स्वरूपपदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्शनात्प्रश्नः । दध्यत्रेति । यदि तस्मिन्नणि चेतितस्माच्छस इति चार्थवैते परिभाषे उपन्यस्येतां तदा तत्रैव पूर्वग्रहणमुत्तरग्रहणं चाकारयिष्येतामिति भावः । अत्र व्यवच्छेद्यमस्ति यौष्माकीण अस्मभ्यं देहि, आस्माकीन युष्मभ्यं दीयतामिति स्वनः परयोर्युष्मदस्मदोरादेशौ न भवतः । इचानित्यत्र च पूर्वसवर्णदीर्घभू-

त्। द्वीपम् अन्तरीपं समीपम्। अन्यथाजातीयकेन शब्देन निर्देशः क्रियते अन्यथाजातीयक उदाह्रियते। किं तर्ह्युदाहरणम्। इह तावत् तस्मिन्निितिनिर्दिष्टे पूर्वस्येति तस्मिन्नणि च युष्मास्माकाविति तस्मादित्युत्तरस्येति तस्माच्छसो नः पुंसीति। इदं चाप्युदाहरणम् इको यणचि द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईदिति। कथम्। सर्वनाम्नाऽयं निर्देशः क्रियते। सर्वनामाचसामान्यवाची तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अप्युदाहरणानि भवन्ति। किं पुनः सामान्यं को विशेषः। गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः। न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं गौर्विशेषो भवति। भवति च। यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो विशेषोऽपि सामान्यं सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते। प्रकल्पेते च। कथम्। विवक्षातः। यदा ऽस्य गौः सामान्येन विवक्षितो भवति कृष्णो विशेषत्वेन तदा गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः। यदा ऽस्य कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन तदा कृष्णः सामान्यम्। गौर्विशेषः। अपर आह। प्र-

---

ताच्छसः पूर्वस्य षकारस्य नत्वं न भवति। अथ शस इति स्थानषष्ठीति व्याख्यानात् षकारस्य नभवतीत्युच्यते एवमप्युच्चरत आनुपलभतइत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घात्पूर्वस्य शसो नत्वं व्यवच्छेद्यमेव। अन्यथा जातीय केनेति। इतिकरणात् स्वरूपग्रहणेनैव भाव्यमिति भावः। थाला प्रकारमात्रमभिधीयत इति तद्वतो ऽभिधानाय जातीयर् प्रत्ययः कृतः। लौकिके प्रयोगे लाघवानादरप्रदर्शनाय प्रत्ययद्वयप्रयोगः। केवलेनापि जातीयरा प्रकारवान् गम्यतएव। इदं चाऽपीति सिद्धान्तवादी। इतिकरणो ऽर्थार्थ निर्देशार्थ एव स्वं रूपमिति वचनात्स्वरूपग्रहणे प्राप्ते। सर्वनाम्ना ऽयमिति। सूत्रान्तरोपात्तस्य तस्मिन्नित्यस्य तस्मादित्यस्य च नैतदनुकरणं किं तर्हि सर्वनाम्ना निर्देश इत्यर्थः। एतेन यत्र सप्तम्यर्थनिर्देशः पञ्चम्यर्थनिर्देशश्च तत्रोभयोरुपस्थानम्। विशेषा अपीति। अपिः संभावनायां न समुच्चये नहि विशेषपरित्यागेनेह शास्त्रे सामान्यमस्ति यदुदाहरणं स्यात् तस्मात्सर्वे विशेषा इहोदाहरणमित्यर्थः। सामान्यस्य सर्वविशेषेषु भावात्। किं पुनरिति। सामान्यविशेषभावस्यानवस्थानात्प्रश्नः। कदाचिद्दूराद्गोत्वमात्रग्रहणं पश्चात् कृष्णादिविशेषावगमः कदा चित्तु पूर्वं कृष्णादेर्ग्रहणं पश्चाद्गोत्वादेः। गौः सामान्यमिति। यद्विशेष्यं प्रधानं तत्सामान्यम् यत्तु विशेषणत्वेन परापकारितया निर्दिश्यते स विशेष इति तात्पर्यम्। इहापि तस्मिन्नित्यनेन सप्तम्यर्थसामान्यं निर्दिष्टम-

कल्पेते च । कथम् । पितापुत्त्रवत् । तद्यथा । स एव कं चित्प्रति पिता भवति कं चित्प्रति पुत्त्रो भवति। एवमिहापि स एव कं चित्प्रति सामान्यं कं चित्प्रति विशेषः । एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्ततरका भवन्ति ये सर्वनाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यते । अथ किमर्थमुपसर्गनिर्देशः क्रियते । शब्दे सप्तम्यानिर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यात् अर्थे मा भूत् । जनपदे अतिशायन इति । किं गतमेतदुपसर्गेण आहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यम् । गतमित्याह । कथम् । निरयं बहिर्भावे वर्तते । तद्यथा । निष्क्रान्तो देशाद् निर्देशो बहिर्देश इति गम्यते । शब्दस्य शब्दाद्बहिर्भूतः । अर्थोऽबहिर्भूतः । अथ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम् । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् * । निर्दिष्टग्रहणं क्रियते । आनन्तर्यार्थम् । आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात् । इको यणचि । दध्यत्र । मध्वत्र । इह माभूत् । समिधौ समिधः । दृषदौ दृषदः । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । तस्मिँ स्त-

---

चिहलीत्यादयस्तु विशेषाः । पितापुत्त्रवदिति । जन्यजनकशक्तिद्वययोगवदेकस्यैव विशेषणविशेष्यशक्तिद्वययोगात्कदा चित्का चिच्छक्तिराश्रीयते सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येत्येव कस्मान्नोच्यत इत्याह । एते खल्वपीति । नैर्देशिकानां, निर्देशप्रयोजनानां मध्ये वार्तंतरका युक्ततरका इत्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्यादत्र तरप् प्रत्ययः । तमपा त्वत्र भाव्यम् । एतैर्हीति । यदि हि सप्तमीनिर्दिष्टइत्युच्यते तदा सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्टइति प्रतीयेतेति भावः । किमर्थमिति । किमर्थमुपसर्गयुक्तस्य धातोर्निर्देशः क्रियते तस्मिन्निति पूर्वस्येति कस्मान्नोच्यत इति भावः । न पुनर्दिष्टइत्येवोच्यतामिति प्रश्नः केवलस्य दिशेर्दानार्थत्वादिहानुपयोगात् । शब्द इति । अन्तरेणाऽपि निर्दिष्टग्रहणं तस्मिन्निति पूर्वस्येत्येव निर्दिष्टत्वे लब्धे पुनर्निर्दिष्टशब्द उपादीयमानो बहिर्भावं गमयति शब्दाच्च बहिर्भूतः शब्द एव भवतीति । जनपद इति । तत्रायमर्थः स्याद् जनपदवाचिनि शब्दे परतश्चातुरर्थिकस्य लुब् भवतीति । अर्थेति । ननु प्रयोजनस्योक्तत्वात् पुनः प्रश्नानुपपत्तिः । अयं भावः । जनपदे लुबित्यत्रार्थेन पौर्वापर्यभावाज्जनपदे यः प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुब् इति तथातिशायने वर्तमानात्तमबादय इत्यर्थनिर्देशेऽप्युपस्थानं न भविष्यति । यदि चैतत्प्रयोजनं तदा तस्मिन्निति शब्दे पूर्वस्येति वक्तव्यम् । निर्दिष्टग्रहणमिति । पूर्वोक्तप्रयोजनाभावादिति भावः । निः शब्दस्य नैरन्तर्ये वर्तते दिशिश्चोच्चारणक्रियः । तेन निरन्तरोच्चारिते कार्यं लभते । समिधाविति । ननु संहितायामित्युच्यते

स्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषान्नियमार्थं वचनम् दध्युदकं पचत्योदनम् । तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगयोरविशेषान्नियमार्थोऽयमारम्भः । ग्रामे देवदत्तः, पूर्वः पर इति संदेहः । ग्रामाद्देवदत्तः, पूर्वः पर इति संदेहः । एवमिहापि दध्युदकं पचत्योदनम् । उभाविकौ उभावचौ । अचि पूर्वस्य अचि परस्येति संदेहः । तिङ्ङ्तिङ्ङिति । अतिङः पूर्वस्य अतिङः परस्येति संदेहः । इष्यते चाचि पूर्वस्य स्यादृ अतिङश्च परस्येति । तच्चान्तरेण वचनं न सिध्यतीति नियमार्थं वचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अथ यत्रोभयं निर्दिश्यते किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवति आहो स्वित् परस्येति । उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशः * । उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनमतो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे * । वक्ष्यति तास्यादिभ्यो ऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशो ऽभ्यस्तसिजर्थ इति । तस्मिन् क्रियमाणे तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य ल-

---

न च व्यवहितयोः संहिताऽस्ति अचीति चाधिकरणमौपश्लेषिकं निर्दिष्टं न च व्यवहितमुपश्लिष्टं भवति । नैष दोषः । वर्णानां परः संनिकर्षः संहिता साचात्रास्ति अचीति सत्सप्तमी विज्ञायते व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते इति यत्र विषये यथाभूत इक् संभवति अन्तरो व्यहितो वा तथाभूतस्यैव यणादेशः स्यात् ।किमर्थमिति।किंनियमार्थमथ षष्ठीप्रक्लृप्त्यर्थमिति प्रश्नः ॥ पूर्वोत्तरयोरिति । कर्मणि षष्ठी योगः संबन्धः । तदयमर्थः अभ्युपश्लिष्टस्यैको यणा भाव्यम् । यथा च परस्मिन् पूर्व उपश्लिष्ट एवं पूर्वस्मिन्नपि परः। तिङ्ङतिङ्ङित्यत्रापि तथा तिङन्तात्परं तिङन्तं भवत्येवं पूर्वमपि तत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिपक्षे षष्ठ्यनुवर्तयितव्येति गौरवप्रसङ्गान्नियमार्थमित्युक्तम् । योगयोरिति । युज्येते इति योगौ कर्मणि घञ् । अचीति सत्सप्तमीपक्षेऽप्यनियमप्रसङ्गः । अचि पूर्वस्येति, उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादधिकरणसप्तमी क्लृप्ता न तु दिग्योगलक्षणा पञ्चमी तत्र दध्युदकमित्यादौ पर्यायप्रसङ्गः । नहि युगपदेकस्य स्थानित्वं निमित्तत्वं चोपपद्यतइति नियमार्थं वचनं पूर्वस्यैवाऽनन्तरस्यैव भवतीति द्वयं चानेन क्रियते परनिवृत्तिर्व्यवहितनिवृत्तिश्च संदेहस्तूपक्रमसाचतयोपन्यस्तः । न हि संदेहादलक्षणमिति न्यायात् पर्यायप्रसङ्गात् । अथ अत्रेति । यथा बह्वोर्लोप इत्यत्र युगपच्चैकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वासंभवात् प्रश्नः । विप्रतिषेधादिति । सूत्रपाठापेक्षया परस्य व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः । किं प्रयोजनमिति । विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वाद्वक्ष्यमाणोऽ-

सार्वधातुके परतस्तास्यादीनामिति संदेहः। तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य। बहोरिष्ठादीनामादिलोपे *। बहोरुत्तरेषामिष्ठ मेयसामिष्ठेमेयःसु परतो बहोरिति संदेहः। बहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसाम्। गोतो णित् *। गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्वनामस्थाने परतो गोत इति संदेहः। गोतःपरस्य सर्वनामस्थानस्य। रुदादिभ्यः सार्वधातुके*। रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्यसार्वधातुके परतो रुदादीनामिति संदेहः। रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य। आने मुगीदासः*। आस उत्तरस्यानस्याने परत आस इति संदेहः। आस उत्तरस्यानस्य। आमि सर्वनाम्नः सुट्*। सर्वनाम्न उत्तरस्याम आमि परतः सर्वनाम्न इति संदेहः। सर्वनाम्न उत्तरस्यामः। घेर्ङित्याण् नद्याः *। नद्या उत्तरेषां ङितां ङित्सु परतो नद्या इति संदेहः। उत्तरेषां ङिताम्। याडापः *। आप उत्तरस्य ङितो ङिति परत आप इति संदेहः। आप उत्तरस्य ङितः। ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् *। ङम उत्तरस्याऽचोऽचि परतो ङम इति संदेहः। ङमउत्तरस्याचः। विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाशत्वादविप्रतिषेधः *। विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः। सर्वत्रैवाच कृतसामर्थ्या सप्तमी अकृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति। यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः *। यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः। यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी कर्तव्या। यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य षष्ठी कर्तव्या। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। अनेनैव प्रक्लृप्तिर्भविष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी तस्मादित्युत्तरस्य

भिप्रायः। संदेह इति। संदेहाच्च पर्यायप्रसङ्गः। इष्ठेमेयः स्विति। तदा च बहुशब्दस्य लोपभूभावौ पर्यायेण स्याताम्। गोतो णिदिति। यदि गोशब्दस्य णित्त्वं स्यात्तदा तिष्ठति गौरित्यत्र वचनसामर्थ्यादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात्। ङमो ह्रस्वादिति। ङमो ङमुडागमे सति कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रसङ्गः। पदस्य चैको नकारो ऽन्तो न तु द्वाविति णत्वनिषेधो नास्ति। विभक्तीति। पूर्वोपात्तेषु सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशस्य क्वचित् पूर्वार्थत्वात् सावकाशत्वम्। पञ्चमी तु निरवकाशेति परस्य कार्यित्वं बोधयिष्यतीति भावः।। यथार्थं वेति। यथाविषयमित्यर्थः प्रदेशेषु कार्यिणः षष्ठ्येव निर्देष्टव्याः। प्रकल्पकमि-

षष्ठीति। तत्तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्तव्यम् । नकर्तव्यम् ।प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। षष्ठी स्थाने योगेति। प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभावः* । प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याभावः । उक्तं चैतन्नियमार्थोऽयमारम्भ इति । प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युः । तत्र को दोषः । गुप्तिज्किद्भ्यः सन् । गुप्तिज्किद्भ्य इत्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् । तस्मादित्युत्तरस्येति । अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्राऽऽन्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यति । नैवं शक्यम् । इत्संज्ञा न प्रकल्पेत । उपदेशइतीत्संज्ञोच्यते । प्रकृतिविकाराऽव्यवस्था च * । प्रकृतिविकारयोश्च व्यवस्था न प्रकल्पते इको यणचि अचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः * । सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्रैव षष्ठी प्राप्नोति । तास्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी लसार्वधातुकइत्यस्याः सप्तम्याःषष्ठीं प्रकल्पयेत् । तस्मादित्युत्तरस्येति । तथा लसार्वधातुकइत्येषा सप्तमी तास्यादिभ्य इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति । तत्र को दोषः । तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः । तत्र उभयोः कार्यं प्रप्नोति । नैषदोषः। यत्तावदुच्यते । प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभाव इति । माभून्नियमः। सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य। यावता सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठीप्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य नोत्सहते सप्तमीनिर्दिष्टे परस्य कार्यं भवितुं नापि पञ्चमीनिर्दिष्टे पू

ति चेदिति। यत्र षष्ठी नास्ति तत्र तस्याः प्रक्लृप्तिः क्रियते यत्र षष्ठ्यस्ति इको यणचीत्यादौ तत्रानेन नियमो न क्रियते नहि व्यापारद्वयमुपपद्यते येन षष्ठी प्रक्लृप्तिस्तस्या नियमश्चेति भावः। इत्संज्ञेति। आदेशस्योपदेशाभावात्तस्येतत्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः। स्थानी चोत्पत्तिकाल एव निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्यपीत्संज्ञा नास्ति। यणिति प्रथमाया इति। ततश्चेकः स्थाने यण् न लभ्येत इकोऽप्यन्य आदेशः स्याद्यणोऽप्यन्य इत्यभिमता स्थान्यादेशभावव्यवस्था न स्यात् । उभयकार्यप्रसङ्ग इति विरोधाभावाद्यौगपद्ये नोभयोः कार्यं प्राप्नोति । मा भून्नियम इति । षष्ठीप्रक्लृप्त्यैव तत्फलस्य लब्धत्वादिति भावः। यत्र षष्ठी नास्ति तत्रासौ प्रकल्प्यते । यत्र त्वस्तीको य-

वंसत्र । यदप्युच्यते प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युरिति । स-
न्तु प्रकल्पिकाः । ननु चोक्तं गुप् तिज्किद्भ्यः सनित्येषा पञ्चमी
सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मादित्युत्तरस्येति । परिहृ-
तमेतत् । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतः सनः
सन्नेव भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमित्संज्ञा न प्रकल्पेत उपदे-
शइति इत्संज्ञोच्यते । सत्रादेष दोषो यदीत्संज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत ।
तत्र खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति । उ-
पदेशइति हीत्संज्ञोच्यते । अथ वा नानुत्पन्ने सनि प्रकॢप्त्या भवि-
तव्यं यदा चोत्पन्नः सन् तदा कृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा प्रकॢप्ति-
र्न भविष्यति । यदप्युच्यते प्रकृतिविकाराव्यवस्था चेति । अत्राऽपि
प्रकृतौ षष्ठी इकइति विकृतौ प्रथमा यणिति । यत्र च नामसौत्री
षष्ठी नास्ति तत्र प्रकॢप्त्या भवितव्यम् । अथ वाऽस्तु तावदिको यणि-
ति यत्र नाम सौत्री षष्ठी । यदि चेदानीमचीत्येषा सप्तमी यणि-
ति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति ।
अस्तु । न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्राऽऽन्तर्यतो यणो
यणेव भविष्यति । यदप्युच्यते सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठी-
प्रकॢप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति । नैषदोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवत इति । यदयमेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वप-
रग्रहणं करोति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्य ॥

णचीति तत्रापि पूर्वस्यैव षष्ठी न परस्येति प्रकल्प्यते । कृतायामित्संज्ञायामिति । सूत्र-
एवोच्चारितस्य इत्संज्ञेति प्रयोगे सशब्द एव सनित्कार्यं लभतइत्यर्थः । अथवेति । पर-
त्वविशिष्टस्य सन उत्पादने उपचयात् प्रवृत्त्यन्तराभावान्नास्ति पञ्चम्याः प्रकल्पकत्व-
मित्यर्थः । प्रकृतौ षष्ठीति । इको यणचीति श्रुतयोरेव स्थान्यादेशभावोपपादनान्ना-
स्ति षष्ठीप्रकल्पनम् । अपेक्षाया अभावादित्यर्थः । यदयमिति । यद्युभयनिर्देशात्पर-
स्यरषष्ठीप्रकल्पने सति ग्रहणकवाक्याद्वाक्यान्तरमनुमीयते तास्यादिभ्यो लसार्वधातुक-
स्य लसार्वधातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं भवतीति तदादिगुण इत्यादावपि तथैव प्र-
कॢप्तिर्भविष्यतीति किं पूर्वपरयोरित्यनेनेत्यर्थः । तत्र परत्वानवकाशत्वाभ्यां नियम-
पक्षवत् षष्ठी प्रकल्पनपक्षे व्यवस्था । दीर्घाच्छे तुग् भवतीत्यत्र षष्ठीस्थाने व्यत्ययेन
पञ्चमीति व्याख्यानात्, सुराच्छायेत्यादेर्वा ज्ञापकाद्दीर्घस्यैव तुग् भवति न तु छस्य ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥ रूपग्रहणं किमर्थं न स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीत्येव रूपं शब्दस्य संज्ञा भविष्यति न-ह्यन्यत्स्वं शब्दस्यास्त्यन्यदतो रूपात्। एवं तर्हि सिद्धे सति-यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अस्त्यन्यद्रूपात्स्वं शब्द-स्येति। किं पुनस्तत्। अर्थः। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजन-म्। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। शब्देनार्थगतेरर्थे कार्यस्यासंभवात् तद्वाचि-नः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वंरूपवचनम्। शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते गामानय दध्यशानेति अर्थआनीयते अर्थश्च भुज्यते। अर्थे कार्यस्या-

---

स्वंरूपं शब्द॥ स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणे प्राप्ते नियमार्था परिभा-षेयमिति केचिदाहुः। अन्ये तु लिङ्गाभावाद्विध्यन्तरशेषभावाभावाच्च नेयं परिभाषा अपि तु संज्ञासूत्रमिदमिति प्रतिपन्नाः। देवदत्तादयश्च संज्ञाशब्दा नियमार्था इति सि-द्धान्तः। सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो हि शब्दः सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्तियुक्त एवार्थ इति व्यवहाराय नियमः क्रियते। रूपशब्देन चेहाग्निशब्दत्वादिकं शुकसारिकापुरुषोदी-रितभिन्नशब्दव्यक्तिसमवेतं सामान्यमभिधीयते तत्र व्यक्तेः सामान्यं संज्ञा सामान्यस्य वा व्यक्तिरिति व्याख्याने कामचारः। व्यक्तिः कार्यं प्रतिपद्यमाना सामान्यप्रतिबद्धैव प्रतिपद्यते सामान्यमपि कार्यं प्रतिपद्यमानं व्यक्तिद्वारेणैव प्रतिपद्यत इति फले न क-श्चिद्भेदः। रूपग्रहणमिति। प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च रूपमेव ग्रहीष्यते अर्थो हि सम्बन्धग्रहणमपेक्षते अनुकरणशब्देषु नाऽर्थः प्रतीयते साधा-रणश्च पर्यायैरपि प्रत्यायनाद् न चार्थः संज्ञा शक्यते वक्तुं संज्ञित्वे चार्थस्य सूत्रमनर्थ-कमिति प्रश्नः। एवं तर्हीति। यत एवेह रूपग्रहणस्य व्यावर्त्यं नास्ति तत एव ज्ञापकं सति तु व्यावर्त्ये तत्रैवोपक्षयान्न ज्ञापकं स्यात्। अर्थवद्ग्रहण इति। अर्थयुक्तं रूपं गृह्यतइत्यर्थः।तेन काशे कुशेवंशे इत्यत्र "शे"इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति यत्र चार्थवता रूपेण शब्दो नाश्रीयते तत्रेदं नोपतिष्ठते यथा वर्णग्रहणेषु टेरेत्वे चेति पचेते इत्यत्रान-र्थकस्यापि टेरेत्वं भवति। किमर्थमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। शब्देनार्थगतेरिति। कात्यायनवचनप्रामाण्यादस्त्रियामिति प्रतिषेधस्यानित्यत्वा"द्विभाषा गुणेऽस्त्रियामि" ति पञ्चमी। इह योग्यतालक्षणेन संबन्धेन शब्दोऽर्थं लोके प्रत्याययति व्याकरणेऽपि प-शुरपत्यं देवता प्राञ्च उदञ्चो भरता इत्यर्थ एव गृह्यते। अग्नेर्ढगित्यादौ त्वर्थस्य प्र-त्ययेन पौर्वापर्यासंभवात् साहचर्यात् सर्वस्य तद्वाचिनः संप्रत्ययः स्यादिति सूत्रारम्भः। संज्ञाप्रतिषेधार्थमिति। संज्ञासम्प्रत्यय उच्यते। नवेति। शब्द उपलब्धोऽर्थं प्रत्याययति

संभवादिह च व्याकरणे ऽर्थे कार्यस्यासंभवः । अग्नेर्ढगिति न श-
क्यते ऽङ्गारेभ्यः परो ढक् कर्तुम् । शब्देनार्थगतेरर्थे कार्यस्यासंभवाद्
यावन्तस्तद्वाचिनः शब्दास्तावद्भ्यः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति। इष्यते च
तस्मादेव स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तद्वाचिनः सं-
ज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वं रूपवचनम् । एवमर्थमिदमुच्यते । न वा शब्दपू-
र्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः * । न वा एतत्प्रयोजनम-
स्ति । किं कारणम् । शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः । आतश्च शब्दपूर्व-
कः । यो ऽपि ह्यसावाहूयते नाम्ना । नाम च यदानेन नोपलब्धं भ-
वति तदापृच्छति किं भवनाहेति । शब्दपूर्वकश्चार्थस्य संप्रत्ययः
इह च व्याकरणे शब्दे कार्यस्य संभवः । अर्थे ऽसंभवस्तस्मादर्थनि-
वृत्तिर्भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अशब्दसंज्ञेति वक्ष्यामीति
इह मा भूत् दाधा घ्वदाप् तरप्तमपौ घ इति । शब्दसंज्ञाप्रतिषेधा-
नर्थक्यं वचनप्रामाण्यात्* । शब्दसंज्ञायाः प्रतिषेधो ऽनर्थकः । शब्द-
संज्ञायां स्वरूपविधिः कस्मान्न भवति । वचनप्रामाण्यात् । शब्दसं-
ज्ञावचनसामर्थ्यात् । ननु च वचनप्रामाण्यात् संज्ञिनां संप्रत्ययः
स्यात् स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञायाः । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आ-
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति शब्दसंज्ञायां न स्वरूपविधिर्भवतीति । यदयं
ष्णान्ता षडिति षकारान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञां शास्ति । इतर-
था हि वचनप्रामाण्याच्च नकारान्तायाः संख्यायाः संप्रतययः स्यात्
स्वरूपग्रहणाच्च षकारान्तायाः नैतदस्ति ज्ञापकम् । न हि षकारान्ता

न सत्तामात्रेण । चक्षुरादीनि तु सत्तामात्रेण विषयमवगमयन्ति अर्थस्य शास्त्रीये
कार्ये क्व चिदयोग्यत्वात् प्रत्यासत्त्या स एवोपात्तः शब्दो ग्रहीष्यते न तु विप्रकृष्टं श-
ब्दान्तर मिति भावः । शब्दपूर्वक इति । अस्योपलब्धुः शब्दपूर्वक इत्यर्थः । अशब्दसंज्ञे-
ति । न्यायात् स्वरूपग्रहणे सिद्धे शब्दसंज्ञायां स्वरूपग्रहणं मा भूदित्येवमर्थमिदमित्य-
र्थः । अन्यथोपसर्गे घोः किरिति किप्रत्ययो घोर्धातोः शब्दार्थात् स्यान्न तु दाधाभ्यः ।
कुमारीघ इत्यत्र घरूपेति ह्रस्वः प्रसज्येत । ई हल्यघोरित्यत्र तु घशब्दस्याकारान्तत्वा-
भावाद्दाधामेव ग्रहणं सिध्यति । वचनप्रामाण्यादिति । प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्थं सं-
ज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं न भविष्यति । ननु चेति । उभयगतिरिह शास्त्रे
दृष्टा सञ्ज्ञाकर्मकरणादिष्विति इहापि स्वरूपस्य संज्ञिनश्च प्रदेशेषु ग्रहणं स्यात् । नही-

संज्ञा । का तर्हि ।डकारान्ता । असिद्धं जश्त्वं तस्यासिद्धत्वात् ष-
कारान्ता । मन्त्राद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । मन्त्रे ऋचि यजुषीति य-
दुच्यते तन्मन्त्रशब्दे ऋक्शब्दे यजुःशब्दे च मा भूत् । मन्त्राद्यर्थमि-
ति चेच्छास्त्रसामर्थ्यादर्थगतेः सिद्धम् * । मन्त्राद्यर्थमिति चेत्तन्न ।
किं कारणम् । शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति । मन्त्रे ऋ-
चि यजुषीति यदुच्यते मन्त्रशब्दे ऋक्शब्दे यजुश्शब्दे च तस्य का-
र्यस्य संभवो नास्तीति कृत्वा मन्त्रादिसहचरितो यो ऽर्थस्तस्य गति-
र्भविष्यति साहचर्यात् । सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम् * । सिन्निर्दे-
शः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयो-
जनम् । वृक्षाद्यर्थम् विभाषा वृक्षमृगेति । प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रो-
धाः ।पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् * । पिन्निर्देशः कर्तव्यः । ततो
वक्तव्यम् । पर्यायवचनस्य च तद्विशेषाणां च ग्रहणं भवति स्वस्य च रूप-
स्येति। किं प्रयोजनम्।स्वाद्यर्थम्।स्वे पुषः।स्वपोषं पुष्यति। रैपोषम्।धन-
पोषम्।अश्वपोषम्। गोपोषम्।जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्*।जि-
न्निर्देशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यम् । पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति।
किं प्रयोजनम् । राजाद्यर्थम् । सभा राजामनुष्यपूर्वा । इनसभम् ।
ईश्वरसभम् । तस्यैव न भवति । राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति।

ति । षड्भ्यो लुगित्यादावुच्चारितेति भावः । का तर्हीति । तत्र डकारान्तः शब्द उच्चा-
रितो जश्शसोश्च षकारान्ताल्लुक् कर्तव्यः । षण्णामिति च नुट् । असिद्धमिति । डका-
रान्तः श्रूयमाणोपि डत्वस्यासिद्धत्वात् षकारान्तस्य स्वरूपस्य ग्राहको भविष्यतीत्यर्थः।
मन्त्राद्यर्थमिति । मन्त्रादयः शब्दस्य संज्ञा । शास्त्रसामर्थ्यादिति । द्वेषसुन्नयोरित्यादौ
क्यजादीनां निमित्तत्वेनोपादानाद्यजुषि ऋचि मन्त्रइति च स्वरूपं न ग्रहीष्यते न
च तथाविधं लक्ष्यमस्तीति भावः ।'मन्त्रादिसहचरित इति । साहचर्यं च शब्दा-
नुविद्धस्यैवार्थस्यावगमात् । सित्तद्विशेषाणामिति । वृक्षस् मृगस् इत्येवं निर्देशः कर्त-
व्यः । एतदपि न्यायसिद्धं तुल्यजातीयानां द्वन्द्व एकवद्भवतीति वक्ष्यते पर्यायाणां च यु-
गपत्प्रयोगाभावात् सामान्यविशेषाणां चार्थाभावात् सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामा-
क्षेपाद्धिवद्वक्षमिति द्वन्द्वाभावाद्विशेषाणामेव प्लक्षन्यग्रोधादीनां ग्रहणं सिद्धम् । पित्पर्या-
यवचनस्य चेति । चशब्दात् स्वरूपस्य विशेषाणां च ग्रहणम् । इदं वाचनिकमेव । जि-
त्पर्यायेति । इदं न्यायसिद्धमित्याहुः । अराजेति पर्युदास आश्रीयते तेन राजसदृशा-

पुष्पमित्रसभा चन्द्रगुप्तसभा । श्वित्तस्य च तद्विशेषाणां च मत्स्या-
द्यर्थम् * । श्विन्निर्देश:कर्तव्य: ततो वक्तव्यम् । तस्य च ग्रहणं भ-
वति तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम् । मत्स्याद्यर्थम् । पक्षिम-
त्स्यमृगान् हन्ति । मात्सिक: । तद्विशेषाणाम् । शाफरिक: । शाकु-
लिक: । पर्यायवचनानां न भवति । अजिह्मान् हन्ति अनिमिषा-
न् हन्तीति । अस्यैकस्य पर्यायवचनस्येष्यते।मीनान् हन्ति मैनिक:॥

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय:॥ ६९ ॥अप्रत्यय इति किमर्थम् । सना-
शंसभिक्ष उ: । असांप्रतिके । अत्यल्पमिदमुच्यते अप्रत्यय इति। अप्रतय-
यादेशटित्किन्मितइति वक्तव्यम् । प्रत्यये उदाहृतम् ।आदेशे इदम इ-
श्।इत:।इह।टिति लविता लवितुम् । किति बभूव।मिति ह्रे अनड्वन् ।
टित: परिहार: । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न टिता सवर्णानां ग्रहणं भ-
वतीति । यदयं ग्रहोऽलिटि दीर्घत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । नि-
यमार्थमेतत् स्यात् । ग्रहो ऽलिटि दीर्घ एवेति । यत्तर्हि वृतो वेति
विभाषां शास्ति । सर्वेषामेव परिहार: । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्र-
हणं नेत्येवं न भविष्यति । प्रत्यये भूयान् परिहार: । अनभिधाना-
त्प्रत्यय: सवर्णान् न ग्रहीष्यति । यान् हि प्रत्यय: सवर्णान् गृह्णी-
याद् न तैरर्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानान्न भविष्यति । इदं

नां तत्पर्यायाणामेव ग्रहणं सिध्यति । श्वित्तस्य चेति । इदं वाचनिकमेव । मत्स्याद्यर्थं-
मिति । मृगपक्षिणोस्तुपिन्निर्देशस्तत्फललाभार्थ: कर्तव्य: । अस्यैकस्येति । इयमिष्टिरेव॥

अणुदित् ॥ अप्रत्यय इति किमर्थमिति । किं यस्य प्रत्ययसंज्ञा विहिता तस्य प्र-
तिषेध उत य: प्रतीयते विधीयते इति यौगिक: प्रत्ययस्तस्यापीति प्रश्न: । इत इति
विशेषविहितत्वात् त्यदाद्यत्वं बाधित्वा त्रिमात्र आदेश: प्राप्नोति बभूवेति । अनु-
नासिक: प्राप्नोति अनड्वन्निति । आमपि पक्षे प्राप्नोति । यदयमिति । ग्रहेरेव दीर्घो
नान्येभ्य इति नियमाभावादिति भाव: । नियमार्थमिति । ग्रहेर्दीर्घ एव न ह्रस्व इत्येव-
मर्थं स्यादित्यर्थ: । वृतो वेति । ननु ववरिथेति लिटि दीर्घो मा भूदित्येवमर्थमेतत् स्या-
दिति कथं ज्ञापकम् ॥ एवं तर्हि वृ इत्यत्रापि अलिटीत्यनुवर्तनाल्लिटि दीर्घनिषेधादन्यत्र
उभयस्मिन् सिद्धे वाग्रहणं ज्ञापकमीट इटा ग्रहणाभावस्य । प्रत्यये भूयानिति । साधा-
रणो ऽसाधारणश्चेत्यर्थ: । प्रत्यय इत्यन्वर्था संज्ञा कृता येनार्थं प्रतियन्ति स प्रत्यय: ।

तर्हि प्रयोजनम् । इह केचित्प्रतीयन्ते केचित्प्रत्याय्यन्ते । ह्रस्वाः प्रतीयन्ते दीर्घाः प्रत्याय्यन्ते । यावद् ब्रूते प्रत्याय्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति तावदप्रत्यय इति । कं पुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणेन गृह्णीयात् । ह्रस्वम् । यत्नाधिक्यान्न भविष्यति । प्लुतं तर्हि गृह्णीयात् । अनणत्वान्न ग्रहीष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । अण् सवर्णस्येति स्वराऽऽनुनासिक्यकालभेदात् * । अण् सवर्णसंज्ञ्युच्यते । स्वरभेदादानुनासिक्यभेदाद् कालभेदाच्चाण् सवर्णान्न गृह्णीयाद् इष्यते च ग्रहणं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणमनुपदेशात् * । तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति अकस्सवर्णे दीर्घ इति । किं कारणम् । अनुपदेशात् । यथा-

---

न च दीर्घप्लुतयोरर्थस्याभिधानमस्ति । ह्रस्वा इति । प्रतीयन्ते श्रूयन्ते उच्चार्यन्ते अ-गादिचोदनास्वित्यर्थः । दीर्घा इति । ह्रस्वैर्ग्रहीतैरण्त्वाद्दीर्घाणां ग्रहणात् । तत्राष्टन आ विभक्तावित्यत्राकारो ग्राहको मा भूदित्यर्थः । यथैव हि अण्त्वादकारो रपरत्वा-दि कार्यं प्रतिपद्यते तथा ग्राहकत्वमपि प्रतिपद्येतेति भावः । कथं पुनरप्रत्यय इत्यस्या-प्रत्याय्यमान इत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थादेतेः कर्मण्यज्विधानात् । यत्नाधिक्यादिति । ननु च ह्रस्वोच्चारणे अर्धमात्रिकस्य मात्रिक एव स्यादिति दीर्घोच्चारणमुभयार्थं स्यात् । एतत्तु न निरूपितं न्याय एवात्र परिहारो विधास्यते । अनण्त्वादिति । अत्र हि सूत्रे प्र-त्याहारसन्निविष्टा एव गृह्यन्ते स्वात्मनि क्रियाविरोधादनिष्पादाद् ग्रहणकशास्त्रान्त-राभावाच्च अत्र सूत्रे अकारादिभिराकारादीनां ग्रहणासम्भवोऽन्येषु प्रदेशेषु अनेन सूत्रे-णाकारादिभिराकारादयो गृह्यमाणा अणादिकार्याणि लभन्ते । भाव्यमानेनेति । प्रती-यते विधीयत इति यौगिकस्यात्र प्रत्ययस्य ग्रहणमिति भावः । किमर्थं पुनरिति । आ-कृतिनिर्देशात् सिद्धमिति प्रश्नः । अण् सवर्णस्येति । उदिद्ग्रहणस्याविचारयिष्यमाण-त्वादेवमुक्तम् । व्यक्तिनिर्देशे कालादिभिन्नस्य ग्रहणं न प्राप्नोतीति भावः । प्रत्याहारग्र-हण इति । अकोचीति यत्र संज्ञया प्रत्यायनमिकारादीनां तत्र तैरन्येषां ग्रहणं न स्याद् यद् यत्र स्वरूपेणोच्चार्यते अस्य च्वौ यस्येति चेति च तत्रैवैषां ग्राहकत्वं स्यात् । अनुपदेशादि-ति । अनुच्चारणादित्यर्थः । नहि प्रत्याहारे दीर्घा उच्चारिता यतो गादिचोदनाभिगृह्येरन्

जातीयकानां संज्ञा कृता तथाजातीयकानां संप्रत्यायिका स्याद् ह्रस्वानां च क्रियते ह्रस्वानामेव संप्रत्यायिका स्याद् दीर्घाणां न स्यात्। ननु च ह्रस्वाः प्रतीयमाना दीर्घान् संप्रत्याययिष्यन्ति। ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणशब्दसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम्*। ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणशब्दस्संप्रत्यायको भवति न संप्रतीयमानः। तद्यथा। ऋगित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते। एवं तर्हि वर्णपाठएवोपदेशः करिष्यते। वर्णपाठउपदेश इति चेदवरकालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः*। वर्णपाठउपदेश इति चेदवरकालत्वात् परिभाषाया अनुपदेशः। किं परासूत्रात् क्रियत इत्यतोऽवरकाला। नेत्याह। सर्वथाऽवरकालैव। वर्णानामुपदेशस्तावत्। उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा। इत्संज्ञोत्तरकालआदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः। प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा। सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्यचाऽप्रत्यय इति। सैषाऽवरकाला, उपदेशोत्तरकाला वर्णानामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय कल्पयिष्यतइत्येतन्न। तस्मादुपदेशः कर्तव्यः। तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात्*। तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति। अस्य च्वौ यस्येति च। किंका-

---

अथ वा अकोचीत्यादावनुच्चारिता इकारादयो दीर्घाणां प्रत्यायका न स्युरित्यर्थः। ननु चेति। उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकैर्भवितव्यमिति नास्ति। सन्निहितास्तु प्रत्यायकास्तत्र सन्निधानं यथा योगमस्त्येवेत्यर्थः। उच्चार्यमाणेति। प्रतीयमानो हि प्रधानं सत्कथमन्यप्रत्यायनेऽङ्गभावं तदैव गच्छेदित्यर्थः। शब्दस्यावचनमिति। प्रतीयमानशब्देनान्यस्याप्रत्यायनमित्यर्थः। ऋगित्युक्तइति। यद्यपि प्रकरणवशाद्विशिष्टसन्निवेशापि ऋक्शब्देन ऋक् प्रत्याय्यते। तथापि सा स्वार्थं न प्रत्याययतीत्यर्थः। एवं तर्हीति। अइउणिति प्रत्याहारएवाकारादिभिराकारादीनां ग्रहणात् तेषामप्यगादिसंज्ञाभिर्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः। उपदेश इति। प्रत्यायनमित्यर्थः। करिष्यत इति व्याख्यास्यते। अवरकालत्वादिति। निष्पन्नेष्वङ्गेष्वनयान्यत्रास्य च्वावित्यादौ सवर्णानां ग्रहणं भवति नाङ्गेषु नापि स्वात्मनि अनिष्पन्नत्वादिति भावः। सर्वथेति। आर्थक्रमेणापि न शाब्दक्रमेणैवेत्यर्थः। वर्णानामुत्पत्ताविति। अइउणित्यत्र इयमेव वर्णानाकारादीनुत्पादयतीत्येतन्नास्ति। तस्मादिति। प्रत्याहारएव दीर्घप्लुता अपि पठनीया इत्यर्थः। तत्रानुवृत्तीति। व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भेऽवान्तरभेदसंभवाद् ग्रहणं न सिध्यतीत्यर्थः।

रणम् । अनण्त्वात् । नह्येतेऽणो येऽनुवृत्तिनिर्देशे । के तर्हि । येऽक्षरसमाम्नायउपदिश्यन्ते । एवं तर्ह्यनण्त्वादनुवृत्तौ न, अनुपदेशाच्च प्रत्याहारे न । उच्यते चेदमण् सवर्णान् गृह्णातीति तच्च वचनाद्भविष्यति । वचनादत्र तन्नास्ति । नेदं वचनाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । ये एते प्रत्याहाराणामादितो वर्णास्तैः सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् । एवं तर्हि । सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात् * । सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यम् । कुतः । आकृतिग्रहणात् । अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति । तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः । ननु चान्या आकृतिरकारस्याऽन्याऽऽकारस्य च । अनन्यत्वाच्च* । अनन्याकृतिरकारस्याऽऽकारस्य च । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वंकरः * । यो ह्यनेकान्तेन भेदो नासावन्यत्वं करोति । तद्यथा । न यो गोश्च गोश्च भेदः सोऽन्यत्वं करोति । यस्तु खलु गोश्चाऽश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति । अपर आह । सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वम् । सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यम् । आकृतिग्रहणादनन्यत्वं भविष्यति । अनन्याकृतिरकारस्याऽऽकारस्य च । अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकरः यो ह्यनेकान्तेन भे-

---

वचनादिति । अण् सदृशोऽणिति गृहीष्यत इत्यर्थः । यत्रेति । अनन्तरोक्तमुभयं यत्र नास्ति अकोऽचीत्यादौ । अत्र ह्यनुबन्धेन चिन्हेन प्रत्याहारस्य एव निर्दिष्ट इत्यण्त्वमुच्चारणं चास्ति । तत्राकार उच्चारित आदिरन्त्येन सहेतेति मध्यपातिनां स्वरूपस्य च ग्राहकोऽस्माच्च वचनात्सवर्णानामपीत्यर्थः । एवं व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भे नास्तीष्टसिद्धिराकृतिपक्षे तु सूत्रं न कर्तव्यमित्याह । सवर्ण इति । प्रत्याहारे अनुवृत्तिनिर्देशे च सर्वत्र जातिरुपदिश्यते नान्तरीयकं व्यक्त्युच्चारणम् । अत्वं च ह्रस्वदीर्घप्लुतेषु विद्यते यथा गोत्वं कृते गोपिण्डे स्थूले शुक्ले कृष्णे चेति भावः । ननु चान्येति । श्रुतिभेदाद्भेद इति मन्यमानस्य प्रश्नः । अनन्यत्वाच्चेति । सत्यपि श्रुतिभेदे एकाकृतियोगोऽस्त्येव यथा कृशेस्थूलेऽपि च गोपिण्डे गोत्वयोगः । यो हीति । अभेदस्यापि प्रत्यभिज्ञानात्सद्भाव इत्यर्थः । यस्त्विति । अत्रापि यदा प्राणी न हन्तव्य इति प्राणित्वेनाऽऽश्रयणं तदा अभेद एव गवाश्वरूपाश्रये तु भेद इति भावः। अष्टन आ विभक्तावित्यत्र तु यत्राद्दीर्घव्यक्तिसमवेतं सामान्यं गृह्यते । यथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय इति विशिष्टव्यक्तिस्थं ब्राह्मण्यमाश्रीयते । अपर आहेति । व्यक्तिरेव शब्दार्थः जा-

दो नासावन्यत्वं करोति। तद्यथा। न यो गोश्चगोश्च भेदः सोऽन्यत्वं करोति यस्तु खलु गोश्चाऽश्वस्य च भेदः सोऽन्यत्वं करोति। तदच्च हल्ग्रहणेषु *। एवं च कृत्वा शल्ग्रहणेषु सिद्धं भवति। झलो झलि। अवात्ताम्। अवात्तम्। अवात्त। यच्चैतन्नास्ति। अण् सवर्णान् गृह्णातीति। अनेकान्तो ह्यनन्यत्त्वकर इत्युक्तार्थम्। द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशान्मन्यामहे आकृतिग्रहणात् सिद्धमिति। यदयं कस्यांचिद् वृत्तौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्र कृती भवति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। वृत्तिपृथक्त्वं नोपपद्यते। वृत्तः पृथक्त्वं नोपपद्यते। तस्मात्तपरनिर्देशात्सिद्धम्। तस्मात्तत्र तपरनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियतेन्यास एव। अतो भिस ऐसिति। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥ अयुक्तोऽयं निर्देशस्तत्कालस्येति। त-

तिस्त्वशब्दार्थोऽप्यभेदप्रत्ययहेतुरस्तीति सर्वथा व्यक्तीनामभेदाश्रयणादेकव्यक्तिनिर्देशेऽपि सर्वव्यक्तीनां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः। अत्र पक्षे आकृतिग्रहणमाकृतेरेकाकारप्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रतिपत्तिरुच्यते। तदच्चेति। यथाऽऽकृतिग्रहणादणसु कार्यं सिध्यति तथा हल्ष्वपि आकृतिग्रहणादेव सिध्यति। व्यक्तिनिर्देशपक्षे तु एकैव तकारव्यक्तिर्झल्व्यपदेशमासादयेत् पूर्वा परा वेत्यवात्तामिति लोपो न स्यात्। अबुद्धेत्यादावेव तु स्यात्। धातुप्रत्ययावयवयोस्तकारयोर्भेद एवेति चेत्। तत्राह। अनेकान्त इति। द्रुतेति। हल्ग्रहणेष्वेवेदमुच्यते। यच्चैतन्नास्ति अण् सवर्णान् गृह्णातीति। अण्सु तु व्यक्तिनिर्देशेऽपि ग्रहणकशास्त्रेण स्यादेव वृत्तिभिन्नस्य ग्रहणम्। वृत्तिपृथक्त्वमिति। ह्रस्वदीर्घादिप्रमाणलक्षणापि वृत्तिर्न भेदिका स्यादिति खट्वाभिरित्यत्र तत्प्रसज्येतेतिभावः। क्रियतइति। अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति। व्यक्तिपक्षेऽण् सवर्णान् गृह्णातीति प्रसङ्गः। सूत्रप्रत्याख्याने त्वाकृतिग्रहणात्। उदिद्ग्रहणं कर्तव्यमेव नहि वर्ग्याणामेकाकृतियोगोऽस्ति कृते तु सूत्रे कुहोश्चुरित्यादौ भाव्यमानस्य उदित्त्वसामर्थ्यादप्रत्यय इति निषेधो नावतरतीत्यण्स्वेवायं निषेधः। प्रत्याख्यानपक्षे भाव्यमानेषु यथाश्रुतं रूपमुच्यतइत्याकृतिग्रहणेऽपि भिन्नकालानां ग्रहणं न भवति यथा पशुना यजेत पशुमालभेतेत्युत्पत्तिवाक्यत्वात् संख्या विवक्ष्यते उदात्तादयस्त्वभेदका इत्युक्तम्। अनुवादे तु नान्तरीयकत्वादेकव्यक्त्युपादानेऽपि सकलव्यक्तिग्रहणम्। यथाग्रहं संमार्ष्टीति सर्वेषां गृहाणां प्राजापत्या नवगृहा इत्यादिभ्यो ज्ञातानां संमार्जनम्॥

तपरः॥ अयुक्त इति। न्यायेनासंबद्ध इत्यर्थः। न्यायशब्दस्य प्रयोगः प्रसिद्धत्वात्

दित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते तदित्ययं च वर्णः। तत्रायुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम्। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। तत्कालकालस्येति। किमिदं तत्कालकालस्येति। तस्य कालस्तत्कालः, तत्कालः कालो यस्येति सोऽयं तत्कालकालस्तत्कालकालस्येति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य सोऽयमुष्ट्रमुखः खरमुखः। एवं तत्कालकालस्तत्कालस्तत्कालस्येति। अथ वा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति कालसहचरितो वर्णोऽपि काल एव। किं पुनरिदं नियमार्थम् आहो स्वित् प्रापकम्। कथं च नियमार्थं स्यात् कथं वा प्रापकम्। यद्यत्राऽणग्रहणमनुवर्तते ततो नियमार्थम्। अथ निवृत्तं ततः प्रापकम्। कश्चात्र विशेषः। तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नाग्रहणम्*। तपरस्तत्कालस्येति नियमा-

---

क्तः। कदा चिदप्रसिद्धार्थस्याऽपि प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्तमिति। धात्वर्थेऽन्तर्भूतत्व प्रयोगाभावः। नहि भवति जीवति प्राणानिति। तदित्यनेनेति। स कालो यस्येति कालसामानाधिकरण्येन तच्छब्दोपादानात्। तदित्ययं च वर्ण इति। परामृष्ट इत्यर्थः। तपरशब्दवाच्यस्याऽर्थस्य तच्छब्देन परामर्शात्। वर्णस्येति। वर्णवाचिनस्तच्छब्दस्येत्यर्थः। कालेनेति। कालवाचिनेत्यर्थः। कालो हि प्रसिद्धपरिमाणा क्रिया ऽप्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका यथा दिवसमधीतइति दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध उच्यते स चाध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात्कालः। वर्णस्तु क्रियात्मको न भवति। तस्य काल इति। यैव एकस्य वर्णस्य परिच्छेदिका क्रिया निमेषादिः सैव यस्य परस्य स तत्कालकालः। उष्ट्रमुख इति। गम्यमानार्थत्वाद् द्वितीयमुखशब्दाप्रयोगः। उष्ट्रो मुखमस्येोष्ट्रमुखः। न च प्राणीप्राण्यन्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्तत्सादृश्यप्रतीतिः। समग्रेण चोष्ट्रेण मुखस्य सादृश्याभावादुष्ट्रशब्दोऽवयवे वर्तते मुखेनैव मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यादुष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्यर्थो गम्यते। एवमिहापि वर्णः कालो न भवतीति सामर्थ्यात्तदीया क्रिया क्रियान्तरपरिच्छिन्ना सती क्रियान्तरस्य परिच्छेदिकेति वर्ण एव परिच्छेदक उच्यते। अथ वेति। वर्णसहचरितायां तच्छब्दो वर्तते क्रियायां स कालो यस्येति तद्वर्णसमवेता क्रिया परिच्छेदिकास्येत्यर्थः। यथाश्मादि द्रव्यं द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नं सुवर्णादीनां परिच्छेदकं तद्वत् क्रियापीत्यर्थः। दीर्घग्रहणइति। भेदका उदात्तादय इति भावः। तत्र वृद्धिरादैजिति ष-

र्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति । केषाम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् । अस्तु तर्हि प्रापकम् । प्रापकमिति चेद् ऋस्वग्रहणे दीर्घप्लुतप्रतिषेधः * । प्रापकमिति चेद् ऋस्वग्रहणे दीर्घप्लुतयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । विप्रतिषेधात् सिद्धम् * । अण् सवर्णान् गृह्णातीत्येतदस्तु तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । अण् सवर्णान् गृह्णातीत्यस्यावकाशः । ऋस्वा अतपरा अणः । तपरस्तत्कालस्येत्यस्यावकाशः । दीर्घास्तपराः । ह्रस्वेषु तपरेषू भयं प्राप्नोति । तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । यद्येवं, द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कालभेदात् *। द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसंख्यानं कर्तव्यं तथा मध्यमायां द्रुतविलम्बितयोस्तथा विलम्बितायां द्रुतमध्यमयोः।किं पुनः कारणं न सिध्यति।कालभेदात् । ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायां ये च मध्यमायां वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते तु विलम्बितायाम् । सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते * । सिद्धमेतत् । कथम् । अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविलम्बितासु । किं कृतस्तर्हि वृत्तिविशेषः । वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते । वक्ता कश्चिदाशु-

---

सामाकाराणां वृद्धिसंज्ञेष्यते एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात् तपरकरणं त्वैजर्थमेव स्यात् ह्रस्वग्रहणइति । अतो भिस ऐस् इत्यकारग्रहणे पूर्वसूत्रेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति । इदं हि सूत्रमनण्ग्रहणे चरितार्थम् । विप्रतिषेधादिति । विरोधो ह्यत्र विद्यते यदि पूर्वसूत्रेणाकारः सवर्णानां ग्राहकस्तदाष्टादशानां ग्रहणप्रसङ्गोऽनेन तु षण्णाम् । परत्वादनेनैव तपरोऽण् सवर्णानां तत्कालानां स्वरूपस्य च ग्राहकः । नैनन्वत इति । तकारोच्चारणसामर्थ्यादनेनैव ग्रहणं भविष्यति किं विप्रतिषेधाश्रयेण । नैतदस्ति । सुखमुखार्थस्यापि तकारस्य दर्शनात् । ऋतइद्धातोरिति यथा । यद्येवमिति । यद्ययं योगस्तत्कालान् प्रतिपादयन् भिन्नकालान् निवर्तयतीत्यर्थः । त्रिभागाधिका इति । द्रुतं श्लोकस्वचं वोच्चारयति वक्तरि नाड़िकाया यस्या नव पानीयपलानि स्रवन्ति तस्या एव मध्यमायां वृत्तौ द्वादशपलानि स्रवन्ति । नवानां त्रिभागास्त्रीणि पलानि तदधिकानि नव द्वादशसम्पद्यन्ते विलम्बितायां तु वृत्तौ षोडश पलानि स्रवन्ति । सिद्धं त्विति । सर्वासु वृत्तिषु न वर्णानामुपचयापचयौ । यथा गन्तृणामालस्यादिभेदाद्

भिधायी भवति, आशु वर्णानभिधत्ते कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण कश्चिच्चिरतमेन । तद्यथा । तमेवाध्वानं कश्चिदाशु गच्छति कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण कश्चिच्चिरतमेन । रथिक आशु गच्छति आश्विकश्चिरेण पदातिश्चिरतरेण शिशुश्चिरततमेन । विषम उपन्यासः। अधिकरणमात्राध्वा व्रजिक्रियायाः । तत्रायुक्तं यदधिकरणस्य वृद्धिह्रासौ स्याताम् । एवं तर्हि स्फोटः शब्दः । ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् । भेर्याघातवत्*। तद्यथा भेर्याघातः भेरीमाहत्य कश्चिद्विंशति पदानि गच्छति कश्चित्त्रिंशत् कश्चिच्चत्वारिंशत् स्फोटस्तावानेव भवति। ध्वनिकृता वृद्धिः। ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । अल्पो महांश्च केषां चिदुभयं तत्स्वभावतः ॥ १ ॥ तपरस्तत्कालस्य ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥ आदिरन्त्येन सहेतेत्यसंप्रत्ययः संज्ञिनोऽनिर्देशात्*। आदिरन्त्येन सहेतेति असंप्रत्ययः । किं कारणम् । संज्ञिनोऽनिर्देशात् । नहि संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते । सिद्धं त्वादिरिता सह तन्मध्यस्येति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् ।

गतिभेदेपि न मार्गभेद इत्यर्थः। विषम इति। वर्णाः प्रयत्नजन्याः। तद्भेदे वृत्तिभेदाद्भिन्नकाला एव। अध्वा तु व्यवस्थित एव न गन्तृक्रियाजन्यः। एवं तर्हीति। व्यक्ति स्फोटोऽत्र विवक्षितः स च नित्यः एतच्च येनोच्चारितेनेत्यत्र पस्पशायां विचारितमिति तत एव बोद्धव्यम् । शब्दगुण इति । शब्दस्य गुण उपकारको व्यञ्जकत्वेनेत्यर्थः। तद्यथा। घटः पुनः पुनर्दृश्यमानोपि न भेदमवलम्बते तथा विलम्बितायां वृत्तावकार एव पुनः पुनरुपलभ्यतइति वृत्तिभेदेऽपि वर्णस्य भेदो न गृह्यत इति सर्ववृत्तिषु तत्कालत्वम्। ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तु स्वत एव भिन्नाभिन्नैर्ध्वनिभिर्व्यज्यन्तइति तेषां कालभेदः। भेर्याघात इति। भेरीमाघ्नन्तीति भेर्याघातः। उपलब्धिसामान्ये दृष्टान्तः। यथा प्रयत्नवशादुत्पन्नो भेरीशब्दः कश्चिदल्पकालमुपलभ्यते कश्चिच्चिरं चिरतरं च। एवं वृत्तिषूपलब्धीनां कालभेदो विषयस्य त्वभेद एव। स्फोटस्तावानेवेति। दार्ष्टान्तिकोपन्यासः। ध्वनिः स्फोटश्चेति। व्यञ्जको व्यङ्ग्यश्चेत्यर्थः। शब्दानां व्यङ्ग्यानां संबन्धी व्यञ्जकत्वेन यो ध्वनिः स एव महानल्पश्च लक्ष्यते व्यङ्ग्यस्त्वभिन्नकाल एवेत्यर्थः। उभयमिति। व्यङ्ग्यो व्यञ्जकश्च प्रमाणेन स्वभावतः स्वरूपेण सिद्धावित्यर्थः। केषां चिदिति। व्यक्तानामुभयं गृह्यते अव्यक्तानां तु ध्वनिरेव ॥

आदिरन्त्येन। असम्प्रत्यय इति। अप्रतिपत्तिरित्यर्थः। सम्बन्धिशब्दैवेति। संज्ञ-

आदिरन्त्येन सहेता गृह्यमाणः स्वस्य च रूपस्य ग्राहकस्तन्मध्यानां चेति वक्तव्यम्। संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यम् * । संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमेतत्। तद्यथा। संबन्धिशब्दाः मातरि वर्तितव्यम्। पितरि शुश्रूषितव्यमिति। न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन् पितरीति। संबन्धाच्च गम्यते या यस्य माता यो यस्य पितेति। एवमिहाप्यादिरन्त्य इति संबन्धिशब्दावेतौ। तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यम्। यं प्रति य आदिरन्त्य इति च भवति तस्य ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति॥

येन विधिस्तदन्तस्य॥ ७२॥ इह कस्मान्न भवति इको यणचि। दध्यत्र। मध्वत्र। अस्तु। अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति। नैवं शक्यम्। ये अनेकाल आदेशास्तेषु दोषः स्याद् एचोऽयवायाव इति। नैष दोषः। यथैव प्रकृतितस्तदन्तविधिर्भवति एवमादेशतो भविष्यति तत्रैजन्तस्यायाद्यन्ता आदेशा भविष्यन्ति। यदि चैवं क्व चिद्दरूप्यं तत्र दोषः स्याद् ब्रह्मेन्द्रः ब्रह्मोदकम्। अपि चान्तरङ्गबहिरङ्गे न प्रकल्पेयाताम्। तत्र को दोषः। स्योनः

यैवाक्षिप्तः संज्ञोत्पत्यर्थः। आद्यन्तौ च मध्यापेक्षाविति मध्यमानामेव संज्ञित्वम्। स्वं रूपमित्यनुवर्तनात्स्वस्य च रूपस्य च। सहग्रहणादाद्यन्तौ समुदितौ संज्ञेतीका यणचीति समुदायादेव विभक्त्युत्पत्तिर्नादिमात्रात्। स्वं रूपत्वादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य तस्याप्राधान्यादिति दध्यत्रेति केवल एव यकार आदेशः प्रवर्तते न तु णकारसहितः॥

येन॥ इह कस्मादिति। शब्दानुशासनप्रस्तावाच् शब्दरूपमिका विशेष्यत इत्यस्ति तदन्तस्य प्रसङ्गः। येनकाल इति। ततश्च चयनजयनादिष्वयनमिति प्राप्नोति। प्रकरणादिवशाच्चाचादिष्विवार्थविशेषावगतिः स्यात्। निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यनाश्रितं परिहारान्तरविवक्षया। यदि चैवमिति। आद्गुण इत्यादौ। अच इत्यादित्यकारान्तो गृह्यते अचीति चाजादिस्तेन खट्वेन्द्र इत्यादाववर्णान्तस्य समुदायस्याजादेश्च गुणप्रसङ्गाद्वैरूप्यप्रसङ्गः। षष्ठ्यानिर्देशाच्च निर्दिश्यमानस्येत्यपि नास्ति। स्योन इति। सिवेर्बाहुलकादौणादिके न प्रत्यये गुणो वलोप ऊडिति कार्यत्रयप्रसङ्गः। तत्रापवादत्वादूठा वलोपो बाध्यते गुणस्त्वन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते। गुणो ह्यङ्गसम्बन्धिनीमिग्लक्षणां लघ्वीमुपधां सार्वधातुकं चाश्रयति ऊठ् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादि च प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गः। तत्र कृते गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च। तत्र वर्णमात्रापेक्षत्वाद्यणादेशोऽन्तरङ्गः प्रवर्तते नानाश्रयत्वाद्वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतन्नास्ति यत्रैकाश्रये वार्णाङ्गे यथाकार

स्योना । अन्तरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणो गुणो बाधकः प्रसज्येत । जनशब्दमाश्रित्य यणादेशो न शब्दमाश्रित्य गुणः । अल्विधिश्च न प्रकल्पेत । द्योः पन्थाः स इति । तस्मात् प्रकृते तदन्तविधिरिति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । येनेति करणे एषा तृतीया । अन्येन चान्यस्य विधिर्भवति । तद्यथा । देवदत्तस्य समाशं शरावैरोदनेन च यज्ञदत्तः प्रतिविधत्ते तथा संग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभिः । एव मिहाप्यचाधातोर्यतं विधत्ते । अकारेण प्रातिपदिकस्य इञं विधत्ते । येनविधिस्तदन्तस्येतिचेद्ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः * । येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः । ये ग्रहणोपाधयस्ते तदन्तोपाधयः स्युः । तत्र को दोषः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति असंयोगपूर्वं ग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः । असंयोगपूर्वं ग्रहणेन इहैव पर्युदासः स्यात् । अक्षणुहीति । इह न स्याद् आप्नुहि शक्नुहीति । तथोदोष्ठ्यपूर्वस्येति ओष्ठ्यपूर्वं ग्रहणमृकारान्तविशेषणं स्यात् । तत्र को दोषः ओष्ठ्यपूर्वं ग्रहणेन इह प्रसज्येत । संकीर्णं संगीर्णमिति । इह च न स्याद्

इति पक्षाश्रये यण्वृद्धी तत्रैवास्य प्रवृत्तिः यदि च यणचीत्यत्र तदन्ततदादिविधी स्यातां तदा यणादेशस्यान्तरङ्गत्वाभावात् परत्वाद्गुणादेशः स्यात् । अन्तरङ्गलक्षणस्येति । अप्रति तदन्ततदादिविधित्वे योऽन्तरङ्गस्तस्येत्यर्थः । एवं बहिरङ्गलक्षणो गुण इति व्याख्येयम् । अल्विधिश्चेति । अलोऽन्त्यस्येत्यत्रापि तदन्तविधिसद्भावादन्त्यालन्त्यस्य समुदायस्य कार्येण भाव्यमिति द्योः पन्था इत्यत्रालोन्त्यस्यादेशो न प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्र कदा चित्पथिन्नित्यस्याकारः स्यात् । कदाचित् थिन्नित्यस्य । अनेकाल् शित्सर्वस्येत्येतत्तु सर्वस्यैवेति नियमार्थं स्यात् । प्रकृत इति । प्रस्तुते । प्रस्तावश्च क्व चित्साक्षात् तदन्तविधिभाजो निर्देशात् । यथेदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमित्यत्र द्विवचनस्य । क्वचिदधिकाराद् यथेरजित्यत्र धातोः । क्व चिदाक्षेपाद् यथेको झलित्यत्र सना धातोः । करण एवेति । विधिशब्दः कर्मसाधनो येन करणेन कार्यं विधीयते स शब्दस्तदन्तस्य संज्ञेत्यर्थः । तेन विशेषणेन विशेष्यस्य तदन्तविधिर्भवति नान्यथा । इको यणचीत्यादौ च विशेष्यस्यासन्निधानात्तदन्तविधेरभावः । हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति । बहुप्रकृतित्वाभावादेकवद्भावाभावः । ग्रहणोपाधीनामिति । गृह्यत उच्चार्यत इति ग्रहणं तस्य ये उपाधय इष्यन्ते तदन्तस्य संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायने विशेषणभावमापन्नाकथमात्मनो विशेषणसंबन्धमनुभवेत् । संकीर्णमिति । ओष्ठ्यः पूर्वो यस्माद् ऋ-

निपूर्ताः पिण्डा इति । सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । यथेष्टं विशेषणविशेष्ययोर्योगो भवति । यावता यथेष्टम् । इह तावदुतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति नासंयोगपूर्वग्रहणेन उकारान्तं विशेष्यते किं तर्हि उकार एव विशेष्यते उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति । तथा उदोष्ठ्यपूर्वस्येति नौष्ठ्यपूर्वग्रहणेन ऋकारान्तं विशेष्यते ऋकारान्तो यो धातुरोष्ठ्यपूर्व इति किं तर्हि ऋकार एव विशेष्यते ऋकारो य ओष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य धातोरिति । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः * । समासविधौ प्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो वक्तव्यः । समासविधौ तावत् । द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते । कष्टश्रितः । नरकश्रितः । कष्टं परमश्रित इत्यत्र मा भूत् । प्रत्ययविधौ नडस्यापत्यं नाडायनः । इह न भवति सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः । किमविशेषेण । नेत्याह । उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् * । उगिद्ग्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा । उगिद्ग्रहणम् उगितश्च, भवती अतिभवती महती अतिमहती । वर्णग्रहणम् । अत इञ् दाक्षिः प्लाक्षिः । अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलोऽकारः प्रातिपदि-

---

कारान्ताद्धातोस्तस्योत्त्वमित्येव सूत्रार्थः स्यात् । तत्र च सूत्रार्थे धात्ववयवत्वमोष्ठ्यस्याश्रयितुं न युज्यते अवधित्वावयवित्वयोरेकस्य विरोधात् । सिद्धं त्विति । वृद्ध्यादिसंज्ञा-गुणप्रधानभावानपेक्षा एव प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययन्ति इयं तु संज्ञा गुणप्रधानभावापेक्षत्वात्कार्यकाला तत्रोतश्च प्रत्ययादित्यादौ विशेषणसम्बन्धमनुभूय विशेष्येण सम्बन्धमुकारादिरनुभवतीति यथोक्तदोषाभावः । समासेति । श्रितादिभिः सुबन्तस्य विशेषणे सति प्राप्तस्तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते प्रतिषेधद्वारेण चैतत् प्रदर्श्यते श्रितादयः प्राधान्येनाश्रयितव्याः । तद्विशेषणत्वेन च सुपेति । कष्टं परमश्रित इति । श्रितान्तमेतत् सुबन्तं न भवतीति संबुद्ध्यन्तमुदाहर्तव्यं परमश्रितेति । एतत् प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं भवति श्रितान्तं च श्रूयते । सौत्रनाडिरिति । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । नडादीनि प्रातिपदिकेन विशेष्यन्त इति तदन्तविध्यभावः । अति महतीति । महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः । तत्र यद्यपि गौरादिषु बृहद् महदिति पठ्यते तथापि अनुपसर्जनाधिकारात्तत्र ङीष् न भवतीति, उगिल्लक्षणो ङीप्प्रार्थ्यते । अन्ये तु गौरादिष्वेतयोः प्रमादपाठमाहुः । तथा चोक्तं नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति । ङीषि सति उदात्तस्य सिद्धत्वात् किं नद्या उदात्तविधानेन । अत इञिति । तदन्तविधावसति ञित्स्वर-

कं यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । अततेर्डः अन्तस्यापत्यमिः । अकज्ञम्वतः सर्वनामाव्ययधातुविधावुपसंख्यानम् * । अकज्वतः सर्वनामाव्ययविधौ अम्वतो धातुविधावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अकज्वतः । सर्वके विश्वके । अव्ययविधौ । उच्चकैः । नीचकैः । अम्वतः । भिनत्ति छिनत्ति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इह तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य वा, न चेदं तद् नापि तदन्तम् । सिद्धं तु तदन्तान्तवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् तदन्तान्तवचनात् । तदन्तान्तस्येति वक्तव्यम् । किमिदं तदन्तान्तस्येति । तस्यान्तस्तदन्तस्तदन्तोऽन्तो यस्य तदिदं तदन्तान्तस्तदन्तान्तस्येति । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः । एवमिहापि तदन्तः अन्तो यस्य सोऽयं तदन्तस्तदन्तस्येति । तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम् * । तदेकदेशविज्ञानाद्वापुनः सिद्धमेतत् । तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा । गङ्गा यमुना देवदत्तेति । अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । देवद-

---

खमुत्तरार्थं स्यात् । सर्वकइति । अकचि कृते श्रीभावो न स्यात् । उच्चकैरिति । तथैवाकचि कृते लुग्न स्यात् । उच्चकैरधीयानेत्यव्ययानां प्रतिषेध इति पराङ्गवद्भावनिषेधो न स्यात् । उच्चकैर्मुखमिति । नाव्ययदिक्शब्देतिसुखस्वरनिषेधो न स्यात् । भिनत्तीति । धातोरन्त उदात्तो भवतीति उदात्तत्वं न स्यात् । प्रत्ययस्वरेण तु तत्सिध्यतीत्यभिनोऽत्रेति दर्शयति धातोर्विधीयमानं रुत्वं न स्यादिति वक्तव्यम् । अन्येत्वाहुः । भिनत्तीत्यत्रागमानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बाधितत्वात् सतिशिष्टः स्वरो धातुस्वर एष्टव्यः । सिद्धंत्विति । सर्वशब्दस्य योऽन्तोकारः सोन्तः सर्वकशब्दस्य । एवमन्यत्रापि योज्यम् । तत्र सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाश्रितः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते । अव्ययसंज्ञा श्रितः स्वरादिभिः । धातुसंज्ञाभाजो वा प्रकारा भूवादिभिरिति भावः । उत्तरपदलोप इति । वाचनिकोऽत्र लोपो न तु सामर्थ्याद्गम्यमानार्थस्य निवृत्तिरित्याहुः । अन्ये तु वर्णयन्ति यथावयवदर्शनाद् गौरित्यवयविविषया बुद्धिरुदेति तथेहापि सर्वशब्दस्य योऽवयवोऽन्त्यस्तत्रैव सर्वशब्दविषयबुद्धेरुत्पत्त्या तदवयवान्तः सर्वशब्दान्त इति व्यपदिश्यते । अथ वाऽवयवे समुदायरूपारोपात् तदन्तता भविष्यति गौणेनापि ह्यर्थेन शास्त्रव्यवहारो दृश्यते । छत्रपार्श्वीयः शूलदण्डाजिनप्रीतीशाक्रस्वादिषु । तदेकदेशविज्ञाना-

तताश्चोगर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते। विषम उपन्यासः। इह केचिच्छब्दा अव्यभिचरितपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति। य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च। पञ्च सप्तेति एकेनाप्यपायेन भवन्ति। द्रोणः खारी आढकमिति नैवाधिके भवन्ति न न्यूने। केचिद् यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः। यएते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च तैलं घृतमिति खार्यामपि भवन्ति द्रोणेऽपि। शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेऽपि द्रव्ये। इमाश्चापि संज्ञा अव्यभिचरितपरिमाणानामर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति। यदयं नेदमदसोरकोरिति सककारयोरिदमदसोः प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्स ककारयोः स्यात्। पश्यति त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्*। सर्वे परमसर्वे विश्वे परमविश्वे उच्चैः परमोच्चैः नीचैः परमनीचैरिति। उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम् *। प्रयोजनम्। भयंकरः। अभयंकरः। आढ्यंकरणं स्वाढ्यंकरणम्। ङीब्विधावुगिद्ग्रहणम्*। प्रयोजनम्। भवती अतिभवती। महती अतिमहती। प्रतिषेधे स्वस्रादिग्रहणम् प्रयोजनम्। स्वसा परमस्वसा। दुहिता परमदुहिता। अपरिमाणविस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे *। प्रयोजनम् अपरि-

---

दिति। मध्यपातिनोकजादयस्तदेकदेशा इति तत्त्वबुद्धिं न विघ्नन्ति। अव्यभिचरितपरिमाणानामिति। परिच्छिन्नपरिमाणानामित्यर्थः। यावदेवेति। अल्पमधिकं वेत्यर्थः। इमाश्चापीति। सर्वादुपादानेन संज्ञाः क्रियमाणाः कथं सर्वकादीनां भवन्ति नित्या हि शब्दा विकारोपजनरहिता इति सर्वशब्दः सर्वकशब्द इति न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः। एवं तर्हीति। यद्यपि नित्याः शब्दास्तथापि प्रक्रियायामकजादयो विधीयमाना ज्ञापकाद्व्यतिरेकक्षत इत्यर्थः। प्रयोजनमिति। अन्वर्थसंज्ञाश्रितः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते अपूर्वो वा तदन्तविधिरुपसंख्यायते। एवमुत्तरत्र विज्ञेयम्। उपपदविधाविति। भयाढ्यादिभिः कर्म विशेष्यते। क्षेम प्रियमद्रे ण् चेत्यत्र तु कर्मणा क्षेमादय इति तदन्तविध्यभावः। प्रतिषेध इति। विधीयत इति विधिः सामान्येन गृह्यत इति प्रतिषे-

मापविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति । द्विविस्ता द्विपरमविस्ता त्रिविस्ता त्रिपरमविस्ता द्व्याचिता द्विपरमाचिता । दितिग्रहणं च* । प्रयोजनम् । दितेरपत्यं दैत्यः । अदितेरपत्यमादित्यः । दित्यदित्यादितीत्यत्रादितिग्रहणं न कर्तव्यं भवति । रोण्या अण्* । रोण्या अण्ग्रहणं च प्रयोजनम् । आजकरोणः । सैंहिकरोणः । तस्य च* । तस्य चेति वक्तव्यम् । रौणः । किं पुनः कारणं न सिध्यति तदन्ताच्च तदन्तविधिना सिद्धं केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । किं पुनः कारणं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । इह सूत्रान्तात्ठग्भवतिदशान्ताड्डो भवतीति केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र तदन्ताच्च तदन्तविधिना केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन । सो ऽयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सूत्रान्तादेव दशान्तादेवेति । नात्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति । इदानीमेव ह्युक्तं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति । सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति । यदयं पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेत्याह । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सपूर्वादिनिं वक्ष्यामीति । यत्तर्हि योगविभागं करोति, इतरथा पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येवब्रूयात् । किं पुनरयमस्यैव शेषस्तस्य चेति । नेत्याह । यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रा-

---

न्तेपि तदन्तविधिर्भवति । स्वस्त्रादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणात् । द्विपरमविस्तेति । द्विगुना सन्निधापितमुत्तरपदं विस्तादिभिर्विशेष्यत इति तदन्तविधिः । दितिग्रहणं चेति । परमदित्यादिभ्यस्त्वनभिधानाण्ण्यो न भवति । तस्य चेति । स्वंरूपमित्यस्यानुवृत्तिं वार्तिककारो नेच्छति तथा चाद्यन्तवदित्यत्र येन विधिस्तदन्तस्येति प्रयोजनमवोचत् । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति । ननु रोणीशब्दो न प्रातिपदिक प्रत्ययान्तत्वात् । नैष दोषः । अप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति वचनात् स्त्रीप्रत्ययान्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो न भवति न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषा स्वरूपविधिविषयैवेति प्रातिपदिकसूत्रे वक्ष्यते । सपूर्वादिनिमिति । पूर्वग्रहणेऽत्युक्ते सपूर्वादिनिरित्युच्यमाने सर्वस्मात् सपूर्वात्प्राप्नोतीति कथं ज्ञापकमित्यर्थः । यच्चानुक्रान्तमिति । अप्रातिपदिकेनेति तु निषेधो यन्तान्तग्रहणं सूत्रेष्वेवोपात्तं तत्र । यथा

स्थले सर्वस्यैव शेषस्तस्य चेति। रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ *। प्रयोजनम्। रथ्यः परमरथ्यः, सीत्यं परमसीत्यं, हल्या परमहल्या। सुसर्वार्धदिक्छब्देभ्यो जनपदस्य *। प्रयोजनम्। सु। सुपाञ्चालकः सुमागधकः। सु। सर्व। सर्वपाञ्चालकः सर्वमागधकः। सर्व। अर्ध। अर्धपाञ्चालकः। अर्धमागधकः। अर्ध। दिक्छब्द। पूर्वपाञ्चालकः। अपरपाञ्चालकः। पूर्वमागधकः। अपरमागधकः। ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम् *। प्रयोजनम्। पूर्वशारदम्। अपरशारदम्। पूर्वनैदाघम्, अपरनैदाघम्। ठञ्विधौ संख्यायाः *। प्रयोजनम्। द्विषाष्टिकं पञ्चषाष्टिकम्। धर्मान्नञः *। प्रयोजनम्। धर्मं चरति धार्मिकः। अधर्मं चरति आधर्मिकः। अधर्माच्चेति न वक्तव्यं भवति। पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च *। पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्। पदाधिकारे किं प्रयोजनम्। प्रयोजनमिष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु इष्टकचितं चिन्वीत पक्वेष्टकचितम् चिन्वीत। इषीकतूलेन मुञ्जेषीकतूलेन। मालभारिणी कन्या उत्पलमालभारिणी कन्या। अङ्गाधिकारे किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं महदप्स्वस्नप्तॄणां दीर्घविधौ *। महा-

---

दशान्ताड्ड इति दशाधिका अस्मिन् शतइत्यत्र न भवति। यद्विधाविति। ठञ्विधौ तु तदन्तविधेरभावात्पारमहलिक इति ठञ्न भवति। ऋतोरिति। ऋतुवाचिनः शब्दाद्यो वृद्धिमान् प्रत्ययस्तद्विधाने ऽवयवानां तदन्तविधिः। शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत् तत्रभवमिति ऋतुलक्षणोऽण् तत्र वृद्धिमदिति वचनात्प्रावृष एण्य इत्यत्र तदन्तविधिर्न भवति तेन ऋट्‌खणेव भवति। पूर्वप्रावृषमिति। प्रावृट्शब्दो वर्षापर्यायः। अवयवानामिति किम्। पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशारदिकमित्यण् न भवति कालाट्ठञित्येव भवति। तत्र हि यथाकथं चित्कालवाचिनो गृह्यन्ते। द्विषाष्ठिकमिति। द्वे षष्ठी परिमाणमस्येति समासे कृते आर्हादिति ठञ्न भवति संख्यायास्तदन्तविधौ सति संख्यान्तादपि ठक्प्रतिषेधात् तेन प्राग्वतेरिति ठञ् भवति। अध्यर्धपूर्वेति लुग्न भवति। सोऽस्यांशवस्नभृतय इत्यतः सोऽस्येत्यनुवर्तमाने तदस्य परिमाणमित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थे समर्थविभक्तिनिर्देशात् कृते वा लुकि पुनस्तन्निर्देशसामर्थ्यात् पुनः प्रत्ययः। तद्विधानसामर्थ्याच्च पुनर्लुगभावः। पदाङ्गाधिकारइति। पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यते पदैकदेशलोपाद् उत्तरपदेन सामर्थ्यादाक्षिप्तं पूर्वपदमिष्टकादिभिर्विशेष्यते। महदप्स्वस्निति। महदादिभिरङ्गं विशेष्यते।

न परममहान्। महत्। अप्। आपस्तिष्ठन्ति स्वापस्तिष्ठन्ति। अप्। स्वसृ। स्वसा स्वसारौ स्वसारः परमस्वसा परमस्वसारौ परमस्वसारः। स्वसृ। नप्तृ। नप्ता नप्तारौ नप्तारः। एवं परमनप्ता परमनप्तारौ परमनप्तारः। पद्युष्मदस्मदस्थ्याद्यनडुह्नोनुम्।*। पद्भावः प्रयोजनम्। द्विपदः पश्य। अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलः पाच्छब्दो यदर्थो विधिः स्यात्। नास्तीत्याह। एवं तर्हि अङ्गाधिकारे प्रयोजनम् नास्तीति कृत्वा पदाधिकारस्य प्रयोजनमुक्तम्। हिमकाषिहतिषु च। यथा पत्काषिणौ पत्काषिणः। एवं परमपत्काषिणौ परमपत्काषिणः। यदि तर्हि पदाधिकारे पादस्य तदन्तविधिर्भवति। पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु यथेह भवति पादेनोपहतं पादोपहतम्। अत्रापि स्यात्। दिग्धपादेनोपहतं दिग्धपादोपहतमिति। एवं तर्ह्यङ्गाधिकारएव प्रयोजनम्। ननु चोक्तं न केवलः पाच्छब्द इति। अयमस्ति पादयतेरप्रत्ययः पात्। पदः पदा पदे। पत्। युष्मत् अस्मत्। यूयं वयम्। परमयूयं परमवयम्। अस्थ्यादि। अस्थ्ना दध्ना सक्थ्ना। परमास्थ्ना परमदध्ना परमसक्थ्ना। अनडुह्नोनुम्। अनड्वान् परमानड्वान्। द्युपथिमथिपुंगोसखिचतुरनडुत्त्रिग्रहणम्*। प्रयोजनम्। द्यौः। सुद्यौः। पन्थाः सुपन्थाः। मन्थाः परममन्थाः। पुमान् पर-

---

स्वाप इति। न पूजनादिति समासान्तनिषेधः। अपो भीति तत्वमपि स्वज्भिरिति भवति। द्विपद इति। पादः पदित्यत्र पाच्छब्देनाङ्गं विशेष्यते। पादस्य पदेति। ननु पद्भावे तदन्तविधिरुक्तायं तु पदभावविधिः। नैष दोषः। पादशब्देन पूर्वपदस्य विशेषणात्पद्भावे तदन्तविधिः। अनेनैव न्यायेन पदभावेपि तदन्तविधिप्रसङ्गः। यथाभूतः पूर्वसूत्रे पादशब्दो निर्दिश्यते तथाभूतस्योत्तरत्रानुमानात्। एवं तर्हीति। एवं च परमपादेन कषतीति विवक्षायां परमपादकाषीति भवति यदा तु परमः पत्काषीतिविवक्षातदा परमपत्काषीति भवति। पादयतेरिति। पदेर्यन्तादित्यर्थः। परमपन्था इति क्व चित्पाठः सत्वयुक्तः समासान्तविधानात्। न पूजानादित्यत्र पूजायां स्वतिग्रहणमिति वचनान्नास्ति निषेधः। तस्मात्सुपन्था इति पाठः। परमगौरित्यप्यपपाठः। गोरतद्धितलुकीति टज्विधानात् तस्मात् सुगौरिति पाठः। परमसखायाविति बहुव्रीहिः। तत्पुरुषे तु टचा भाव्यम्। अनडुच्छब्दस्येह प्रपञ्चार्थः पाठः। अनडुहो नुम् इत्यत एव वचनादादित्यधिकारादसामेः क्वतयोर्नुग्विधानान् नुम्विधौ तदन्तविधिना असामैरपि तद-

सपुमान्। गौः सुगौः।सखा।सखायौ सखायः, सुसखा सुसखायौ सुसखायः परमसखा परमसखायौ। चत्वारः परमचत्वारः। अनड्वाहः परमानड्वाहः। त्रयाणां परमत्रयाणाम्। तदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणं च *। प्रयोजनम्। सः। अतिसः। भस्त्रका भस्त्रिका बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका। निर्भस्त्रका निर्भस्त्रिका। स्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम्। स्त्रियौ स्त्रियः। राजस्त्रियौ राजस्त्रियः। वर्णग्रहणं च सर्वत्र*। प्रयोजनम्। क्व सर्वत्र। अङ्गाधिकारे चान्यत्र च। अन्यत्रोदाहृतम्। अङ्गाधिकारे। अतो दीर्घो यञि, सुपि च। इहैव स्याद् आभ्याम्।घटाभ्यामित्यत्र न स्यात्। प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याः*। प्रत्ययग्रहणं च अपञ्चम्याः प्रयोजनम्। यञिञोः फग्भवति। गार्ग्यायणः। वात्स्यायनः। परमगार्ग्यायणः परमवात्स्यायनः। दाक्षायणः। परमदाक्षायणः। अपञ्चम्या इति किमर्थम्। इषत्तीर्णा परिषत्ती-

---

न्तविधेराक्षेपात्। अन्ये त्वाहुः। असतीह पुनर्ग्रहणे यत्रैव नुम् क्रियते तत्रैवामामौ तदन्तस्य स्याताम्। परमानड्वाह इत्यत्र त्वाम्न स्यादिति पुनः पाठः कर्तव्यः पूर्वत्रापि पाठो नुमर्थः कर्तव्यः। अन्यथा अमामोरेव तदन्तविधिः स्यान्न तु नुम्विधौ। अतिस इति। शोभनः स इत्यर्थः। उपसर्जने तु तच्छब्दार्थ अतितदिति भवति। बहुभस्त्रिकेति। नञ्पूर्वाणाममीति न वक्तव्यं भवति। वर्णग्रहणं चेति। यद्येवमुगिद्वर्णग्रहणवर्जमित्यत्र किमर्थं वर्णग्रहणम्।उच्यते। प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वर्णग्रहणे प्रत्ययविधौ प्रतिषेधाशङ्कानिरासार्थम्। प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्या इति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित इति सिद्धे तदन्तविधावपञ्चम्या इति प्रतिषेधार्थं वचनम्। यत्र पञ्चम्यन्तात् परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्मा भूद् यथा रदाभ्यामित्यत्र। तत्र हि तदन्तविधौ रेफदकाराभ्यामुत्तरो यो निष्ठान्तस्तस्य नत्वं स्यात्।न च संज्ञाविधौ प्रत्ययगृहणे तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधावतारः यत्र हि संज्ञाविधानं तत्रायं निषेधः। इह तु निष्ठानुवादेन नत्वविधिः। संज्ञाविधौ तर्हि तदन्तविधिनिषेधस्य किं फलम्। उच्यते। यदिसंज्ञाविधौ प्रत्ययगृहणे तदन्तस्य संज्ञा स्यात् प्रदेशेषु पुनस्तदन्तविधिः स्यादिति प्रत्ययान्तान्तं गृह्येत तस्मात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधिनिषेधो रदाभ्यामित्यत्र च। अपञ्चम्या इत्यत्र नायमर्थः। यत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययो विधीयते तत्र तदन्तविधिर्न भवतीति। एवं हि व्याख्यायमाने ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यत्र ततप्रत्ययादेवाञि विधीयमाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां वृद्धिस्वरौ स्यातां न तु तदन्तस्येतीति। परमगार्ग्यायण इति। तत्र गार्ग्यायण इत्येवोदाहरणम्।

र्वा। अलैवानर्थकेन *। नान्येनानर्थकेनेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम्। हन्ग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं मा भूत् । उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणम्। स्त्रीग्रहणे शस्त्रीग्रहणम् । संग्रहणे पायसङ्करोतीति माभूत् । किमर्थमिदमुच्यते न पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्येव सिद्धम् । न चेदं तद् नापि तदुत्तरपदम् । तन्न वक्तव्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । तदन्तविधिरेव ज्यायान् । इदमपि सिद्धं भवति ।

गार्ग्यशब्दाद्यञन्ताद् फग्विधानाद् न त्वत्र परमगार्ग्यशब्दात्प्रत्ययस्तस्य यञन्तत्वाभावात् । तस्माच्च फकि विधीयमाने परमगार्ग्यायण इत्यनिष्टरूपप्रसङ्गः । तस्मादेतन्न्यायव्युत्पादनार्थं परमगार्ग्यायण इत्युपन्यस्तम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावो लेखग्रहणेन ज्ञापितः । तत्र रदाभ्यामित्यत्र निष्ठायाः प्राधान्येनाश्रवणात्तदन्तविध्यभावः । स्यतासी ल्लुटोरित्यत्र धातोरित्यधिकारादपञ्चम्या इति निर्देशाल्लृलुटोर्वा प्राधान्येनाश्रयणात्तदन्तविध्यभावः। अलैवानर्थकेनेति । अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति वर्णनिर्देशेषु नाश्रीयत इति स्थितम् । वर्णरूपतया यस्य शब्दस्याऽऽश्रयणं नार्थवतो रूपमाश्रीयते । तत्र वर्णग्रहणं च सर्वत्रेत्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्वर्णसमुदायग्रहणेऽप्यनर्थकस्य ग्रहणंप्राप्तमनेननियमेन निवार्यते । अलेवेति चैकत्वसंख्यागुणत्वाद्विवक्ष्यते । नियमविधानसामर्थ्याद्वा । हन्ग्रहणइति । तेन प्लीहानाविति दीर्घो भवति । उद्ग्रहणइति । उदः स्थास्तम्भोरित्यत्र । तेन गर्मुत् स्थास्यतीति पूर्वसवर्णाभावः। शस्त्रीग्रहणमिति ।तेन शस्त्रावित स्त्रिया इतीयङ्न भवति । पायसं करोतीति । संपर्युपेभ्य इतिसुण् न भवति । तत्र हन्ग्रहणे स्त्रीग्रहणे चाङ्गस्य विशेषयत्वात् स्यात्तदन्तविधिः । उदः स्थेत्यत्र तोरित्यधिकारात् तवर्गान्तस्योच्छब्देन विशेषणात् स्यात्तदन्तविविधिः । प्रतिषेधविज्ञाने तु न भवति उद एव तवर्गेण विशेष्यत्वात् तोरित्यस्य वा निवृत्तत्वात् । संग्रहणे पदप्रकरणात्तदन्तविधिः स्यादिति निवार्यते । पदेन समादयो विशेष्यन्ते इति तदन्तविध्यभावः । पायसं करोतीति करोतेर्भूषणार्थवृत्तिता सम्भवतीति सुट् स्यात् । किमर्थमिति । अलैवानर्थकेनेत्येतदाक्षिप्यते । अस्य हि नियमस्य प्लीहानावित्यादिप्रयोजनं तच्चान्यथा सिध्यति अङ्गाधिकारे हन्ग्रहणं स्त्रीग्रहणं चास्ति एङः पदान्तादतीति-पदाधिकारे संग्रहणं वा पदान्तस्येत्यतः पदग्रहणानुवर्तनादुदः स्थास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः पदाधिकारो विधीयते पदाङ्गाधिकार इत्यत्र च केवलपदाधिकारोऽपि गृहीष्यते उत्तरपदाधिकारो पि ततश्च प्लीहानावित्यादिषु दोषो न भवति न हि प्लीहानावित्यत्र हनित्यङ्गं नापि तदुत्तरपदमिति प्रश्नः । तन्न वक्तव्यमिति। पदाङ्गाधिकारइत्येतदित्यर्थः । अलैवानर्थकेनेति वचनेनार्थवता तदन्तविधिसद्भावादिति भावः । तदन्तविधिरेवेति । प्राथमकल्पिकः सूत्रेणैव तदन्तविधिः स एव त्वले-

परमातिमहान् एतद्धि नैव तद् नापि तदुत्तरपदम्। अनिनस्मन्ग्रहणानि च*। अर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति। अन्। राज्ञेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन। अन्। इन्। दण्डीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन, इन्। अस्। सुपया इत्यर्थवता सुस्रोता इत्यनर्थकेन। अस्। मन्। सुशर्मा इत्यर्थवता सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन। मन्। यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे*। यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङाविति इहैव स्यात् श्रियौ भ्रुव इत्यत्र न स्यात्॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम्॥ ७३॥ वृद्धिग्रहणं किमर्थम्। यस्याचामादिस्तद् वृद्धमितीयत्युच्यमाने दात्ता रक्षिताः। अत्रापि प्रसज्येत। वृद्धिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ यस्यग्रहणं किमर्थम्। यस्येति व्यपदेशाय। अथाज्ग्रहणं किमर्थम्। वृद्धिर्यस्यादिस्तद् वृद्धमितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्। ऐतिकायनीयाः औपगवीयाः। इह न स्यात् गार्गीया वात्सीया इति। अज्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथादिग्रहणं किमर्थम्। वृद्धिर्यस्याचां तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने सभासंनयने भवः साभासंनयन इत्यत्रापि प्रसज्येत। आदिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। वृद्धसंज्ञायामज-

---

वानर्थकेनेति नियम्यते। परमातिमहानिति। परमश्चासावतिमहानिति समासः। तत्र परमादिर्महच्छब्दो न भवति नापि महच्छब्दोत्तरपदः। अतिमहच्छब्दोत्तरपदत्वादिति सान्तमहत इति दीर्घत्वं न स्यात्। अनेनैव न्यायेनोगिल्लक्षणो नुमागमोऽपि न स्यात तदन्तविधिना तु भवति। सुस्रोता इति। अनागमकानां सागमका आदेशा इत्याश्रयणादत्रास आनर्थक्यमर्थवतो ह्यागम इति न्यायाश्रये त्वर्थवानेवाम्शब्दः। यस्मिन् विधिरिति। तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिः। अतएव विशेषणे न भवति नान्येन॥

वृद्धिर्यस्य। वृद्धिग्रहणमिति। असति वृद्धिग्रहणे कथं सर्वस्य वृद्धसंज्ञा न भवतीति चेत्। यस्याचामादिर्भिन्नजातीयो हल् तद्वृद्धमित्यजाति व्यावर्तितं स्यात्। दात्ता इति। असति वृद्धिग्रहणे निर्धारणहेतोर्धर्मस्यानुपादानादादिशब्दः समीपार्थो विज्ञायेत दत्तशब्दो रक्षितशब्दश्चात्र क्रियाशब्दो द्रष्टव्यः। नामधेयस्य तु पक्षे भवत्येव वृद्धसंज्ञा। प्रस्थे वृद्धमित्यत्र यदा नामधेयत्वादवृद्धाः पक्षे कर्क्यादयस्तदर्थं प्रतिषेधः स्यात्। यस्येति व्यपदेशायेति। संज्ञिन इति शेषः। अन्यथा तच्छब्देन किं प्रत्यवमृश्येत तदित्य-

संनिवेशादनादित्वम् * । वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादादिरित्येतन्नोपपद्यते । नह्यचां संनिवेशो ऽस्ति । ननु चैव विज्ञायते अजेवादिरिति । नैवं शक्यम् । इहैव प्रसज्येत । औपगवीयाः । इह न स्यात् । गार्गीयाः । एकान्तादित्वं तर्हि विज्ञायते । एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः * । इहापि प्रसज्येत । सभासन्नयने भवः साभासन्नयन इति । सिद्धमजाकृतिनिर्देशात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अचश्चाकृतिर्निर्दिश्यते । एवमपि व्यञ्जनैर्व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वं यथान्यत्र * । व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो वक्तव्यो यथा ऽन्यत्रापि व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो भवति । क्वान्यत्र,

---

स्यानुपादाने च वृद्धेरेव वृद्धसंज्ञाप्रसङ्गः । गार्गीया इति । न हि गार्ग्यशब्दस्य वृद्धिरादिः किं तर्हि हल् । मालादीनां चेत्येतत्तु मामधेयार्थं स्यात् । सभासंनयन इति । सति चेहादिग्रहणे आद्यन्तवत्सूत्रएकग्रहणस्य सभासंनयनशब्दः प्रत्युदाहरणम् । असति त्विहादिशब्दे दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणस्याचोऽभाव एकग्रहणस्य प्रयोजनम् । अचामिति तु बहुत्वं संख्याविवक्षार्थं स्यात् । नह्यचामिति । सर्वस्य प्रातिपदिकस्याज्झल्समुदायरूपत्वात् । अचामित्यनेन च केवलानामचां समुदायः संनिवेशरूपो निर्दिष्टः । पौर्वापर्येणावस्थानं संनिवेशः स च केवलानामचां नास्ति । ननु चैवमिति । अचां संनिवेशस्यासंभवादचां मध्येऽजपेक्षया यस्य वृद्धिरादिरिति विज्ञास्यतइत्यर्थः । नैवं शक्यमिति । वृद्धिविशेषणार्था निर्धारणे षष्ठी स्यात् । अचां मध्ये अच्रूपा या वृद्धिरित्याकारस्य निवृत्तिप्रसङ्गः आकारो ह्यनजेव सन् केवलमच्कार्याणि गृहणकशास्त्रेण लभते. ततश्चाश्वलायन इत्यत्र न स्याद् गार्ग्य इत्यत्र चाकारस्यानच्त्वात् समुदायानादित्वाच्च न स्यात् । एकान्तादित्वे चेति । एकान्ता अवयवा अचः प्रातिपदिकस्य तेषामचामादिर्वृद्धिर्यस्य तद्वृद्धमित्यर्थः ।सर्वप्रसङ्ग इति । नह्यत्र विशेष उपादीयते सर्वेषामचामादिर्वृद्धिरिति तत्रश्च मध्येऽपि वर्तमानो ऽकारोऽन्याजपेक्षया आदिरिति सभासन्नयने संज्ञाप्रसंगः । आदिग्रहणं त्वन्त्यनिवृत्त्यर्थं स्यात् । खट्वेति । सिद्धमिति । उभयरूपत्वेऽपि प्रातिपदिकस्याजाकृतिरचामिति वचनादाश्रीयते । विद्यमानापि हलाकृतिर्न विवक्ष्यते । तेनायमर्थः । यस्य शब्दस्य सकलाजपेक्षया वृद्धिरादिस्तद्वृद्धमिति ।यथा पङ्क्तौ ब्राह्मणानामादिमानयेत्युक्ते सतोऽपि शूद्रादीननादृत्य ब्राह्मणजातीयापेक्षया यो ब्राह्मण आदिः स आनीयते । व्यञ्जनस्येति । अचामिति । वचनाद्विद्यमानान्यपि व्यञ्जनानि न विवक्षितानीत्यर्थः यथा ऽन्यत्रेति । यथा स्वरविधावयोगत्वाद्व्यञ्जनमविद्यमानवदेवमिहाप्यचामिति वचनादित्यर्थः । ह्रस्वनुड्भ्यामिति स्वरविधौ नुड्ग्रहणाल्लि-

स्वरे । वा नामधेयस्य * । वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः । यज्ञदत्तीयाः । याज्ञदत्ताः । गोत्रोत्तरपदस्य च * । गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । कम्बलचारायणीयाः ओदनपाणिनीयाः । घृतरौढीयाः । गोत्रान्ताद्वा ऽसमस्तवत् * । गोत्रान्ताद्वा असमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । एतान्येवोदाहरणानि । किमविशेषेण । नेत्याह । जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम्* । जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा । जैह्वाकाताः हारितकाताः । किं पुनरत्र ज्यायः । गोत्रान्ताद्वासमस्तवदित्येव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । पिलङ्गकाणवस्य छात्राः पैङ्गलकाणवाः ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥ यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते उताहो न । किं चातः । यद्यनुवर्तते इह च प्रसज्येत त्वत्पुत्रस्य छात्रास्त्वात्पुत्राः । इह च न स्यात् त्वदीयो मदीय इति । अथ निवृत्तम् एङ् प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणं कर्तव्यम् । एवं तर्ह्यनुवर्तते । कथं त्वात्पुत्रा मात्पुत्रा इति । संबन्धमनुवर्तिष्यते । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धं त्यदादीनि च वृद्धसंज्ञानि भवन्ति । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् । एङ् प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते वृद्धि-

---

ङ्गाद्यच्चनं व्यवधायकमेवेत्युदश्विद्वानिति मतुप उदात्तत्वं न प्रवर्तते । वा नामधेयस्येति । पौरुषेयं नाम गृह्यते । कम्बलचारायणीया इति । कम्बलप्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यर्थः । ओदनपाणिनीया इति । पणिनोऽपत्यमित्यण् गाथिविदथीति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । पाणिनस्यापत्यं युवेतीञ् तस्य छात्रा इति विवक्षिते यूनि लुगितीञो लुक् तेनेञश्चेत्यण् न भवतीति छो भवति । पैङ्गलकाण्वा इति । कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् वृद्धसंज्ञायान्तु छः स्यात् ॥

त्यदादीनि च ॥ त्वात्पुत्रा इति । आदिग्रहणानुवृत्त्यन्यथानुपपत्त्योपसर्जनानामपि त्यदादित्वं स्यादिति भावः । अचामित्यस्य तूत्तरार्थैवानुवृत्तिः स्यात् तत्संबन्धस्येहायोगात्वान्निर्धारणस्य समानजातीयविषयत्वात् । त्वदीय इति । व्यपदेशिवद्भावोऽत्र नास्ति अप्रातिपदिकेनेति निषेधात् । संबन्धमिति । द्वितीयान्तमेतत् संबन्धमनुरोत्स्यते न हास्यतीत्यर्थः । अथ वा संबध्यत इति संबन्धः कर्मणि घञ् नपुंसकेऽपि बाधकाभावाद्भवति । वृद्धिग्रहणसंबद्धमादिग्रहणमिहानुवर्तत इति नास्ति तस्य त्यदादिभिः

गृहणं निवृत्तम् । तद्यथा । कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते स यदा निष्क्रान्तकान्तारो भवति तदा सार्थं जहाति ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥ एङ् प्राचां देशे शैषिकेष्विति वक्तव्यम् । सैपुरिकी सैपुरिका । स्कौनगरिकी स्कौनगरिकेति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥

संबन्धः । तद्यथेति । एतद्दर्शयति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरसूत्रएव योग्यत्वाद्यस्याचामादिरिति संबध्यते एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति वाक्यार्थसंपादनाय । इह त्वयोग्यत्वात् संबन्धानुपपत्तिः तुल्यजातीयस्य निर्द्धारणात् त्यदादीनां चाच्रूपत्वाभावाद्यस्याचामादयस्त्यदादय इति तत्संबन्धाभावात् ॥

एङ् प्राचाम् ॥ कुणिना प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषात्वं चेति व्याख्यातं तेन क्रोडो नामोदग्ग्रामस्तत्र भवः क्रौड इत्यणेव भवति । अन्येन तु प्राग्ग्रहणं देशविशेषणं व्याख्यातं तेन देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तत्र भवो देवदत्त इत्यवृद्धत्वाट् ठञ्ञिठौ न भवतः । भाष्यकारस्तु कुणिदर्शनमशिश्रियत् । सैपुरं स्कौनगरं च वाहीकग्रामौ । तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ भवतः । शैषिकेष्विति वचनादपत्यविकारयोर्वृद्धलक्षणप्रत्ययाभावः । क्रोडदेवदत्तयोस्त्वप्राग्देशवाचिनोर्व्यवस्थितविभाषया न भवतीति प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तस्य वृद्धसंज्ञत्वात् काश्यादित्वात् वृद्धलक्षणौ ठञ्ञिठौ भवतः ॥ इत्युपाध्यायजैय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥

॥ शुभं भूयात् ॥

